

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

I. ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZOROZAT
I. KÖTET 1. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1950

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

I. ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZOROZAT
I. KÖTET I. SZÁM

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., GÉZA-U. 2

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei három egymástól független sorozatban jelennek meg:

1. Általános társadalomtudományi sorozat,
2. Történettudományi sorozat,
3. Múzeológiai sorozat.

Az általános társadalomtudományi sorozat magyar nyelven közöl nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket a társadalmi tudományok köréből (a történeti, valamint a nyelv- és irodalomtudományok kivételével).

A sorozat változó terjedelmű füzetekben jelenik meg. Négy füzet alkot egy kötetet. Évenként általában egy kötet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei.
Általános társadalomtudományi sorozat.
Budapest, V., Géza-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi és kiadóhivatali levelezés.

Minden szerzőt 100 különnyomat vagy nyomtatott ívenként 480 forint tiszteletdíj illet megjelent munkájáért. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért, vagy továbbításáért nem vállal.

A közlemények előfizetési ára belföldi címre 20 forint, külföldi címre 30 forint. Egyes füzetek ára belföldön 5 forint, külföldön 7-50 forint. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó N. V. (Budapest, VI., Sztálin-út 31. Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma: 936.550), külföldi megrendelések az IBUSZ HIRLAPOSZTÁLYA (Budapest, V., Akadémia-u. 10. Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma: 935.610) útján eszközölhetők.

★

A FÜZET TARTALMA:

<i>Fogarasi Béla</i> (Budapest): Társadalmi lét és társadalmi tudat az átmeneti korszakban	3
<i>Szabó Imre</i> (Budapest): Népi demokráciánk joga	26

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:

FOGARASI BÉLA

I. ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZOROZAT

I. KÖTET 1. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1950

Felelős kiadó: Mestyán János

Budapest nyomda, V., Gerléczy-u. 2. — 630/50 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

TÁRSADALMI LÉT ÉS TÁRSADALMI TUDAT AZ ÁTMENETI KORSZAKBAN

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1950. febr. 1-én tartott előadás)

ÍRTA: FOGARASI BÉLA (BUDAPEST) A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RENDES TAGJA

I. A kérdés feltevése.

A dialektikus és a történelmi materializmus elmélete feltárja a lét és a tudat, a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának törvényszerűségeit. Az anyag elsődleges és a tudat másodlagos, lezármazott szerepe, a lét visszatükröződése a tudatban: a materialista elmélet alaptétele. Ebből következik a történelmi materializmus alaptörvénye: nem a tudat határozza meg a létet, hanem a társadalmi lét határozza meg a tudatot. A társadalmi tudat éppen úgy a társadalmi lét visszatükröződése, mint ahogy a tudat általában az anyagi lét visszatükröződése. A lét és a tudat viszonyának ezekből az alapvető törvényszerűségeiből kiindulva megmagyarázhatók e viszony alakulásainak különleges formái a történelmi fejlődés folyamán.

A lét és a tudat viszonyának *alapvető* törvényei a kapitalizmustól a kommunizmushoz vezető átmeneti korszakban is érvényben maradnak. De az átmeneti korszak sok új problémát vet fel. Lenin joggal hangsúlyozta, hogy nincs nehezebb, de nincs is fontosabb feladat korunkban, mint az átmeneti korszak dialektikájának kidolgozása. Hangsúlyozta azt is, hogy e téren a marxistáknak új utakon kell haladni, mert Marx és Engels művei e kérdésekre nem adnak és nem is adhattak konkrét választ. Nekünk ma könnyebb a helyzetünk, mert Lenin és Sztálin feltárták az átmeneti korszak alapvető törvényszerűségeit és tudományosan feldolgozták annak legfőbb problémáit.

De az átmeneti korszak minden egyes országban és minden egyes időszakban új és új kérdéseket tár elénk. Amint Lenin mondja, az átmeneti korszakon belül is külön átmeneti korszakokat, periódusokat kell megkülönböztetni.¹⁾ Ma a fejlődés a népi demokráciák országaiban az ilyen új kérdések egész sorozatát veti fel. Ha ezekkel a kérdésekkel az elmélet nem foglalkozik, úgy az elmélet elmarad a fejlődés mögött. Nem elég stereotip módon állandóan ismételnünk sem, hogy az elméletnek nem szabad a fejlődéstől és a gyakorlattól elmaradnia; ettől az elmélet még nem fejlődik. Nem volna érdemes magát a

¹⁾ »A jelenlegi politikai helyzetet elemezve azt mondhatnánk, hogy átmeneti korszakot élünk át az átmeneti korszakon belül. Az egész proletariátus diktatúrája átmeneti periódus, de jelenleg úgyszólván egy egész halom új átmeneti periódussal van dolgunk«. (Lenin Összes Művei) oroszul (XXVI. köt. 73. l. 3. kiadás).

tudat elmaradását a fejlődés mögött mint *elméleti kérdést* felvetni, nem jelentené-e ez már az első lépést az elmaradás megszüntetéséhez? Ilyen értelemben kísérletet teszünk arra, hogy mozgásba hozzuk ideológiai frontunk mai, nem egy tekintetben elmaradott állapotát. Ahhoz, hogy a kérdést helyesen megfogalmazzuk és tárgyalhassuk, először általánosságban foglalkoznunk kell a társadalmi lét és a tudat viszonyával. Azután e viszony alakulásával a kapitalizmusban, a szocialista társadalomban és a szocializmushoz vezető átmeneti korszakban. Ezen az alapon lehet tisztázni a tudat elmaradásának kérdését.

II. Társadalmi lét és társadalmi tudat.

A tudat kifejezés alatt a köznyelvben, valamint a szokásos tudományos irodalomban úgy az egyéni lelki életet, valamint az emberek *társadalmi* tevékenységének tudati kifejezését, tudatossá válását szokták érteni. A tudat e két jelentésének meg nem különböztetése sok fogalomzavar forrásává válik.

A marxizmus megkülönbözteti: 1. a társadalmi létet, 2. az egyéni tudatot és 3. a társadalmi tudatot. A társadalmi tudattól megkülönböztetett társadalmi lét nem egyéb mint a társadalom anyagi élete. Ebben az értelemben használja a társadalmi lét jelentését Sztálin alapvető művében (*»A dialektikus és a történelmi materializmusról«*), amelyre a következőkben támaszkodunk.

Az egyéni tudat és a társadalmi tudat megkülönböztetése igen fontos a marxizmus alapfogalmainak helyes felfogása szempontjából. Ezért hangsúlyozta az ideológia kérdéseire vonatkozó magyarázatában Engels, és még nagyobb szabadsággal Lenin, hogy az egyén tudata — az a tény, hogy érzékei, képzei, szenvedélyei, akarata, célkitűzései vannak, — még nem jelent társadalmi tudatot. Az egyének egyéni szempontból, egyéni tudatossággal bírnak s ugyanakkor társadalmi szempontból, társadalmi vonatkozásban tudattalanok maradhatnak. Ebben az értelemben írta Engels már 1844-ben a gazdasági életben megnyilvánuló vak természeti szükségyszerűséggel ható törvényről: »Olyan természettörvény ez, amely a résztvevők tudattalanságán alapul.«²⁾

A társadalmi tudat ebben a vonatkozásban annak tudata, hogy az emberek viszonyai társadalmi viszonyok. Ebben az értelemben különbözteti meg Lenin az anyagi társadalmi viszonyokat az ideológiai társadalmi viszonyoktól. Az ideológiai társadalmi viszonyok — szemben az anyagi társadalmi viszonyokkal — »olyan viszonyok, amelyek kialakulásuk előtt az emberek tudatán mennek át.« És Lenin a tudat kifejezéshez hozzáteszi: »Természetesen mindig a *társadalmi* viszonyok tudatáról van szó és semmi egyébről.«³⁾

A társadalmi tudat fogalma tágabb értelemben egyértelmű a *társadalmi tudatformák* fogalmával. Ezt a kifejezést Marx először az »Adalékok a politikai

²⁾ Engels: Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie. (1844.)

³⁾ Lenin: Kik a nép barátai? (Szikra. Budapest, 1947., 14. l.)

gazdaságtan bírálóitárhoz» c. művéhez írott híres előszóban használja a következő összefüggésben: »E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, melyre egy jogi és politikai felépítmény emelkedik s amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg.« Az egyes meghatározott társadalmi tudatformák tartalmi összefüggése, összessége, egysége teszi ki a társadalmi tudatot.

Ebben az összefüggésben Marx egy bizonyos különbséget tesz a »felépítmény« és az annak *megfelelő* »tudatformák« között, de általában Marx és a marxista irodalom terminológiájában felépítmény, tudatforma, társadalmi tudat és ideológia kifejezések, mint egy általános, közös fogalomnak különböző, szinonim megnevezései szerepelnek. Így maga Marx: »A tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken különböző és sajátosan alakult érzések, illúziók, gondolkozásmódok és életfelfogások egész felépítménye épül fel. Az egész osztály teremt és alakítja ki azokat anyagi alapjaiból és a megfelelő társadalmi viszonyokból.«⁴⁾ Az anyagi alappal és (anyagi) társadalmi viszonyokkal tehát szemben áll a tudatformák és tudatfolyamatok *felépítménye*.

Ugyancsak az 1859-es »Előszó«-ban Marx a tudatformák és az ideológiai formák kifejezést azonos, szinonim értelemben használja. Ezt a marxizmus irodalmában általánossá vált terminológiát követni fogjuk mi is. (Az ideológia fogalom, illetve a kifejezés jelentésváltozásáról részletesen később lesz szó.)

Az »Előszó«-ban Marx nemcsak általában határozza meg a reális alap és a felépítmény viszonyát, hanem feltárja azok *változásának* alapvető törvényszerűségét is: »A gazdasági alap megváltozásával az egész óriási felépítmény is lassabban vagy gyorsabban átalakul«.

Ez az óriási jelentőségű megállapítás elvileg magában foglalja *a tudat elmaradásának lehetőségét*. Marx kimondja, hogy a gazdasági alap megváltozása és a felépítmény megváltozása nem egyidejű folyamat. Ez a nemegyidejűség gyorsabb vagy lassúbb átalakulást foglalhat magában. Marx ezen a helyen nem részletezi, hogy milyen körülmények között válik a felépítmény átalakulása gyorsabbá vagy lassúbbá, nyilvánvaló azonban, hogy maga a lassú és a gyors átalakulás közötti megkülönböztetés nemcsak időbeli, *hanem elvi jelentőségű* is és ráirányítja figyelmünket ennek a különbségnek rendkívül messzeható, bizonyos körülmények közt döntővé válható, gyakorlati következményeire.

Az alap és a felépítmény viszonyának történeti, változó jellegét és történeti egymásutániségük különös nyomatékkal hangsúlyozza Sztálin is a nyelvtudomány kérdéséről írott rendkívüli jelentőségű cikkében.

»Minden alapnak megvan a neki megfelelő felépítménye. A hűbéri rend alapjának megvan a maga felépítménye, megvannak a maga politikai, jogi és egyéb nézetei és az ezeknek megfelelő intézményei, a kapitalista alapnak megvan a maga felépítménye, megvan a szocialista alapnak is. Ha megváltozik és meg-

⁴⁾ Marx: Der 18. Brumaire. (*Marxistische Bibliothek*. Berlin, 1927. S. 49.)

szűnik az alap, akkor ennek nyomán megváltozik és megszűnik a felépítménye, ha új alap jön létre, nyomában létrejön a neki megfelelő felépítmény.«

(Sztálin : A marxizmusról a nyelvtudományban.)

Sztálin cikke a felépítmény fogalmának értelmezését pontosabbá teszi azáltal is, hogy a felépítményt mint a politikai, jogi stb. *eszmék* és »a megfelelő *intézmények*« összeségét fogja fel. Ezen az alapon lehetségessé válik a felépítmény és az ideológia fogalmait terminológiailag is pontosabban elhatárolni, mint ez a marxista irodalomban eddig szokásos volt.

Ebben az összefüggésben kell a tudat elmaradásának jelentőségeit értelmezni.

Marx további nagyjelentőségű tétele, amelyet az idézett »*Előszó*«-ban hangsúlyoz az, hogy az átalakulás korszakát nem lehet saját tudatából megítélni, hanem ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a termelőerők és a termelési viszonyok összeütközéseiből magyarázni. Marx az egyéni tudat illuzionizmusával, önismeretének hiányával, illetve fordított, ferde önismeretével analógiába hozza egy-egy korszak társadalmi tudatát, annak leszármazott, másodlagos jellegét, ami szükségessé teszi, hogy az elsődlegeseiből, a társadalom anyagi életéből és annak ellentmondásaiból kiindulva — és nem önmagából — magyarázzuk meg a társadalmi tudatot.

De Marx nem elégedett meg a lét és a tudat *általános* viszonyának jellemzésével. Marx nagy érdeme az ideológia kérdéseinek tudományos vizsgálata terén éppen abban áll, hogy úgy, amint egy korszak, egy társadalmi alakulat : a kapitalizmus gazdasági törvényszerűségeit *konkrétan megvizsgálta*, mindenoldalú megvilágítás tárgyává tette, úgy ugyanennek a társadalmi alakulatnak az ideológiáját, nevezetesen a termelési folyamatnak a tudatban való visszatükröződését is konkrétan elemezte. »*A Tőke*« egyrészt magát a tőkés termelés folyamatát, másrészt a polgári politikai ökonómiát, mint annak ideológiáját tárgyalja. »*A Tőké*«-nek ezt a sajátosságát a marxista irodalomban sokáig nem vették eléggé figyelembe, holott maga Marx erre ismételtlen figyelmeztet, aláhúzván azt, hogy a munka alcíme : »A politikai ökonómia kritikája« egyrészt a tőkés *rendszer*, másrészt a politikai ökonómia tudományának kritikáját jelenti.

Az árutertermelő társadalomban az emberek gazdasági tevékenységüket nem mint az embereknek egymáshoz való viszonyait fogják fel, hanem mint a *dolgok*, a termékek viszonyait. Más az, amit és ahogyan az emberek csinálnak, tesznek, ténykednek és az, amit arról tudnak. A munka társadalmi jellegét a tárgyi látszat eltakarja. Az emberek nem tudják, hogy amikor cserélnek, akkor különböző konkrét munkájukat, mint egyenlő absztrakt munkát, egymásra vonatkoztatják, mint emberi munkát, egyenlővé teszik. »Nem tudják ezt, de ezt teszik.«⁵⁾

⁵⁾ *Marx* : A tőke. (Német kiadás, I. 40. l.)

Ez az alapja annak a messzemenő folyamatnak, hogy a tőkés rendszerben a termelés, mint társadalmi folyamat, az abban résztvevők tudatában ferdén tükröződik, fordítva jelenik meg, hamis, inadekvát tudat áll elő. Ezt a folyamatot Marx az árutermeléstől kezdve a tőkés termelés összefolyamatának minden fázisán át megvilágította. A tudati visszatükrözésnek ez a fordított, elváltozott, visszás (verkehrt) jellege nem *azonos* a tudat *elmaradásának* folyamatával, de szoros kapcsolatban áll vele.

De a két folyamat *kapcsolata* még nem jelenti a két folyamat *azonosságát*. Az a misztifikáció, az az álarcvilág, ködösítés, ami a fétisizmus következménye, hozzájárul a tudat elmaradásához, de nem *azonos* vele. Két folyamatról van szó, amelyek egymással összefüggnek. Az egyik, a tudat hamis, inadekvát, *elváltozott*, eltorzult jellege a kapitalizmusban, a másik a tudat kimondott *elmaradása*, az objektív változások mögött.

Marx egyik páratlan mélységű megállapítása, hogy a *tudomány* a munkatermék társadalmi »rejtélyét« (a fétisizmust) egy késői fejlődési szakaszában ugyan megfejti, de ez nem szünteti meg az áru, a pénz, a tőke fétisjellegét, a munka megjelenésének tárgyi-dologi látszatát. Ennek a marxi megállapításnak általános, messzemenő jelentősége van : a kapitalizmusban a társadalomtudományi igazság felismerése sem változtat azon, hogy a lényeg a termelésben résztvevők számára *továbbra is* mint fordított, eltorzult látszat jelenik meg, mert ez a látszat maga *szükségszerű* s megváltoztatásának egyetlen módja : magának a valóságnak, a termelés jellegének megváltoztatása. »A Tőke« egyik nagy felismerése abban áll, hogy a termelés és a tudat között beállott szakadék, elkülönülés, fejetetejére állítottság a tőkés termelés fejlődésével egyre fokozódik. A lét és tudat viszonyának eltorzulása a kapitalizmus legmagasabb és végső szakaszában, az imperializmusban, a monopolkapitalizmusban éri el tetőpontját.

Ha a tudat nem képes felismerni a kapitalizmus valóságát, a léteket egy adott helyzetben, akkor még kevésbé képes felismerni a lét *változását*, az egész tőkés termelés, a tőkés rendszer múló, történeti jellegét. Amint Marx kimutatta, nemcsak a »köztudat«, a közönséges tudat, de a polgári gazdaságtan legkiválóbb képviselői, Smith és Ricardo sem voltak képesek felismerni a tőkés termelés történeti jellegét. Fokozott mértékben áll ez a kapitalizmus szellemi befolyása alatt álló köztudatra és a polgári tudományra az imperializmus korszakában. Ilymódon a köztudat és a polgári tudomány szükségszerűen elmarad a fejlődés mögött, például az imperializmus jelenségeit az imperializmus előtti kapitalizmus kategóriáival fogja fel, a szocializmus gazdasági törvényszerűségeit pedig régi kapitalista viszonyoknak megfelelő fogalmakon keresztül és azokba bele-szorítva értelmezi : ez egyes esetekben tudatlanság, más esetekben szándékos hamisítás következménye. Így Sztálin 1929-ben az agrártudomány kérdéseiről tartott híres beszédében leleplezte azokat az »agrárteoretikusokat«,

akik a Szovjetunió szocialista gazdaságának új törvényszerűségeit holmi örök egyensúlyelméletek, stb. alapján értelmezték.

III. Forma és tartalom, lét és tudat.

Sztálin számos vonatkozásban konkretizálta és továbbfejlesztette a történelmi materializmus elméletét a tudatról. Gondolatmenete a következő: az eszmei oldal fejlődését, a tudat fejlődését megelőzi az anyagi oldal fejlődése, a külső viszonyok fejlődése. Ez vonatkozik az egyéni tudat fejlődésére, de ugyanez áll a társadalmi tudatra is.

A társadalmi életben szintén először a külső viszonyok, az anyagi körülmények változnak meg, azután pedig ennek megfelelően változik az emberek gondolkodása, változnak erkölcei, szokásai és világnézete is.⁶⁾

A létet, az anyagi oldalt, a külső viszonyokat tartalomnak, az eszmei oldalt, a tudatot, stb. formának nevezhetjük. A társadalom anyagi léte, a gazdasági fejlődés — tartalom; a jog, politika, vallás, filozófia — ideológiai forma, felépítmény. »Az ismert materialista tétel: a fejlődés folyamatában a tartalom megelőzi a formát, a forma elmarad a tartalomtól.«⁷⁾ Ebből következik, hogy a forma, minthogy elmarad, sohasem felelhet meg teljesen a tartalomnak, az új tartalom egy ideig a régi formában jelenik meg. Azután egy bizonyos ponton összeütközés áll elő, meghasonlás a forma és a tartalom között. Sztálin kitűnően mondja: a forma és a tartalom nem általában meghasonlók, a meghasonlás a régi forma és az új tartalom között van, amely új formát keres.

Innen a gyakorlati következtetés: a nép erkölceit, szokásait, intézményeit, tudatát azáltal változtatjuk meg, hogy átalakítjuk a gazdasági viszonyokat, amelyen azok alapulnak és nem fordítva.

Az itt összefoglalt sztálini gondolatok szilárd alapot nyújtanak a tudat elmaradásának tudományos elemzésére, a szóbanforgó jelenségek tudományos megfogalmazására, más jelenségektől való megkülönböztetésére és ezzel egyszersmind megmutatják az utat a tudat elmaradásának megszüntetéséhez abban az értelemben, amelyben ez lehetséges és reális feladatot jelent.⁸⁾

A sztálini útmutatások alapján a lényeges kérdést így fogalmazhatjuk meg: a tudat elmaradása, a régi forma és az új tartalom meghasonlásában

⁶⁾ Anarchizmus vagy szocializmus? Sztálin Művei I. kötet 333. l.

⁷⁾ U. o.

⁸⁾ A terminológia egyértelműsége szempontjából, felesleges viták elkerülése céljából, meg kell jegyezni, hogy a »tartalom« és a »forma« kifejezéseknek ez a használata a lét és a tudat viszonyára vonatkozik. Más összefüggésben Marx az anyagi társadalmi élet keretén belül szintén használja a forma kifejezést (értékforma, pénzforma), amikor is a forma nem a tartalommal áll szemben, hanem az »anyagok« (Stoff), a társadalmi folyamat materiális szubsztrátumával. A forma és a tartalom megkülönböztetése, aszerint, hogy milyen összefüggésben lép fel, különböző értelmet nyerhet. (Különleges értelme van a forma és tartalom viszonyának a művészetben is!) Amikor tehát a következőkben forma és tartalom, tudatforma, ideológiai forma kifejezések szerepelnek, azok mindig a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyával kapcsolatban, az itt kifejtett összefüggésben értendők.

kifejezésre jutó elmaradás, csak az osztálytársadalmakra, konkrétan a kapitalizmusra jellemző-e, vagy a szocializmust, mint társadalmi alakulatot, mint társadalmi rendszert is jellemző jelenség e, vagy pedig a tudat elmaradása a szocializmus viszonyai között ugyan szintén megnyilvánul, de nem annak lényegéhez tartozó, nem abból szükségszerűen következő jelenség?

S ebben a kapcsolatban válik világossá és vizsgálható meg tudományosan az a kérdés, hogy mit jelent a tudat elmaradása a társadalmi fejlődés mögött az átmeneti korszaknak abban a szakaszában és formájában, amelyet a népi demokrácia képvisel?

A kérdés közvetlen tárgyalásához további előmunkálatok, a társadalmi tudatra vonatkozó elméleti megállapítások szükségesek.

IV. *Burzsoá spontaneitás és szocialista tudatosság.*

A társadalmi tudat marxi elméletének továbbfejlesztésében nagy szerepet játszott a munkásmozgalom történeti fejlődése, az új típusú marxista munkáspárt ideológiai előkészítése Lenin és Sztálin által. A tudat, az anyag legmagasabbrendű terméke, keletkezése akarattunktól független természeti folyamat. A tudat legalacsonyabb fokát ösztönszerű, ösztönös tudatnak nevezik. Átvitt értelemben a társadalmi tudat fejlődésében is ösztönös, ösztönszerű tudatról, ösztönösségről vagy spontaneitásról beszélünk, értve ez alatt azt, hogy ezen a fejlődési fokon a munkásosztály ösztönszerűen védi érdekeit, ösztönszerű mozgalmat folytat, spontán módon reagál az eseményekre, elnyomásokra, kizsákmányolásokra, nem rendelkezik szocialista tudattal, öntudattal és nem annak alapján cselekszik. A spontaneitás és a szocialista tudatosság, az ösztönösség és tudatosság e szembeállítására Lenin nevéhez fűződik.

»*Mi a teendő?*« című művében Lenin először dolgozta ki a *szocialista tudat* fogalmát. Ő állította fel azt a nagy horderejű tételt, hogy a munkásmozgalom önmagától a spontaneitás, az ösztönösség irányában folyik és a szocialista tudatot *bele kell vinni* a munkásság osztályharcába.

Sztálin 1904-ben a kutaizsi börtönből írott levelében elsőnek méltatta Lenin gondolatait a tudatról: »Lenin könyvében a legkövetkezetesebben alkalmazta Marx elméletét a tudat keletkezéséről«. Sztálin volt az, aki elsőnek mutatott rá arra, hogy a tudat, az ideológia fejlődésének helyes felfogása döntő elméleti és gyakorlati jelentőséggel bír a szocialista munkásmozgalom számára. *Új értelmet nyernek a tudatosság és a tudattalanság fogalmai.* Leninnél és Sztálinnál ez a két fogalom nem pszichológiai, hanem társadalomtudományi értelemben lép fel. *Spontaneitás annyi, mint tudattalanság* — mondja Lenin »*Mi a teendő?*« című művében. Az ösztönös mozgalom tudattalan, öntudatlan, nem abban az értelemben, hogy résztvevői ne rendelkeznének tudattal a szó pszichológiai jelentésében, hanem abban az értelemben, hogy az ösztönösség a szocialista tudathoz viszonyítva tudattalan, mert nem alapul az okok ismeretén, az osztályellentétek felfogásán, világos célkitűzéseken és azoknak megfelelő osztályöntudaton.

A tudat keletkezésének marxi-lenini elmélete kiemeli a polgári ideológia és a szocialista ideológia-tudat lényeges különbözőségét. *A spontaneitás álláspontja a polgári ideológiához vezet*, annak befolyását tükrözi, mégha ez nem szándékos is és ezért az ösztönös munkásmozgalom akarva-nem akarva, a polgári ideológia hatása alá kerül. A szocialista tudat kidolgozása, termelése a tudományos szocializmus műve. Ez a tudat termelésének magasabb foka.

A spontaneitás, az ösztönösség megnehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi, hogy a munkásság és általában a dolgozók tudata felismerje *az újat*. Az ösztönösség előidézi és fokozza a tudat visszamaradását a társadalmi fejlődés mögött. A szocialista tudatot bevinni a mozgalomba annyi, mint a tudatot a történeti fejlődés következményeinek színvonalára emelni. Ilymódon, amikor Lenin és Sztálin már 1904-ben annyira hangsúlyozták a tudatosság jelentőségét a forradalmi munkásmozgalomban, értve ezalatt a szocialista elmélet vezetőszerepét, ezzel már elvileg kimondták, hogy *a szocialista tudat az elmaradás megszüntetésére törekszik*. Ez a gondolat 30 évvel később a Szovjetunió szocialista építésének nagy sikerei alapján kimondott program formáját ölti. Erről alább!

V. A társadalmi lét és a társadalmi tudat kölcsönhatása.

Marx és Engels elméletük kidolgozásában a történeti fejlődés során a lét és a tudat viszonyát egyre behatóbb, egyre konkrétobb formákban fejtik ki. A marxizmus az idealizmus ellen, az ideológiai történetfelfogás ellen folytatott harcban először a döntő mozzanatot, az anyagi tényező elsődlegességét hangsúlyozta, később a vulgármaterialista ökonomizmussal szemben a lét és tudat között fennálló kölcsönhatást, a társadalmi tudatnak a társadalmi létre való visszahatását húzta alá. E kölcsönhatás hangsúlyozásában áll Engels — a 90-es évekből származó — leveleinek különleges jelentősége.

Korunkban ennek az összefüggésnek a jelentősége még sokkal nagyobb, mint Engels idejében volt. A szocialista forradalom céltudatos *előkészítése* Lenin és Sztálin számára szükségessé tette a tudat visszahatásának, a kölcsönhatásnak, az elmélet, a tudatosság jelentőségének teljes kiemelését és a szocializmus *építése* nem kisebb mértékben követeli meg ezt. Ezért van az, hogy Sztálin a történelmi materializmus tanát összefoglaló és továbbfejlesztő műveiben (A dialektikus és a történelmi materializmusról, »Anarchizmus vagy szocializmus?«,) valamint a Párttörténetben is olyan nagy jelentőséget tulajdonít az eszmék, az elmélet, a tudat, a felépítmény történeti szerepére vonatkozó megállapításoknak. Más helyen részletesen kifejtettük, hogy Sztálin egyik különösen nagy érdeme a történelmi materializmus elméletének továbbfejlesztése terén éppen az élenjáró elmélet mozgósító, szervező és átalakító jelentőségének kiemelésében áll.⁹⁾

A felépítmény aktív, tevékeny jellegét kristályos világossággal tárja fel Sztálin legújabb, a marxi elméletet messzemenően továbbfejlesztő művében is:

⁹⁾ Sztálin, a filozófus. (*Társadalmi Szemle*. 1949. nov.—dec.)

»A felépítményt az alap hozza létre, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a felépítmény csupán visszatükrözi az alapot, hogy passzív, semleges, közömbös magatartást tanúsít alapjának sorsa iránt, az osztályok sorsa, a rend jellege iránt. Ellenkezőleg, miután létrejött, hatalmas, aktív erővé válik, tevékenyen hozzájárul alapjának kialakulásához, megerősödéséhez, mindent megtesz, hogy segítsen az új rendnek a régi alap és a régi osztályok felszámolásában és megszüntetésében.

Másként nem is lehetséges. Az alap éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alapnak és régi felépítményének felszámolásáért. Mihelyt a felépítmény lemond erről a kisegítő szerepéről, mihelyt a felépítmény a maga alapja aktív védelmének álláspontjáról arra az álláspontra helyezkedik, hogy közömbös magatartást tanúsít saját alapja irányában és egyforma magatartást tanúsít az osztályok irányában, legott elveszti felépítmény minőségét és megszűnik felépítmény lenni.« (A marxizmus a nyelvtudományról.)

Ezzel eljutottunk a már fentebb felvetett kérdéshez: Miben áll a tudat szerepének változása a szocializmusban?

VI. A lét és a tudat viszonya a kapitalizmus és a szocializmus feltételei között.

Vázlatosan és némileg sematikus felsorolva, a különbségek a következők:

1. A tőkés áruterelés fétisizmusa és misztifikált jellege a tudatot is ilyen irányban befolyásolja.

A szocializmus gazdaságában nincsen fétisizmus és misztifikáció. Az emberek viszonyai a termelésben, Marx-szal szólva, átlátszók és értelmesek.

2. A kapitalizmusban az emberek nagy többsége a tudati élet magasabb formáiban (tudomány, irodalom, művészet) sem produktív, sem felvevő módon nem vehet részt. »Úgy látszik, még a tudomány tiszta fénye sem ragyoghat másként, mint a tudatlanság sötét hátterén.«¹⁰⁾

A szocializmusban az emberek a gazdasági és politikai élet tudatos tényezőivé válnak. A gazdaság átlátszó szerkezete és tervszerűsége lehetővé és szükségessé teszi, hogy az emberek a társadalmi törvényszerűségek tudatos felismerése alapján cselekedjenek. A tömegek egyre nagyobb mértékben részt vesznek a tudat magasabb formáiban, mint alkotók és mint felvevők. Megszűnik az ideológusok és a dolgozó tömegek tudata között az a szakadék, amelyet a kapitalizmus hozott létre.

3. A kapitalizmusban az ideológia a társadalom antagonisztikus ellentmondásainak visszatükrözése, a termelőerők és a termelési viszonyok összeközlésének a tudatban való megnyilvánulása.

¹⁰⁾ Marx 1856-ban tartott beszéde az 1848-as forradalmakról. (*Társadalmi Szemle*. 1949.)

A szocializmusban megszűnnek az antagonisztikus ellentmondások. Amint Sztálin a Szovjetunió konkrét példája alapján hirdette, a szocializmusban a termelőerők és a termelési viszonyok teljes összhangban állnak egymással. Ennek megfelelően az ellentmondások jellege és azok tudatosává válásának jellege is átalakul. Az ellentmondások tudatosításában, feltárásában és kiküszöbölésében döntő jelentőségűvé válik a *bírálat* és *önbírálat*, mint a társadalmi fejlődés új típusú mozgatóereje.

4. A kapitalizmusban az uralkodó osztály érdekelve van abban, hogy a dolgozó nép széles tömegei a viszonylagos tudattalanság, társadalmi tudattalanság, a szellemi passzivitás légkörében éljenek.

A szocializmus a legszélesebb tömegek öntudatra ébresztésében, társadalmi tudatuk tudatosításában, szellemi aktivitásában van érdekelve és a fejlődést minden erővel ebben az irányban segíti elő.

5. A kapitalizmusban az uralkodó osztály ideológiai befolyásával atomizálja, kaotikus, összefüggéstelen érzetek, képzetek és fogalmak halmazává alakítja át az emberek tudatát, a sajtó, a rádió, film stb. segítségével, erősíti a tudat elmaradási tendenciáját, akadályozza a legmagasabb haladó tudatformák, nevezetesen az elmélet széles arányokban való kifejlődését, támogatja az elmaradott, primitív tudatformák (vallás, hit, babona) fennmaradását, valóságellenes, valóságtól távolálló, formalisztikus játékká változtatja a művészetet. Ily módon a burzsoázia tudatpolitikája, ideológiai politikája, egész kultúrpolitikája *céltudatosan erősíti és fokozza a tudatnak azt az elmaradottságát, amely a régi forma és az új tartalom meghasonlásából, objektíve előáll.*

A szocializmusban a tudatformák fejlődése nem az atomizálódás, hanem az egységesítés irányában halad. A szocializmusban az objektív gazdasági fejlődés és az ideológiai politika, kultúrpolitika erősíti a magasabb, haladó tudatformák fejlődését, az élenjáró haladó elméletet, a szocialista realizmus művészeti alkotásainak megszületését, csökkenti az elmaradt, primitív, reakciós jellegű tudatformák befolyásának maradványait.

6. A tudomány terén a kapitalizmusban az élenjáró haladó gondolatok csak nagy nehézségek között, hosszú harcok után törnek utat maguknak, a társadalmi, politikai ideológia terén az uralkodó rezsimék gyakran illegálításba szorítják a haladó gondolatot. A természettudomány különböző ágaiban a metafizikai gondolkodás és a filozófiai idealizmus befolyása akadályozza a fejlődést. Ennek megfelelően, a tudományok különböző ágaiban a tudat elmaradásának különleges formái alakulnak ki.

A természettudományok és a filozófia viszonyát illetően Engels és Lenin rámutattak arra a sajátos jelenségre, hogy a kapitalizmus hanyatlásának szakaszában a természettudományok fejlődését nem követi a természettudósok filozófiai tudatának megfelelő fejlődése. A dialektikus materializmus az egyedüli filozófia, amely ma lépést tart a természettudományok fejlődésével, sőt sok tekintetben megelőzte azt. De a dialektikai materializmust a polgári ter-

mészettudósok túlnyomó része még ma sem ismeri. Filozófiai tudatuk, vagy tudattalanságuk reakciós filozófiai világnézeti hatások alatt áll. Ez is a tudati elmaradottság egyik formája. A szocializmus a természettudományok művelőinek tudatát áthatja a dialektikus materializmus élenjáró világnézetének ismeretével és ezzel nagy mértékben elősegíti magának a természettudományoknak páratlan fellendülését.

Ennek eredménye a Szovjetúnióban a természettudományoknak az a felvirágzása, amely többek között Pavlov fiziológiájában, a Micsurin—Liszenko-féle biológiában, az atomkutatás óriási eredményeiben, a technikai tudomány rohamos fejlődésében nyilvánul meg.

Teljesen ellentétes a kapitalizmus és a szocializmus társadalmi rendszerében a filozófia és a társadalomtudományok helyzete és szerepe. A burzsoázia filozófusa, Hegel a filozófia elmaradását a társadalmi fejlődés mögött, mint egyetemes törvényszerűséget fogta fel. (»Minerva baglya szürkületkor repül. Amikor a filozófia szürkét szürkére fest, akkor egy korszak már letűnt.«) Egy ilyen felfogáson belül a tudat és a lét kölcsönhatásában a tudat legfeljebb mint a fejlődést hátráltató tényező jön számba. S valóban, a kapitalizmusban a szociológia, a jog és államtudomány, a nemzetgazdaságtan csak ideológiai kifejezése a meglévő viszonyoknak és társadalmi funkciójuk abban áll, hogy eltakarják a valóságot, akadályozzák a fejlődést és ezáltal erősítik az uralkodó rendszert. Általában a kapitalizmus számára, hanyatlása szakaszában, az *elmélet* szerepe minimálissá válik. Az igazi elmélet helyébe az apologetika, demagógia, misztika, az ösztönök kultusza lép. Természetesen ez sem passzívítás, közömbösség, hanem — amint Sztálin mondja, — az alap védelmének aktív, tevékeny formája a felépítmény segítségével. De a szocializmustól különbözően az alap védelmének reakciós formája!

A szocializmusban a lét és a tudat viszonyán belül a kölcsönhatás jelentősége és a kölcsönhatáson belül az ideológia szerepe sokkal nagyobb és elvileg is egészen más jelentőségű, mint a kapitalizmusban. Az élenjáró társadalomtudomány, a marxizmus-leninizmus a társadalmi fejlődés egyik legnagyobb motorja. Az elmélet, a tudomány szerepe az emberi élet irányításában egyre nagyobb arányokat ölt, egyre magasabb színvonalon nyilvánul meg, a tudomány milliók és milliók tudatában többé nem mint valami idegen titokzatos, érthetetlen hatalom, hanem mint az emberiség haladásának hatalmas erőforrása szerepel. (A tudomány népszerűsítése és terjesztése a Szovjetúnióban, a kolhozparasztság milliói és tízmilliói között.)

Az elmélet maga is anyagi erővé válik, ha a tömegeket megragadja. (Marx). Ez a folyamat gigantikus arányokat ölt a szocializmus világában. A kölcsönhatás következtében a tudomány, az elmélet rendkívüli mértékben meggyorsítja a termelőerők fejlődését, amelyet nem akadályoznak többé a meg nem felelő termelési viszonyok. A szocializmusban a termelőerők és a termelési viszonyok között teljes összhang uralkodik. Fejlődésük harmo-

nikus, arányos növekedés formájában megy végbe s ez viszont kihat a tudat fejlődésére is s a történelemben soha nem ismert lehetőségeket teremt az eszmei befolyás szervező, mozgósító, átalakító hatása számára.

7. Megváltozik az ideológiafogalom és kifejezés értelme és jelentősége.

Marx és Engels a »*Német ideológiában*« ideológia alatt a tudat fordított viszonyban való megjelenését értették, a camera obscura képét hozták fel analógiaként.

Igen precizen fejtette ki ezt az ideológiafelfogást Engels a 90-es években írott leveleiben.

»A gazdasági viszonyok jogi elvek formájában való visszatükrözése szükségszerűleg szintén a feje tetejére állítja (a dolgokat): végbemegy anélkül, hogy a cselekvők tudatára ébrednének, a jogász azt képzei, hogy apriori tételekkel van dolga, holott ezek csak gazdasági reflexek, így minden a feje tetején áll. Számomra magától értetődőnek látszik, hogy ez a megfordítás, amely, *míg nem ismertük fel* (aláhúzás tőlem, F. B.), azt hozza létre, amit ideológiai szemléletnek nevezünk, a maga részéről a gazdasági alapra visszahat és azt bizonyos határok között módosíthatja.«¹¹⁾ Tehát az ideológia annyiban ideológia és annyiban fordított, feje tetejére állított kép, amíg nem ismertük fel a megfordítást, amiből más szóval az következik, hogyha a megfordítást felismerjük, akkor az eszmének ideológiai jellege a szó engelsi értelmében meg is szűnik.

Engels egy későbbi Mehringhez írott levelében visszatér az ideológia kérdésére. Önkritikát gyakorol a történelmi materializmus Marx és Engels munkáiban található kifejtésének bizonyos hiányosságai felett. Ez az önkritika nagyon érdekes. Engels szerint ő maga és Marx is a hangsúlyt egyoldalúan a tudatnak az ökonómiai alaptényekből való levezetésére fektették és *a formai oldalt a tartalommal szemben elhanyagolták*. És mi a formai oldal? »Annak a módja, ahogyan a képzetek létrejönnek.«¹²⁾ És mi az ideológia? »Az ideológia oly folyamat, amelyet az úgynevezett gondolkodó tudatosan folytat le, de hamis tudattal. Az őt mozgató tulajdonképpeni hajtóerők ismeretlenek maradnak számára, *különbem nem ideológiai folyamat volna*. (Az én aláhúzásom, F. B.) Tehát hamis vagy látszólagos hajtóerőket képzelsz be magának.«¹³⁾ A gondolati folyamatot tisztán a gondolkodásból vezeti le. Így áll elő a felépítmény és az ideológiai reflex önállóságának látszata. Ezután Engels ismétli, hogy a tartalommal szemben az ember először mindig elhanyagolja a formát s a forma, amint az összefüggésekből teljesen világosan kiderül, itt ugyanúgy, mint Sztálinnál, a tudati, az eszmei oldalt jelenti.

Korunk nagy marxistái, Lenin és Sztálin, az ideológia kifejezést használják a marxista, a szocialista, a kommunista ideológia megjelölésére is,

¹¹⁾ Levél Conrad Schmidthez. 1890. okt. 27. (Marx Válogatott Művek. I. kötet, 353 l. Szikra kiadás.)

¹²⁾ Levél Mehringhez. 1893. júl. 14. (u. a. 356. l.)

¹³⁾ U. a.

szembeállítják a »szocialista ideológiát« a burzsoá ideológiával,¹⁴⁾ a reakció ideológiáját a haladás ideológiájával. Így Sztálin 1944 november 6-án tartott beszédében ezt mondta: »Az összes fajok és nemzetek egyenlőségének országunkban meghonosult ideológiája, a népek barátságának ideológiája, teljes győzelmet aratott a hitleristák állati nacionalizmusának és faji gyűlöletének ideológiája felett«. Nyilvánvaló, hogy az ideológia kifejezés messzebbmenő, tágabb értelmet nyert. Ez már nem a régi értelemben vett ideológia, mint hamis tudat. A haladó, a szocialista ideológia egészen új értelemben ideológia, olyan elmélet, eszmék rendszere, amely adekvát, hű módon tükrözi vissza az új társadalmi valóságot, amely tudatában van az anyagi társadalmi termeléshez való viszonyának, amely felismeri az igazi reális társadalmi hajtóerőket. A szocialista ideológia maga mozgóerő, új típusú társadalmi hajtóerő, amely a bírálat és önbírálat formájában fejlődik és viszi előre a társadalmi fejlődést.¹⁵⁾

Ennyit röviden a lét és a tudat viszonyának lényegbeli különbözőségéről, ellentétéről, a kapitalizmus és a szocializmus feltételei között.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának törvényszerűségei a kapitalizmusban és a szocializmusban *minden* tekintetben különbözők.

8. A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának vannak bizonyos alapvető törvényszerűségei.

Először: »Abból, hogy az emberek, amikor egymással társulnak, ezt mint tudatos lények teszik, semmiképpen sem *következik*, hogy a társadalmi tudat azonos a társadalmi léttel.«¹⁶⁾ Ezt az *alapvető* ténytet Lenin rendkívül élesen hangsúlyozza az orosz machistákkal folytatott polémiájában, akik a monizmus címén hamis módon azonosították a társadalmi létet és a társadalmi tudatot. Érvelésükben azt hozták fel, — és erre céloz Lenin az idézett mondatban, — hogy a társadalomban csak tudatos egyének léteznek, a társadalom egyének összessége, tehát a társadalmi lét maga is tudatos, tudatszerű folyamat. Ez az érvelés azon alapul, hogy az egyéneken, mint biológiai organizmusokban pszichikai folyamatok, tudatfolyamatok játszódnak le és az orosz machisták a tudatnak ezt az értelmét azonosították a társadalmi tudat-fogalom értelmével. Ezt az érvelést maradék nélkül megdönti az egyéni tudat és a társadalmi tudat megkülönböztetése, a marxizmus-leninizmus egyik legdön-

¹⁴⁾ Lenin: Mi a teendő? (Összes művei [oroszul], IV. 391. l., III. kiadás.)

¹⁵⁾ Ebben az összefüggésben világossá válik, hogy mennyire tarthatatlan Mannheim Károly kísérlete a marxizmust azzal az érveléssel cáfolni, hogy a marxizmus is ideológia és ha a marxizmus az ideológiát hamis tudatnak tartja, akkor önmagát is hamis tudatnak kell tartania. Ez a manheimi érvelés, amelyet a nemzetközi szociáldemokrácia és az angol-amerikai polgári szociológia nagy felfedezésnek nyilvánított, — megtévesztő játék a szavakkal. A marxizmusnak a burzsoá ideológiára vonatkozó megállapításai nem vonatkoznak magára a kommunista, a marxista ideológiára. Mannheim ideológielméletét már 20 évvel ezelőtt megbíráltam (»*Unter dem Banner des Marxismus*«. 1930. Magyarul a »Marxizmus és logika.« kötetben.) és nem is volna érdemes emlékeztetni rá, ha az angol-amerikai polgári szociológiában és a jobboldali szociáldemokrácia irodalmában még mindig nem kísértene.

¹⁶⁾ Lenin: Materializmus és empiriocriticizmus. (330. l.)

több ideológia-elméleti felfedezése. Az orosz machisták érvelését egyébként jóval később, az ausztriai marxista iskola Magyarországon is nem csekély hatást gyakorolt teoretikusa, Max Adler, megismételte »*Lehrbuch des historischen Materialismus*« és egyéb műveiben.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat nem azonosak. Ez a nem-azonosság azonban *csak* negatív formájában határozza meg viszonyukat. Ezt a viszonyt pozitív formában is ki lehet fejezni. A második alapvető törvényszerűség ebben a vonatkozásban a következő: »A társadalmi lét *független* az emberek *társadalmi* tudatától.« A harmadik: »A társadalmi tudat visszatükrözi a létet.«¹⁷⁾ »A társadalom anyagi élete objektív valóság, amely az emberek akaratától függetlenül létezik, a társadalom szellemi élete pedig ennek az objektív valóságnak, a létnek visszatükröződése.«¹⁸⁾

A társadalmi lét fejlődésének megvan a maga objektív összefüggése, objektív fejlődése, amelyet Lenin ebben a meghatározott értelemben objektív logikának nevez. Ehhez a logikához kell a társadalmi tudatnak alkalmazkodni. »Az emberiségnek az a legfőbb feladata, hogy a gazdasági fejlődésnek (a társadalmi lét fejlődésének) ezt az objektív logikáját általános és fő vonásaiban átfogja úgy, hogy mennél szabatosabban és világosabban, kritikusabban alkalmazza hozzá a maga társadalmi tudatát és az összes kapitalista országok haladó osztályainak tudatát.«¹⁹⁾ Ha ez az alkalmazkodás nem történik meg, ha nem alkalmazzuk a társadalmi tudatot a fejlődés objektív logikájához a kellő mértékben és a kellő időben, akkor a tudat elmarad a fejlődés mögött. Ez a tudat elmaradásának elméleti magyarázata és ebből következik, hogy miután az itt összefoglalt törvényszerűségek a szocializmusban is érvényesek, a tudat elmaradása bizonyos fokig a szocializmus viszonyai között is lehetséges.

VII. A tudati elmaradás megnyilvánulásai a szocializmusban.

A tudat elmaradása a társadalmi fejlődés mögött a szocialista társadalom kialakulásának, a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszaknak egyik velejáró tényezője. Ez következik abból, hogy a kapitalizmus megszűnése és a szocializmus megszületése nem két egymástól független történeti folyamat, hogy a szocializmus felépítését hosszú ideig még a kapitalizmus anyagi gazdasági és tudati elemeinek megmaradása kíséri. A tudat elmaradása a szocializmus építésében nem lebecsülendő fontosságú jelenség. Ez az oka annak, hogy a Bolsevik Párt nagy figyelmet fordított a tudat elmaradására. Sztálin műveiben, a Szovjetunió Kommunista Pártjának határozataiban, Zsdánov ideológiai tárgyú beszédeiben a kérdés sokszor szerepel. De nem azért, mintha a tudat elmaradása a szocializmusban nagyobb mértékben nyil-

¹⁷⁾ Lenin : Materializmus és empiriokriticizmus. (332. l.)

¹⁸⁾ Sztálin : A dialektikus és a történelmi materializmusról. (Szikra kiadás. 1948. 17. l.)

¹⁹⁾ Lenin : Materializmus és empiriokriticizmus. (332. l.) Lenin fenti megállapításával egyszersmind rendkívül precíz programot ad a tudat elmaradásának megszüntetésére.

vánulna meg, mint a kapitalizmus idején, éppen ellenkezőleg. A kapitalizmusban ez a jelenség összehasonlíthatatlanul szélesebb méreteken valósul meg, időben, ütemben, mélységben sokkal nagyobbfokú. De ez a kapitalizmusnak nem árt, inkább használ. Éppen ezért nem nyugtalanítja az uralkodó osztályok vezető rétegét. Ezzel szemben a szocializmus számára a tudat elmaradása megnehezíti a fejlődést, még korlátolt méreteken való megnyilvánulása is veszélyt jelent, a szocializmus építésének gyorsasága, terveinek sikeres keresztülvitele szempontjából. A Szovjetúnióban azért tulajdonítanak olyan nagy jelentőséget a tudat elmaradásának, mert azt meg akarják szüntetni!

Mi az eredete a tudat elmaradásának a szocializmusban?

Sztálin irányadó gondolatai alapján erre a kérdésre is választ adhatunk.

Ha a lét: tartalom és a tudat: forma, akkor az ellentmondás abban áll, hogy az új tartalom részben a régi formák keretei között, a régi formák megmaradása mellett jön létre. Innen a meg hasonlítás a forma és a tartalom között. Ez a meg hasonlítás nyilvánul meg abban, hogy a kapitalizmus maradványai a tudatban fennmaradnak.

A szocializmus építői azonban a kapitalizmus maradványait a tudatban nem tekintik olyan ténynek, amelyet egyszerűen tudomásul kell venni. A marxista-leninista párt a fejlődés bizonyos szakaszain fokozott ütemben offenzívát indít az ideológiai, tudati maradványok megszüntetése, likvidálása céljából. Új viszonyok között érvényes a lenini program: a társadalmi tudatot alkalmazni kell a fejlődés objektív logikájához. — Ez a likvidálás tudatos és tervszerű, a Párt vezetése alatt álló folyamat és nem a spontaneitás formájában megy végbe. Félreértések elkerülése végett meg kell itt jegyeznünk a következőket: abban az általános értelemben, amelyben a tudat — mint forma — a lét után — mint tartalom után — keletkezik, a tudatnak egy bizonyos elmaradása, t. i. időbeli utánkövetkezése, a lét és tudat viszonyából szükségszerűen következik. Ha azonban a tudat elmaradásának megszüntetéséről beszélünk a szocializmusban, akkor ennek értelme abban áll, hogy az új létnek, tartalomnak, vagyis a szocialista tartalomnak meg nem felelő régi formát, vagyis a burzsoá ideológiát, tudatformát megszüntessük.

A kapitalizmusban a fejlődés és a tudat viszonyában ugyanúgy a vak törvényszerűség uralkodik, mint a kapitalizmus egész fejlődésében. A társadalmi fejlődés itt — társadalmi értelemben — tudattalan. Ezért mondja Engels, hogy ez a fejlődés a természeti folyamatok módjára (nach der Art eines Naturprozesses) megy végbe. A szocializmusban az objektív szükségszerűség tudatosává válik. Az emberek teljes tudatossággal csinálják történelmüket, ami annyit jelent, hogy felismerik a szükségszerűséget és ennek alapján tudatosan alkalmazzák a törvényeket, tudatosan alkalmazkodnak a fejlődés objektív logikájához. Így az értéktörvény a kapitalizmusban, mint vak szükségszerűség, a szocializmusban mint az állam által tudatosan alkalmazott, a szocializmus javára felhasznált törvényszerűség jelenik meg.

VIII. A Bolsevik Párt harca a tudat elmaradása ellen.

Lenin és Sztálin állandó harcot folytattak a tudat elmaradása ellen, vagyis más szóval a kapitalizmus ideológiai maradványainak likvidálásáért. A harc a tudat elmaradása ellen a szocializmus győzelmes előrehaladásának terméke. Ez a harc azonban nem légüres térben megy végbe, ennek a harcnak meghatározott történeti, a lét fejlődéséből fakadó feltételei vannak. Amikor a kollektivizálás — 1929-ben — óriási lendületet vett, a Szovjetúnióban nyilvánvalóvá vált az agrártudomány, az agrárelmélet elmaradása az élet, a gyakorlat mögött. Sztálin akkor rámutatott arra, hogy a mezőgazdaság terén az elmélet elmaradt a szocialista építés gyakorlati eredményei mögött, holott feladata abban áll, hogy élenjáró szerepet vigyen a fejlődésben. Sztálin rámutatott arra, hogy a polgári előítéletek az elméletben igen szívós életűek és klasszikus munkájában, »*Az agrárpolitika kérdései a Szovjetúnióban*« (1929) című előadásában megindította az offenzívát ezen előítéletek ellen. Amikor a második 5 éves terv megvalósítása szükségessé tette azt, hogy a Párt a tudat, az ideológia elmaradásának kérdését széles alapon felvesse, Sztálin a Bolsevik Párt XVII. kongresszusán a következő irányító útmutatásokat adta: »Pártunk XVII. értekezlete kijelentette, hogy a második 5 éves terv megvalósításával kapcsolatban egyik politikai feladatunk a kapitalizmus csökevényeinek kiküszöbölése a gazdaságból és az emberek tudatából. Ez teljesen helyes gondolat. De lehet-e azt mondani, hogy a kapitalizmus összes csökevényeit kiküszöböltük már a gazdaságból? Nem, ezt nem lehet mondani. Annál kevésbbé lehet azt mondani, hogy kiküszöböltük a kapitalizmus csökevényeit az emberek tudatából. Nemcsak azért nem lehet ezt mondani, mert az emberek tudatának a fejlődése elmaradt gazdasági helyzetük mögött, hanem azért, mert még megvan a kapitalista környezet, amely igyekszik megeleveníteni és támogatni a Szovjetúnióban a kapitalizmus csökevényeit a gazdaságban és az emberek tudatában és amely ellen nekünk, bolsevikoknak, a puskaport állandóan szárazon kell tartani.«²⁰⁾

Amikor a Sztahánov-mozgalom, az élet, a gyakorlat új követelményeket állított a technikai tudományok elé, Sztálin a sztahánovisták első értekezletén tartott beszédében rámutatott a technikai tudományok bizonyos elmaradottságára, konzervatívizmusára és felhívta a tudomány képviselőit arra, hogy a Sztahánov-mozgalom óriási jelentőségű tanulságait teljes mértékben érvényesítsék tudományuk területén is.

A második világháború győzelmes befejezése után előállott feladatok szükségessé tették, hogy a Bolsevik Párt az irodalom, a művészet, a zene, a tudomány és a filozófia területén segítséget nyújtson a szovjet íróknak, művészeknek, szovjet tudósoknak, hogy azok széles fronton támadást indítsanak a szovjet emberek tudatában megmaradt burzsoá ideológiai csöke-

²⁰⁾ Sztálin: A leninizmus kérdései. (551. l.)

vények ellen és a külföldi ellenséges ideológiák ellen. Ismeretesek Zsdánov nagyjelentőségű beszédei, — az ideológia kérdéseiről — amelyek a tudat elmaradásával, formáival a kérdés korszerű vonatkozásaiban mélyreható módon foglalkoznak.

A Bolsevik Párt harca a tudat elmaradása ellen az egész vonalon azonban azt is mutatja, hogy ez a harc nem öncél, hanem a szocializmus építésének egyik eszköze, hogy ez a harc mindig szoros kapcsolatban kell, hogy álljon a szocializmus egész építésével és lényegében nem negatív, hanem alkotó, pozitív jellegű. Amint Zsdánov mondotta az írókhoz fordulva: »Legyetek az emberek tudatának a szocializmus szellemében való átalakításának legaktívabb szervezői.« A Bolsevik Párt elméleti és gyakorlati irányvonalát kell szem előtt tartanunk nekünk is, ha eredményes harcot akarunk folytatni a tudat elmaradása ellen népi demokráciánkban.

IX. Népi demokrácia és társadalmi tudat.

A népi demokrácia a szocializmus felé haladó út, átmenet a szocializmus felé, gazdasági, politikai és ideológiai értelemben. Megváltozik a társadalmi lét és ennek megfelelően megváltozik a társadalmi tudat. A népi demokrácia fejlődésének különböző szakaszaiban és a különböző országokban a tudatformák nem azonosak, de a fejlődés iránya és tartalma ugyanaz: a szocialista tudat, a szocialista ideológia kialakulása, növekedése. *A népi demokrácia ideológiája: a szocializmus ideológiája.* A burzsoá ideológia és a szocialista ideológia között *nincsen harmadikutas ideológia* úgy, amint a kapitalizmus és a szocializmus között gazdasági és politikai értelemben nincsen hely harmadik út számára. »A kérdés csakis így áll: burzsoá vagy szocialista ideológia. Középút nincs itt (mert az emberiség semmiféle »harmadik« ideológiát nem dolgozott ki s általában az osztályellentmondások által megbontott társadalomban sohasem lehetséges valami osztályonkívüli vagy osztályfeletti ideológia.«²¹⁾ A mai történeti helyzetben ez annyit jelent, hogy a szocializmus ideológiájának, a marxizmus-leninizmusnak a Szovjetúnióban kialakult és győzelmet aratott formája példát és irányt mutat a népi demokráciák ideológiai fejlődése számára is.

A szocialista tudat azonban nem egyszerre és készen jön létre, mint ahogy a görög mitológia szerint Pallas Athéne kiugrott Zeus fejéből. A szocializmus felé vezető átmeneti korszakban, illetve a népi demokrácia átmeneti szakaszában, a régi és az új elkeseredett harca folyik minden téren és éppen nem utolsó sorban ideológiai téren is. A régi tudatformák egy ideig fennmaradnak, összeütközésbe kerülnek az új tartalommal, amely új formákat keres magának. A tudat elmaradása a társadalmi lét változása mögött ezért a népi demokráciában nem véletlen jelenség. Meg kell azonban jegyezni és hangsúlyozni kell, hogy a tudat elmaradása a népi demokráciában folyó óriási

²¹⁾ Lenin: Mi a teendő?

ideológiai átalakulásban nem *alapjelenség*, hanem annak kísérőjelensége, velejárója. Az ideológiai átalakulás *lényege* annak mélyreható forradalmi jellege és rohamos üteme. A Marx által felállított alternatíva a felépítmény lassúbb vagy gyorsabb átalakulása volt. A forradalmi jellegű átalakulást eszmei tartalmán kívül gyorsasága, ugrásszerű jellege jellemzi. A népi tömegek tudatában néhány év alatt olyan mélyreható és olyan arányú átalakulás ment végbe, amelyhez hasonlót nem ismert Magyarország története. Emellett azonban az ideológiai elmaradás jelenségei is mutatkoznak és a fejlődés menetének zavaratlansága és üteme megkívánja, hogy felvegyük a harcot ez ellen.

Hogy jól harcolhassunk, tisztában kell lennünk a népi demokráciák ideológiai fejlődésének sajátosságaival. Ezeket Sztálin irányító útmutatásai alapján, fent idézett beszédeinek felhasználásával nem nehéz megállapítani. Nálunk még megvannak a kapitalizmus csökevényei a gazdasági és ideológiai életben, az emberek tudatában éspedig sokkal nagyobb mértékben, mint a Szovjet-unióban. De ebből nem azt a következtetést kell levonnunk, hogy ne bántsuk ezeket a csökevényeket, majd elhalnak úgyis néhány évtized folyamán. Azt a következtetést sem vonhatjuk le, hogy a kapitalizmus ideológiai csökevényeit, a burzsoá-ideológia maradványait, egyszerű deklarációkkal, frázisszerű kijelentésekkel megszüntethetjük. Annak megfelelőleg, hogy ezek a csökevények makacsok és szívósak, nekünk is makaes, szívós harcot kell folytatni a tudat gyökeres megváltoztatásáért.

A kapitalizmusban az ideológia átalakulását, amely az anyagi termelés átalakulása alapján végbemegy, a spontaneitás, a tudat elmaradásának jelenségei jellemzik. Ezzel szemben az új szocialista tudat átalakulását, a népi demokrácia ideológiájának kifejlődését nem bízhatjuk a spontaneitásra. Az ideológia változásának alapját a népi demokráciában is az anyagi termelés átalakulása, más szóval a gazdasági, társadalmi rendszer biztosítja. De a fejlődés menetét, az átalakulás gyors vagy lassú ütemét, a tudat elmaradását, annak megerősödését vagy csökkentését nemcsak objektív, hanem szubjektív tényezők is befolyásolják. Ez a kérdésnek egyik igen fontos mozzanata. *A szubjektív és objektív tényezők* szerepét illetőleg más a helyzet a Szovjetunióban és a népi demokráciában. A Szovjetunióban Zsdánov a filozófiai arevonal elmaradásának okait vizsgálva, felvetette azt a kérdést, hogy ennek az elmaradásnak objektív vagy szubjektív tényezői vannak-e és azt a helyes választ adta, hogy a filozófia elmaradásának a Szovjetunióban kizárólag szubjektív tényezői vannak, mert a szocializmus fejlődése egy valóban a korral együtt-haladó filozófia számára minden objektív feltételt biztosított.

Nálunk, a népi demokráciában a tudat elmaradásának a fejlődés mögött nemcsak szubjektív, hanem objektív okai is vannak. Gazdaságunkban a kapitalizmus csökevényei még sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint a Szovjetunióban, mégis, a szocialista típusú termelés, a szocialista szektor már a mi gazdasági életünkben is domináló szerepet játszik és egyre növekszik. Éppen

ehhez a nagyszerű gazdasági, valamint a történelemben egyedülálló politikai fejlődéshez képest maradt el viszonylagosan egyes területeken az ideológiai fejlődés. Népi demokráciánk kétségtelenül óriási eredményeket ért el a dolgozók politikai tudatosításának terén s ez a Magyar Dolgozók Pártjának történeti érdeme. A Párt elsősorban saját tagjai, de azonkívül a tömegszervezetek tagjai és ezen túlmenően az egész dolgozó magyar nép soraiban hatalmas politikai, nevelő és felvilágosító munkát végzett, amely azért volt olyan eredményes, mert a népi demokrácia országépítő munkájának tényleges gyakorlati eredményeit tudatosította. A demokrácia eredményei tudatosításának jel-szavát Rákosi Mátyás adta ki »*Tiéd az ország — magadnak építed*« című 1948 január havában tartott beszédében. Ez a munka a legélesebb harc formájában ment végbe a reakció *tudatdiverziós*, tudatködösítő ideológiai tevékenységével szemben. Ebben a harcban döntően megmutatkozott a népi demokrácia fő erőssége, a szocializmus gazdasági rendszerének és ideológiájának fölénye a kapitalizmuséval szemben. A szocialista ideológia erősebbnek mutatkozott, mert az igazságra, a valóságra, a tényekre támaszkodott. A marxizmus tana mindenható, mert igaz — mondta Lenin. Ez a megállapítás sokszorosan beigazolódik napjainkban, nem utolsó sorban a marxizmus-leninizmusnak a burzsoá ideológia felett aratott győzelmében is.

De nem elégedhetünk meg az eredményekkel. Fordítsuk most figyelmünket a tudat elmaradásának népi demokráciánkban kétségkívül megmutatkozó megnyilvánulásaira s az ebből következő feladatokra. A kérdés széleskörű és egy dolgozat keretében távolról sem oldható meg. A tudat elmaradásáról beszélve mindig konkrétan meg kell néznünk, hogy a társadalmi tudatnak *mely formája* vagy *mely formái* maradtak el és *mi mögött*.

Szellemi életünket ma az jellemzi, hogy *egyes* tudatformák — irodalom, művészet, tudomány — fejlődése elmaradt nemcsak az átmeneti korszaknak óriási gazdasági és politikai átalakulása mögött, hanem a *tömegek tudatában* végbemenő átalakulás mögött is. Ezek azok a kérdések, amelyekre ma az *ötéves terv* elindulása idején különös figyelmet kell fordítani.

A következőkben a kérdést tudományos ideológiánk fejlődése szempontjából igyekszem megvilágítani, azt a területet választva, amely Akadémiánk munkája szempontjából közvetlen jelentőséggel bír.

Tudományos életünk elmaradottságára általános társadalmi összefüggésekben az elmúlt évek folyamán többször rámutattam előadásaimban és cikkeimben a Társadalmi Szemlében. Akkor elsősorban arról volt szó, hogy a tudomány különböző területein még igen erős reakciós befolyásokkal felvegyük a harcot.

Ma már nincs szükség általánosságban beszélni tudományos életünk elmaradottságáról, hanem *konkrét*e kell feltárni, *hol és milyen formában* nyilatkozik ez meg. Ez a bíráló és önbíráló konkrét formákban való alkalmazásához vezet. Ez az ideológia egyes területein külön nagy munkát igénylő feladat. S hogy ismét arra a példára hivatkozzunk, amely számunkra utat mutat,

a Szovjetúnióban a Bolsevik Párt mindig konkrét formában foglalkozik az ideológia különböző területeivel, egy-egy tudományággal (biológia, nyelvészet, fiziológia) sőt sok esetben egy-egy könyvvel, mint például Alexandrov filozófiatörténeti tankönyvével, egy-egy filmmel, egy-egy indokolatlan irodalmi kritikával stb. Legyen szabad itt csak néhány utalással jelezni a ránk váró feladatokat.

a) Tudományos közvéleményünk ma még nem ébredt eléggé tudatára annak, hogy a tudomány társadalmi funkciója a népi demokráciában teljesen megváltozott, hogy a tudományt ma már az egész vonalon, teljes tudatossággal és minden tekintetben a szocializmus építésének szolgálatába kell állítani. A népi demokrácia a tudományok számára nemcsak eddig nem ismert lehetőségeket nyújt, hanem az eddiginél sokkal nagyobb feladatokat ró is reá. Ezeket a feladatokat, mint kötelelességeket vállaltuk az Akadémia új alapszabályainak kidolgozása és elfogadása által.

b) A népi demokrácia egész tudományos fejlődésének a Szovjetúnió élenjáró tudományának beható tanulmányozásán kell alapulnia és a Szovjetúnió tudományával való szoros együttműködésben, annak szellemében kell haladni. A Szovjetúnió nagy tudományos vívmányainak ismerete és felhasználása tekintetében azonban még a kezdet kezdetén állunk. Elmaradásunknak e tekintetben a multba visszanyúló objektív történeti okai is vannak, (a Horthy-korszakban országunk el volt zárva), de ma már nem ezekről az objektív, történeti okokról, hanem elmaradásunk jelenlegi okairól és azok megszüntetéséről kell beszélni. A Szovjetúnió tudományát illető ismereteinket még az esetlegesség, a közlések rendszertelensége, sokszor hézagosságon alapuló szorító jellege, sokszor a fordítások gyenge kvalitása jellemzi. Egyik legfontosabb feladatunk ezen a téren gyökeres fordulatot létrehozni.

c) A népi demokráciában különösen nagy jelentőséget nyer Sztálin már idézett megállapítása, hogy a kapitalista környezet, vagyis a mi viszonyaink közepette a nyugati imperialista burzsoázia ideológiai behatása kedvező talajt teremt a hazai reakciós ideológia maradványainak megelevenedésére. A burzsoá ideológiai befolyásnak tudvalevőleg nemcsak politikai, hanem irodalmi és tudományos formái is vannak s mennél kevesebb lehetősége van a reakciónak közvetlen politikai tevékenységre, annál inkább igyekszik behatolni, befurakodni a szellemi életbe, vagy meglapulni annak formái mögött. A tudomány terén is tudni kell, hogy az ideológiai reakció álcázza magát és külsőleg semleges, politikától »független« formában lép fel.

A népi demokrácia tudományának rendszeres, következetes, magas ideológiai színvonalon álló harcot kell folytatnia a nyugati, imperialista támadó ideológia mai megnyilvánulásai, elsősorban a kozmopolitizmus és burzsoá nacionalizmus ellen. A társadalomtudományok, de a természettudomány terén is, le kell leplezni a semlegességet, sőt néha a marxizmus álarcába bújó tudományos reakciót. Ilyen jelenségekkel találkozunk például a pedagógia és a pszichológia területén. (Pedológia, freudizmus stb.)

d) A filozófia terén már nem keveset tettünk a dialektikus materializmus népszerűsítése terén. Bár ezen a téren is még a munka javarésze előttünk áll, ugyanakkor meg kell mondani, hogy a népszerűsítésen és a marxista klasszikusok műveinek kiadásán kívül nagy feladatok vannak, amelyekhez úgyszólván még hozzá sem fogtunk. A dialektikus materializmus elméletét és módszerét úgy a társadalomtudományok, mint a természettudományok területén *konkréten alkalmazni*, — ez az új Magyar Tudományos Akadémia egyik legnagyobb feladata. A Szovjetúnió nagy tudományos vívmányainak tanulmányozásában, például a Micsurin—Liszenko féle biológia tanulmányozásában sem szorítkozhatunk (amint ez nálunk a legtöbbször történik) tisztán az *eredményekre*. Nem kevésbé fontos, hogy a figyelmet a *módszer* kérdésére irányítsuk, arra, hogy ezek a nagy eredmények a materialista dialektika következetes alkalmazásának voltak köszönhetőek, a metafizikus módszer, az idealisztikus elmélet elleni következetes harcban jöttek létre.

A filozófiát közelebb kell hoznunk az élethez, a népi demokrácia elméleti kérdéseire, valamint a békéért folyó harc nagy ideológiai kérdéseire.

Egész tudományos tevékenységünkkel, az emberek tudatának a szocializmus szellemében való átalakítását akarjuk szolgálni. Ezt a feladatot a maga teljességében megoldani *kultúrforradalmat* jelent. Kultúrforradalom nélkül nincsen szocializmus és marxista szellemű társadalmi-történeti tudományok nélkül nincsen kultúrforradalom!

Erőink nem engedik meg, hogy egy csapásra, máról holnapra behozzuk a társadalomtudomány terén kétségtelenül fennálló elmaradottságunkat. Nem is arról van szó, hogy varázsvesszővel megoldjuk az előttünk álló nagy és felelős feladatot. De a marxizmus-leninizmus elméletének szilárd alapjára támaszkodva, erőink összefogásával, új erők nevelésével, kutató munkánk helyes tervezésével, a kollektív és az egyéni tudományos munka szerves összekapcsolásával megsokszorozhatjuk a tudományos munka termelékenységét is, úgy amint az erők helyes felhasználása és helyes megszervezése általában megsokszorozza a munka termelékenységét. Ebben az értelemben ötéves tudományos tervünk kidolgozása új korszak kezdetét jelenti a magyar tudomány történetében.

Legyen szabad annak az elhatározásunknak kifejezést adni, hogy az újjáalakult Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi-történet-tudományi osztálya ebben a szellemben eredményes és gyümölcsöző munkát fog folytatni s erőink mértékében hozzá fog járulni a szocializmus felé haladó népi demokrácia által kitűzött nagy cél eléréséhez, az ötéves terv sikeréhez.

NÉPI DEMOKRÁCIÁNK JOGA

(A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának
1950. április 21-i felolvasó ülésén tartott székfoglaló előadás)

ÍRTA: SZABÓ IMRE (BUDAPEST), A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA L. TAGJA

I.

Rákosi elvtárs ismeretes és a fordulat évével nálunk bekövetkezett változásokat értékelő cikke¹⁾ után immár világosan áll előttünk, hogy népi demokráciánk a proletárdiktatúra funkcióit teljesíti. Államunk jellegét illetően tett e döntő megállapítás természetesen vonatkozik népi demokráciánk jogára is; az állam jellegében bekövetkezett alapvető változás meghatározza a jog jellegét is. Kérdéses azonban, hogy e változás mikor és hogyan válik tudatossá? Ha népi demokráciánk jellege ma már világosan áll is előttünk, nem ilyen tiszta a helyzet jogunkat illetően. A népi demokratikus jogrendszer jellegének helyes és pontos meghatározása és általános felismerése végett még fel kell számolnunk néhány előítéletet, jogászok és nemjogászok között egyaránt.

A nemjogászok között még mindig igen elterjedt bizonyos tartózkodó magatartás, ha ugyan nem ellenszenv a joggal szemben. Ez az ellenszenv a jog szerepének bizonyos fokú lebecsülésében, jogunk feladatainak, a népi demokratikus jogrendszer jelentőségének leértékelésében jut kifejezésre. A jogászok által »jogászellenesnek« nevezett e magatartásra rendszerint azt a magyarázatot szokták adni, hogy a nemjogászok előtt a »jog« szó hallatára a régi, burzsoá jog képe s talán még inkább a burzsoá jogász képe révlik fel — s tagadhatatlan, hogy ebben van valami. Különösképpen a nemjogászok, de gyakran a jogászok is abba a tévedésbe esnek, hogy azonosítják a különböző társadalmi rendszerek jogát s valaminő negatív előjelű természetjogi felfogással annak a nézetüknek adnak kifejezést, hogy a jog »szükséges rossz«, amelytől még nem sikerült megszabadulnunk. A jog — mondják — megvolt a múltban és megvan ma is, sőt lényegében nem is sokat változhat, hiszen a gyilkost és a tolvajt minden rendszernek meg kell büntetnie. A jognak ilyen értékelői és részben leértékelői hátat fordítanak a szembeszökő tényeknek s felületi jelenségekből ítélnek, — holott e felületi jelenségek sem maradnak változatlanul a jogrendszer jellegének változásával. Nem mehetünk el közömbösen már a mellett sem, hogy népi demokráciánkban az emberi élet elleni

¹⁾ Rákosi Mátyás: A népi demokrácia néhány problémájáról. (Szabad Nép, 1949. I. 16.)

bűncselekmények száma az 1938. évhez viszonyítva 1948-ban a harmadára, a rablás és zsarolás szinte a negyedére, a csalások száma a felére esett vissza és azóta nyilván még jelentősebb mértékben csökkent; ennél fogva a büntető igazságszolgáltatás élének ma már elsősorban nem ezekkel a bűncselekményekkel szemben kell érvényesülnie, mert hiszen ezek száma éppen társadalmi rendszerünk átalakulása folytán egyre inkább összezsugorodik, hanem azoknak a bűncselekményeknek üldözésére kell mindenekfelett irányulnia, amelyek a népi demokrácia állami, gazdasági és társadalmi rendjét, a társadalmi tulajdont veszélyeztetik. A súlypontnak ilyen eltolódása egymagában is tükrözi jogrendszerünk jellegének változását, csakúgy, mint az a körülmény, hogy bíróságainknál a vagyoni jogi perek száma, az 1946. és az 1948. éveket szembeállítva, egyharmadával csökkent, viszont a házassági és családi állapotot tárgyaló perek aránya ugyanczen időben jelentősen kiugrott, úgy, hogy a polgári pereknek szinte kétharmada nem vagyoni jogi természetű volt; — ez arra mutat, hogy bíróságaink egyre kevésbé vagyoni jogi viták eldöntői, hanem mindinkább személyi természetű vitákban ítélik meg; s ez ismét csak azt a döntő társadalmi változást és átalakulást mutatja, amely hazánkban történt, illetőleg ma is folyik. Már e számadatokból is nyilvánvaló, hogy a jog által megoldandó feladatoknak ilyen eltolódása és az igazságszolgáltatási tevékenység tartalmának e változása a jog jellegében történt változás következménye. Másként kifejezve, a büntető igazságszolgáltatás egészében más jelleget kap az emberölés büntetőjogi üldözése a kapitalista államban és mást a népi demokráciában; más ügyek adják meg a népi demokratikus bíróságok jellegét, mint a burzsoázia bíróságaiét. Világos, hogy már csak a súlypontoknak ilyen — a jog jellegére is kiható — változása miatt sem lehet »jog« címen egybefogni és lényegében közös nevezőre hozni különböző társadalmi rendszerek jogrendszereit; nem lenne helyes már emiatt sem általában »a jogról« és »a jogalkalmazásról«, mint minden társadalomban többé-kevésbé egyaránt meglevő és lényegében azonos jelenségekről beszélni. A jog felületén mutatkozó e változásnál azonban nem állhatunk meg.

Jogászaink a népi demokrácia jogának jellegét keresve, abba a ténybe ütköznek bele, hogy népi demokráciánkban a jogszabályok egyelőre viszonylag kevésbé változtak; nagyjából még hatályban vannak azok a törvények, amelyeket a múlt rendszer alkotott. Érvényben van a büntetőtörvénykönyv és a bűnvádi perrendtartás, a régi kereskedelmi törvény, a polgári perrendtartás és él az a magánjog, amelyet a bírói gyakorlat kialakított. Ugyan mi változott hát itt a jog terén? — kérdik s könnyen hajlandók arra a megállapításra, hogy a régi törvényekre támaszkodó jogrendszerünk még nem tölti be azokat a feladatokat, amelyeket a népi demokráciában be kellene töltenie. Azok, akik ilyesféle megállapításokat tesznek, mindenekelőtt arról feledkeznek meg, hogy törvényeink változatlansága csak látszólagos. Változatlan-e az a kereskedelmi törvényünk, amely alól az élet kihúzta a talajt s amely

mellé — bár nem törvénykönyv formájában — új jogot építünk? Vajjon van-e még ma gyakorlati jelentősége a kereskedelmi törvénynek, mint egésznek, — vajjon központi jelentőségűek-e annak a kereskedelmi társaságokra vonatkozó megállapításai? Gazdasági életünk, termelésünk azok között a jogi keretek között folyik-e, amelyeket a kereskedelmi törvény fogalmaz meg? S vajjon a gazdasági forgalom joga nem nő-e túl egyre nagyobb mértékben e formailag változatlan törvény keretein? Képpel jelezve a fejlődést: az élet új medret ás magának, megkerüli, elhagyja a régi törvény által teremtett, még be nem temetett, de egyre inkább kiszáradó medret. Hasonló a helyzet egyéb törvénykönyveinknél is. Azokat a kérdéseket, amelyek népi demokráciánk számára döntőek, — mint például a demokratikus államrend és köztársaság védelme, valamint tervgazdaságunk büntetőjogi védelme, — új büntetőtörvénykönyv szerkesztését be sem várva, külön törvényekben szabályoztuk. Bűnvádi perrendtartásunk formailag hatályban van ugyan, de nem változott-e meg döntően büntetőigazságszolgáltatásunk jellege azáltal, hogy ma már minden büntetőbíróságunkban ott vannak a népi ülnökök? Népi demokráciánk fejlődésében egyre közelebb kerülünk az életviszonyok bizonyos körére vonatkozó összes szabályok egységes kódexekbe foglalásához, miután elkerültük azt a veszélyt, amelyet egy korai általános kodifikáció s a törvénykönyveknek gyakori módosítása jelenthetett volna gyorstempójú fejlődésünkre nézve. Aki azonban jogrendszerünk jellegét a formailag hatályban levő régi törvények és az új törvények vagy paragrafusok számarányával akarná mérni, anélkül, hogy e jogszabályok súlybeli viszonyát vizsgálná, az tévesen ítéli meg egész *jogrendszerünket*, nem látja a régi és új jogszabályok jelentőségbeli különbségét és nem gondol arra, hogy a régi jogszabályok is felhasználhatók bizonyos ideig a népi demokratikus állam funkcióinak ellátásánál.

Jogászaink és nemjogászaink gyakran csak jogszabályokat látnak vagy keresnek, de nem látják a szabályok összességét: *a jogrendszert, mint egészet*; ennél fogva nem látják a jogrendszer jellegében bekövetkezett alapvető változást sem. Ez a szemlélet szétbontó; akik áldozatául esnek, csak az egyes rendelkezésekre fordítják figyelmüket, nem pedig arra, hogy mire épül jogunk egész rendszere, mit véd, milyen feladatokat szolgál az egyes jogszabályok összessége? Alapvetően helytelen tekintetünket egyes, multból ittmaradt jogszabályokra vagy többé-kevésbé jól sikerült új jogszabályokra vetni, ha ugyanakkor elfeledjük a jogrendszer lényegét, a jog osztálytartalmát, azt a tényt, hogy a jogot ma már a népi demokratikus állam, a munkások és dolgozó parasztok állama alkotja, szankcionálja és alkalmazza s a jog immár nem a kizsákmányolók, hanem a dolgozók érdekét szolgálja; hogy ez a jogrendszer nem egy kizsákmányoláson alapuló társadalmi rendszer konzerválását, hanem a szocialista rendszer építésének segítségét iktatja feladatai közé. Jogászaink némelyike megállapítja, hogy »az új gazdasági rend jórészben készen találta a polgári jogrendben is azokat a jogrendezési megoldásokat és jogviszonytípu-

sokat, amelyeket a maga céljaira felhasználhatott«; ezek a felhasznált megoldások azonban nem »a korábbi jogrendben *bennrejlő* elemek«,²⁾ vagyis nem a korábbi jogrendszer alapvető, döntő, hanem éppen csak formai elemei. Ne feledjük, hogy a nagy Októberi Szocialista Forradalom sem helyezte egyszerre hatályon kívül a régi törvényeket. Az 1918 január 10-én kelt és a népbíróságok bevezetéséről szóló ukrán dekrétum 23. cikke például — átvéve a bíróságokról szóló és az 1917 november 24-én kelt 1. számú központi dekrétum rendelkezéseit — megállapítja, hogy »a népbíróságok ítéleteiket forradalmi lelkiismeretük és a korábbi kormányok törvényei alapján hozzák, a hatályon kívül helyezett törvényeket kivéve«; hatályon kívül helyezettnek kellett tekinteni a Szovjetek határozataival és a Párt alapvető célkitűzéseivel ellentétben álló törvényeket. Igaz viszont, hogy a szocialista Szovjetunió rövid idő alatt felszámolta a régi jogrendszer maradványait: már 1918 második felében megszűnt a régi törvényekre hivatkozás és kizárólagos jogforrássá vált a szovjet törvény és a forradalmi meggyőződés; — ezzel szemben a munkásosztály diktatúrájának népi demokratikus formája a történelmi feltételek különbözősége folytán a maga szocialista jellegű jogrendszerében a burzsoá jog bizonyos elemeit hosszabb ideig használja fel. Am Alkotmányunk 41. §-a valójában nálunk is kizárja azoknak a jogszabályoknak az alkalmazását bíróságaink által, amelyek a népi demokrácia célkitűzéseinek nem felelnek meg. Másrészt, — minthogy a jog nemcsak az állam által alkotott, hanem az általa szankcionált magatartásszabályok összessége is, — a népi demokratikus állam egyelőre gyakorlati alkalmazással szankcionál korábban keletkezett szabályokat is és ezeket a maga rendszerébe illeszti bele, feltéve, hogy alkalmasak azoknak a feladatoknak ellátására, amelyeket az Alkotmány bíróságaink számára megszab. Ilyenképpen jelenlegi jogrendszerünk és a Szovjetunió forradalomutáni jogrendszere között ezen az alapon elvi megkülönböztetést tenni nem lehet.

Ezek a jogrendszerünk jellegét illető tévedések onnan erednek, hogy nem vagyunk eléggé tisztában annak az átmeneti korszaknak jellegével, amely »a kapitalista és a kommunista társadalom között az egyiknek a másikba való forradalmi átalakulási korszaka« s »amelynek állama nem lehet egyéb, mint »a proletáriátus forradalmi diktatúrája«.³⁾ Sok jogász hajlandó ennek az átmeneti korszaknak jogát jelentőségében annyira csökkenteni, hogy azt valaminő »átrendező jogként« jellemzi, amely — mint egyikük megállapította, — kísértetiesen hasonlít a kapitalista válságjogra, arra a jogra, amelynek jellegzetessége, hogy az állam — a tőkés állam! — számára messzemenő lehetőséget biztosít gyakorlatilag amúgy sem érvényesülő jogbiztonsági elveinek nyílt, brutális félretételére. Meg kell állapítani, hogy az átmeneti korszak, a proletáriátus forradalmi diktatúrája, új jogrendszert épít, amelynek jellege

²⁾ Nizsalovszky Endre: A kötelmi jog átalakulása. *Jogtudományi Közlöny*, 1949. évi 5—6. szám.

³⁾ Marx: A góthai program kritikája.

szocialista s amelynek egyik alapvető feladata : közreműködés abban, hogy megteremthessük az osztálynélküli társadalom megvalósításának feltételeit. Az átmeneti korszak jogrendszerének osztályjellegénél és feladatainál fogva új, szocialista jellegű jogrendszerként való fel- és el-nemismerése lényegében azt jelenti, hogy az átmeneti korszak jogát burzsoá maradványnak tekintjük, amelytől igyekeznünk kell minél előbb, lehetőleg már az átmeneti korszakban megszabadulni ; ez pedig nem vezet máshová, mint a proletárdiktatúra tagadásához, a proletárdiktatúra államhatalmának gyengítéséhez, a jognak a proletárdiktatúra fegyvertárából való kiiktatásához. Nem véletlen, hogy a Szovjetúnióban a hasonló »elméletek« hirdetőinek némelyikét kártevőként leplezték le. A szovjet szocialista jogelmélet által Visinszkij vezetésével megcáfolt, helytelen és káros jogelméleti irány képviselői tételeik igazolására mindenekelőtt Marxnak a *Góthai programm kritikájában* az »egyenlő joggal« kapcsolatban tett megállapításaira hivatkoztak. Mint ismeretes, Marx a *Góthai programm kritikájában* kifejti, hogy az átmeneti korszakban »a termelő joga elvégzett munkájával arányos ; az egyenlőség abban van, hogy egyenlő mértékkel, a munkával mérnek«. Minthogy azonban — mint Lenin mondja — »az egyes emberek nem egyenlők, az egyik erősebb, a másik gyengébb ; az egyik nő, a másik nőtlen, az egyiknek több gyereke van, a másiknak kevesebb, stb.«⁴⁾, — a szocialista társadalomnak az az elosztási elve, hogy »mindenki munkájához képest« részesüljön a javakból, — Marx szerint a kommunista társadalom elosztásához képest még egyenlőtlen jogot jelent ; annak a haladásnak ellenére, hogy már egyenlő mértékkel mérnek, a jogot »még mindig korlátozza a polgári keret«. (»Ebbe az 'egyenlőtlenységbe' — írja Visinszkij — a szovjet-hatalom javításokat vezet be, megkönnyítve a sokgyermekes, a nagy családok helyzetét, stb. Ezáltal fejlődik egyre inkább a szovjet szocialista jog.«⁵⁾ Marx, a góthai programot bírálva, megállapította, hogy »egyáltalán hibás volt az úgynevezett elosztást tüntetni fel lényeges gyanánt s a fősúlyt erre helyezni,« mert »a fogyasztási eszközök mindenkori elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának... Ha a termelés dologi feltételei maguknak a munkásoknak kollektív tulajdona, akkor önként következik ebből a fogyasztási eszközök maitól eltérő elosztása is... Minek visszafelé menni, ha már a valóságos tényállás régen világos ?« Már pedig visszafelé mennek azok a jogászok, akik Marxnak az átmeneti korszak jogáról tett megállapításait úgy értelmezik, hogy ez a jog egészében vagy részleteiben (magánjogi szektorában) burzsoá jog. A Szovjetúnióban a harmincas évek elején végérvényesen megdőntött jogelméleti irány képviselői a jog gazdasági alapját nem a termelési eszközök tulajdonában és az erre épülő államhatalmi rendszerben, hanem az árucserében látták s az árucserével hozták kapcsolatba és abból

⁴⁾ Állam és forradalom, 66. l.

⁵⁾ The law of the Soviet State. New York 1948., 52. l.

magyaráztak minden jogot, így az átmeneti korszak jogát is. Az átmeneti korszak jogát illetően e jog szocialista jellegének vagy e jogrendszer egységének tagadása és annak a tételnek állítása, hogy a magán- (polgári) jog nem más, mint a piacon szereplő árutulajdonosok viszonyának jogi kifejezése és ezzel összefüggésben az egész jog sem más, mint az árucserén alapuló viszonylatok szabályozása, — annyit jelent, hogy a szocialista vagy szocialista jellegű államban létező jog is burzsoá jog, amely az árucserre fokozatos eltűnésével együtt eltűnik, elhal. Ez pedig a burzsoá jog megőrizni akarását jelenti bizonyos ideig szocialista társadalmi viszonyok között is. Marx a *Tőké*-ben a eserefolyamatról szólva kifejti, hogy az árucserre feltétele, hogy a partnerek egymást kölcsönösen elismerjék magántulajdonosoknak,⁶⁾ ami tehát annyit jelent, hogy nem az árucserre, hanem a termelési viszonyok fejeződnek ki a tulajdoni viszonyokban, amelyek — mint Marx mondja — a *termelési* viszonyoknak csak jogi kifejezései.⁷⁾ Az árucserében a *termelő* viszonylik a fogyasztóhoz, mondja Engels ;⁸⁾ a termelés kérdését, a termelési eszközökhöz való viszony kérdését nem lehet másodlagossá tenni és nem lehet figyelmen kívül hagyni a termelési viszonyok folytán a társadalom osztályokra bomlását, az osztályharcot s a gépezetet, amely ezzel együtt megjelenik : az államot. Az átmeneti korszak jogának jellegét keresve nem lehet másból kiindulni, mint abból, hogy e korszakban a termelési eszközök zöme, majd egésze társadalmi tulajdonba kerül, — hogy a politikai hatalmat a munkásosztály ragadja meg s a proletárdiktatúra állama az, amely megalkotja vagy szankcionálja az átmeneti korszak jogát, azt a jogot, amely a dolgozók érdekeit fejezi ki és védi : ez pedig már semmiképpen sem burzsoá jog. Nem téveszthet meg bennünket az, hogy a proletárdiktatúra nem számolja fel egyszerre minden termelési eszköz magántulajdonát s csak fokozatosan építi fel a szocialista gazdaságot. Sztálin a proletárforradalom és a burzsoá forradalom közti különbségről szólva megállapítja, hogy a »proletárforradalom kezdetén nincsenek vagy alig vannak meg a szocialista rend kész formái« s hogy »a proletárforradalom főfeladata, hogy a hatalom megragadása után, új, szocialista gazdaságot építsen«.⁹⁾ A proletárforradalom tehát nem veszi át a szocializmus kész formáit, de készen találja »a társadalom anyagi élete, a társadalmi lét fejlődése által megérlelt feladatokat«. Sztálin mondja, hogy a felépítmény, a társadalmi eszmék, elméletek, politikai intézmények, — s mi hozzátehetjük, a jogi intézmények is, — miután a megérlelt feladatok alapján létrejöttek, »utóbb maguk is visszahatnak a társadalmi létre, a társadalom anyagi életére, létrehozva azokat a feltételeket, melyek szükségesek ahhoz, hogy a társadalom anyagi élete által megérlelt feladatok megoldása betetőzést nyerjen s a társadalom további fejlődése lehet-

⁶⁾ 95. l.

⁷⁾ A politikai gazdaságtan bírálatához, Előszó, Válogatott művek I. kötet, 327. l.

⁸⁾ Marx : Válogatott művek I. kötet, 338. l.

⁹⁾ A leninizmus kérdései, 122. l.

séggé váljék».¹⁰⁾ Sztálinnak ez a megállapítása a felépítményt illetően alapvető jelentőségű a jogra és az átmeneti korszak jogára nézve is. A jog feladata az átmeneti korszakban, miután a munkásosztály a hatalmat megragadta, hogy *a társadalom anyagi élete által megérlelt feladatok megvalósításában, azaz a szocialista rendszer megvalósításában*, mint felépítmény közreműködjék, visszahasson a gazdaságra és segítsen azt szocialista gazdasággá tenni. Ez a jog pedig már feladatainál fogva sem lehet más, mint *szocialista jellegű jog*.

Az átmeneti korszak jogának jellegére és feladataira vonatkozóan alapvetően hibás és téves végső következtetésre jutnak mindazok, akik csak, vagy elsősorban az elosztás kérdéséből ítélnék, — akik figyelmen kívül hagyják, hogy a népi demokrácia állama a proletárdiktatúra államtípusához tartozik és a munkásosztály államhatalmát jelenti; helytelen úton járnak azok, akik az államhatalom kérdését kikapcsolva, a gazdaság és a jog összefüggését mereven felfogva, a marxizmus-leninizmus tanításait úgy értelmezik, hogy a jog a gazdasági fejlődést mechanikusan követi és a szocialista jog csak a szocialista gazdaság megteremtése után valósulhat meg. Ennek az állításnak igazolására nem lehet Marxnak a *Góthai program kritikájában* tett arra a megállapítására hivatkozni, amely szerint »a jog sohasem lehet fejlettebb a társadalom gazdasági szervezeténél s e gazdasági szervezet által meghatározott kultúrfoknál«. Mint ismeretes, Marx ezt a megállapítást a már említett azzal a kérdéssel kapcsolatban tette, hogy az elosztás az átmeneti korszakban még annyiban egyenlőtlen, amennyiben a termékek elosztásánál nem a szükségletek, hanem a munka a mérték: a fejlődésnek e fokán, a szocialista építés időszakában tehát a társadalom még nem képes megvalósítani az elosztásnak kommunista elvét. Ezzel összefüggésben mondotta Marx, hogy a jog nem lehet fejlettebb a társadalom gazdasági szerkezeténél. E megállapítás annak megfogalmazása, hogy miként kapitalista társadalmi viszonyok között lehetetlen szocialista jogot teremteni, éppúgy lehetetlen a szocializmus első fokának termelési viszonyai közepette olyan elosztási szabályokat érvényesíteni, amelyeknek nincsenek meg az anyagi feltételei. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jog — mint nálunk szokták mondani — »kulloz« a gazdaság után; ez az állítás a gazdasági alap és a felépítmény közötti kölcsönhatás merev, antidialektikus felfogását jelzi és különösen hamis a szocialista vagy a szocializmus útján haladó társadalomra nézve, melynek joga gazdasági-szervező feladatot is ellát, tehát szervezi is a szocialista gazdaság építését és ez éppen egyik alapvetően eltérő jellegzetessége a burzsoá joggal szemben. Nem árt itt emlékezetünkbe idézni Engelsnek Conrad Schmidthez 1890 október 27-én intézett levelében az államhatalomra nézve tett azt a megállapítását, amely szerint az államhatalom, ha ugyanabban az irányban halad, mint a gazdasági fejlődés, e fejlődést meggyorsíthatja. Ugyanígy gyorsíthatja a fej-

¹⁰⁾ A leninizmus kérdései, 573. l.

lődést, tehát fejlesztően hathat a gazdasági életre a jog is és éppen szocialista jellegénél fogva fejlesztően hat a szocialista gazdaságra az átmeneti korszak joga.

Az előbbieken vitába szálltam azzal a felfogással, amely általában a jogról, vagy egyes jogszabályokról elszigetelten szokott beszélni, anélkül, hogy a különböző jogtípusok osztályjellegét és ennél fogva az egyes jogrendszerek különbözőségét elismerné és figyelembe venné; rámutattam továbbá arra az alapvetően téves álláspontra, amely a szocialista vagy szocialista jellegű állam jogát a burzsoá jog csökevényeként fogja fel. A népi demokratikus jog *jellegének* megállapítása szempontjából előkérdésnek tekinthető e problémák után szoltam azokról a hibás tételekről, amelyek a szocialista vagy szocialista jellegű jog *feladatait* illetően keletkeztek s amelyeknek lényege az a téves megállapítás, hogy a szocialista gazdaság felépítése előtt a jog nem láthat el szocialista jellegű feladatokat, vagyis a jognak a szocialista gazdaság felépítésében egyáltalán nincs, vagy nincs különösebb szerepe, feladata. Mindezek a helytelen álláspontok a gazdaság, állam és jog viszonyának téves ismeretéből erednek. Ugyancsak a gazdaság, állam és jog viszonyának helyes meghatározása hártja el az egyik legjelentősebb akadályt a népi demokratikus jogrendszer tagozódásának megállapítása elől is. Itt elsősorban a gazdasági jogra gondolok, melynek kérdése távolról sem nevezhető pusztán formai kérdésnek. A gazdasági joggal kapcsolatos állásfoglalásokból kitűnik, felismerik-e a jogászok a szocialista, illetőleg a népi demokratikus jog jellegét? Éppen ezért a gazdasági jog kérdéséről *ma* a népi demokratikus jog *jellegével* kapcsolatban kell beszélünk.

A gazdasági jognak, mint a jogrendszer egy külön ágának vizsgálatánál igen tanulságosak számunkra a szovjet jogtudomány megállapításai. A gazdasági jog gondolata a Szovjetunióban a harmincas évek elején vetődött fel, amikor a szovjet jogelmélet berkeiből később száműzött és részben kártevőkként leleplezett jogászok sem voltak képesek tovább fenntartani azt az álláspontot, hogy a jog — és így a szovjet jog is — s különösképpen a polgári (magán-) jog egyszerűen burzsoá termék. A szocialista gazdaság fejlődése, a tőkés elemek kiszorítása arra az »elméleti« megállapításra kényszerítette a jogászokat, hogy megengedjék: kifejlődik a szovjet jogban is egy szocialista szektor, amely az államon és a szocialista gazdaságon belüli jogi kérdéseket szabályozza: ez lenne a gazdasági jog; létezik továbbá — mondták — egy külön polgári jog, amely az állam és a magánosok, illetőleg a magánosok egymásközi viszonyait szabályozza. Az előbbi jogterületet — fejtegették — a tervszerűség jellemzi, míg az utóbbit a szabad verseny anarchiája. Mint Visinszkij rámutatott, ez az elmélet elméleti sikon felbontani törekedett a szovjet gazdaság, állam és jog valóságos egységét és állítólagos forradalmiságával valójában azt a nézetet fejezte ki, hogy a szovjet gazdaság szemben áll a szovjet polgárral, elkülönül a szovjet embertől, — hogy ellentét van a szocialista gazdaság és a szocialista ember között, ellentét a szocialista állam

és a szocialista ember viszonyait szabályozó jog között. Ez a helytelen fel-fogás megengedte, hogy a gazdasági jogban vannak szocialista elemek, de tagadta, hogy a szocialista ember tulajdoni és személyi viszonyait szabályozó polgári jog szocialista jellegű lenne. E két »szektorjog« megkülönböztetése, mint Visinszkij mondja, »a szocializmusra vonatkozó marx-engels-lenin-sztálini tanításnak, az egyénnek a szocialista társadalomban való helyéről és szerepéről szóló tanításnak elferdítése«. ¹¹⁾ A valóban marxista-leninista jogelmélet hamar felszámolta a gazdasági jogra vonatkozó ezt a káros tant és megszüntette a szovjet szocialista jog egységének e mesterséges felbontását, a szocialista gazdaság, a szocialista állam és a szocialista polgár jogviszonyainak e bűnös szembeállítását.

Nálunk a gazdasági jog, mint a jogrendszer külön ága, más körülmények között jött létre; nem a felszabadulás után, nem az átmeneti korszakban teremtődött meg, hanem a fasiszta német »jogtudomány« nyomán átvette azt a Horthy-korszak, mint olyan külön »jogágat«, amelyen belül érvényesíteni lehetett az imperializmusnak azt a törekvését, hogy a tőkés gazdaságot érintő alapvető kérdések tekintetében hatálytalanítsák a burzsoá magánjognak a monopoltoke számára immár hátrányossá vált alaptételeit s az imperialista állam közigazgatásával biztosíthassák eredményesebben a kizsákmányolást és kíséreljék meg letörni a munkásosztály egyre erősbbödő forradalmi lendületét. Természetes, hogy e gazdasági jog helyébe a felszabadulás után nálunk új gazdasági jog lépett, amelynek kereteibe éppen azokat a jogszabályokat vittük be, amelyeket a szocializmus építéséhez szükséges előfeltételek megteremtése végett sikerült kiharcolnunk s ebből a szempontból nézve a gazdasági jognak lehetett létjogosultsága a fordulat éve előtt, — azonban nyilvánvaló, hogy e jogágnak különtartása a szocializmust építő népi demokratikus társadalmunkban és jogrendszerünkben helytelen, a fejlődést akadályozza és forrása lehet jogunk jellegére és feladataira vonatkozó számos helytelen nézet kialakulásának. Mindenekelőtt a gazdasági jognak különtartása nálunk is ugyanazzal a téves, helytelen következtetéssel járhat, mint aminőt a Szovjetúnióban a szovjet jog jellegét meghamisító jogászok elméleteiben láttunk: elválaszthatja népi demokráciánk gazdaságát és államát a polgároktól. A gazdasági jog jelenlegi szerkezetében ma elsősorban a termelés és a vállalatok egymásközti forgalmi joga, de nem az állam és a polgárok közötti, vagy a polgárok egymásközti forgalmi joga; már pedig az előbbi viszonyokra nem lehet az utóbbiakra vonatkozó tételaktől elkülönített és eltérő szabályozást teremteni anélkül, hogy ne tennők ki magunkat annak a veszélynek, hogy az azonos jellegű társadalmi-gazdasági viszonyok a jogban oktalanul és hibásan különválasztódnak. Egyik kitűnő jogászkunk megállapítása szerint »forgalmi jogunk középponti gondolata nem egyszerűen a felek

¹¹⁾ Voproszi teorii goszudarsztva i prava, Moszkva, 1949., 26. l.

megállapodása többé, amelyet a rendes kereskedő gondosságával kell betartaniok, hanem a *terüfegyelem*; holott a valóságban természetesen ez is, sőt különösen a vállalkozói jogban s a javak *termelését* érintő és szabályozó jogban elsősorban ez; de nem *csak* ez az elosztás jogában és nem ez a *fogyasztók tekintetében*.¹²⁾ Jogászaink úgy határozzák meg a gazdasági jogot, hogy az »a társadalom gazdálkodását, tehát a gazdálkodás különböző szervezeteit (állami, szövetkezeti és magánszektor), a társadalom tagjainak e szervezetek keretei között folytatott termelő tevékenységét (munkajog), a termelt javak cseréjét és elosztását (forgalmi, ügyleti jog), végül a szabályozással kapcsolatos eljárásjogi rendelkezéseket öleli fel«. ¹³⁾ Ez a meghatározás nem helyes, mert e szerint a gazdasági jog új anyajoggá, hódító joggá fejlődne, amely magába olvasztja a teljes munkajogot, a polgári jognak jelentős részét és a közigazgatási jog gazdasági vonatkozásait, sőt — mint az előbb idézett szerzők megjegyzik, — tulajdonképpen az egész közigazgatási jogot is, amely így — tehetjük hozzá — nem személyek, hanem dolgok igazgatási jogává válnék. E meghatározás szerint nem az egyes életviszonyok határoznák meg a jog rendszerét, hanem a dolgozók életviszonyaiból kiragadnánk bizonyos gazdasági vonatkozásokat, az államigazgatás jogát megfosztanók legfontosabb ágától, a gazdasági igazgatástól s a munkajogot, amely a szocialista állam jogának egyik igen fontos, önálló része, feloldanók egy jogágazatban, amelyben a munkajognak éppen az a jellegzetessége szorulna háttérbe, hogy abban dolgozókról, a szocializmus útján haladó állam új jogokat élvező polgáraitól van szó. A gazdaságot érintő kérdéseknek az egyes jogterületekbe, a megfelelő egységes életviszonyoknak megfelelő jogterületekbe való visszahelyezése, — tehát a gazdasági jognak, mint a népi demokratikus jogrendszer külön ágának, idejében való felbontása — elejét venné annak, hogy olyan jogágról beszéljünk, amelyben a dolgozó ember a maga életviszonyaival úgyszólván nem szerepel s amely jogágot »haladó«, szocialista jellegű jogként olykor nálunk is szembe szoktak állítani a magánjog »elmaradt« területeivel, ami pedig csak jogunk egységes jellegének tagadásához vezethet. Nézetem szerint a gazdasági jognak, mint olyan mesterséges jogágnak felszámolása, amelynek a valóságos, e jog rendszerezése szerinti életviszonyok nem felelnek meg, jogelméletünk egyik közvetlen, termékeny feladata, s ennek megoldása új fejlődésre indítja a jog többi ágait is.

II.

P. F. Judin, összegezve »a népi demokratikus országok néhány eredményét, gazdasági és politikai átalakulását és vívmányaikat«, megállapítja, hogy »a közép- és délkelet-európai országokban olyan gazdasági és politikai változások mentek végbe, amelyek *jellegüket tekintve egyértelműek a szocialista*

¹²⁾ *Világhy Miklós*: »Alkotmányunk és a gazdasági jog«. A Magyar Jogászszövetség szemináriumi füzetei, 5. sz.

¹³⁾ *Vadas György, Weltner Andor*: Gazdasági jog, 1949., 7. l.

forradalommal: a munkásosztály a parasztsággal szövetségben kivívta az államhatalmat, a burzsoáziát és a földesurakat pedig megfosztotta a hatalomtól; megvalósította a nagytőkés tulajdon, a bankok és a földesúri birtokok kisajátítását. Az ipar, a közlekedés, a bankok a népi állam tulajdonába, a föld pedig — a dolgozó parasztság tulajdonába ment át. A népi demokratikus forradalom ilyképpen a szocialista forradalom egy formája volt, amely ugyanazokat a történelmi feladatokat teljesítette, mint a szocialista forradalom a Szovjetúnióban. Ezzel határt szabtak ez országok kapitalista fejlődésének és a *népi demokratikus országok a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakába léptek*.¹⁴⁾ Judin utal arra, hogy »a népi demokratikus országokban nem egyszerre ment át a hatalom a munkásosztály kezébe«, hanem »a közép- és délkelet európai országok politikai életében a munkásosztály ádáz osztályharcban vívta ki a vezetést«¹⁵⁾ s biztosította, hogy »a népi demokratikus országokban olyan államrend alakult ki, amely a proletárdiktatúra funkcióit végzi«.¹⁶⁾ E megállapításokból nyilvánvaló, hogy a proletárdiktatúra funkcióit ellátó népi demokratikus állam, amely a munkásosztály hatalmát fejezi ki és amely a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egyik formája, *ugyanahhoz az államtípushoz tartozik*, mint a szovjet szocialista állam: attól azonban formájában és a fejlődés fokában különbözik. Ez az új, magasabb államtípus a szocialista államtípus s ebbe az államtípusba tartozik a szocializmust építő népi demokrácia csakúgy, mint a szocializmust már megvalósított és a kommunizmus felé haladó Szovjetúnió. Ennek az államtípusnak osztályjellegét az határozza meg, hogy a politikai hatalmat benne a munkásosztály veszi a kezébe és hatalmát »a kispolgári osztályok dolgozó tömegei, mindenekelött a parasztság tömegei közötti szövetség különös formája révén« erősíti meg és viszi végig.¹⁷⁾ Ez az államtípus, bármilyen formában jelentkezik is, keletkezésének első pillanatától kezdve szocialista jellegű, mert feladatául mindjárt a szocializmus megszervezését, a szocializmus építését tűzi. Ismeretesek Leninnek 1918 januárjában a Szovjetek harmadik összorosz tanácskozásán mondott szavai: »... tudjuk, milyen nehéz az út, amely a kapitalizmustól a szocializmusig vezet, de azt kell mondanunk, hogy Szovjet Köztársaságunk szocialista köztársaság, mert mi erre az útra léptünk s e szavak nem maradnak pusztá szavak«.¹⁸⁾

Az államnak a joggal való összefüggése folytán az állam szocialista jellege természetesen meghatározza a jog szocialista jellegét is. A jog fogalmához tartozik, hogy az az állam által alkotott vagy szankcionált olyan magatartásszabályok összessége, melyeknek érvényesülését állami kényszer biztosítja. A népi demokrácia államhatalma, a dolgozó parasztsággal szövetséges

¹⁴⁾ A népi demokratikus országok útja a szocializmus felé, Szikra, 1950., 16—17. l.

¹⁵⁾ U. o. 18—20. l.

¹⁶⁾ 21—22. l.

¹⁷⁾ *Sztálin*: A leninizmus kérdései, 125. l.

¹⁸⁾ Összes művei, IV. kiad., 26. kötet, 422. l.

munkásosztály államhatalma olyan jogot alkot, szankcionál és biztosít kényszerrel, amely a dolgozók akaratát fejezi ki és amely a dolgozó tömegek számára előnyös és kedvező társadalmi viszonyokat erősíti és fejleszti. Ezeknek a társadalmi viszonyoknak alapvető meghatározója az, hogy — mint Alkotmányunk megállapítja — »a Magyar Népköztársaságban a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy szövetkezetek tulajdonában van«. Ebből az alkotmányos megállapításból következik, hogy népi demokratikus jogunk alapvetően másképpen viszonylik a magántulajdonhoz, mint a burzsoá jog. Jogrendszerünk jellegét illetően senkit sem ejthet tévedésbe az a tény, hogy termelési eszközök nálunk még magántulajdonban is lehetnek s ennél fogva e magántulajdon számára a jogrendszer a törvény által engedett keretben védelmet nyújt, mert Alkotmányunk ugyanakkor egyrészt megmondja, hogy »a magántulajdon és a magánkezdeményezés a köz érdekeit nem sérthetik«, másrészt megjelöli a fejlődés irányát is, amikor megállapítja, hogy »a dolgozó nép fokozatosan kiszorítja a tőkés elemeket és következetesen építi a gazdaság szocialista rendjét«, mindezzel pedig meghatározza azt is, hogy a népi demokratikus jogrendszer jellegét nem a magántulajdonban levő termelési eszközök védelme, hanem azoknak keretek közé szorítása, a köz érdekének előtérbe állítása, a termelési eszközök zömének társadalmi tulajdonba vétele és a szocialista gazdaság építése szabják meg. Amikor a Szovjetúnió a NEP időszakában lehetővé tett bizonyos magánkapitalista viszonyokat, Lenin Kurszkijhoz intézett és a jogászok között jólismert levelében a magán-gazdasággal kapcsolatban megírta: »mi semmiféle „magán”-t nem ismerünk el, számunkra a gazdaság körében minden közjogi, nem pedig magánjogi«. Molotovhoz intézett levelében Lenin a polgári törvénykönyv szerkesztésére kiküldött bizottság feladatát így határozta meg: »teljes mértékben biztosítani a proletár állam érdekeit abból a szempontból, hogy kivétel nélkül ellenőrizni lehessen (utólagos ellenőrzés) minden magánvállalatot és hatályon kívül lehessen helyezni minden szerződést és magánügyletet, amelyek mind a törvény betűinek, mind pedig a munkás- és paraszttömegek dolgozói érdekeinek ellentmondanak«. E tanítás alapján megállapítható, hogy a népi demokrácia jogának jellegét nem a termelési magánszektorának bizonyos ideig való megmaradása, hanem ennek keretek közé szorítása és a szocialista szektor erősítése jellemzi. Visinszkij mondja, hogy a Szovjetúnióban »a szocializmus gazdasági alapzata még csak kiépülőben volt akkor, amikor a jog már szocialista volt«. ¹⁹⁾ Ugyanígy szocialista jellegű a népi demokrácia joga is: szocialista jellegét az határozza meg, hogy az államhatalom, amely e jogot megalkotja és érvényesülését biztosítja, a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság államhatalma; hogy e jog korlátozza, keretek közé szorítja a termelési eszközök magántulajdonát s a kizsákmányolás lehetőségét; hogy e

¹⁹⁾ Bolsaja Szovjetszkaja enciklopedia, 1947., 1442. l.

jog, megszilárdítva és védve a kivívott eredményeket, segíti a szocialista gazdaság építését.

A népi demokratikus jog szocialista jellegéből következik e jog számos, a burzsoá jogtól alapvetően eltérő vonása. Ezek közül mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a szocialista jellegű jog, tehát a népi demokratikus jog is, *progresszív jog*. A burzsoá jog a polgári forradalmat közvetlenül követő kialakulásától kezdve konzerválja a tőkés kizsákmányolás rendjét, védi, erősíti a burzsoázia hatalmát, megőrizni törekszik a termelési eszközök magántulajdonát. A burzsoá jog nem szolgálja a haladást, hanem megmerevíteni törekszik egy állapotot, amelyet a társadalmi fejlődés e jog keletkezését követően mindinkább meghaladt. Ennélfogva a keletkezését követően forradalmiságától megfosztott, a fennálló hatalmi állapotot konzerváló burzsoá jog, amely osztályjellegéből folyóan a kizsákmányoló kisebbség akaratát fejezi ki és így alapjában népellenes jog, a fejlődés akadályává lesz s az osztályharc élesedésével mind reakciósabbá, brutálisabbá válik. A burzsoá jog e népellenes, reakciós jellegével szemben a dolgozók akaratát kifejező szocialista jog legfőbb jellegzetessége éppen az, hogy ez a jog a haladást szolgálja: fontos tényezője a társadalmi fejlődésnek, a szocialista gazdaság, a szocialista társadalom felépítésének, megerősítésének, a kommunizmusba való átmenet megvalósításának. A népi demokratikus jog is, mint szocialista jellegű jog, a haladásnak, a népi demokratikus rendszer fejlődésének, a szocializmus építésének szolgálatában áll, tehát jellegénél és célkitűzéseinél fogva is progresszív jog.

Jogunk alapvetően új, szocialista jellege s az általa ellátandó feladatok új, a burzsoá jogban ismeretlen volta formailag is kifejezést nyer néhány olyan alapvető új jogszabályunkban is, amely szerkezetében és felépítésében egyaránt eltér az eddig ismert jogszabálytípusoktól. Sokan nem is tartják valószínű jogszabálynak az olyan törvényt, amely nem ragad ki az életviszonyok közül bizonyos részletvonatkozást s nem annak tekintetében szabja meg a követendő magatartást, — amely nem egy feltételezett jogviszonyba esetleg belépő személyek tekintetében határozza meg a hipotézist, amely mellett a jogszabály érvényesül, a diszpozíciót, amely megmondja a jogalkotó által kívánt magatartást és a szankciót. Új jogszabályaink néhány legjelentősebbje a társadalmi viszonyok széles körére nézve, átfogóan fogalmazza meg azt a magatartást, amely nemcsak bizonyos tényállás mellett lesz kötelezővé, hanem kötelező egész társadalmi rendszerünknel fogva, azoknál a tényeknél és törekvéseknél fogva, amelyekre népi demokratikus rendszerünk épül. Már az Alkotmány második fejezetével kapcsolatban felmerült az a kérdés a jogászok között, mennyiben közvetlenül ható szabályok azok a tételek, amelyeket az Alkotmány társadalmi és gazdasági rendünk eredményeinek megállapításánál és a fejlődés irányának megjelölésénél megszab? Ugyancsak nem tudnak mit kezdeni a régi jogfelfogás kereteiben megrekedt jogászok az öt éves népgazdasági tervről szóló törvényünkkel, mert számukra jogszabály például

az olyan rendelkezés, mint »kötelelem alapján a hitelező az adóstól szolgáltatást követelhet«,²⁰⁾ vagy a büntetőtörvény valamely esetleges, büntetőjogilag kifogásolható magatartásra megszabott szankciója, de a szó »klasszikus« értelmében nem tartják jogszabálynak például azt a tételt, amely szerint »a nemzeti jövedelem értékének 1954-ben el kell érnie az 1949. évi nemzeti jövedelem értékének 163 százalékát«. Holott Alkotmányunk említett második fejezete, az ötéves népgazdasági tervről szóló törvényünk és ezek között az utóbbi tétel, az ötéves népgazdasági tervről szóló törvény 6. §-a, nem egy bizonyos jogviszonyba konkrét feltételek mellett belépő két fél ügyét szabályozza s nem egy lényegében meghatározatlan kör érdekét érinti, illetőleg nem egynéhány ember magatartását szabályozza — hanem minden állami szerv és minden polgár közvetlenül a törvényből egyetemesen következő s az életviszonyok úgyszólván teljes körére kiterjedő és minden dolgozó érdekében álló magatartását a kitűzött célnak: a szocializmus alapjai lerakásának rendeli alá; meghatározza fejlődésünket, feladatainkat, jövőnket, csatasorba állítja egész dolgozó népünket. Hogy az Alkotmány és a tervtörvény tételei nem üres szavak, hanem a dolgozók politikai, erkölcsi helyeslésével is megerősített jogszabályok, bizonyítják elért eredményeink s hogy ezek maradéktalanul megvalósuljanak, biztosítja a Magyar Dolgozók Pártja által vezetett dolgozó nép egységes erőfeszítése s a dolgozók akaratát kifejező jogszabályok sora. Az ilyen jellegű törvények, meghatározva állami, gazdasági és társadalmi rendünk alapvető kérdéseit, megszabva fejlődésünk irányát, egyben közvetlen *jogi kötelezettséget* is jelentenek mindenki számára, mert minden magatartást a kitűzött cél irányába rendelnek beállítani. Ám ugyanakkor ezek a jogszabályok nemcsak kötelezettségeket szabnak meg, hanem messzemenő *jogokat* is biztosítanak mindenki, minden dolgozó számára; ilyen jogot biztosít például a tervtörvénynek az a rendelkezése, amely szerint »az életszínvonalnak az ötéves tervidőszak alatt az 1949. évhez képest átlagban 35%-kal kell emelkednie és így 1954-ben eléri a háborúelőtti átlagos életszínvonal 185%-át«. Az életszínvonal ez emelkedésében való részesedés tehát minden dolgozónak törvénybiztosította joga. Az ilyen formailag és tartalmilag egyaránt új típusú jogszabályok különösképpen jelzik a népi demokrácia jogának új, a burzsoá jog előtt ismeretlen és kapitalista viszonyok között elképzelhetetlen feladatát: a részvételt a népi demokratikus állam gazdasági-szervező funkciójának ellátásában. A burzsoá jog védi a magántulajdont, a kizsákmányolást, jól-rosszul kifejezi a tőkés gazdálkodás rendszerét s ehhez képest szabja meg az egyesek magatartásának szabályait. A szocialista jellegű jog, így a népi demokratikus állam joga is, nem elégszik meg azzal, hogy pusztán kifejezze és szabályozza a gazdasági viszonyokat, mint azt a burzsoá jog teszi, bizonyos rendszerbe illesztve a gazdasági magántevékenységet — hanem meghatá-

²⁰⁾ Az 1928. évi Magánjogi törvénykönyv-javaslat 945. §-a.

rozott tevékenységre *irányítja* a gazdasági egységeket és azok tevékenységét népgazdasági terv keretébe állítja be ; a népi demokrácia joga *szervezi* az emberek magatartását a szocialista gazdaság építésére ; jogszabályainak rendszere az érvényesülés során visszazorítja a tőkés elemeket, erősíti a társadalmi tulajdont, a szövetkezeteket, a közületi vállalatokat, általában *fejleszti* a szocialista gazdálkodás megteremtődő elemeit.

A burzsoá jog a kizsákmányoló tőkés jog ; a feudalizmussal szemben haladottabb volta abban jelentkezik, hogy a privilégiumok nyílt megvállása, az osztályelőjogok félreérthetetlen törvénybeiktatása helyett magát igazságos, mindenki számára egyenlő igazságot mérő jognak leplezi. A burzsoá jogszabályok tartalma ennek ellentmondás a burzsoá bíróságok eljárása is felfedi a burzsoá jog osztálytartalmát, amelynek lényege az egyenlőtlenség törvénybeiktatása és fokozása, a kizsákmányoló uralmának »egyenlő«-ként hirdetett joggal való biztosítása. Ezt az osztálytartalmat a burzsoázia egyebek között egy sajátos jogi nyelvvel, a jogszabályok végtelen bonyolult szerkesztésével és az eljárás komplikáltságával kísérli meg elrejtteni. Egy francia író így jellemezte a burzsoá bíróság előtt folyó eljárást : »Vitánkat a bíró elé visszük. A valódi vita rögtön egy érthetetlen jogi nyelvre terelődik át ; elvesztjük vagy megnyerjük perünket bizarr indokoknál fogva, melyeknek ügyünkhöz semmi közük«. A burzsoázia, hogy úgy mondjuk, elkonspirálja jogának osztálytartalmát, bár meg kell jegyezni, hogy ez az elkonspirálás egyre kevésbé jár sikerrel s amilyen mértékben válik a burzsoá jog egyre reakciósabbá, egyre erőszakosabbá, olyan mértékben lepleződik le mindinkább az »igazságosságát«, »szociális tartalmát« illetően hirdetett hazug jelszavainak tömege is. A népi demokrácia joga a dolgozók joga, amely a széles néptömegek érdekét védi ; a népi demokratikus államnak nincs szüksége arra, hogy elrejtse jogi mondanivalóinak valóságos tartalmát, jogának osztálytartalmát. Ellenkezőleg : a népi demokrácia joga arra törekszik, hogy minden dolgozó előtt világossá tegye : hogyan szolgálja a jog egésze vagy valamely adott jogszabály a dolgozók érdekét s mennyire a dolgozók érdekében áll a népi demokrácia által megszabott magatartásszabály megtartása. A népi demokratikus állam — mint Alkotmányunk mondja — jogrendszerével és igazságszolgáltatásával is neveli a dolgozókat a szocialista társadalmi együttélés szabályainak megtartására ; mind jogszabályaival, mind bírói eljárásai során megvilágítani törekszik a dolgozók érdekét szolgáló azt a magatartást, amelyet mindenkinek követnie kell.

A népi demokratikus jog nevelő szerepével kapcsolatban alapvető hiba lenne akár pillanatra is megfélemlkezni arról, hogy a jognak fogalmi eleme a kényszer, vagyis a jog kényszerrel biztosított magatartásszabályok összessége (»a jogi norma betartására *kényszeríteni* tudó apparátus nélkül a jog : semmi« — mondotta Lenin.²¹⁾ Alapvető hiba lenne a jog nevelő szerepét hamis humaniz-

²¹⁾ Állam és forradalom, 70. l.

mussal úgy érvényesíteni, hogy a szocialista építés által megkívánt fegyelem meglazuljon. A jog nemcsak a jogszabály szövegével, vagy a bírói ítélet szavaival nevel, hanem nevelnie kell a jogszabály megsértőivel szemben érvényesülő kényszer helyes alkalmazásával is. A jog kényszerítő ereje érvényesül például mindazokkal szemben, akik népgazdasági tervünk megvalósítását — bár a rendszerrel nem állanak ellenségesen szemben — szándékosan vagy akár súlyosabb hanyagságból veszélyeztetik, de természetes, hogy e kényszer élével és teljes súlyával — ahogyan ez kifejezésre is jut a népgazdasági terv büntetőjogi védelméről szóló törvényerejű rendeletünkben — azok ellen irányul, akik ellenségei a dolgozó népnek, akik akadályozzák, szabotálják a szocialista gazdaság, a szocialista társadalom építésére irányuló erőfeszítéseket és célkitűzéseket. Népi demokratikus jogrendszerünk jellegének egyik alapvető meghatározója, hogy ez a jog olyan állam joga, amely az elnyomó funkciót a dolgozók érdekében, a dolgozók államaként alkalmazza a kizsákmányoló osztályokkal, azok maradványaival szemben. A többség által a kisebbséggel szemben érvényesített elnyomó funkció gyakorlásának egyik jelentős eszköze a népi demokrácia joga is. Az osztályharc élesedő viszonyai közepette a népi demokrácia államhatalma a tételes jogszabályok és az igazságszolgáltatási apparátus segítségével biztosítja a tőkés elemek törvényes visszaszorítását s megtöri a hatalmuktól megfosztott osztályok minden kísérletét, amely népi demokratikus rendünk gyengítésére, veszélyeztetésére irányul.

A népi demokratikus jog említett, elvi, általános feladataiból is következik, hogy ez a jog új típusú, a Szovjetunió szocialista jogának magasrendűségét ugyan el nem érő, de minden burzsoá jognál magasabbrendű jog, amely az elnyomást a dolgozók érdekében gyakorolja a megdöntött osztályok maradványaival szemben, hogy közreműködjék az osztály nélküli társadalom építésében. E jog, mint szocialista jellegű jog, új, eddig ismeretlen feladatot lát el, amikor résztvesz a szocialista gazdaság építésében és a szocialista elveknek megfelelően neveli a dolgozókat. A népi demokratikus jog, mint új típusú, szocialista jellegű jog lényegéből következik, hogy létrejöttének módjánál fogva minden rendelkezésében és megnyilvánulásában *demokratikus jog*. A népi demokratikus jog, amely a Szovjetunió szocialista jogának példáján és tanulságain épül, a dolgozók akaratából, a dolgozók államhatalmi szervei útján jön létre; e jogot a nép testületei alkotják, olyan jogalkotó szervek, amelyek tevékenységüket valóban az egész dolgozó nép képviselésében és bevonásával végzik. De ugyanígy a dolgozó nép alkalmazza is jogunkat a híráskodásban és az államigazgatásban. A népi demokratikus jogrendszer biztosítja a széles tömegek részvételét az államhatalom gyakorlásában és az államigazgatásban, a jogalkotásban és jogalkalmazásban, biztosítja a polgárok szabadságát, minden megkülönböztetés nélküli egyenlőségét, gazdasági, szociális, kulturális jogait; biztosítja a dolgozók szervezkedésének valódi lehetőségét, a sajtószabadságot, a lelkiismereti szabadságot; kifejezi és biztosítja az egyén szabad fejlődését,

alkotókészségének szabad megnyilvánulását, az állampolgári jogok szabad gyakorlását. Ez a demokratizmus, a jogok valóságos érvényesülése, a dolgozók jogainak gyakorlati biztosítása, a népi demokratikus jog magasabbrendűsége arra kényszeríti az imperialista tábor, hogy megkísérelje a tömegek előtt letagadni és kétségbevonni azokat a vívmányokat, amelyeket a népi demokrácia elért és a népi demokratikus jog következetesen biztosít és véd; ennek egyik módja pedig éppen az, hogy az állampolgárok jogainak megsértésével vádolja meg a népi demokratikus államokat, köztük Magyarországot is. Abban az elkeseredett küzdelemben, amelyet a háborús uszítók folytatnak a béketábor vezetője, a béke őre, a szocialista Szovjetunió és a köréje csoportosuló népi demokráciák ellen, az imperializmus hol az Egyesült Nemzetek Szervezetét, hol annak valamely szervét, így például a hágai Nemzetközi Bíróságot használja fel arra, hogy a nemzetközi jog szabályait megsértve, látszólagos jogi alapon teremtsen további lehetőséget az imperialista uszítás és támadás folytatására és kiszélesítésére. A világ dolgozóit és a haladó emberiséget azonban e hadjárat nem téveszti meg s a haladó világ rokonszenve kíséri azt az építő munkát, melyet a népi demokratikus államok a Szovjetunió vezetésével, segítségével és példáját követve végeznek a szocialista gazdaság, a szocialista társadalom felépítéséért, a valóban demokratikus, a dolgozók jogát kifejező és biztosító jogrendszer megerősítéséért és fejlesztéséért.

A népi demokrácia jogának jellegzetességeiről és feladatairól elmondottak alapján, a fentemlített elemekből most már pontosabban összeállítható *a népi demokratikus jog meghatározása* is. Ezek az elemek:

a) a népi demokratikus jog a munkásosztály és a dolgozó tömegek akaratának kifejezője, azok érdekének biztosítója, a dolgozók számára előnyös és kedvező magatartásszabályok összessége;

b) a népi demokratikus jogot az a népi demokratikus államhatalom alkotja, szankcionálja és kényszeríti ki, amelyet a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály tart kezében s amely a proletárdiktatúra funkcióit látja el;

c) a népi demokrácia joga olyan állam joga, amely társadalmi tulajdonba vette a termelési eszközök zömét és társadalmi tulajdonba veszi azok egészét, hogy ezen az alapon szocialista gazdaságot, szocialista társadalmat építsen;

d) a népi demokratikus jog elnyomja a dolgozó nép ellenségeit, az ellenséges osztályok maradványait és olyan új gazdasági- szervező és nevelő feladatokat lát el, amelyek ismeretlenek és elérhetetlenek a burzsoá jog számára;

e) ez a jog tartalmában és formájában új típusú, minden burzsoá jognál magasabbrendű, valóban demokratikus jog, amely szocialista jellegű jog nemcsak azért, mert elszakított minden kapcsolatot a burzsoá joggal, hanem azért is, mert osztálytartalma a munkásosztály forradalmi diktatúrája s mert feladataiban a szocializmus építésére törekszik;

f) a népi demokratikus jog nem érte és érhetne el a szocialista Szovjetunió jogának magasrendűségét, fejlettségét, de jellegénél és feladatainál fogva ugyanazon jogtípushoz tartozik, mint a Szovjetunió szocialista joga.

Összegezőként: *a népi demokratikus állam joga a proletárdiktatúra funkcióit ellátó népi demokratikus állam által alkotott vagy szankcionált, a munkásosztály és a dolgozó nép akaratát kifejező és azok érdekét szolgáló, a tőkés elemek kiszorítására és a szocialista gazdasági, állami és társadalmi rendszer felépítésére irányuló azoknak a szocialista jellegű magatartás-szabályoknak összessége, amelyeknek érvényesülését a népi demokratikus állam kényszerítő ereje biztosítja.*

III.

A népi demokratikus jog jellegének és feladatainak, a burzsoá joggal való alapvető szembenállásának megállapítása után le kell vonni e megállapítások következményeit a népi demokratikus jog rendszerezésére nézve is: meg kell vizsgálni, megállanak-e a jogrendszer tagozódását illetően a burzsoá jogászok által a multban kifejtett és nagyrészt még ma is továbbélő nézetek?

Köztudomású, hogy a burzsoá jogtudomány mindenekelőtt két alapvető csoportra tagolta a jogot: a magánjogra és a közjogra s e megkülönböztetés alapjául hol a közérdek és a magánérdek szembeállítását, hol pedig annak a tevékenységnek jellegét tették meg, amelyet a jogszabály a közület, vagy a magánszemély számára előírt. Nem csekély jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy — mint kifejtették — a magánjog mellérendeltséget jelent a jogviszonyban állók tekintetében, a közjog pedig alárendeltségi, hatalmi viszonyt. Ezeknek a megkülönböztetéseknek alapja rendkívül mesterkéltnél. Példaként elég hivatkozni Moór Gyula ezzel kapcsolatos egynémely megállapítására. Szerinte például a közszolgálati illetmények kifizetése közjogi jellegű, de »a közhivatalnok már akkor, midőn fizetését felveszi, nem állami tevékenységet fejt ki«, az illetmények felvétele tehát már magánjogi jellegű. Ennek a fordítottja, mint magyarázza, az adófizetés, melynek során az adófizető a befizetéssel magántevékenységet, az állami szerv a pénz átvételével azonban már köztevékenységet végez.²²⁾ Ez az úgynevezett elmélet, melyet egyik magánjogászunk nemrégiben olyan »legmodernebb elméletnek« nevezett, »amelynek kidolgozása magyar tudósok érdeme«,²³⁾ az életben egységesen jelentkező viszonyokat bont spekulatív módon ketté s ennél fogva tudománytalan, mert a valóságot a művi szétválasztással eltorzítja és meghamisítja, a valóságban egységes jelenséget elméletileg eltérő jellegű elemekre szakítja. A burzsoá jog és jogászat számára természetes és szükséges ez a kettéosztás valójában azt a burzsoá jogrendszer szerkezetében jelentkező kettőséget fejezte ki — ahogyan azt a szovjet szocialista jogászok megállapították — hogy a kapitalista társadalomban a magánjog döntően a

²²⁾ A jogrendszer tagozódásának problémája, 1937., 26. l., 36. l.

²³⁾ Szász István: A magyar magánjog alapintézményei, 1949., 6. l.

termelési eszközök magántulajdonának *közvetlen* jogi biztosítását szolgálja, míg a közjog annak az állami szervezetnek és tevékenységnek szabályait foglalja magában, amely *látszólag* felül áll az osztályokon és úgy tűnik, mintha a termelési eszközök magántulajdona nem érdekelné, valójában azonban főcélja, hogy biztosítsa a burzsoázia számára a magántulajdon megőrzését és az azzal való rendelkezést.²⁴⁾ Ez a felosztás kívánatos lehetett a burzsoázia számára, hogy jogának és államhatalmának elnyomó jellegét elrejtse, de a szovjet szocialista jogászok álláspontja szerint a szovjet szocialista jogban már nem lehet helye, mert a Szovjetunióban a termelési eszközök magántulajdona megszűnt, a magánosok érdekei a szocialista jog minden ágában kifejezésre jutnak, nemcsak az úgynevezett polgári jogban, ugyanúgy, mint ahogyan a köz érdekei is kifejezésre jutnak a szocialista jog minden ágában s a szocialista jog államjogi szektorában sincsen szó pusztán alárendeltségi, hatalmi viszonyról, hanem az állampolgárok messzemenő jogairól is. Ennélfogva a szovjet szocialista jog annak a marxi megállapításnak alapján, amely szerint »a jogi viszonyok . . . nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem . . . az anyagi életviszonyokban gyökereznek«²⁵⁾, a szocialista jogrendszer tagozódását nem mesterkélte, hamis jogi konstrukciók alapján állapította meg, hanem a szocialista társadalomban kialakult valóságos életviszonyoknak megfelelően, aminek egyenes következménye a magánjog-közjog-felosztásnak teljes felszámolása.

A magyar burzsoá jogtudományt sokat foglalkoztató e kérdés tekintetében a mult rendszer jogászaival nálunk is egyöntetűen azt az álláspontot fogadták el, hogy a jogrendszernek közjogra és magánjogra tagolása helyes és szükséges. A történelmi fejlődés azonban új probléma elé állította ezeket a jogászokat, mert az imperialista állam, az imperializmus belső ellentmondásainál fogva egyre hevesebben avatkozott be a magánjog, a »magánautonómia« körébe és jogszabályaival áthágta a jogászok által teremtett magánjogi kereteket. Az imperialista állam e beavatkozását holmi szociális törekvésként tüntette fel s hogy ezt még ma is sok jogász így értelmezi, kitűnik egyik, már idézett magánjogásznak abból a megállapításából, amely szerint a magyar magánjog »az Európaszerte fejlődő szociális eszmék hatása alatt a századforduló óta átalakulásnak indult. Különösen hatalmas lendületet vett ez az átalakulás 1945 óta. Magánjogunkat egyre inkább szövik át közjogi elemek . . .«²⁶⁾ A magyar jogászok egy része hajlandó a felszabadulást követő jogfejlődésünket, sőt olykor jelenlegi fejlődésünket is így, ilyen »közjogiasodásként« felfogni, ami nemcsak arra mutat, hogy nem ismerték fel a népi demokratikus jognak a burzsoá jogtól alapvetően eltérő jellegét, de arra is, hogy az imperializmus korszakának jogát

²⁴⁾ *Sztrogovics* : Principi szisztemi szovjetszkogo szocialiszticeszkogo prava, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 1946. évi közleményei, 2. sz.

²⁵⁾ *Marx* : Válogatott művek. I. kötet, 326. l.

²⁶⁾ *Szászy*, i. m. 11. l.

illetően is osztják azt a hamis felfogást, amelyet az imperializmus a burzsoá jogászok útján igazi törekvéseinek leplezésére terjesztett. A válságok, az imperializmus ellentmondásainak fokozódó kiélesedése arra kényszerítette a monopoltókat, hogy az imperialista államot egyre nyitabban vegye igénybe közvetlen érdekei megvédésére; e beavatkozás elsősorban természetesen a gazdaság, a kizsákmányolás, jogilag tehát a magánjog vonalán jelentkezett. A burzsoá jogelmélet e jelenség magyarázataként új kategóriát volt kénytelen beilleszteni a közjog és a magánjog közé, az úgynevezett vegyes szakjogok csoportját, amelybe a gazdasági jogot és a munkajogot sorolták be, mint az imperialista beavatkozás különösen előtérben álló harci területeit. E vegyes szakjogok voltak azok a »szociális« területek, amelyekre az imperialista fejlődéssel lépést tartó jogászok figyelmüket fordították; ezeken belül — mint mondták — közjogias és magánjogias szabályok keverednek — ami valójában azt jelentette, hogy az imperializmus a liberálkapitalizmus elveit félretéve, egyre erőszakosabb államhatalmi eszközökkel törekedett biztosítani a kizsákmányolás zavartalanságát a válságtünetekkel és az egyre erősödő munkásmozgalommal szemben, s e törekvés jogszabályi megjelenésének leplezésére új jogágazatot kellett beiktatnia a burzsoá jogba és jogtudományba.

A kérdés, amelyet a népi demokratikus jog rendszerét illetően elsősorban fel kell vetni, abban áll, hogy fenntartható-e a népi demokratikus jognak közjogra és magánjogra, illetőleg vegyes szakjogokra tagozódása, vagy sem? A kifejtetteknel fogva erre a kérdésre ugyanúgy tagadó választ kell adnunk, mint ahogyan a szovjet szocialista jogászok tették a szovjet szocialista jogot illetően. Igaz, hogy nálunk az Alkotmány szerint termelési eszközök még magántulajdonban lehetnek, ami látszólag a »magánjog«-kategória fenntartása mellett szól; ám Alkotmányunk ugyanakkor a tényleges állapotnak megfelelően szögezi le, hogy a termelési eszközök zöme nálunk már társadalmi tulajdonba került s nyilvánvaló, hogy a hangsúly ezen van. A termelési eszközök zömének társadalmi tulajdonbavételével és a tőkés elemek fokozatos visszaszorításával a burzsoá értelemben vett magánjog alól nálunk már kicsúszott a talaj; jogunk a megmaradt magánkapitalista viszonyokhoz korlátozóan nyúl s ugyanakkor egyre nagyobb jelentőséget nyer és fokozott jogi védelemben részesül a munkával szerzett és a kizsákmányolásra fel nem használható az a tulajdon, amelyből a személyi tulajdon intézménye fejlődik ki. E változásnak tanulságait a régi magánjog lebontásával és az új polgári jog rendszerének építésével a jogtudomány eredményesen levonhatja és a fejlődést hatékonyan segítheti. Ám a burzsoá »magánjog«-kategória tarthatatlansága mellett teljességgel tarthatatlan nálunk a burzsoá »közjog«-kategória is. A burzsoá osztályozás szerint közjoginak minősülő jogszabályaink ugyanis az állampolgárokkal, a dolgozókkal nem alárendelteként bánnak, mert a dolgozók aktív részesei az államhatalomnak és résztvevői az államigazgatásnak. Ez az úgynevezett »közjog« ugyanakkor messzemenően védi a dolgozók érdekét, hiszen éppen itt

fejeződnek ki és nyernek jogi biztosítást a dolgozók személyi jogai, amelyek immár nem kerülnek »magánérdekként« szembe a »közérdekkel«. Nyilvánvaló, hogy a közjogi kategória ugyanúgy nem használható a népi demokratikus jogrendszerben, mint a magánjogi ; amint a »magánjog«-ban is kifejezésre jutnak a »köz«, az egész dolgozó nép érdekei, ugyanúgy szolgálja a »közjog« is a dolgozók személyi érdekeit. Éppen így hasznavehetetlen számunkra a »vegyes szakjogok« kategóriája is, mint olyan kategóriáé, amelyben a számunkra hasznavehetetlen és jogunkra nézve helytelen »közjogi« és »magánjogi« elemek keverednek. Ez természetesen nem jelenti a munkajog kiküszöbölését, amely éppen ellenkezőleg, nálunk különös jelentőségűvé válik ; de nem soroljuk be a munkajogot a »vegyes szakjogok« elnevezésű csoportba azon az alapon, hogy szabályai részben magánjellegűek, részben hatalmi rendezést igényelnek, mert a népi demokrácia joga e szembeállítás, mely indokolt volt a kapitalista államban, meghaladta. Nálunk is, miként ez a szovjet szocialista jogban történt, a jog által szabályozandó társadalmi viszonyok alapján kell elvégeznünk a jogszabályok rendszerezését, csoportosítását, a jellegénél és feladatainál fogva egységes jogrendszernek jogágakra való bontását. A jogrendszer tagozódása nem állandó, hanem függvénye a társadalmi viszonyok változásának ; a jogtudomány feladata, hogy e változásokat figyelembe vegye és a jogszabályokat az új társadalmi viszonyoknak megfelelően csoportosítsa, segítve ezzel a jogalkotást és jogalkalmazást és megkönnyítve a jog megismerését.

Ha a jellegében és feladatainál fogva egységes népi demokratikus jog szabályait a marxista-leninista jogtudomány segítségével azoknak a társadalmi viszonyoknak körei szerint csoportosítjuk és osztjuk fel, amelyeket adott jogszabályaink kifejeznek, védenek és erősítenek, megváltozik az egyes jogágak súlyelosztása is és a burzsoá rendszerrel szemben, melyben a vezető helyet a magánjog töltötte be, az államjog vagy alkotmányjog foglalja el az első helyet ; alkotmányunk jelentősége ezzel a jogrendszer tagozódásánál is kifejezésre jut. A magyar reakciós jogtudományban is túltengett a magánjog ; e jogtudomány egyik képviselője, Moór Gyula, egyenesen arra törekedett, hogy magánjogias jellegűnek tüntesse fel az alkotmányjog egy részét is, továbbá az anyagi büntetőjogot, sőt a közigazgatási jog egyes vonatkozásait is. Következett ez abból a burzsoá jogszemléletből, amely a középpontba a termelési eszközök magántulajdonát s annak védelmét állította. A népi demokratikus állam társadalmi és államrendszerére vonatkozó alapvető törvényi megállapítások, az állampolgári jogok és köteleességek nyilvánítása, a kivívott eredmények lerögzítése, az alapok meghatározása és a fejlődés útjának megjelölése, ahogyan az Alkotmányunkban történik : az Alkotmányt jogunk élére és az alkotmányjogot vagy államjogot a jogrendszer élére állítja. Így jut kifejezésre az Alkotmány alaptörvény-jellege jogrendszerünk tagozódását illetően is.

Jogrendszerünk felosztásával kapcsolatban a második igen fontos és elvégzendő feladat a polgári jog kereteinek meghatározása. Ennek körében meg

kell indítani a régi »magánjog« felszámolását és meg kell fontolni a már említett gazdasági jog lebontását is; ugyanakkor meg kell határozni azokat az alapelveket, amelyekre a népi demokrácia polgári joga épül. A polgári jog kérdésével függ össze egyébként a családjog kérdése is. Alkotmányunk 51. §-a megállapítja, hogy a Magyar Népköztársaság védi a házasság és a család intézményét. Ennek az alkotmányos tételnek következményeit úgy is le kell vonnunk, hogy új, jelentőségénél fogva különálló jogágként építjük ki azoknak a szocialista jellegű jogszabályoknak összességét, amely az immár nem vagyoni alapokra épülő család megerősítését, a nők egyenjogúságát és a gyermekek érdekeit szolgálja. Társadalmi viszonyaink e tekintetben eléggé kialakultaknak látszanak ahhoz, hogy jogtudományunk e feladathoz, a családjognak külön tudományos kimunkálásához hozzáfogjon.

Figyelemmel azokra a problémákra, amelyek mezőgazdaságunkban jelentkeznek és a feladatokra, melyek e téren előttünk állanak, meg kell fontolni, nem lenne-e kívánatos — miként az a Szovjetúnióban történt — az ingatlanjogot külön jogágként kiépíteni és egyelőre e jogág körében általában a mezőgazdasági jog minden szabályát egybefogni? A mezőgazdaságunkra vonatkozó jogszabályainkat jelenleg a magánjogban, a hiteljogban (gazdasági jogban) és a hiteljoghoz vagy gazdasági joghoz csapott szövetkezeti jogban találhatjuk meg. A fejlődés jelenlegi szakaszán a bizonyos fokig szélesen mezőgazdasági jogként megfogott ingatlanjog alkalmasnak látszanék arra, hogy átmenetileg összefogja az ingatlanokra és általában a mezőgazdaságra vonatkozó joganyag nagy részét, mindaddig, amíg fejlődésünk további szakaszain ebből a társas gazdálkodásra vonatkozó szabályok csoportja kiválik. Mindenesetre ügyelnünk kell itt arra, nehogy ugyanabba a hibába essünk, amire a gazdasági joggal kapcsolatban elkövethető veszélyként utaltam, hogy ugyanis szektorjogot teremtünk, amely akadályozhatja a fejlődést általában és a jogfejlődést különösen. Figyelembe kell viszont venni, hogy mezőgazdasági fejlődésünk még nem tart ott, ahol ipari fejlődésünk s ennél fogva átmenetileg a szélesen felfogott ingatlanjog körében a mezőgazdaságra vonatkozó jogszabályok összegyűjtése e joganyag egységesebb kezelését és fejlődését ugyanúgy biztosíthatja, mint a gazdasági jog a felszabadulást követő időben — ezt is természetesen csak átmenetileg, mindaddig, amíg a társas gazdálkodás szélesebb keretei és szilárdabb formái megteremtődnek s amikor e jogágban csak a szűkebb értelemben vett ingatlanjog maradna meg.

A Szovjetúnió szocialista jogászai külön jogágként szerkesztették meg a bírói vagy igazságszolgáltatási jogot, amelybe az igazságszolgáltatási szervezetre vonatkozó szabályok és az eljárási szabályok tartoznak. Az igazságszolgáltatás szervezetére vonatkozó szabályokat a burzsoá jogban általában elhanyagolták és tudományos szempontból úgyszólván alig tárgyalták, ennek ismeretére a jogászokat jóformán nem is tanították. Akkor, amikor az igazságszolgáltatás Alkotmányunk értelmében is a nép igazságszolgáltatásává válik,

elengedhetetlen, hogy ennek a kérdésnek ne adjuk meg tudományos alapját és elméleti háttérét. De ugyancsak helytelen, ha a régi gyakorlatot folytatva, eljárási jogunkat nemcsak a részletszabályok tekintetében, hanem elvi síkon is kettéosztjuk és nem utalunk arra, hogy mind a bűnvádi, mind a polgári eljárásban az Alkotmány által meghatározott, azonos, szocialista jellegű alapelvekkel találkozunk. Ezeknek az alapelveknek kiemelését teszi lehetővé az eljárási jogoknak közös jogágba való egyesítése a szervezeti joggal együtt, — ami természetesen nem lehet akadálya annak, hogy a bűnvádi és polgári eljárás szabályait külön tárgyaljuk és tanítsuk.

Ugyancsak elengedhetetlennek tűnik a közigazgatási jogból többé-kevésbé már kivált pénzügyi jog átszervezése és új alapokra helyezése. Pénzügyi jogunk a multban lényegében csak az állami bevételek kérdésével foglalkozott, az adó-, illeték- és jövedékrendszer tárgyalta; e jog a kapitalista rendszer tervszerűtlen állami gazdasági tevékenységére, illetőleg annak is csak egy részére vonatkozó szabályokat gyűjtötte össze. A népi demokratikus állam és szervei szigorúan meghatározott költségvetés keretében tevékenykednek, amely költségvetés biztosítja az állami pénzügyek tervszerű vitelét mind a bevételek, mind a kiadások terén. A népi demokratikus állam és szervei pénzügyi tevékenységének jelentőségéhez képest e jogágot külön, bár alapjában az államigazgatási joghoz kapcsolódó jogágként, mint költségvetési és pénzügyi jogot kellene kiképezni.

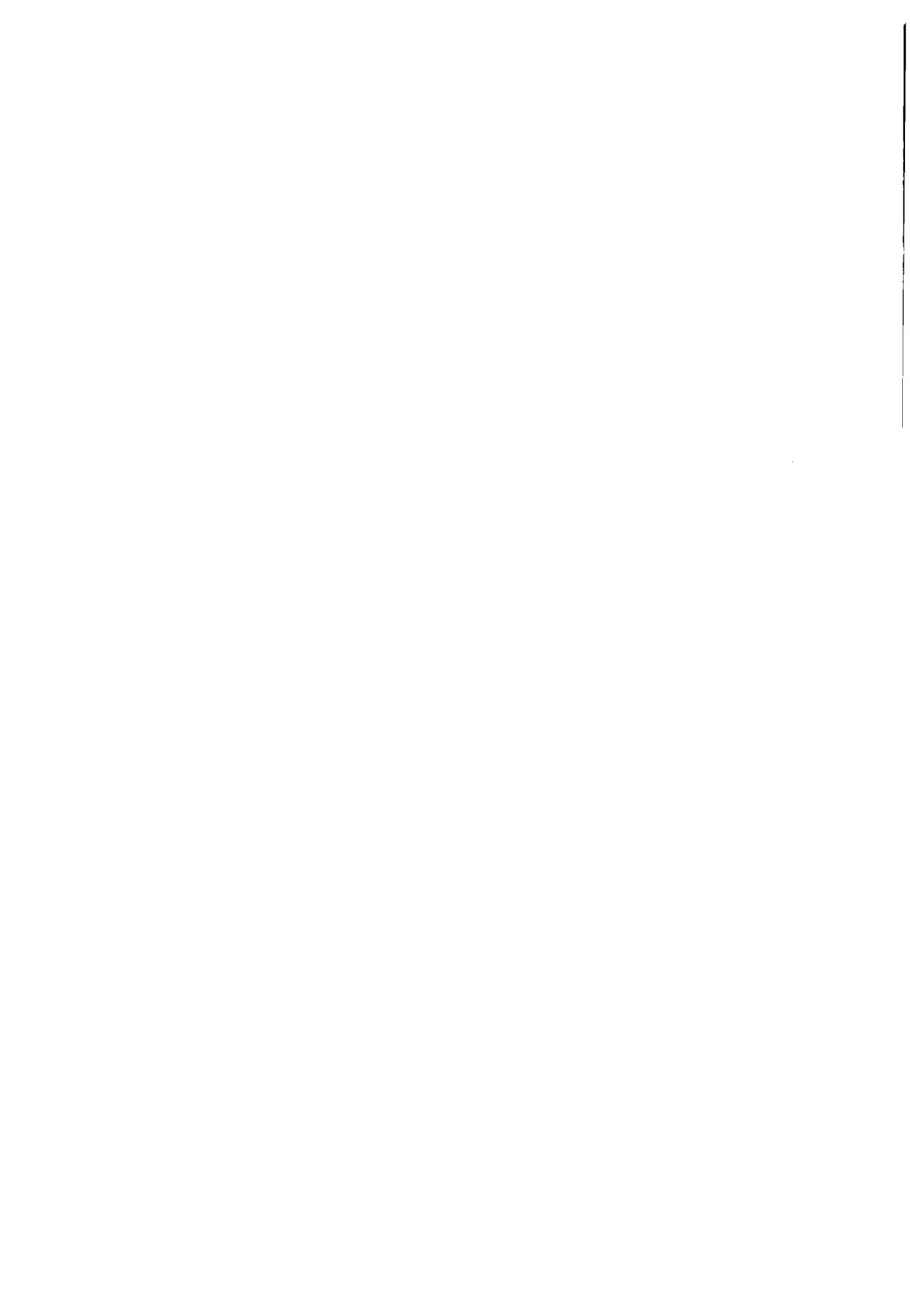
Lényegében ezek azok a feladatok, amelyek a népi demokratikus jogrendszer tagozódása tekintetében felvethetők és felvetendők. A kérdés ezzel még távolról sincs lezárva, különösen azért nem, mert az elnevezésükben változatlanul maradt és látszólag a burzsoá jogból átvett jogágak tartalma is döntően megváltozott a népi demokráciában és a régi elnevezésű, de új tartalmú jogágak belső rendszere is új felépítésre, tudományos feldolgozásra szorul.

* * *

Népi demokratikus jogunk jellegének, feladatainak és rendszerének vizsgálata felveti jogtudományunk feladatainak kérdését is. Kétségtelen, hogy jogtudományunk központi feladatává éppen népi demokratikus jogunk alapvető kérdéseinek tanulmányozását kell tennünk. E tekintetben első tennivalónk a marxizmus-leninizmus tanításai segítségével azoknak az elméleti alapoknak tudományos meghatározása, amelyekre egész jogunk felépül. Feladatunk, hogy meghonosítsuk nálunk is a szocialista jogtudományt, amely alkalmas és képes népi demokratikus jogunk jellegének és feladatainak felismerésére, e jog rendszerének kimunkálására. Olyan jogtudományt kell teremtenünk, amely segíti jogrendszerünket és jogászainkat — olyan tudományt, amely közvetlenül és gyakorlatilag is szolgálja ügyünket: a szocializmus építésének ügyét. A magyar jogtudomány művelőinek munkáját jelentős mértékben megkönnyíti az, hogy a szovjet szocialista jogtudomány tudományos anyagából, a szovjet tapaszt-

talatok gazdag tárházából meríthetnek ; érezhetjük továbbá a szovjet szocialista jogtudósok állandó segítségét munkánkban, hiszen köztudomású, hogy tudományos kutatásaik egyik középpontjául éppen a népi demokratikus jog kérdéseit választották. E tapasztalatok és e segítség felhasználásával, a marx-lenini-sztálini tanítások alapján, eredményeink és feladataink felmérésével kell feldolgoznunk népi demokratikus jogunk minden kérdését és akkor valóban olyan jogtudományt teremtünk, amely nemcsak a megismerést, hanem a cselekvést is szolgálja.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

1. ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZOROZAT
I. KÖTET 2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1951

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

I. ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZOROZAT
I. KÖTET 2. SZÁM

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., GÉZA-U. 2.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei három egymástól független sorozatban jelennek meg:

1. Általános társadalomtudományi sorozat,
2. Történettudományi sorozat,
3. Múzeológiai sorozat.

Az általános társadalomtudományi sorozat magyar nyelven közöl nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket a társadalmi tudományok köréből (a történeti, valamint a nyelv- és irodalomtudományok kivételével).

A sorozat változó terjedelmű füzetekben jelenik meg. Négy füzet alkot egy kötetet. Évenként általában egy kötet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei.
Általános társadalomtudományi sorozat.
Budapest, V., Géza-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi és kiadóhivatali levelezés.

Minden szerzőt 100 különlenyomat, vagy nyomtatott ívenként 480 forint tiszteletdíj illet megjelent munkájáért. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért, vagy továbbításáért nem vállal.

A közlemények előfizetési ára kötetenként belföldi címre 20 forint, külföldi címre 30 forint.

Megrendelhető: belföldre az Akadémiai Kiadónál (Budapest, VI., Sztálin-út 31. Bankszámla: 936.550 sz.),

külföldre a »Kultura« Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalatnál (Budapest, VIII., Rákóczi-út 5. Bankszámla: 929.040 sz.), vagy külföldi képviseleténél és bizományosánál.

A FÜZET TARTALMA:

<i>Szladits Károly</i> (Budapest): A kollektív szerződés	51
<i>Világhy Miklós</i> (Budapest): Hozzászólás »A kollektív szerződés« c. előadáshoz	61
<i>Weltner Andor</i> (Budapest): Hozzászólás »A kollektív szerződés« c. előadáshoz	67
<i>Moravcsik Gyula</i> (Budapest): A szovjet bizantinológia	73

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
FOGARASI BÉLA

1. ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZOROZAT
I. KÖTET 2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1951

Akadémiai Kiadó (Budapest, VI., Sztálin-út 31) Felelős: Mestyán János

Budapest nyomda, Gerlóczy-utca 2. — 11811/51 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

A KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1950. dec. 15-én tartott előadás)

Írta: SZLADITS KÁROLY

(Budapest) a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Igen tisztelt Akadémia!

A kollektív munkaszerződés, régi nevén tarifaszerződés a jogász számára nagyon érdekes alakzat, nemcsak nagy szociális jelentőségénél fogva, hanem különösen azért is, mert érdekes példáját nyújtja a jogintézmények változandóságának és átalakulásának. A kollektív szerződés a kapitalista társadalomban eredetileg az osztályharc egyik eszköze volt és csak hosszabb idő után alakult ki jogilag szabályozott intézménnyé. A felszabadulás után az uralkodó társadalmi osztály megváltozásával a kollektív szerződés szerepe is gyökeresen megváltozott, lényegileg a bér- és normaelszámolás közvetítőjévé lett, míg utóbb az ipari üzemek államosítása következtében kelt újból életre, mint a termelékenység fokozásának egyik eszköze.

Mielőtt ezen fejlődési folyamatnak magyar vonatkozású részletes tárgyalására áttérnénk, egy pillantást kell vetnünk az intézmény külföldi fejlődésére.

A kollektív szerződések fejlődése szoros kapcsolatban van a munkás szakegyesületek kialakulásával. Angliában már 1824-ben törvényesen elismerték a koalíciók szabad keletkezését. Sombart Werner szerint az első, a szó mai értelmében vett szakszervezet az angol egyesült gépszedő munkások 1851-ben alapított szakegyesülete volt és ettől kezdve egyre szélesebb körben terjedtek el a trade union-ok az ipar egész területén. Sajátságosképpen azonban a legújabb időkig a kollektív szerződések nem nyertek törvényi szabályozást, úgy, hogy ez az intézmény lényegileg csak a pacta sunt servanda elv alapján érvényesült. Érdekes megemlíteni, hogy a jelenlegi angol munkáskormány a tervezett sztrájk hatósági bejelentését tette kötelezővé az egyeztető eljárás megindíthatása végett és a bejelentés elmulasztását büntető szankció alá helyezte.

A kontinensen ugyancsak a koalíció tilalma eltörlésével esik egybe a szakszervezeti mozgalom fejlődése. A németországi törvényhozás 1869-ben törölte el az addig fennállott koalíciós tilalmakat, mind a munkáltatók, mind pedig a munkások tekintetében. Ettől kezdve széles körben elterjedt a kollektív szerződés Németország egész területén, úgyhogy 1906-ban már 3—4000 Tarifvertragot számoltak össze. Franciaországban 1864-ben törölték el a koalícióra

vonatkozó büntető rendelkezéseket, illetve csak a munka szabadsága elleni cselekményekre tartották fenn azokat.

Hazánkban a munkáskoalíciók kifejlődésének sokáig a céhrendszer volt az akadálya, mert a céhekben a segédek patriarchális alárendeltségben voltak a mesterrel szemben és így közöttük szerződéskötésről nem lehetett szó.

A modern munkásmozgalom kezdetét a Marx és Engels által 1847-ben kibocsátott kommunista kiáltvány jelzi, röviddel azelőtt, hogy az 1848-as nagy európai forradalmak újabb lökést adtak a munkásság mozgalmának. E forradalmi megmozdulás hazánkra is kihatott és 1848. évi polgári forradalmunk egybeesett a magyar munkásmozgalom hajnalhasadásával is.

Minket ehelyütt csak a kollektív szerződés első jelentkezése érdekel, amely a nyomdaiparban történt. Ez volt ugyanis akkor még az egyedüli iparág, amely nem tartozott a céhek sorába.

Az 1848. május 14-én a »Budai és Pesti könyvnyomda tulajdonosok, illetőleg igazgatók között egyrészt és a nyomda személyzetek megbízott küldöttjei között« másrészt létrejött »Árjegyzék« korát messze megelőzve már magában hordja a későbbi »kollektív szerződések« ismérveit. Ez az ú. n. »árjegyzék« első állomása Magyarországon egy hosszú pályának, amelyet ezúttal a jogász szemével teszek vizsgálat tárgyává.

Ennél a témánál a jogász szemlélet az osztályharc által meghatározott társadalmi fejlődés és a jog kölcsönhatásánál fogva, a politikai szemlélettel a lehető legszorosabban fonódik össze. Annak vizsgálata, hogy mi volt az említett »árjegyzék«-nek a jogi természete, mennyi volt benne a közjogi, mennyi a magánjogi elem, voltak-e a szerződésszegésnek szankciói és melyek stb. vérszegény eredménnyel járna annak meglátása nélkül, hogy hazánkban ez az első olyan szerződés, amely a feltörekvő polgári kapitalizmus idején kifejezi és megfogalmazza a szóbanforgó ellentétes osztályérdekeket. Az osztályközi erőviszonyok először 1848-ban lettek olyanok, hogy ezek az ellentétek — egyelőre egy ideiglenes fegyvernyugvást szabályozó okmányban — felszínre kerülhettek.

Az említett nyomdaipari »árjegyzék« tartalma szinte hiánytalanul felöleli mindazt, ami a rákövetkező 90 egynéhány évben a kollektív szerződéseknek tartalma volt: megállapítja a szerződést kötő személyek jogosultságát a szerződés megkötésére, szabályozza a munkabéreket, a bérfizetés módozatait, a munkaidőt, a felmondási időt. Ezzel szemben szövege éppen olyan kevésbé tájékoztat bennünket a szerződést kötő felek jogi elképzelése tekintetében, mint amilyen homályosak maradnak kollektív szerződéseink ebből a szempontból egészen az 1945. évi felszabadulásig, amikor a politikai változás nyomán jogszabályok oszlatták el az e téren uralkodó homályt. A kollektív szerződések szövege e tekintetben egészen a felszabadulásig szűkszavú maradt. Mégis a gazdasági aléptménnyel változásával fokozatosan változott és növekedett tényleges szerepük. Az esztendőik során a kollektív szerződések tartalma nagyon megváltozott: részletszabályozásuk bővült, gondoskodás történt egyeztetőbizott-

ságokról, szerződésszegés esetén döntésre hivatott szervekről, a szerződés megszegésének szankcióiról stb. De ezek a kollektív szerződések csak félig-meddig tartoztak a jog világába. Jellegük nem változott, továbbra is az osztályharc megnyilvánulásai voltak.

Magyarországon a szakszervezeti, akkori elnevezés szerint »szakegyesületi« mozgalom a múlt század 90-es éveiben kapott nagyobb erőre. A munkásságnak ezekben történő szervezett fellépése tette lehetővé a harcot az emberhez méltóbb munkafeltételekért. Ennek a harcnak a főfegyvere a sztrájkmozgalom. A sztrájkok kiterjedése is ehhez az időhöz fűződik, bár korábban is voltak harcos és eredményes sztrájkok, mint pl. az 1870. évi nagy nyomdászsztrájk.

A kollektív szerződések gyakoribbá váltak, mert szükség volt a sztrájkok eredményeinek ideiglenes rögzítésére, noha az eredmény nem volt mindig előnyös a munkavállalókra nézve. Helyesen állapítja meg Névai László, hogy ugyancsak kollektív szerződésekben öltött testet nem egyszer a kapitalisták diktátuma is, akik ezen a réven a szerződési szabadság örve alatt kényszerítették rá akarataikat a munkásságra és biztosították maguknak kisebb engedmények árán a munkaerő stabil kihasználásának lehetőségét.

Már ez is mutatja, hogy ebben az időben a kollektív szerződések tulajdonképpen tartalma olyasvalami volt, ami szövegükben rendszerint nem jutott kifejezésre: időleges fegyverszünet teremtése az ellentétes osztályérdekek harcában. A cél rendszerint az volt, hogy meghatározott időre, illetve a körülmények, vagy az erőviszonyok megváltoztáig a kollektív szerződésben meghatározott munkafeltételek legyenek érvényesek; a munkásság tartózkodjék ezen idő alatt a sztrájktól, vagy más harci eszköztől, a munkáltató a kizárástól, a munkafeltételek hátrányos megváltoztatásától.

Egyedül ez az elérni kívánt cél és az egyes kollektív szerződéseknek konkrét részlettartalma az, ami már aránylag korán tisztázottnak volt tekinthető. Az előbbi, mert a kollektív szerződés fogalmából folyt, az utóbbi, mert ezt a felek részletesen körülírták. Minden más egyelőre homályban maradt. Nemcsak a kollektív szerződések jogi természete volt tisztázatlan, hanem kérdéses volt az is, hogy bír-e a kollektív szerződés egyáltalán joghatállyal, hogy kik az ügyletkötő felek, hogy megszegésük milyen szankcióval jár stb.

Európaszerte és nálunk is egyre szaporodott a kollektív szerződések száma. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentésének és Ferenci idevágó munkájának adataiból megállapítható, hogy 1905-ben hazánkban már mintegy 28 iparág munkavállalói dolgoztak kollektív szerződések feltételei szerint; köztük néhány olyan iparág is van, amely tulajdonképpen több szakmát ölel fel, így pl. az épület- és bútorasztalosok kollektív szerződése.

A külföldi jogtudomány nyomán nálunk is egyre többen foglalkoztak azzal a számos problémával, amely a kollektív szerződések kapcsán felmerült. A jog sem zárkozhat el értetlenül azon tény elől, hogy a munkavállalók tekintélyes részének munkaviszonyát kollektív szerződések szabályozzák.

A kollektív szerződések tekintetében az osztályharc frontja, a jogtudomány, a jogszabályok három, a haladás és fejlődés foka tekintetében teljesen különböző fázist valósítottak meg.

Az osztályharc frontján a proletariátus élő valóságként kezelte a kollektív szerződés még nem is létező jogintézményét. Nem törődött azzal, hogy annak mi a fogalma, az magánjogi szerződésnek tekintendő-e, kik tulajdonképpen a szerződő felek, hogy megszegésének van-e és mi a jogi szankciója. Öntudatosan úgy élt vele, mint az osztályharc egyik éles fegyverével. Amint már említettem: pillanatnyi fegyverszünetként kezelte létéért való küzdelmében. A gazdasági erőviszonyokat mérlegelte abból a szempontból — persze nem mindig helyesen —, hogy egy sztrájkjal levonja-e a munkáltatók szerződészegésének következményeit, vagy elég erős-e ahhoz, hogy egy-egy követeléssel javítson sorsán. Ugyanakkor sok esetben heroikus önmegtartóztatással örködött azon, hogy a kollektív szerződéseknek még kedvezőtlen viszonyok között is igen nagy áldozatok árán való szigorú betartásával azok harci értékét fenntartsa. Mindazonáltal a munkásság soraiban a kollektív szerződések értéke tekintetében nem volt teljes az egyetértés. 1907-ben a Népszava akkor kötött kollektív szerződésük miatt azzal vádolta meg a nyomdászokat, hogy ezzel feladták a szakszervezet cselekvési szabadságát és letértek az osztályharc útjáról. Ez az állásfoglalás nem a konkrét kollektív szerződés tartalmára vonatkozott, hanem általában a kollektív szerződések megengedhetőségét vonta kétségbe. Az 1908. évi IV. Szakszervezeti Kongresszus határozata azonban megállapítja, hogy a munkások és munkáltatók szervezeteinek nagyfokú megerősödése »lehetővé és szükségessé teszi a kollektív szerződéseket«, de leszögezi azt is, hogy a kollektív szerződések előnyei a munkáltatók számára rendszerint nagyobbak, mint a munkások számára.

A jogtudomány terén a tényleges helyzetnek volt a folyománya, hogy a Jogászegylet 1908-ban az új ipartörvény tervezete megtárgyalásának keretében részletesen foglalkozott Papp Dezső elnevezése szerint »a munkaviszony általános feltételeit szabályozó szerződéssel«. Ez alkalommal Papp Dávid és különösen Ágoston Péter kimutatták, hogy a tervezett szabályozás látszat-loyalitása mellett a kollektív szerződések velejét, annak osztályharcos fegyver-mivoltát akarja megszüntetni, és egyben a harcosszervezetek erejét akarja aláásni azzal, hogy lehetővé teszi kártérítés és kötbérgény érvényesítésével az egyes munkavállalók esetleges szerződészegéséért a munkásszervezet felelősségrevonását. Ebben az időben a tudomány Sinzheimer és Lotmar nyomán már tisztázta, hogy a kollektív szerződésben szembenálló felek a munkásszervezet és a munkáltató, vagy munkáltatói szervezet, hogy mindkét részről a szerződések főtárgya negatív kötelelem, hogy szigorúan el kell választani a kollektív szerződést az egyedi szolgálati szerződéstől és hogy nem lehetetlen a kollektív szerződést az egyes szolgálati szerződések tekintetében ú. n. »távolbaható« erővel felruházni. Ez a »távolbaható« azt jelenti, hogy az egyéni munkaszerződésben

szereplő felek egymásközötti viszonyában a kollektív szerződéssel ellenkező kikötések semmiek és a semmis kikötés helyébe önműködően lépnek a kollektív szerződés megfelelő intézkedései. A távolbhatás (Fernwirkung) helyett talán jobb lenne »ügyletátalakító erőről« beszélni, de jogtudományunkban a távolbhatás műszava már meggyökerezett és azt most már nehéz lenne mással felcserélni. A Lotmar által 1902-ben kifejtett ez az elmélet testet öltött az 1912-ben hatálybalépett svájci kötelmijogi törvény 323. §-ában, amely kimondotta, hogy az olyan munkaszerződéseknek, amelyeket a kollektív szerződésben álló munkálatók és munkavállalók kötöttek, a kollektív szerződés intézkedéseivel ellenkező kikötései semmiek ; kimondotta továbbá, hogy az ilyen semmisnek tekintendő kikötések helyébe a kollektív szerződés vonatkozó intézkedései lépnek. A francia jog álláspontját Duguit a következőképpen fogalmazta meg : amíg a szerződés általában a hitelező és adós jogviszonyát szabályozza és megállapítja kölcsönös kötelezettségeiket, addig a kollektív szerződés általános és állandó jellegű tárgyi jogszabályt létesít. Nálunk azonban a távolbhatás csak az 1945 utáni jogfejlődésben valósult meg.

Ugyanebben az időben a *jogszabályok* és az azokra támaszkodó *bírói gyakorlat* még egy lépéssel hátrább maradtak.

A tételes jog álláspontját hosszú időre az ipartörvény az 1884. évi XVII. tc. 162. §-a fogalmazta meg, amely szövegében csaknem azonos a megelőző szabályozással, az 1872. évi VIII. tc. 93. §-ával. Ez a jogszabály nem tiltja ugyan az ipari munkavállalóknak magasabb bér vagy jobb munkafeltételek elérésére irányuló »összebeszéléseit« de kimondja, hogy azok »jogérvennyel nem bírnak«. Ugyanakkor több büntetőjogszabály (Btk. 177. §, 1884. évi XVII. tc. 164. §) korlátozza a munkásság eredményes fellépését. Igaz az 55.154/1904. B. M. számú körrendelet az alárendelt hatóságokhoz szóló utasításában megállapítja, hogy nagyipari viszonyok között a munkásság csak úgy tud a túlerőben levő munkálatóval szembeállni, ha »a munkavállalás megtagadását társainak mentől nagyobb számával egyetértőleg határozza el.« Ennek az engedékenységnak az értékét azonban lényegesen csökkentti az, hogy a munkabeszüntetés stb. jogát csak azoknak tartotta fenn, akik nem munkaszerződésüket szegik meg az összebeszéléssel, sztrájjal stb. Ez magyarul azt jelenti, hogy lehet összebeszélni, sztrájkolni, annak, aki nem áll munkában, csak annak *nem*, aki munkában áll. Másrészt a rendelkezés nem is tagadott intenciója az, hogy a munkabeszüntetés tekintetében »minden egyes munkás szabad elhatározását« fenntartsa, ami az erőviszonyok egyenlőtlensége miatt a munkásságot sújtja.

Még rosszabb volt a helyzete a mezőgazdasági munkásságnak nemcsak anyagi szempontból, hanem a jogszabályok szempontjából is. A félféudális uralkodóosztály az 1876. évi XIII. tc. 110. §-ával de különösen az 1897. évi országos aratósztrájkok nyomán létrejött 1898. évi II. tc. 65. és 66. §§-aival minden munkáskoalíciót vagy jobb munkafeltételek közös kiküzdésére irányuló minden törekvést tilt és büntet. Ezt a szabályozást átveszi a vízimunkálatoknál,

út- és vasútépítésnél alkalmazott munkásokról szóló 1899. évi XLI. tc., az erdőmunkásokról szóló 1900. évi XXVIII. tc. és a dohánykertészek munkaviszonyait szabályozó 1900. évi XIX. tc.

A jogszabályokban mutatkozó szellemet tükrözi a bírói gyakorlat is. Egy táblai ítélet megváltoztatása során 1889-ben a Curia azt az álláspontot foglalta el, hogy az olyan előzetes megállapodás, amelyben a munkáltatók bírság terhével előre kötelezettséget vállalnak meghatározott munkabér fizetésére, a munkaszerződések megkötése tekintetében nemcsak saját, hanem a munkavállalók szabad elhatározását és szabadságát is korlátozza és ezért kötelezőnek nem tekinthető. A munkások ú. n. »szabadságának« ilyen eszközökkel való megvédése általában és a felhozott konkrét esetben is azzal az eredménnyel járt, hogy a munkásság bérharcában elért és kollektív szerződésben rögzített eredményeinek jogvédelmére nem számíthatott. Ugyanígy értelemben foglalt állást a Curia még 1901-ben is. Az ezt követő időben a kollektív szerződések hatályának elismeréséhez legközelebb még azok a döntések jutnak, amelyek a munkavállaló és munkáltató más megállapodásának hiányában a szakmai kollektív szerződés intézkedéseit, mint »hallgatólag elfogadott tényleges szokást« veszik figyelembe. De ezek a döntések is kegyetlen óvatossággal hangsúlyozzák, hogy ha van külön munkaszerződés a munkavállaló és munkáltató között, bármennyire sértse is az a munkavállaló érdekeit és bármennyire ellenkezzék is az a szóbanforgó szakmai kollektív szerződés intézkedéseivel: a külön munkaszerződés az érvényes, mert a munkaadók és munkások összebeszéléseit az ipartörvény érvénytelennek tekinti.

A kollektív szerződések tényleges létezése mindezek ellenére nem maradt minden hatás nélkül a tételes jogra. Lassanként, ha kerülő utakon is, ez a fogalom beférkőzött a jogszabályokba. Bármilyen különös: az első világháború után az 1918. évi IX. néptörvény nyomán egyes jogszabályok a kollektív szerződéseket, különböző elnevezés alatt létező jogintézményként kezdi kezelni, anélkül, hogy a jogrendszer a kollektív szerződéseket kifejezetten elismerte, vagy hatályukat, feltételeiket szabályozta volna. Az 1921. évi XXXVII. tc. 1. §-a felhatalmazást adott az üzleti záróráknak »a munkaadók és alkalmazottak illetékes szakegyesületei között létrejött megállapodások« szerinti szabályozására. A »bérvizonyok elintézésére« hívatott paritásos egyeztető bizottságokat létesítő 1923. évi XXXII. tc. 21. §-ában foglalt felhatalmazás alapján kibocsátott 6405/1923. M. E. számú rendelet 7. §-a az eredményes egyeztetés során létrejött megegyezést kötelezővé teszi, de semmi egyebet nem mond. A betegségi és baleseti biztosításról szóló 1927. évi XXI. tc. 102. és 107. §§-aiban egyenesen néven nevezi a kollektív szerződéseket, amikor meghatározza, hogy az egészségügyi személyzettel szemben munkáltatói oldalon az OTI részéről melyik szerv jogosult azok megkötésére. Az 1932. évi VIII. tc. 26. §-a az ipartestületek körében már egyenesen meg akarja szervezni »az együttes megállapodások« létesítésének módját, persze a munkáltatók érdekének megfelelően.

Az 1936. évi VII. tc. az uralkodóosztály fasiszta eszmékkel fertőzött szellemében haladás látszatával visszafelé lép és valóságos torzképét létesíti a kollektív szerződésnek. Az ebben a törvényben említett »munkaszabályszerződés« tulajdonképpen nem egyéb, mint az illetékes miniszter jóváhagyásához kötött egyoldalú ipartestületi szabályrendelet, amelynek szankciója bár kötbérnek nevezett, de közjogi jellegű bírság. Ezt a bírságot nem szerződő fél fizeti szerződő félnek, hanem az ipartestület, vagyis a munkáltató érdekeltség egyoldalú kirovása alapján az illetékes minisztérium javára közadók módjára hajtják be.

Tekintsük át röviden a kollektív szerződések fejlődését a *Szovjetunióban*.

A cári Oroszország első kollektív szerződését 1904-ben kötötték: a bakui olajmunkásoknak Sztálin által irányított sztrájkja kényszerítette a munkáltatókat ennek megkötésére. Az októberi forradalom után az államosított és nem államosított üzemekben egyaránt megkötötték a kollektív szerződéseket és pedig a munkavállalók részéről a szakszervezetek, egész termelési ágak tekintetében központosítva. Ezeknek a kollektív szerződéseknek a tartalma gyökeresen új volt, annyiban, hogy a munkásokra nézve lényegesen kedvezőbbek voltak, mintha ugyanezeket a szerződéseket kapitalista viszonyok mellett kötötték volna meg.

Jogi szerkezetüket az 1922. évi szovjet munkaügyi törvény határozta meg, amely kimondotta, hogy az egyéni munkaszabályszerződések minden olyan rendelkezése, amely a munkavállaló szempontjából kedvezőtlenebb, mint a kollektív szerződés, semmis. Ezzel tehát az 1922. évi szovjet munkaügyi törvény lényegében magáévá tette a távolbahatás elvét.

1925-től kezdve a szovjet kollektív szerződésekben fokozatosan kimaradtak a bérezésre vonatkozó rendelkezések, mert ezt a kérdést jogszabályok rendezték.

1930-ban az ötéves tervek megindulásával indult meg az a döntő fordulat, amely kifejezésre juttatta a kollektív szerződésekben a vállalat és a dolgozók közötti megváltozott viszonyt. Ez nyilvánul meg abban, hogy a kollektív szerződések tartalmává vált a szakszervezet és a dolgozók kötelezettsége a terv teljesítésére. Ennek a gondolatnak az átütő erejű megvalósítása csak a kollektív szerződések megkötésének decentralizálása útján volt lehetséges. Ezért a kollektív szerződések jelentőségének időleges csökkenése után csak a Szovjetunió minisztertanácsának 1947. február 4-i határozata nyomán indul meg újra igazi fejlődésük. Ez a kollektív szerződés a szocializmus kiépítésével már gyökeresen különbözik a korábbi kollektív szerződésektől.

Megváltozott a kollektív szerződések funkciója: az új kollektív szerződés célja a Szovjetunió minisztertanácsának határozata szerint a terv teljesítésének és túlteljesítésének, a termelékenység növelésének a biztosítása és a dolgozók helyzetének további javítása. Tartalmukból kimaradnak mindazok az elemek, amelyeket a munkaügyi jogszabályalkotás rendez, így pl. a munkabér, munkaidő, a szabadságidő kérdése. Tartalma három főcsoportra oszlik:

1. a terv teljesítésével kapcsolatos kölcsönös kötelezettségek;

2. a bérezésre vonatkozó általános szabályoknak az illető vállalat viszonyaira való alkalmazása ;

3. a vállalat dolgozói részére biztosított szociális és kulturális jogok gyakorlati megvalósítása.

Ennek megfelelően a kollektív szerződéseket az egyes vállalatok vezetősége és az illető üzem szakszervezeti bizottsága köti.

Ez a fejlődés megmutatja a magyarországi kollektív szerződések fejlődésének irányát.

Már közvetlenül a felszabadulás után iparügyi miniszteri rendelet intézményesítette nálunk a kollektív szerződéseket. Ezek a kollektív szerződések a munkáltatói érdekképviseltek és a szakszervezetek között jöttek létre. Hierarchikus fokozatban épültek egymásra : a népgazdaság egész ágait átfogó keretszerződések irányították a szakmai kollektív szerződések tartalmát, ez utóbbiak pedig a kivételesen előforduló üzemi kollektív szerződésekét. E kollektív szerződések tárgya még teljesen a régi volt : munkabér, munkafeltételek, munkaidő stb. E kollektív szerződések nem voltak a szó valódi értelmében vett szerződések, inkább különleges módon létrejött jogszabályoknak tekinthetők, ami abban is megnyilvánul, hogy az Országos Munkabérmegállapító Bizottság bármely pontjukat módosíthatta. A távolbahatás azonban teljes mértékben megvalósult : hatályuk kiterjedt minden munkáltatóra és munkavállalóra, tekintet nélkül arra, hogy tagjai voltak-e a szerződést megkötő érdekképviselőnek, illetve a szakszervezetnek. Tartalmi különlegességeik közé tartozott, hogy maximális bérek megállapításával hozzájárultak a dolgozók inflációs áldozatából teremtett értékálló forint megvédéséhez.

Az 1948. évi államosítással az a lényeges változás állott be, hogy munkáltatói oldalon megváltoztak a szerződéstkövető felek : a tőkés érdekképviseltek helyébe az állami üzemek irányítói, a szakminiszterek léptek. Ez a változás azonban nemcsak a szerződéstkövető felek részbeni megváltozását jelentette, hanem strukturálisan megváltoztatta a kollektív szerződések lényegét : a szerződő felek többé nem ellenfelek, hanem helyesen mérlegelt érdekeik egybeesnek. Megjelent most már a kollektív szerződésben a vállalatnak és a dolgozóknak a terv teljesítésével kapcsolatos kötelezettsége, az az új elem, amely a dolgozóknak a munkához való megváltozott viszonyát fejezi ki és amely a kollektív szerződés jövődjének útjának kiinduló pontja.

Kétségtelen, hogy a munkabérré és munkaidőre vonatkozó, valamint más általános jellegű kérdések készülő munkakódexünkben vagy az idevonatkozó rendeletekben fognak szabályozást nyerni. A kollektív szerződések mégsem fogják elveszteni fontosságukat, hanem ellenkezőleg, a vállalatnak és a dolgozóknak a termelés tekintetében vállalt feladatai és a dolgozók szociális és kulturális igényei megvalósítása érdekében súlyponti jelentőséget fognak nyerni. E feladat betöltése gyakorlatilag csak akkor válik lehetségessé, ha a ma még kivételes üzemi kollektív szerződés válik általánossá.

Ez az üzemi kollektív szerződés valóságos szerződés lesz, mert a felek olyan megegyezése, amely jogi hatást von maga után. De ebben a kollektív szerződésben a szerződő felek nem ellenfelek, mert a szocialista társadalomban nincsen ellentét az állam által képviselt közérdek és a dolgozók helyesen fel-fogott egyéni érdeke között.

A kollektív szerződés szerepe itt az, hogy az érdekeltek a közösség által kijelölt keretek között feladataikat megosztják és konkretizálják, másrészt pedig a dolgozók szociális és kulturális szükségleteinek kielégítésében maguk keresik meg a legcélszerűbb módot a népgazdasági terv által kijelölt keretben. Ez a rendszer jól szolgálja államunk jellegéből fakadó azt az elvet, hogy a szabályok megteremtésébe és azok megvalósításába egyaránt bevonja a széles tömegeket.

Az új kollektív szerződés a vállalati terv által meghatározott keretből indul ki és ezen keret betöltése tekintetében határozza meg tüzetesen a vállalat vezetőségének és dolgozóinak feladatát és a dolgozók szociális és kulturális igényei kielégítésének részleteit.

A szerződés tartalma tekintetében a munkához való új viszony nemcsak abban jut kifejezésre, hogy a dolgozók vállalják a vállalat felé a terv minél jobb teljesítésének a kötelezettségét, hanem a vállalat is kötelezettséget vállal a munka legjobb előfeltételeinek megteremtésére. A kollektív szerződés e részben hasonlít a szállítási szerződések feladatához: konkretizálja a tervfeladatokat. Konkretizálja továbbá a kollektív szerződés az általános bérszabályokat a vállalat viszonyaira. Végül a vállalatnak a dolgozók szociális és kulturális igényeinek kielégítésére vállalt kötelezettségével szemben áll a dolgozóknak az a kötelezettségvállalása, hogy a szakmai fejlődést szolgáló kulturális juttatásokat ténylegesen és legjobb tehetségükhöz képest igénybe is veszik.

Az ilyen kollektív szerződések lényeges kelléke, hogy a feladatok meghatározása olyan tüzetesen történjék, hogy a szerződés teljesítése ellenőrizhető legyen.

A kollektív szerződéseket a vállalatvezetőség és a szakszervezeti bizottság fogják kölesönösen aláírni. Nézetem szerint a szocialista kollektív szerződéseknel maguk az üzem dolgozói a szerződéstköthető felek és ezeknek csak meghatalmazottja, képviselője a szakszervezeti bizottság. Ez nemcsak abból látszik, hogy a kollektív szerződés az egyes dolgozók kötelezettségeit is megállapítja, hanem különösen abból, hogy a kollektív szerződéseket a vállalat dolgozóival részletesen le kell tárgyalni, úgy, ahogy az a Szovjetunióban történik: a megvitatásban az összes dolgozók résztvesznek és a szakszervezeti bizottság tulajdonképpen csak lebonyolítja a szerződéstköthetést. A szerződéstköthető felek tehát az összes dolgozók, de a szerződés megkötése részükről szervezett módon történik. A kollektív szerződéssel a dolgozók, mint az üzem gazdái önkéntesen vállalják a felelősséget a reájuk rótt feladatok elvégzéséért.

Nem lehet kétségbevonni, hogy ez az új kollektív szerződés jogi értelemben vett szerződés. Mint Pasersztnyik kítűnő tanulmányában kifejti, a kollektív

szerződésben vállalt kötelezettségek kikényszeríthetők és pedig rendszerint államigazgatási, de elképzelhető, hogy bírói úton is. Pl. a szakszervezeti bizottság panaszt tesz amiatt, hogy a kollektív szerződésnek a gépek kijavítására vonatkozó előírását a vállalat nem tartotta be, vagy egyes munkások felléphetnek amiatt, hogy nem kapnak meg olyan juttatásokat, amelyekre pedig a kollektív szerződés alapján igényt tarthatnak. Azok a kötelezettségek viszont, amelyet a dolgozók vállalnak el, jórészt erkölcsi és politikai kötelezettségek; de nincs kizárva a jogi felelősségrevonás — pl. fegyelmi eljárás — akkor, ha megállapítható, hogy valamely dolgozó önhibájából nem tett eleget a kollektív szerződésben vállalt kötelezettségének. A jogi szankciót és a politikai-erkölcsi szankciót nem szabad mereven szembeállítanunk és nem szabad levonnunk valami olyasféle következtetést, hogy talán helyes lenne a kollektív szerződésben különválasztani a szorosán vett jogi és politikai-erkölcsi elemeket. Az, amit az állam helytelenít, egybeesik az államot vezető párt és a dolgozók erkölcsi felfogása által helytelenített magatartásokkal; az erkölcsi és politikai szankció sokszor súlyosabb, mint az ú. n. jogi szankció és gyakran tisztán célszerűségi szempontok határozzák meg, hogy melyiket alkalmazzuk. A kollektív szerződést nem szabad szűk jogászai szemlélettel szétdarabolnunk; az egység, melyben a jogi, politikai és erkölcsi kötelezettségek egybefonódnak, szolgálja a dolgozók öntudatos kezdeményezési készségének növelését, a felelősségérzés fokozását és a vállalat jó munkáján keresztül a szocializmus építését.

A kollektív szerződést tehát jogi értelemben véve szerződésnek kell minősítenünk. Mindenesetre a szerződésnek egy új fajtája, újfajta társadalomban, újfajta emberek viszonyait szabályozza.

HOZZÁSZÓLÁS

»A KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS« C. ELŐADÁSHOZ

Írta : VILÁGHY MIKLÓS

Tisztelt Akadémia!

Előadó kartársunknak a kollektív szerződés fejlődésmenetét általában helyesen ábrázoló fejtegetéseit néhány vonással szeretném kiegészíteni a kollektív szerződés *jogi minősítésére* vonatkozó tudományos megállapítások köréből. A problémát, amelyet röviden érinteni szeretnék, a kollektív szerződés »jogi természete« néven szokták emlegetni a munkajog irodalmában. Kiegészítő megjegyzéseim három téma köré csoportosulnak. Ezek : 1. a kollektív szerződés jogi minősítésére vonatkozó burzsoá-imperialista elmélet *bírálata* s annak bemutatása, mennyire képtelen volt a burzsoá tudomány a kollektív szerződés elméleti problémáinak megoldására, 2. néhány vázlatos gondolat a kollektív szerződés intézményének a materialista elmélet alapján dialektikus módszerrel való feldolgozására s végül 3. rövid kitérés arra, hogyan helyezkedik el, illetőleg mit jelent a kollektív szerződés intézménye a szocialista s a népi demokratikus jog rendszerében.

1. Mint ismeretes, a kollektív szerződés, mint tudományos probléma éppen a századfordulón jelent meg először a burzsoá jogtudományban. A német Lotmar 1900-ban megjelent úttörő tanulmánya után a következő évben a francia Raynaud és Jay foglalkoztak a kollektív szerződés kérdésével, s követte őket minden kapitalista ország jogászainak hatalmas légiója. A magyar burzsoá jogtudomány igen korán, 1908—1909-től kezdve kapcsolódott bele a kollektív szerződés körül folyó elméleti vitákba s azoknak — ha nem is nagy terjedelemben — állandó részese volt.

Az eredmény, amelyet ezek az elméleti munkák létrehoztak, világosan bizonyítja, mennyire képtelen volt a burzsoá tudomány ezen a területen is megoldani a rá váró feladatokat. Visinszkij a szovjet jogtudomány feladatairól szóló híres előadásában néhány példát hoz fel a burzsoá jogtudománynak erre a csődjére, közéjük nyugodtan oda lehetne állítani a kollektív szerződésre vonatkozó burzsoá elméleti megállapításokat is.

Mint ismeretes, a burzsoá jogtudomány eredményei a kollektív szerződés vonatkozásában abban foglalhatók össze, hogy a kollektív szerződést lehetetlen

egységes jelenségként felfogni, hanem annak két egymástól megkülönböztethető része van : a normatív és az obligatorius rész, amelyet a németek ezen a néven, a franciák pedig egyrészt *noyau*-nak, másrészt *enveloppe protectrice*-nek neveznek. A két rész — bár egymással gazdaságilag szorosan összefügg — fogalmilag mégis élesen megkülönböztethető s jogi szempontból különböző megítélés alá esik. A normatív részt a legtöbb burzsoá szerző jogforrásnak ismeri el, míg az obligatorius részt sajátos, *innominat* kontraktusnak tartja, amely a kötelmi jog általános szabályai alá esik s megkülönböztető tartalma az ú. n. *békekötelem*, amely a feleknek azt a kölcsönös kötelezettségét fejezi ki, hogy a szerződés fennállásának tartama alatt tartózkodjanak az ú. n. munkabékének sztrájk, illetőleg kizárás útján való megzavarásától. Emellett a *communis opinio*-nak mondható felfogás mellett a burzsoá tudomány — fejlődésének különböző fokain — számos más felfogást is eredményezett. Egyesek a kollektív szerződés két alapvető részén felül további részeket különböztetnek meg, mások egészében elvetik a kollektív szerződés tagolására vonatkozó felfogást s megpróbálják egységesen magánjogi jelenségnek felfogni: koalíciónak, egyszerű munkaszerződésnek, előszerződésnek, egységnek, társasági szerződésnek vagy a maga egészében nevesítetlen kötelemnek.

Nem nagyon nehéz dolog ezeknek a jellegzetesen imperialista elméleteknek, elméletecskéknek osztálytartalmára rámutatni. Különösen látszik ez ezeknek a felfogásoknak az ú. n. békekötelemre vonatkozó részében. A békekötelem, a kollektív szerződés, mint a munkabéke eszköze — ettől zeng az egész imperialista elmélet, ez a hangsúly ülte meg a magyar burzsoá elméletet is. A békekötelem, mint a kollektív szerződés lényege, az osztályharc fejlődésének azt az állomását tükrözi, amikor a nagyranőtt munkásosztály pártja vezetésével egyre nagyobb, egyre megsemmisítőbb erővel döngeti már a rothadó kapitalizmus eresztékeit. Az imperializmus minden erővel csendesíteni igyekszik a forradalmi áradatot, munkabékére van szüksége, arra, hogy békén folytathassa az elnyomást, a kizsákmányolást. A békekötelem az imperializmus végső reccsenéseinek zaja a jogtudományban, az imperializmus erőfeszítése a hatalom megtartására. A valóságban a kollektív szerződés egyáltalában nem békekötelem, hanem éppen ellenkezőleg, a munkásosztály harcának eszköze éppen úgy, mint »a gyári törvényhozás« a kapitalista munkaügyi törvényhozás, amelyről Sztálin állapította meg, hogy »... akármilyen rossz is, akad néhány cikkely, amelyet a proletáriátus felhasznál harca fokozása érdekében. Bizonyítanunk sem kell, hogy kapva kell kapnia az ilyen cikkelyeken és fel kell használni azokat, mint eszközöket arra, hogy még jobban megerősítse szervezeteit és az eddiginél is erősebben szítsa a proletár harc, a szocialista forradalomért vívott harc tüzét.« Ugyanez a megállapítás vonatkozik a kollektív szerződésre is.

Az általában leplezett osztályjellegen felül nem nehéz észrevenni a kollektív szerződés burzsoá felfogásában a kapitalista jogrend végső bomlásának jeleit sem. Ismeretes, hogy e jogrendszer tagozódásának alapelve a közjog és

a magánjog megkülönböztetése volt, a kapitalista tulajdon természetéből folyó megkülönböztetése egyfelől a tőkés áruviszonylatokra, másfelől a tőkésosztály uralmának fenntartását biztosító hatalmi eszközökre vonatkozó jogszabályoknak. Ez a megkülönböztetés, a burzsoá jogrendszer két részre oszlása az imperializmus korában egyre tarthatatlanabbá válik. Az egyre sűrűbb időközökben bekövetkező válságok, háborúk útvesztőjében botorkáló imperialista állam a monopolisták érdekében egyre gyakrabban nyul bele hatalmi eszközökkel az áruviszonylatokba, ennek jogi kifejezése az ú. n. egyes szakjogok, köztük a munkajog, gazdasági jog stb. kialakulása. Az imperialista jogtudomány a legtöbb esetben mégis konokul igyekszik azon, hogy kitarson a burzsoá jogrendszer eredeti alap gondolatai mellett, elleplezze e jogrendszer végső bomlását. A kollektív szerződés normatív és obligatorius részének szétválasztása nem egyéb, mint ennek a törekvésnek egyik formája, ahol a normatív rész tartalmazza a közjogi, az obligatorius rész a magánjogi elemeket. Nyilvánvaló, hogy a két rész ebben a megvilágításban ki nem küszöbölhető ellentmondásban áll egymással. Nyilvánvalóan lehetetlen valamit jogszabálynak is állítani, meg azt is állítani, hogy alkalmazni kell rá, mondjuk a kötelemszegésből folyó magánjogi következményeket. Lehetetlen ez még akkor is, ha ennek a kétféle jogi megítélésnek az alapja a kollektív szerződés állítólag világosan elválasztható két részében van, mert végül is — megkülönböztetés ide vagy oda — mégis egységes, az életben szét nem választottan előforduló jelenségről van szó. A kollektív szerződésre vonatkozó imperialista elmélet jellegzetes kifejezése annak, hogy ez az elmélet — éppen úgy, mint az alapjául szolgáló társadalmi, állami, jogi rend is — kibékíthetetlen ellentmondásba került önmagával s hogy ezt az ellentmondást csak a fennálló társadalmi rend megdöntése, a proletárforradalom oldhatja meg.

2. Nyilvánvaló, hogy a szocialista elméletnek, a marxista-leninista jogtudománynak alapvetően más módon, más eszközökkel kell közelednie a kollektív szerződés problémájához. Ennek az új megoldásnak alapjai a materialista elméletben, s a dialektikus módszerben adva vannak. Ennek az elméletnek az az alapja, hogy »... ha a társadalom történetének különböző korszakaiban különböző társadalmi eszméket, elméleteket, nézeteket, politikai intézményeket találunk, ... akkor ennek magyarázatát nem maguknak az eszméknek, nézeteknek, politikai intézményeknek a »természet«, »sajátossága« adja meg, hanem a társadalom anyagi életének körülményei, amelyek a társadalmi fejlődés különböző korszakaiban különbözők.« (Sztálin). Tehát: ha a társadalom történetében egy kollektív szerződésnek nevezett új politikai-jogi intézmény tűnt fel, ennek magyarázatát — beleértve fejlődésének magyarázatát is — a társadalom anyagi életének különböző körülményeiben s az anyagi élet körülményein alapuló osztályviszonyokban kell keresni. Továbbá: »A dialektika ellentétben a metafizikával abból indul ki, hogy a természet tárgyainak, a természet jelenségeinek tulajdonsága, hogy belső ellentmondásaik vannak, vala-

mennyiőknek megvan a maguk pozitív és negatív oldala, múltja és jövője, valamennyiökben vannak sorvadó és fejlődő elemek: hogy ezeknek az ellentéteknek a harca az, új és a régi, az elhaló és a születő, a sorvadó és a fejlődő között, ez a belső tartalma a fejlődés menetének, ez a belső tartalma a mennyiségi változások minőségiékké átalakulásának.» (Sztálin). Tehát: alkalmazva ezt a dialektikus módszert a kollektív szerződésnek, mint társadalmi intézménynek tanulmányozására, azt kell felderítenünk, hogyan harcoltak ebben az intézményben a sorvadó és a fejlődő elemek, hogyan fakadtak fel az intézményben magában rejlő belső ellentmondások, hogyan fejlődtek a mennyiségi változások, s hogyan csaptak át minőségi változásokká.

Ilyen értelemben vizsgálva a kollektív szerződés menetét, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a kollektív szerződés intézménye létrejöttének anyagi feltételeit a termelőerőknek, s a tőlük függő termelési és osztályviszonyoknak az a fejlettségi állapota határozza meg, amely a múlt század közepe táján a legfejlettebb ipari országokban, elsősorban Angliában állott fenn. Ez a kor, a virágzó, viszonylag békésen fejlődő kapitalizmus kora. A munkásosztály Angliában már nagyra nőtt, a chartista-mozgalom széttröszésével párhuzamosan létrejöttek s egyre nőttek a szakszervezetek. Felnövekedett, szervezett nagyipari munkásság és szilárdan kialakult tőkésosztály, ezek a kollektív szerződés intézményének az anyagi élet fejlődése által meghatározott társadalmi feltételei. Nem véletlen tehát, hogy az 1850 körül Angliában felnövekedett szakszervezeti mozgalom alig tíz év múlva már kitermelte az első modern értelemben vett kollektív szerződést: a nottinghami szövőipari munkások kollektív szerződését. Azokat a korábbi kollektív megállapodásokat, egyezkedéseket, amelyeket a munkásosztály harca ezt az időszakot megelőzőleg — pl. nálunk 1848-ban — produkált, véleményem szerint még nem lehet a szó mai, fejlett értelmében vett kollektív szerződésnek tekinteni, mert ezek mögött nem volt erős munkásszervezet, nem támasztotta alá a szervezethez ereje. Ezekben a korai jelenségekben, amelyek más országokban is előfordultak, már vannak olyan elemek, amelyek jelzik a fejlődés irányát, kollektív szerződésről azonban a jelenség teljes tartalmát kifejezve csak a szakszervezeti mozgalom megerősödése után beszélhetünk.

Az új társadalmi jelenség, a kollektív szerződés mély belső ellentmondást rejtett magában. A munkások jobb munkafeltételeket, a munka törvényes, kényszerítő erejű szabályozását kívánták elérni, a tőkés a kizsákmányolás szabadságára, sőt elmélyítésére törekedtek s legfeljebb kemény harc után, eseti alkú formájában kényszerültek engedelményekre. Ennek az ellentmondásnak az egysége a munkafeltételeknek eseti alkú útján létrejött szabályozása a kapitalista viszonyok között létrejött kollektív szerződés. A kapitalista kollektív szerződés belső ellentmondása tehát egybeesik a tőkés társadalom antagonizmusával, a proletáriátus és a tőkésosztály ellentétével. A kollektív szerződés fejlődése a kapitalizmus viszonyai között nem egyéb, mint harc a munka-

feltételek szabályozására irányuló tartalom és ennek szerződési formája között, harc a proletáriátus és a tőkésosztály között. E harc nyomán, a munkásosztály fejlődésének eredményeképp a kollektív szerződésben a munkafeltételek szabályozása állandóan nagyobb teret kap. Az eredeti, pusztán bérkikötések mellett feltűnnek az egyéb munkafeltételekre, a szabadságra, a pihenőidőre, a felmondási időre stb. vonatkozó rendelkezések: a kollektív szerződés egyre inkább, egyre szélesebb értelemben válik a munkafeltételek általános szabályozójává s emellett a szerződési forma jelentősége egyre inkább elhalványul. A kollektív szerződés jogi szabályozásának fejlődése ezt a tartalmi fejlődést csak vontatottan követi. Angliában, az Egyesült Államokban és Kanadában pl. a munkásarisztokrácia árulása a kollektív szerződést jogi vonalon naturális obligációvá fokozta le, elvette jogi kötelező erejét, bár maga a kollektív szerződés, mint társadalmi jelenség fejlődése ott is a munkafeltételek szabályozásának kiszélesedése felé haladt. Más országokban, pl. Németországban, Franciaországban vagy Svájcban a jogi fejlődés pontosabban követte az intézmény tartalmának fejlődését. 1911-ben a svájci kötelmi jogi törvény elsőnek ismeri el a kollektív szerződés átalakító erejét és ezzel lényegében kifejezetten is jogszabállyá nyilvánítja. Kelet-Európában a jogi fejlődés szintén elmaradt a tényleges fejlődéstől. A Horthy-fasizmus uralma alatt pl. a feudál-kapitalista állam minden erővel küzdött az egyre gyarapodó intézmény ellen, s legfeljebb magánjogi szerződésnek ismerte el. A kollektív szerződés legmagasabb fejlődési állapotát a kapitalizmus viszonyai között az általánosan kötelező erejű, egy-egy ország egészére kiterjedő hatályú kollektív szerződés jelzi, amely már szinte teljesen jogszabály, szerződési formájának jóformán nincs jelentősége. Ez volt a jogi tartalma a kollektív szerződésnek nálunk is a felszabadulás után, de a fordulat éve előtt, amikor a politika hatalomban már részes munkásosztály követeléseit a munkafeltételek terén formailag a tőkésekkel kötött szerződés útján érte el. A hatalomnak a munkásosztály által való megszerzése után a kollektív szerződés fejlődését eddig meghatározó társadalmi viszonyok új állapotba lépnek. A munkásosztálynak már nincs szüksége arra, hogy munkafeltételeit bárkivel való megállapodás útján, szerződés formájában szabályozza, hiszen kezében, van az államhatalom, s ennek segítségével kifejezetten jogszabályalkotással, munkatörvény alkotásával megteheti ezt. A kollektív szerződés ilyen viszonyok, a szocialista fejlődés viszonyai között, a proletáriátus hatalomra jutásának eredményeképp új minőségi állapotba megy át: szerződéssé, új típusú, magasabb típusú szerződéssé válik.

3. S ezzel elértünk témánk harmadik kérdéséhez: a kollektív szerződés helyének meghatározásához a szocialista jellegű jog rendszerében. A szocialista jogban a kollektív szerződés új típusú, magasabb típusú szerződés. Miben nyilatkozik meg ez az újdonság, ez a magasabbrendűség?

Mindenekelőtt a kollektív szerződés a szocializmus viszonyai között nem áruszerződés többé. A kapitalista kollektív szerződés még fejlődésének leg-

magasabb fokán is áruviszonylatokat szabályozott, a munkaerő áruba bocsátásának feltételeit határozta meg. A szocialista kollektív szerződés olyan viszonyokra épül, ahol a munkaerő nem áru többé s a munkaviszonyt úgy lehet jellemezni, mint a kizsákmányolástól megszabadult emberek szabad együttműködésének és bajtársi segítségének viszonyait. A szocialista kollektív szerződés tehát új típusú, magasabb típusú szerződés azért, mert a kizsákmányolástól megszabadult dolgozók szabad együttműködésének és kölcsönös segítségének viszonyait szabályozza. Továbbá: a szocialista jellegű állam gazdasági életét állami népgazdasági terv határozza meg, a dolgozók pedig munkájukkal a szocialista építés ügyét szolgálják. A kollektív szerződés funkciója ilyen viszonyok között meghatározni, konkretizálni a munkaszervezet egyes tagjainak, a vállalat vezetésének és dolgozóinak feladatait a terv megvalósításáért, teljesítéséért és túlteljesítéséért folyó harcban, mozgósítani a dolgozókat erre a harcra, s jogi eszközökkel is biztosítani, meghatározni az ebből folyó kölcsönös jogokat és kötelezettségeket. A szocialista kollektív szerződés tehát új típusú, magasabb típusú szerződés azért is, mert a tervek teljesítésének és túlteljesítésének előmozdításán keresztül a szocialista építés ügyét szolgálja.

Összefoglalásul azt mondhatjuk: a szocialista kollektív szerződés annyival és annyiban magasabb típusú, mint a kapitalista kollektív szerződés, amennyivel és amennyiben magasabb társadalmi forma a szocializmus a kapitalizmusnál, amennyivel és amennyiben magasabb típusú állam és jog, a szocialista állam és jog a kapitalista államnál és jognál. Ez a magasabbrendűség a mi, most születőfélben levő újfajta kollektív szerződésünk háttere, s egyben perspektívája is.

HOZZÁSZÓLÁS »A KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS« C. ELŐADÁSHOZ

Írta : WELTNER ANDOR

Tisztelt Akadémia!

Az értékes és mélyenszántó előadást egy-két gondolattal szeretném kiegészíteni.

I. Nem lehet és nem szabad a kollektív szerződésről beszélnünk anélkül, hogy meg ne emlékezzünk arról a dicsőséges harcról, amelyet a munkásosztály folytatott és folytat nemcsak saját maga, hanem az emberiség, a kizsákmányoltak és elnyomottak felszabadítása érdekében. A kollektív szerződés keletkezése és fejlődése a legszorosabb kapcsolatban áll az osztályharcral, a munkásmozgalom történetével. »Volt idő — írja Sztálin 1906-ban — a »Gyári törvényhozás és proletárharc« c. munkájában —, amikor munkásmozgalmunk kezdeti fokon állt. A proletáriátus ekkor különálló csoportokra volt szétforgácsolódva és nem gondolt közös harcra . . . De múlt az idő, közeledett a gazdasági válság, a sztrájkok gyakoribbá váltak és a szétforgácsolt proletáriátus fokozatosan egységes osztállyá szervezkedett.« Nyilvánvaló, hogy a munkásosztály szervezkedése, politikai harca, közös, kollektív fellépése volt az az erő, amely a tőkés osztályt a kollektív szerződések megkötésére kényszerítette. Így jött létre a kollektív szerződés az osztályharc eredményeként, és nagyon helyesen állapítja meg az előadó, hogy a kollektív szerződés az osztályharc egyik eszközévé vált. A társadalom világában azonban a jelenségek nem ilyen egyértelműek. Sztálin — a már hivatkozott munkájában — élesen elemzi az úgynevezett »gyári törvényhozás« jellegét. »Amíg a mozgalom tehetetlen volt, amíg nem öltött tömegjellegűt, a reakció csak egy eszközt ismert a proletáriátus ellen, ez az eszköz — a börtön, Szibéria, korbács és akasztófa . . .«

De egészen másként fordult a dolog, amikor a mozgalom tömegjellegűt öltött . . . A tömeget . . . nem lehet felakasztani, nem lehet Szibériába küldeni, nem lehet börtönbe zárni. Világos, hogy a régi eszközök mellett új, »kulturáltabb« eszközre volt szükség, amely a reakció véleménye szerint elmélyíthetné a nézeteltéréseket a proletáriátus táborában, csalóka reményeket ébreszthetne a munkások elmaradt részében, a harcról való lemondásra készíthetné és a kormány mögé sorakoztathatná fel őket. És csakugyan, éppen ilyen új eszköz

a »gyári törvényhozás«. Ugyanez vonatkozott a kollektív szerződésre is: a kollektív szerződés valóban ideiglenes fegyverszünetnek látszott, de rendszerint tovább folyt az osztályharc a meglevő kollektív szerződések keretei között is: a munkásosztály öntudatos, forradalmi része új harcok támaszpontjának tekintette. A tőkésosztály, a zsoldjában álló munkásarisztokrácia és az opportunisták pedig arra igyekeztek felhasználni a kollektív szerződéseket, hogy elhitessék a munkásosztály kevésbé öntudatos elemeivel, hogy ilyen »szociálpolitikai« intézkedésekkel is megoldhatók az osztályharc feladatai, ezek segítségével a kapitalizmus majd »békésen belenő« a szocializmusba. Nem lehet ugyan külön választani a kérdés politikai és gazdasági oldalát, de különbséget kell tennünk aszerint, hogy a munkásosztály egy konkrét történelmi szakaszban a gazdasági vagy politikai harcra fektette-e a súlyt. Amennyiben a munkásosztály elsősorban a politikai harc eszközeként használta a kollektív szerződést, annyiban a kollektív szerződés valóban az osztályharc eszköze volt; amennyiben pedig csak a gazdasági előnyök rögzítésére és biztosítására használta fel, annyiban az opportunizmus megnyilvánulása volt. A Szovjetunióban és a népi demokráciákban ugyan már egészen más a kollektív szerződések szerepe és így jellege is, erre az éles megkülönböztetésre mégis szükség van, és pedig nemcsak a történelmi hűség kedvéért, hanem azért is, mert a kapitalista, az imperialista országokban ma is kötnek kollektív szerződéseket és egyáltalában nem közömbös, hogy a munkásosztály inkább csak a gazdasági előnyök elérésére és biztosítására akarja a kollektív szerződéseket felhasználni, vagy pedig elsősorban a politikai harc eszközeként. Amelyik ország munkásmozgalmában a politikai harcot helyezte előtérbe, ott a kollektív szerződés: eredménye, eszköze, de egyben az osztályharc és gyakran az opportunizmus ellen folytatott küzdelem területe is volt.

II. Az előző kérdéshez, tehát a burzsoázia taktikájához kapcsolódik az a magatartás is, amellyel az előadó részletesen foglalkozott. Nem véletlen az, hogy a burzsoázia jogalkotás és jogalkalmazás nem volt hajlandó elismerni a kollektív szerződés érvényességét, kötelező erejét. A burzsoázia jogtudomány mindent elkövetett annak érdekében, hogy örökérvényű, a jogrendszer általános alapelveiből levezetett érvekkel igazolja azt, hogy a kollektív szerződés miért nem érvényes szerződés, miért nem lehet távolbaható hatálya.

Ha a magyar burzsoázia jogrendszer őszintén azt akarta volna, hogy az osztályharc eredményeit tartalmazó kollektív szerződés határozmányai feltétlenül érvényesüljenek, csak azt kellett volna kimondania, a jelenlegi szabályozáshoz hasonlóan, hogy a kollektív szerződés rendelkezései kötelezőek, az azoktól való eltérés semmis és az ilyen rendelkezés helyébe a kollektív szerződés megfelelő rendelkezése lép. De a burzsoázia jogrendszer nem ezt akarta. Nagyon jól tudta ugyan, hogy a munkásosztály harca időnként eredményeket ért el és ezek az eredmények a kollektív szerződésekben nyertek kifejezést. Tisztában volt azzal is, hogy a kollektív szerződés egy bizonyos időre nyugalmi helyzetet

jelent, tehát az adott körülmények között a tőkések számára is viszonylag előnyös. De ugyanakkor azt is remélte, hogy az osztályharc következő szakaszában, esetleg a legközelebbi gazdasági válság alkalmával, ismét vissza lehet szorítani a munkásmozgalmat, visszavonni azt, amit a munkásosztálynak megígértek. Ezért irtózott a burzsoá jogrendszer attól, hogy a kollektív szerződés határozmányait jogszabályi erőre emelje és rendelkezéseit kényszerítő erővel ruházza fel. Ezért helyezkedett a magyar bírói gyakorlat és jogelmélet is arra az álláspontra, hogy a kollektív szerződés legfeljebb csak a kollektív szerződést kötő felekre nézve kötelező, de nem hat ki az egyéni szolgálati viszonyra, vagyis nem válik a munkáltató és a munkavállaló között fennálló viszony tartalmává. Ezzel az állásfoglalással a kollektív szerződést megfosztották attól a lehetőségtől, hogy jogi eszközök segítségével az életre kisugárzó gyakorlati értéke legyen. A kollektív szerződésnek tehát a monopolkapitalizmusban csak annyi gyakorlati értéke volt, amennyit neki a munkásmozgalom ereje az adott időpontban kölcsönzött.

Jellemző a burzsoá jogrendszerre az is, hogy amennyire mindent elkövetett annak érdekében, hogy a kölcsönös megegyezés ellenére se legyen gyakorlati, jogi hatálya a kollektív szerződésnek, ugyanakkor viszont mindent elkövetett annak érdekében, hogy a munkáltató által egyoldalúlag szerkesztett és első-sorban az ő érdekeit szolgáló munkarend, szolgálati, nyugdíj- vagy fegyelmi szabályzat anélkül is kötelezze a dolgozót, hogy ahhoz hozzájárult volna.

Az Ipartörvény 113. §-a szerint minden műhelyben gyári munkarendet kellett kifüggeszteni. Különösen nagyobb vállalatoknál szokásban voltak az említett szabályzatok is. Ezeket a munkáltató egyoldalúlag szerkesztette, tehát a burzsoá jogrendszer szerint kötelezővé válására a dolgozó hozzájárulása is szükséges lett volna. Ugyanaz a bírói gyakorlat azonban, amely a kollektív szerződés kötelező voltát annak ellenére sem ismerte el, hogy az közös akarattal jött létre — kötelezőnek ismerte el a szabályzatokat annak ellenére, hogy ahhoz a dolgozó nem járult hozzá. Kitalálta ugyanis a bírói gyakorlat, hogy elég az is, ha a dolgozó akár csak ráutaló magatartásával, hallgatólag alávetette magát a szabályzatnak. »A bírói gyakorlat szerint az az alkalmazott, aki a szolgálati szabályzat életbelépése után lép szolgálatba vagy azután is tovább szolgál, már ezzel elismeri a szabályzat érvényességét. Ez az álláspont aggálytalan, ha az alkalmazottal megfelelő módon közölték a szabályzat életbeléptetését és tartalmát. A bírói gyakorlat azonban — úgy tetszik — ennek a bizonyítására nem helyez mindig »elegendő súlyt« (Vincenti). Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy akkor sem volt »aggálytalan« a szabályzat érvényességének elismerése, ha azt a dolgozóval közölték, mert az rendszerint örült, hogy elhelyezkedhetett és nem merte az elhelyezkedést azzal kockáztatni, hogy a szabályzatnak nem vetette alá magát. Másfelől viszont a bírói gyakorlat egyáltalában nem is törődött azzal, hogy a dolgozó akár csak hallott-e valaha is a szabályzatról, nem hogy annak a dolgozóval való közlését megkövetelte volna.

Egész természetes, hogy a burzsoá bíróság nem ismerte el a kollektív szerződés kötelező hatályát, mert ez ellentétben állt volna az uralkodó osztályok érdekeivel. Elismerte viszont a munkáltató által egyoldalúan diktált szabályzatok kötelező erejét, még annak árán is, hogy a burzsoá jogrendszer alapelveivel került ellentétbe, különösen azzal, hogy szerződés tartalmává csak az válhatik, amiben a szerződő felek kölcsönösen megegyeznek. Elismerte, mert a szabályzatok az uralkodó osztályok érdekeit szolgálták. Világos példa arra, hogy a burzsoá jogtudomány az uralkodó osztályok érdekében saját alapelveit is habozás nélkül elvetette.

III. Röviden szeretnék foglalkozni a kollektív szerződés további fejlődésével is. Nyilvánvaló, hogy a szocialista kollektív szerződés jellegét, tartalmát és szerkezetét a szocialista társadalmi és gazdasági rend és annak alapján a kollektív szerződésnek kiosztott társadalmi funkció határozza meg. A kollektív szerződés társadalmi szerepét csak akkor értjük meg, ha tisztában vagyunk a munkajog és ezen belül a kollektív szerződés társadalmi összefüggéseivel. A kapitalizmusban a termelőeszközök magántulajdona megteremti a kizsákmányolás alapját és a kizsákmányolás lehetőségét; a kizsákmányolás folyamatát pedig — többek között — a munkaszervezet, a munkaviszony szabályozása biztosítja.

Nagy vonásokban melyek a szocialista munkaszervezet alapelvei?

A szocializmus megszünteti a munkaerő árjellegét és a munkát a társadalmi rend alapjává teszi. A szocialista munkajog nem azt szabályozza, hogy a dolgozó milyen feltételek mellett bocsátja áruba egyetlen értékét — munkerejét —, hanem azt, hogy milyen feltételek mellett vesz részt a társadalom munkájában és milyen mértékben részesedik — a szocialista elosztás elvei szerint — a társadalmi termelés eredményeiből. A szocializmus a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján szervezi meg a társadalom munkaszervezetét, az egyén és a társadalom érdekének közössége alapján szabályozza a munkaviszonyt, és pedig a termelő erők szakadatlan fejlesztésével: a dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának állandó fokozása érdekében.

A termelő erők szakadatlan fejlesztését a népgazdasági tervek teljesítése biztosítja. A dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának állandó fokozását pedig a teljesített népgazdasági tervek eredményének szocialista elvek szerint történő elosztása.

Lenin döntő jelentőséget tulajdonít annak, hogy a széles tömegek részt vesznek az államigazgatásban. Az »Állam és forradalom« című munkájában a következőket írja: »... amikor majd mindenki megtanulta az igazgatást, és tényleg önállóan igazgatja a társadalmi termelést, önállóan megvalósítja a nyilvántartást és ellenőrzést... a minden társadalmi együttélés előfeltételét képező egyszerű alapvető rendszabályok betartásának szükségszerűsége nagyon hamar szokássá válik.« Nyilvánvaló, hogy ezt a folyamatot szolgálja a szorosabb értelemben vett államigazgatás területén a tanácsok rendszere. Ha azonban vizsgálat tárgyává tesszük a legújabb munkajogi fejlődést és a kollektív szer-

ződésnek az előadó által vázolt küszöbön álló fejlődését, világos, hogy hasonló folyamat észlelhető ezen a területen is. Először az üdülés megszervezése, majd a társadalombiztosítási feladatok ellátása, az egészségvédelmi és balesetelhárító rendelkezések megtartásának ellenőrzése és a szükséges propaganda kifejtése: ma már a szakszervezetekbe tömörült dolgozók hatáskörébe tartozik, vagyis tömegszervezeti feladat. A kollektív szerződés messzemenően biztosítja azt, hogy a vállalat dolgozói — a vállalat igazgatójának egyéni felelős vezetése mellett — a legmesszebbmenően résztvegyenek az üzem termelésének igazgatásában, a nyilvántartásban és az ellenőrzésben.

A szocialista gazdálkodás szervezetének és a munkaszervezetnek fejlesztése során a tudatosan alkalmazott integrálás és differenciálás folyamatát észlelhetjük. Az integrálódás megnyilvánul abban, amit Lenin — a már hivatkozott munkájában — úgy fejez ki, hogy valamennyi állampolgár egy nagy »szindikátus« az egész állam munkásává válik és az egész szindikátus alá van rendelve egy valóban demokratikus államnak a »Munkás- és Katonaküldöttek Tanácsai« államának. Ez a folyamat nyilvánul meg abban is, hogy az egész gazdálkodást egységes népgazdasági terv fogja össze. Ugyanakkor viszont szükség van a lehető legmesszebbmenő differenciálásra is, többek között a szocialista munkamegosztás és az egyéni felelősség kidomborítása érdekében. Ez valósul meg a gazdálkodás szervezetén belül az önszámoló egységként működő gazdasági egység, a vállalati forma kialakításánál. Minthogy a munkaszervezetre vonatkozó társadalompolitika a legszorosabb kapcsolatban áll a társadalompolitika egyéb szektoraival, nyilvánvaló, hogy a munkaszervezet megszervezését összefüggésbe kellett hozni a gazdálkodás megszervezésének módjával, vagyis a szocialista munkaszervezetet is a gazdálkodó egység, a vállalat területére kellett felépíteni. Ez az oka annak, hogy a fejlődés következő szakaszában az üzemi kollektív szerződés lesz a kollektív szerződés formája. Ugyanakkor össze kellett kapcsolni a vállalat egyéni felelős vezetésének követelményét a tömegek lelkes kezdeményezését, az alulról jövő kritikával és az igazgatásban való részvételükkel.

A kollektív szerződés tehát elsősorban a szocialista elvek alapján felépített munkaszervezetnek a gazdasági egység, vagyis a vállalat keretei között való megszervezését és működésének biztosítását szolgálja.

A kollektív szerződés megvalósítja a munkaszervezetre vonatkozó és a szocialista jellegű állam gazdaságszervező és kultúrára nevelő funkciójából fakadó társadalom- és gazdaságpolitikát. Egyfelől ugyanis a dolgozók jogává, kötelességévé és becsületbeli ügyévé teszi a munkához való új viszonyból fakadó követelmények megvalósítását, másfelől pedig a vállalatok vezetőit arra kötelezi, hogy ennek érdekében teremtsék meg a szükséges tárgyi feltételeket. A gazdasági követelmények elsősorban a népgazdasági tervnek az üzemek által megvalósítandó részére vonatkoznak és ebből átvéve konkrét formában meghatározzák, hogy mennyi legyen a bruttó termelés, hány százalékkal kell emelni a termelékenységét, csökkenteni az önköltséget. Ugyanakkor szintén konkrét formában

meghatározzák, hogy milyen beruházásokat, technikai újításokat, szervezés-technikai intézkedéseket vezet be a vállalat a fenti célok megvalósítása érdekében. A kollektív szerződés e rendelkezései a termelő erők fejlesztésével biztosítják a munkához való jog megvalósulását. A vállalatok vezetői kötelesek legalább negyedévenként beszámolót tartani és így lehetőséget nyújtani a kezdeményezésre és a kritikára. Így biztosítja a kollektív szerződés a dolgozóknak az igazgatásban, a nyilvántartásban és az ellenőrzésben való részvételét.

A kollektív szerződés szerint a vállalat megteremti a szükséges feltételeket annak érdekében is, hogy a dolgozók a normát teljesíthessék. Technikai oktatást szervez, intézkedik a kényszerszünetek megelőzése és gyors megszüntetése iránt, biztosítja a berendezések gyors és jó megjavítását és azt, hogy a munkást olyan munkakörbe osszák be, amely képességeinek leginkább megfelel stb. Így mozdítja elő a kollektív szerződés a vállalaton belül a »mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint« elvének gyakorlati megvalósulását.

A szocialista bérpolitika megfelelő konkrét alkalmazásával biztosítja a kollektív szerződés a szocialista elosztás elvét: minden dolgozót megilleti a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazás.

A kollektív szerződés konkrétan meghatározza, hogy milyen kötelezettség terheli a vezetést a káderek előkészítésével, a szakképzettség emelésével kapcsolatban. A vállalat köteles a káderelőkészítési tervet maradéktalanul teljesíteni. A kollektív szerződés tehát elősegíti a művelődéshez való jog megvalósulását is.

Konkrét kötelezettségek terhelik a vállalatok vezetőit, az üzemi bizottságokat és a dolgozókat az állampolgári és a munkafegyelem megvalósítása érdekében.

Ugyancsak konkrét terveket tartalmaz a kollektív szerződés a munkavédelem, a balesetelhárítás és az üzemi egészségügy, a jóléti és a kulturális berendezések fejlesztésére vonatkozóan is.

A kollektív szerződés tehát nagyon fontos szerepet tölt be az Alkotmányban biztosított alapelvek megvalósításában.

Az üzemi bizottságok pedig kötelesek a fenti célok érdekében egyfelől a dolgozókat mozgósítani és segíteni, másfelől pedig a vezetés intézkedéseit ellenőrizni.

A vállalat tehát az a csomópont, amely dialektikus értelemben egységbe foglalja a szocialista állam gazdasági tevékenységét, a dolgozók termelő tevékenységével. A kollektív szerződés pedig egy olyan új típusú szervező és mozgósító jellegű normatív megegyezés, amely egy gazdálkodó egység keretein belül szembeállítja, de ugyanakkor összhangba hozza egyfelől a társadalomnak az egyénnel szemben támasztott társadalmi- és gazdaságpolitikai követelményeit, másfelől pedig az egyének a társadalommal szemben támasztott anyagi és kulturális igényeit, éspedig a dolgozók anyagi és kulturális igényeinek minél magasabb fokon való kielégítése és annak az elvnek a megvalósítása érdekében, amely szerint a legfőbb érték az ember.

A SZOVJET BIZANTINOLÓGIA

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. április 23-án tartott előadás)

Írta: MORAVCSIK GYULA

(Budapest) a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Megújult Akadémiánk első és legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy az új magyar tudomány alapvető elvi és módszertani kérdéseit tisztázza. A társadalmi, szellemi tudományok terén e feladat elsősorban osztályunkra, a társadalmi-történeti tudományok osztályára hárult. Ez a törekvés visszatükröződik azokban az előadásokban, melyek az eddig eltelt másfél év folyamán osztályunkban elhangzottak. Míg más osztályok üléseinek programján főleg az egyes tudományok terén végzett részletkutatások eredményeiről szóló beszámolók szerepeltek, osztályunkban a társadalmi és történeti kutatások ideológiai problémái léptek előtérbe. Előadásomnak tárgya szintén nem egy szaktudományi részletkérdés, hanem egy tudományág szovjet fejlődésének és eredményeinek áttekintése, de azt hiszem, hogy ez a téma szervesen illeszkedik bele eddigi programmunkba. Hiszen amikor a magyar tudomány előtt mintaképként lebeg a szovjet élenjáró tudomány, a передовая наука, szükséges, hogy konkrétan, közelebbről is szemügyre vegyük, hogy egy meghatározott tudományág szűkebb területén belül hogyan halad a szovjet kutatás, milyen témákkal foglalkozik, mik a súlyponti problémái, milyen módszereket alkalmaz és milyen eredményeket ért el? Ilyen vizsgálódás nemcsak szükséges, hanem egyben tanulságos is lesz számunkra, a magyar kutatók számára, mert bizonyára önvizsgálatra és önkritikára fog indítani, ami a nagyobb és jobb teljesítmény nélkülözhetetlen előfeltétele.

E feladatra annál szívesebben vállalkoztam, mert kora ifjúságom óta, amióta csak alkalmam volt az orosz nyelvet elsajátítani és az orosz étellel közvetlenül megismerkedni, — immár több, mint három és fél évtized óta — állandó éber figyelemmel kísérem szaktudományom oroszországi fejlődését, egyes kutatókkal személyesen vagy levelezés útján kapcsolatba léptem, a szovjet szakirodalom termékeiről, melyeket igyekeztem könyvtáramban összegyűjteni, hazai és külföldi folyóiratokban több ismertetést és bírálatot közöltem s az orosz kutatások eredményeit saját kutatásaimban is értékesítettem. [1] Ilyen módon közvetlen források révén ismertem meg a szovjet bizantinológia több, mint harmincéves fejlődését, amelyről igyekezni fogok ez alkalommal hű, objektív és lehetőleg minden lényeges mozzanatra kiterjedő képet adni. [2]

Mielőtt azonban tulajdonképpeni feladatomhoz fognék, rövid visszapillantást kell vetnem a bizánci tanulmányoknak, a bizantinológiának mint önálló tudományágnak a kialakulására s ezzel kapcsolatban az orosz bizantinológiának a korábbi fejlődésére, mert hiszen a szovjet bizantinológia nem szakadhat el és nem is akar elszakadni a múlt haladó hagyományaitól, sőt ezek értékesítése programjának egyik főpontja, s a jelenkori szovjet bizantinológusok munkája — bár ideológiailag éles különbség választja el őket a korábbi, burzsoá kutatóktól — azokéval mégis szervesen összefügg.

A nyugateurópai világ tudományos szemlélete — a középkori Róma-Bizánc antagonizmus maradványaként — sokáig elzárkózó lenézéssel és megvetéssel tekintett Bizáncra, a nagy római birodalom e késői csökevényére. Jellemző, hogy még a francia felvilágosodás írói is csak a megvetés hangján emlékeznek meg róla. Így pl. Montesquieu »A rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól való elmélkedések«-ben (1734) nem lát mást a bizánci császárság történetében, mint a »lázadások, felkelések és aljasságok szövevényé«-t s történetfilozófiai munkájában (1756) Voltaire is a »borzalmas és utálatos« jelzőkkel bélyegzi meg azt. Ez a szemlélet még Hegel 1837-ben megjelent történetfilozófiájában is kísért, ahol azt olvassuk róla: »a legborzalmasabb és ezért a legérdektelenebb kép«. Csak a XIX. század második felében változik meg a helyzet. A görög szabadságharc és a modern görög állam megalakulása a görögség múltjára irányítja a figyelmet, s a nyugateurópai államok uralmi és gyarmatosítási törekvései révén a keleteurópai világ s az annak kialakításában nagy szerepet játszó Bizánc iránti érdeklődés tudományos vonatkozásban is felébred. Nyugaton a bizantinológiát, mint a bizánci művelődés egészével foglalkozó önálló tudományágot Krumbacher Károly (1854—1909), müncheni egyetemi tanár szervezte meg a múlt század utolsó évtizedében, aki hosszú évek kutatásai alapján felkutatta, összegyűjtötte és rendszerezte a Bizáncra vonatkozó forrásanyagot, megalapította a bizantinológia első egyetemi intézetét, a müncheni közép- és újgörög szemináriumot és első nemzetközi orgánumát, a »Byzantinische Zeitschrift«-et. Jórészt az ő iskolájából kerültek ki a bizantinológia nyugateurópai művelői, akik a különböző országokban mindenütt megvetették az új tudományág művelésének alapjait. Azóta — bár a két világháború ezen a téren is éreztette ideiglenesen bénító hatását — egyre fokozódik az érdeklődés Bizánc iránt, s a kutatások mindenütt hatalmas erővel folynak. Ma már a bizánci tanulmányoknak csaknem minden országban külön egyetemi tanszéke van, s az állandóan megjelenő speciális folyóiratok száma kilencre emelkedett. [3]

Oroszországban a bizánci tanulmányok kezdetei még a XVIII. század második felébe nyúlnak vissza, amikor a nemzeti történelem tanulmányozásával kapcsolatban egyrészt az orosz történet bizánci forrásaira, másrészt arra a bizánci hatásra terelődött a figyelem, amely az oroszokat a kereszténység felvételétől kezdve a moszkvai cárság kialakulásáig érte. Lássuk röviden ennek főbb mozzanatait.

A rószok — ahogyan Bíborbanszületett Konstantin császár nevezi az oroszokat a X. század közepe táján írt munkájában — nemcsak a Fekete-tenger északi partvidékén az i. e.-i VII. századtól kezdve létesült görög gyarmatok, a későbbi bizánci városok révén kerültek érintkezésbe Bizánccal, hanem már a IX. század folyamán le-lehajóztak a Dnyeper folyón és a hozzákapcsolódó vízi hálózaton keresztül Konstantinápoly falai alá, melyet saját nyelvükön Carigradnak, azaz »a cézárok, cárok városá«-nak neveztek. Ezeknek a vállalkozásoknak egyrészt kereskedelmi jellegük volt — amit bizonyít az, hogy Konstantinápolyban külön kikötőhelyük volt —, másrészt, mint a középkor sok más, zsákmányra éhes népét, az oroszokat is vonzotta Bizánc varázsa, gazdagsága és pompája. De Bizánc maga is kinyújtotta feléjük kezét. Befolyásának kiterjesztésére az első lépés az oroszok megtérítése volt. A források szerint már I. Baszileiosz császár (867—888) megkísérelte ezt, s valóban a IX. század 60-as éveiben már említik püspöküket. Nyilván afféle missziós püspökség volt ez, melynek vezetése alatt terjesztették a bizánci papok az új hitet. 957-ben Igor, kievi fejedelem özvegye, Olga látogatást tett a bizánci udvarban s ott megkeresztelkedett. Szokás szerint maga a császár, Bíborbanszületett Konstantin emelte ki őt a keresztelőmedencéből vagyis lett a keresztapja. Az orosz nép hivatalos megtérése azonban csak néhány évtizeddel később, 989-ben következett be, amikor Vladimir, kievi fejedelem, aki szövetségben volt II. Baszileiosz bizánci császárral, Cherszon városában megkeresztelkedett és feleségül vette a bizánci császár nővérét, Anna herecgnőt. Vele együtt tért meg a kievi fejedelemség népe is. Ez a tény sorsdöntő hatással volt az orosz művelődés további alakulására. Kievbe görög papok mentek, s a XI. században már metropolita székel ott, előbb görög, majd orosz. Templomok, monostorok, iskolák létesültek, elterjedt a cirill írás ismerete s ennek nyomán az egyházi, eleinte jórészt görögből fordított irodalom, melynek sok termékét a bulgárok közvetítették számukra. Vladimir munkáját folytatta fia, a »bölcs« Jaroszlav, aki Kievből valóságos második »Carigrad«-ot teremtett, melyről a nyugati utazók azt írták, hogy »Konstantinápoly vetélytársa«. Ekkor épült Kievben a Szofiaszékesegyház, melynek görög feliratokkal ellátott freskói az udvari élet egyes jeleneteit örökítik meg. Ekkor érik el virágkorukat a kievi monostorok, melyek átplántálják a bizánci szerzetesi élet formáit és ideáljait, elterjesztik az ikonok, a képek tiszteletét és bizánci minták nyomán kifejlesztik nemcsak az egyházi, hanem a világi irodalmat is. Ott készülnek az első orosz krónikák. A kievi fejedelmek udvarában bizánci szokások, ceremóniák honosodnak meg, melyek aztán tovább élnek a moszkvai fejedelmi udvarban is. Mindez befolyással van az orosz állami és társadalmi élet formáira, amint ezt a »Russzkaja Pravda« című első orosz törvénykönyv, vagy Vladimir Monomach nagyfejedelem bizánci minták nyomán készült, gyermekeihez intézett intelmei is bizonyítják. De nemcsak a bizánci művelődés sok eleme és formája honosodott meg orosz földön, hanem a bizánci állameszme is gyökeret vert. III. Iván moszkvai nagy-

fejedelem 1472-ben feleségül veszi az utolsó bizánci császár unokahúgát, Zoe-Szofiát, udvarába bevezeti a bizánci császári szertartásokat s átveszi a bizánci Palaiologosz uralkodócsaládtól a kétfejű sas címert. Fiát már bizánci szokás szerint koronázzák meg, s kialakul a legenda, hogy Vladimir Monomach nagyfejedelem koronáját Bizánctól kapta. A XVI. század elején aztán felbukkan s egyre inkább tért hódít az a gondolat, hogy Moszkva Bizánc örököse: »a harmadik Róma«. »Mert két Róma elbukott, de áll a harmadik« — olvassuk a pszkovi Filofej egyik levelében. Így száll át örökségként Oroszországra a Rómaeszmé bizánci változata, mely a cárizmus 1547-ben történt megalapításában és az orosz patriarchátus 1589-ben történt felállításában testesül meg. Oroszország átveszi a bizánci császárság politikai és az orthodoxia, a pravoszlavia egyházi szerepét. Az orosz cárok istentől rendelt feladatuknak tekintik, hogy Bizánc örökségét birtokukba vegyék, az emberiség számára kormányozzák, sőt Nagy Pétertől kezdve azt is, hogy Carigradot az orthodox kereszténység számára visszahódítsák. Ismeretes e törekvés jelszava: »Keresztet az Ája Szofiára!«. Ez a bizánci orientáció nagy szerepet játszott még a XIX. század derekán az ú. n. szlávofilek (славянофилы) ideológiájában is, akikkel a nyugatosok (западники) szembehelyezkedtek. Bizánc tehát a cárizmus és az azt támogató arisztokrácia és burzsoázia nagy részének szemében politikai aspiráció tárgya volt, s így érthető, hogy a bizánci tanulmányok számára, melyek szinte »nemzeti tudomány« színezetében tűntek fel, Oroszországban kedvező talaj kínálkozott.

A modern értelemben vett orosz bizantinológia, a византиноведение [4] megalapítója Vaszilij Grigorjevics Vasziljevskij (1838—1899) volt, aki pétervári egyetemi tanulmányai után külföldön egészítette ki képzettségét. Tanítványa volt Mommsennek és Droysennek. Később a pétervári egyetem tanára és a Tudományos Akadémia tagja lett. Vasziljevskij volt az első, aki teljes tudatossággal hangsúlyozta a bizánci tanulmányok jelentőségét s e téren úttörő és alapvető munkásságot fejtett ki. Egyrészt a bizánci-orosz történeti kapcsolatokat tanulmányozta az idevonatkozó forrásanyag alapján, másrészt magának Bizánctól a belső történetére vonatkozó problémákat. Munkái közül különösen jelentősek »Bizánc és a besenyők« című nagyobb tanulmánya, továbbá a földkérdésre vonatkozó kutatásai, mely utóbbiak a későbbi kutatás számára irányjelzővé váltak. Vasziljevskij alapította meg a bizánci tanulmányok második folyóiratát, a »Byzantinische Zeitschrift« után két évvel, 1894-ben meginduló »Vizantijszkij Vremennik«-et (Византийский Временник). Iskolájából egész sereg kiváló orosz kutató került ki, mint pl. V. A. Pancsenko, aki a bizánci földkérdés terén folytatta és kiegészítette mestere kutatásait, P. V. Bezobrazov és mások. Vasziljevskij tanítványai közül a legkiemelkedőbb A. A. Vasziljev, aki hosszabb időn át a pétervári egyetem tanára volt. Vasziljev főleg a görögországi szlávokra és a bizánci-arab kapcsolatokra vonatkozólag végzett értékes kutatásokat, s neki köszönhető az első teljes összefoglaló bizánci történet.

Ugyancsak úttörő munkát végzett Nikodim Pavlovics Kondakov (1844—1925), aki a bizánci művészettörténetnek volt nemzetközi vonatkozásban is elismert elsőrangú kutatója. Kondakov nemcsak egész sereg kiváló tanítványt nevelt, hanem a bizánci művészettörténet, főleg a festészet és zománc kutatása terén végzett alapvető munkái révén a nyugati bizantinológiára is mély hatást gyakorolt. [5]

Vasziljevskijnek valamivel fiatalabb kortársa volt az orosz bizantinológia harmadik nagy képviselője, Feodor Ivanovics Uszpenszkij (1845—1928), hosszú ideig az odesszai egyetem tanára (1879—1894), majd két évtizeden át a konstantinápolyi Orosz Archeológiai Intézet vezetője, utóbb az intézet megszűnése után a »Vizantijszkij Vremennik« szerkesztője és az akadémiai bizantinológiai munkálatok irányítója. Uszpenszkij volt a legtermékenyebb orosz bizantinológus, aki messze elágazó, széleskörű kutatásokat végzett. Foglalkozott a bizánci elbeszélő forrásokkal, oklevelekkel, feliratokkal, a bizánci-orosz kapcsolatokkal, a szláv és török népek szerepével Bizánc történetében és a bizánci társadalom- és gazdaságtörténet problémáival, s az orosz tudományt megajándékozta Bizánc történetének részletes összefoglaló feldolgozásával, amelynek azonban a szerző életében csak az első fele jelent meg. [6] Uszpenszkij egyben nagyszerű szervező erő volt, maga köré csoportosította a fiatalabb kutatókat s így az orosz bizantinológia további fejlődésére döntő hatással volt.

E három nagy orosz bizantinológus mellett említsük meg még annak a tudós gárdának a legkiemelkedőbb tagjait, amely a régi cári Oroszországban Bizánc tanulmányozásának szentelte erejét. Ezek közé tartozott J. A. Kulakovszkij, a kievi egyetem egykori tanára, aki a római történet tanulmányozása fonalán jutott el Bizánchoz és megírta három kötetben Bizánc történetének első periódusát 717-ig, V. V. Latüsev, az oroszországi antik és keresztény görög feliratok, továbbá a Fekete-tenger északi partvidékén és a Kaukázus közelében élő idegen népekre vonatkozó görög és latin forrásrészletek tudós kiadója és fordítója, a másik, K. N. Uszpenszkij, aki főleg a képrombolás korát tanulmányozta, Sz. P. Sesztakov, V. N. Beneszevics és még sokan mások, akik e század első két évtizedében a bizantinológia különböző területein értékes kutató munkát végeztek. Hogy milyen gazdag termést hozott az orosz bizantinológusok tevékenysége, arról tanúskodnak a »Vizantijszkij Vremennik« kötetei, melyekből a nagy októberi forradalom kitöréséig 22 látott napvilágot, nem is szólva arról a 7 pótkötetről, amelyek főleg az athoszi monostorok gazdag oklevélnyagát tették közzé. [7]

Amint látjuk, az orosz bizantinológia kialakulásának megvoltak a maga sajátos orosz gyökerei, vagyis a müncheni iskolától függetlenül, a nyugateurópai fejlődést részben megelőzve, részben azzal párhuzamosan haladva virágzott ki. Sajnos azonban az orosz bizantinológia eredményei Nyugaton századunk elején, amikor ott a bizantinológia fejlődése nagyobb lendületet vett, még kevésbé voltak ismeretesek. Bár Krumbacher Károly, felismervén azok nagy jelentőségét,

müncheni szemináriumában külön orosz nyelvi tanfolyamokat tartott, hogy tanítványai hozzáférhessenek az orosz szakirodalomhoz és folyóiratában, amely bibliográfiai tekintetben mintaszerű volt, megfelelő referátumok alakjában állandóan figyelemmel kísérte az orosz kutató munkát, a nyugati tudósok közül — már csak a nyelvi nehézségek miatt is — csak kevesen tudtak közvetlenül hozzáférni az orosz szakirodalomhoz, anyagát nem tudták kellőképpen kiaknázni, és így annak eredményei nem mehettek át a tudomány vérkeringésébe.

Az a nagy átalakulás, amely a nagy októberi forradalom nyomán az orosz élet minden terén végbement és amely teljesen átalakította Oroszország társadalmi struktúráját, a bizánci kutatások terén is érezte a maga hatását. Az orosz bizantinológia egyik nagy megalapozója, F. I. Uszpenszkij túlélte a forradalmi időket, s az ő tekintélye, mint aki az új szovjet államnak odaadó híve lett, egy ideig még fenntartotta a bizantinológiát a változott viszonyok közt is. A forradalom után a »Vizantijszkij Vremennik«-nek még három kötete látott napvilágot Uszpenszkij szerkesztésében, halála (1928) után azonban megváltozott a helyzet. A Tudományos Akadémia ú. n. Konsztantinosz Porphyrogenetosz-bizottsága, mely utóbb az »Orosz-bizánci Bizottság« nevet vette fel s amely 1918 óta működött Uszpenszkij vezetésével, megszűnt, s az orosz bizantinológusok szétszóródtak. Úgy látszott, hogy a nagymultú orosz bizantinológia teljesen elnémult. Ez a mostoha sors azonban nem egyedül a bizánci tanulmányokat érte, amelyek az említett politikai színezet révén a Szovjetunió új, szocialista szemlélete számára amúgy sem voltak rokonszenvesek, hanem kapcsolatban volt a történettudományok egész körére kiterjedő válsággal. Mint ismeretes, a 30-as években felülkerekedett a Pokrovszkij-féle iskola irányzata, amely a konkrét történeti kutatást légüres térben mozgó, absztrakt szociologizálással akarta helyettesíteni s azt hirdette, hogy »a történelem a múltba fordított politika«. Ez, a történelmi materializmussal szembehelyezkedő irány nemcsak a bizantinológiai, hanem általában a történeti kutatásokat is hosszú évekre megbénította a Szovjetunióban. Azonban, mint a közelmúltban a Marr-féle nyelvészeti iránnyal való leszámolás esetében, akkor is Sztálin sietett a tudomány segítségére. Az 1938-ban megjelent Párttörténet-nek, amely erőteljesen kifejezésre juttatta azt, hogy a történettudomány exakt tudomány, döntő része volt abban, hogy a marxista történeti szemlélet szétzúzta a »pokrovcsinák«-t, a Pokrovszkij-féle irányt, s a történeti kutatás minden téren újból megindult.

A nagy honvédő háború előestéjén, 1939-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézete keretén belül Leningrádban Mitrofan Vasziljevics Levcsenko vezetésével megalakult »a bizánci csoport«, mely újból munkaközösségbe egyesítette a régi gárda megmaradt tagjait és a fiatal szovjet kutatókat. Alig indult meg azonban a munka, amidőn Leningrád ostroma megbénította azt, minthogy 1942-ben evakuálták a városból a tudósokat. 1943-ban

Moszkvában is megalakult egy hasonló csoport, amelynek élére E. A. Koszminszkij, a moszkvai egyetemen a középkori történet tanára állt. Ettől kezdve a két csoport tagjai időről-időre összegyűltek, s bemutatták az újonnan megkezdett kutatások eredményeit. 1944-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti és filozófiai osztálya már külön ülészakra hívta össze az orosz bizantinológusokat, s ezek az összejövetelék azóta évről-évre megismétlődtek s alkalmat nyújtottak arra, hogy azokon nem csupán a leningrádi és moszkvai kutatók, hanem más városok és a szövetséges köztársaságok tudósai, így főleg az örmény és grúz szakemberek is részt vegyenek, hogy közösen megvitassák a szovjet bizantinológia helyzetét, aktuális feladatait és problémáit, s egyben megismerjék és bírálat alá vegyék az elért eredményeket és a kutatás módszertani elveit.

A szovjet bizantinológusok szervezkedésével kapcsolatban újból megkezdődött a bizantinológiai oktatás az egyetemeken is. A leningrádi egyetemen M. V. Levcsenko professzor, mint a tanszék vezetője adja elő Bizánc történetét, s munkáját kiegészítik más, részben speciális kollégiumok, mint amilyenek: a bizánci források ismerete, bizánci irodalom- és művészettörténet, görög paleográfia, szemináriumi gyakorlatok, melyek tárgya pl. a középgörög nyelv vagy az orosz-bizánci érintkezések története. A moszkvai egyetem történeti fakultásán B. T. Gorjanov professzor tart bizánci történeti előadásokat, s itt is szerepelnek kiegészítő bizantinológiai kollégiumok. A szovjet egyetemi oktatás nagy súlyt vet a nyelvi felkészültség megalapozására. Így pl. — ami bizantinológusok számára elengedhetetlen — a leningrádi egyetem hallgatóinak alkalmuk van az újjörög nyelv elsajátítására is. A nyelvi előképzettség hiánya tette szükségessé azt, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti és filozófiai osztálya 1945-ben a szovjet bizantinológusok II. összejövetelének határozatából kifolyólag azzal a javaslattal fordult az illetékes szovjet hatóságokhoz, hogy vegyék fel néhány középiskola programjába a görög és latin nyelv tanítását is. Ennek eredményeként 1947 őszén egyes középiskolákban valóban megindult a latin tanítás. A görög nyelv kérdésében tudomásom szerint hasonló intézkedés még nem történt.

A szovjet bizantinológia különös gondot fordít a keretfejlesztés kérdéseire. A hallgatók szakdolgozatuk tárgyát gyakran a bizánci történet és irodalom köréből veszik, s az aszpirantúra intézménye időről-időre újabb bizantinológiai kandidátusokkal növeli a szükséges keret létszámát, amelyhez jelenleg 10 olyan kutató tartozik, aki speciálisan bizánci problémákkal foglalkozik. Kiegészíti ezt a keretet még kb. 10 olyan kutató, akik ugyan más tudományágak specialistái, de olyan kérdésekkel foglalkoznak, melyek egyben a bizantinológia körébe vágnak. A már említett leningrádi professzoron, M. V. Levcsenkón kívül, aki kétségkívül a legkimagaslóbb egyéniség a szovjet bizantinológia terén, teljesen a bizánci kutatásoknak szentelik magukat: B. T. Gorjanov moszkvai professzor és három kandidátusnő: J. E. Lipsic, J. Cs. Szkrzsinszkaja

és Z. V. Udalcova. N. V. Pigulevszkaja leningrádi professzor, a Tudományos Akadémia levelező tagja, elsősorban a szír és más keleti források kiváló ismerője, de egyben a bizantinológia keleti vonatkozásainak is jelentős kutatója. Ezeken kívül még több fiatal történettudományi kandidátus tartozik a bizantinológiai kerethez. Azok közül a szovjet tudósok közül, akik nem speciálisan bizantinológusok, de bizánci problémákkal is foglalkoznak, első helyen kell említenünk B. D. Grekov professzor akadémikust, a budapesti Eötvös Loránd tudományegyetem tiszteleti doktorát, a régi orosz történet nagyérdemű kutatóját, a Киевская Русь ismert szerzőjét, továbbá E. A. Koszminszkij professzor akadémikust, az ismert középkori történést, akinek »A középkor története« című tankönyve magyar fordításban is megjelent (Bp. Szikra, 1949.). Mindketten tagjai a »Vizantijszkij Vremennik« szerkesztőbizottságának is. Ugyancsak közeli kapcsolatban áll a bizantinológiával V. N. Lazarev művészettörténész professzor, az Akadémia levelező tagja, L. A. Maculjevics professzor archeológus és J. A. Manandjan professzor akadémikus, az örmény történet specialistája, hogy csak a legkiemelkedőbb egyéniségeket említsük.

A szovjet bizantinológusok legelső törekvése az volt, hogy kutatásaik közzététele számára megfelelő orgánomot létesítsenek. Mindjárt a leningrádi csoport megalakulása után tervbe vették egy olyan kiadvány megjelentetését, amely a szovjet bizantinológia újjáéledéséről és az újból megindult kutatások eredményeiről tájékoztatná a világot. A második világháború kitörése miatt a már sajtó alá rendezett kötet, a »Vizantijszkij Szbornik« csak a háború befejezése után láthatott napvilágot. [8] 1947-ben aztán éppen két évtizedes megszakítás után újból megindult a »Vizantijszkij Vremennik« is, s az új sorozatnak már három kötete jelent meg. [9]

Lássuk már most, hogy mik az újonnan megszervezett szovjet bizantinológia célkitűzései, és milyen termést hozott a szovjet »vizantinovedenie« új kivirágzása?

Ami a célokat illeti, azok világos kifejezést nyertek a »Vizantijszkij Szbornik« című kiadvány bevezető cikkében, ahol azokat Levcsenko professzor foglalta össze, [10] de a célok pontos kijelölése azóta is élénken foglalkoztatta a bizantinológusok összefüggéseit. Több ízben történt már hivatkozás a marxizmus klasszikusainak arra a megállapítására, hogy »... Oroszország vallása és művelődése bizánci eredetű...« [11]. Fentebb már röviden vázoltuk azokat a kapcsolatokat, melyek az orosz művelődés kezdeteit Bizánchoz fűzik, de ehhez még hozzá kell fűznünk azt is, hogy a Szovjetunió területének egyes részei, mint Krím, továbbá Arménia és Grúzia egyes kerületei bizonyos korszakokban beletartoztak a bizánci birodalom állományába s így ki voltak téve a bizánci művelődés hosszabb ideig tartó, intenzív befolyásának. Az orosz tudományt tehát az orosz-bizánci, az örmény-bizánci és a grúz-bizánci kapcsolatok közvetlen közletről érdeklík, s éppen ezért a szovjet bizantinológia ezek kutatásában egyik elsőrendű feladatát látja. De van még egy másik szempont is, ami a bizánci

tanulmányoknak szovjet szempontból különös fontosságot biztosít. Az orosz-bizánci kapcsolatok révén a bizánci történeti források értékes felvilágosítást nyújtanak a Szovjetunió területének népvándorláskori viszonyaira, továbbá a keleti szlávság történetére és az orosz történet legrégebbi periódusára vonatkozólag, mint amilyenek pl. a VI. századi Agathiasz és Prokopiosz, a IX. századi Theophanesz és Nikephorosz patriarcha és a X. századi Konsztantinosz Porphyrogenetosz császár egyik munkája, amely utóbbi többek között részletesen leírja a Dnyeperen lehajózó oroszok kalandos víziútját Kievtől Konstantinápolyig s amely megőrizte számunkra az orosz nyelv legrégebbi szórványemlékeit. Éppen ezért a szovjet bizantinológia a bizánci források tanulmányozását egyik főfeladatának tekinti. De a földrajzi és történeti adottságokból folyó speciális szovjet feladatok eredményes vizsgálata elképzelhetetlen magának Bizánc történetének a tanulmányozása nélkül, amelynek művelődési hatásáról már szóltunk. Mint az 1941-ben elhunyt Sz. A. Zsebelev megállapította, »hogy helyesen lehessen értékelni a bizantinizmust és kifejtett hatását, jól kell ismerni azt; ezért Bizánc és Oroszország kölcsönös kapcsolatainak megvilágítása, akár a történetre, akár a jogra, a nyelvre és az irodalomra, akár az anyagi kultúrára és az életmódra vonatkoznak is, egyaránt megkívánja magának Bizáncnak az alapos ismeretét.« [12] Így kerül a szovjet tudomány érdeklődésének előterébe magának Bizáncnak a kutatása, amely Marx megállapítása szerint »egész Keleten és Nyugaton főcentruma volt a fényűzésnek és a nyomornak.« [13] Ime mennyire más ez a megítélési szempont, mint amelyet a francia felvilágosodás íróinál láttunk! A bizánci kutatás tehát az osztályharcok története, a marxizmus szempontjából is különösen érdekesnek és tanulságosnak mutatkozik, ami az ilyen irányú kutatásokat a szovjet bizantinológusok számára még fontosabbá teszi. Ehhez járul még a szovjet történettudománynak az a tudatos törekvése, hogy szakítson a Nyugat-Európa-centrizmus szűk és koflátolt szemléletével és a középkori kutatásokban is méltó helyet biztosítson Oroszországnak és a vele érintkező európai és ázsiai területeknek.

A szovjet bizantinológia világosan látja azt is, hogy a kitűzött célok elérése csak alapos forrástanulmányok és beható részletkutatások árán valósítható meg. A célkitűzések közt szerepel tehát a Szovjetunió könyv- és kézirat-táraiban levő, még kiadatlan kéziratok és a Szovjetunió területén előkerülő felírt anyagok feltárása, közzététele és feldolgozása, továbbá a már ismert fontos bizánci források orosz fordításának elkészítése. S e téren máris számottevő eredményekről számolhatunk be. Így pl. egy moszkvai kódexből előkerült a IX—X. századi Arethasznak, a korai bizánci renesszánsz egyik főképviselőjének, a Platon-kéziratok ismert másolójának egy kiadatlan munkája, melynek görög szövege orosz fordítás és kommentár kíséretében látott napvilágot, s amely Arethaszra és körére érdekes fényt vet. [14] Ugyancsak egy moszkvai kézirat alapján került kiadásra egy, eddig ismeretlen népies bizánci krónika, amely a XIV. század eseményeire vonatkozólag új adatokkal gazdagítja ismereteinket,

s amelyre a nyugati kutatók máris felfigyeltek, méltatván az új forrás jelentőségét. [15] A Georgiosz Monachosz-féle krónika ó-egyházi szláv fordításának és a krónika folytatását alkotó eredeti görög változatának monumentális kiadása szintén napvilágot látott. [16] Rendkívül becses a Trapezunt közelében levő Vazelon-monostor okiratainak a publikációja, melyeknek a XIII—XV. századi parasztbirtokokra, de egyben az akkori népnyelvre is új fényt vető anyagát még F. I. Uszpenszkij gyűjtötte össze. [17] Kiadásra kerültek orosz gyűjteményekből való oklevelek [18], továbbá egy, a kievi Szofia-székesegyház restaurálása alkalmával talált XI. századi ólompecsét felirata. [19] A forráskutatás terén jellemző a szovjet bizantinológiára, hogy nagy mértékben értékesíti a Bizánc történetére vonatkozó keleti, szír, örmény, grúz és egyéb nyelvű forrásokat, melyek alapján sok részletkérdésre új fény derült. Így pl. grúz források felhasználásával sikerült szinte teljes pontossággal megrajzolni a VII. századi Herakleiosz császár perzsa hadjáratainak útvonalát. [20]

A szovjet bizantinológusok különösen nagy súlyt vetnek a Szovjetunió és az orosz nép története szempontjából fontos bizánci források oroszra való fordítására, ami a görög nyelv ismeretének szűkebb körre szorulásával függ össze. Még a harmincas évek elején megjelent Bíborbanszületett Konstantin császár »A birodalom kormányzásáról« címen ismert műve orosz, örmény és grúz fejezeteinek orosz fordítása. [21] Majd a VI. századi Prokopiosz több munkája jelent meg orosz nyelven. [22] Legújabban az ugyancsak VI. századi Agathiasz egyes, a Kaukázus vidékének eseményeire vonatkozó fejezeteinek [23] és a IX. századi Nikephorosz patriarcha egyik munkájának [24] orosz fordítása látott napvilágot, mindkettő a szerzőre és művére vonatkozó alapos tanulmány és kommentár kíséretében. Megjelent V. V. Latüsev »Scythica et Caucasia« című hatalmas forrásgyűjteményének orosz szövege új kiadásban. [25] A »Vizantijszkij Vremennik«-nek az elkészült új munkákról szóló tájékoztatásaiból értesülünk arról, hogy újabban több fordítás készült el, mint pl. a VI. századi Prokopiosz »Gót háború«-jáé és a XV. századi Dukasz történeti művéé. [25a] A szovjet forráskutatás és forrásközlés — mint látható — nem szorítkozik kizárólag az orosz érdekű kutatás szempontjaira, hanem szemmel tartja a bizantinológia egyetemesebb érdekeit is.

A szovjet bizantinológusokat is foglalkoztatja Bizáncnak az orosz művelődésre gyakorolt hatása. E tekintetben azonban a szovjet kutatás a régebbi felfogással ellentétben új utakon jár. Feladta a korábbi egyoldalú, merev álláspontot és a bizánci, sok tekintetben formális és csak egyes társadalmi rétegekre korlátozódó hatáskutatással szemben hangsúlyozza az orosz népi rétegek módosító és átformáló szerepét. Így pl. míg a korábbi művészettörténeti kutatás megelégedett azzal a megállapítással, hogy a kievi Szofia-székesegyház, mely a XI. század elején épült, a konstantinápolyi Hagia Szofia utánzata, a legújabb kutató arra az eredményre jutott, hogy azt a bizánci építészet ismeretének hatása alatt orosz mesterek építették, benne a régi népies művészet

hatását fedezi fel s távlati képében a pogány kurgánok körvonalait véli felismerni, és megállapítása szerint az orosz kőépítészet e legkorábbi emléke a későbbi fejlődésre is erős hatással volt. [26] Hasonló jellegű eredményekre jutott a cirill írás sokat vitatott kérdésében egy másik kutató, aki azt a, még megerősítésre szoruló feltevést kockáztatta meg, hogy a legrégebb ismert szláv kéziratok önálló írásalkotás nyomait mutatják s hogy az ú. n. ősszláv duktusú bizánci unciális írás már a szláv írás hatását tükrözti vissza. [27] Abban mindenesetre igazat adhatunk a szovjet kutatóknak, hogy a burzsoá tudósok túlozták a bizánci művelődési hatást, amely csak a felsőbb rétegeket érte, míg a népi kultúra minden időben érvényre juttatta eredeti vonásait, s ezek egyes elemei a magasabb művelődésbe is átszivárogtak. [28] Ez az elvi megállapítás bizonyára további termékeny vizsgálódások alapjául fog szolgálni.

Míg a forráskutatás és a bizánci hatás vizsgálata terén a szovjet bizantinológia a dolog természetéből kifolyólag jórészt ténymegállapításokra szorított, a bizánci művelődés kutatásában egészen új szempontok és új módszerek léptek előtérbe. Új mindenekelőtt az a tervszerűség, amellyel a bizánci történetnek azokra a problémáira összpontosul a figyelem, melyek a társadalmi fejlődés szempontjából a legfontosabbak, melyek tehát súlypontokként adódnak. Ilyen elsősorban a földkérdés, amely — mint említettük — már a régebbi orosz bizantinológusok érdeklődését is felkeltette, s amelyre vonatkozólag értékes előmunkálatok történtek. [29] A szovjet bizantinológusok közül többen foglalkoznak idevonatkozó részletkutatásokkal, vizsgálat alá véve a világi és egyházi birtokok kérdését, [30] a bizánci parasztság helyzetét, [31] főleg azonban a szláv telepítések hatását a bizánci földbirtok és társadalmi fejlődés alakulására. Ez utóbbi irányban a szovjet kutatók egészen új eredményekre jutottak, melyek a következőkben foglalhatók össze. [32] A római birodalom nyugati és keleti részeiben az azonos irányú fejlődés nem azonos időben és nem azonos módon ment végbe. Míg a nyugatrómai birodalmat a IV—V. században a barbár betörésekkel karöltve járó rabszolgáladások megdöntötték, Keleten más volt a fejlődés menete. Bizáncban is hallunk a rabszolgákkal szövetkezett alsóbb rétegek VI. és VII. századi felkeléseiről, amelyek sok esetben dinasztikus küzdelmek leplében jelennek meg, de ezek egymagukban nem vezettek eredményre, minthogy a barbárok támadásai nem tudták megdönteni Bizáncot, melynek gazdasági rendje szilárdnak bizonyult, és ahol az uralkodó osztályok megtartották politikai és gazdasági fölényüket. Bizáncban a rabszolgatartás intézménye a rabszolgatartó rendszernek a feudalizmusba való átmenete után, melynek első csírái a VII. században mutatkoznak, egészen a középkor végéig megmaradt ugyan, de a társadalmi szerkezet terén mégis jelentős változás ment végbe, amit a szovjet kutatók a szlávoknak a VI. századtól kezdődőleg a birodalom területére való beözönlésével magyaráznak. Eszerint a szlávokat, akik nemcsak a Balkánon telepedtek meg, hanem a császári kolonizáció következtében Kis-Ázsiában is, a görögség asszimilálta ugyan — amint ezt a

nyelvi és kulturális kontinuitás bizonyítja —, de ezek mégis döntő hatással voltak Bizáncra. Magukkal hozták régi nemzeti szervezeteiket és az ú. n. szabad közösségi birtokrendszert (»mir«), ami nagyban hozzájárult a rabszolgáltató rendszer felszámolásához. A szlávok tehát nem döntötték meg Bizáncot, miként a germánok a nyugatrómai birodalmat, hanem mint a kialakuló bizánci szabad parasztság alapvető rétege, belülről átformálták s ezzel megfiatalították és meghosszabbították életét. E kérdésekkel kapcsolatban a szovjet kutatók nagy súlyt vetnek a bizánci feudalizmus kialakulásának, továbbá Bizánc bukása okainak vizsgálatára, melyek a már folyamatban levő, illetve a jövőben elvégzendő kutatások fő célkitűzései közt szerepelnek.

A bizánci társadalmi fejlődés vizsgálatával a legszorosabban összefügg az ú. n. demoszok és cirkuszi pártok szerepének kutatása, melyet első ízben még a múlt században F. I. Uszpenszkij vett beható vizsgálat alá, s amely a nyugati kutatókat is sokat foglalkoztatta. Ezzel kapcsolatban két kérdés merült fel: milyen szerepet játszott Bizáncban a »kékek« és a »zöldek« pártja, vagyis mennyiben volt ezeknek politikai jelentőségük és mely időpontig éltek tovább az antik Hellasz demokratikus életének ezek a bizánci maradványai az abszolutizmus korában? A szovjet bizantinológia e téren is jelentős eredményeket ért el. Egyrészt ugyanis rámutatott, hogy a cirkuszi pártok küzdelmei mögött tulajdonképpen a bizánci társadalom osztályharcai rejtőztek s hogy minden jel szerint a »kékek«-ben a városi arisztokrácia és a nagybirtokosság képviselőit kell látnunk, míg a velük szemben álló »zöldek« pártja a demokratikusabb rétegek, a kereskedők és iparosok osztályát képviselte, [33] másrészt azt is kimutatta, hogy az ú. n. »kékek« döntötték meg II. Iusztinianosz uralmát, vagyis még a VII. század végén is döntő politikai szerepet játszottak. [34] A jelenleg folyó kutatások egyik fontos tárgya még a képrombolási küzdelem, amelyben a szovjet kutatók nem csupán vallási és ideológiai harcot látnak, hanem amelynek politikai és szociális gyökereit is igyekeznek feltárni. Eredményeik szerint a küzdelem ideológiai álcázásban voltaképpen a hadsereg, az arisztokráciára és a felsőbb papságra támaszkodó császári hatalom és a monostori egyházi birtokok közt folyt. Ugyancsak a kutatás súlypontjai közé tartozik az ú. n. heszychaszták és zeloták, két vallási mozgalom híveinek a harca a XIV. század közepén, amely később szociális forradalomban, a zeloták felkelésében robbant ki s az ú. n. thesszalonikei kommunizmusra vezetett, amely a bizánci proletariátus utolsó nagy megmozdulása volt. [35] Bizánc belső történetének, a társadalmi fejlődésnek főbb mozzanatai s az osztályharcok története — ezek a szovjet kutatás központi problémái. Ezekkel kapcsolatban nemcsak — mint láttuk — a földkérdésnek szentelnek nagy figyelmet, hanem a kereskedelem problémáinak is. Különösen a bizánci selyemkereskedés és Bizánc és a keleti népek kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatai terén vezettek az újabb kutatások jelentős eredményekre, [36] de kutatások folynak Bizánc és az itáliai kereskedővárosok viszonyára vonatkozólag is. [37] Ha még meg-

említjük, hogy a szovjet bizantinológusokat élénken foglalkoztatják a bizánci történet periodizációjának, továbbá a bizánci reneszánsznak és humanizmusnak a kérdései is, akkor előttünk áll az a gazdag tematika, amely a szovjet bizantinológia részletkutatásaiból kibontakozik.

A felsorolt részletkutatásokon kívül, melyek jó része az újjáéledt »Vizantijszkij Vremennik« hasábjain jelent meg, a szovjet bizantinológia több jelentős monografiát és összefoglaló munkát tett közzé. Ezek közül különös figyelmet érdemelnek a következők: A. A. Vasziljevnek a krimi gótokra vonatkozó kutatásai, melyek Krim egész középkori történetét megvilágítják, amely tudvalevőleg egészen a XII. századig a bizánci birodalom egyik tartománya volt, [38] továbbá N. V. Pigulevszkaja nagy tanulmánya Bizánc és Irán kapcsolatairól a VI. és VII. század határán, amely nemcsak új anyagot tárt fel, hanem a bizánci és perzsa társadalom egykorú viszonyaira is új fényt vetett. [39] Bizánc történetének összefoglaló feldolgozása sem hiányzik orosz nyelven. Közvetlenül a nagy októberi forradalom után látott napvilágot A. A. Vasziljev bizánci története, mely még a régi szemléletet képviseli. [40] Nagyjelentőségű M. V. Levcsenko professzor műve, amely az első kísérlet Bizánc történetének a marxizmus megvilágításában való bemutatására s amely angol, francia és bulgár nyelven is megjelent. [41] V. N. Lazarev professzor nemrég kiadott hatalmas két kötetes munkája a bizánci festészetről nemcsak új szempontokat ad, hanem egyben az orosz gyűjteményekből gazdag, eddig nem publikált anyagot tesz közzé technikailag is elsőrangú reprodukciók kíséretében. [42] Orosz fordításban is napvilágot látott a nemrég elhunyt nagy francia bizantinológusnak, Ch. Diehlnek 1943-ban megjelent »Les grands problèmes de l'histoire byzantine« című utolsó nagy munkája; [43] az ő munkásságát egyébként a Tudományos Akadémia történeti és filozófiai osztálya III. bizantinológiai összejevetelén 1946-ban M. V. Levcsenko professzor behatóan méltatta. Azok közül a nagy munkák közül, amelyek készülöben vannak, megemlítjük a Tudományos Akadémia nagy vállalkozását, »A görög irodalom történetét«-t, amelynek célja az, hogy az antik és bizánci irodalom történetét együttesen mutassa be a marxizmus megvilágításában, s amelyből eddig a klasszikus kort tárgyaló I. kötet jelent meg, [44] továbbá a tervbe vett »Egyetemes történet« készülő bizánci kötetét és az ugyancsak készülő bizánci társadalom- és gazdaságtörténeti chresztomáthiát. [44a]

A szovjet tudomány azonban nemcsak arról gondoskodik, hogy az új kutatások eredményeit közzé tegye, programjának egyik lényeges pontja, hogy a régebbi orosz bizantinológusok eddig meg nem jelent kiváló alkotásait is kiadja. V. G. Vasziljevskij, az orosz bizantinológia nagyérdemű megalapítója összegyűjtött munkáinak IV. kötetét már az újjáalakult Akadémia adta ki, [45] s a további kötetek sajtó alá rendezése folyik. Ugyancsak a szovjet Akadémia tette közzé F. I. Uszpenszkij utolsó munkáját, Trapezunt történetére vonatkozó tanulmányait, [46] legújabbban pedig Uszpenszkij már említett nagy bizánci

történetének III. kötetét. [47] Minthogy a szerzőnek ez utóbbi műben képviselt felfogása sok tekintetben ellentétben áll a marxizmussal, a nehézséget úgy hidalták át, hogy a munkát sajtó alá rendező Gorjanov professzor bevezetésében fejezetről fejezetre haladva részletesen rámutatott a munka ideológiai szempontból kifogásolható állításaira és szemléletére. A munka befejező (II. 2.) kötete előkészületben van. Uszpenszkij e két nagy művén kívül az elhunyt szerző hagyatékából újabban még két nagyobb tanulmányt tett közzé a hálás szovjet bizantinológia. [48] Ugyancsak napvilágot látott legújabban a másik, K. N. Uszpenszkijnek is a képrombolás korának forrásaira vonatkozó hátrahagyott tanulmánya. [49] Tervbe van véve az 1941-ben elhunyt V. E. Valdenberg »A bizánci politikai gondolat története« című, továbbá az 1942-ben elköltözött M. A. Sangin »A bizánci könyvírás«-ról szóló munkájának kiadása is. A múlt nagy értékeinek megbecsülése s az elhunyt tudósok kéziratban maradt munkáinak megmentése és a tudományos kutatás számára való értékesítése — a szovjet bizantinológiának egyik olyan kiemelkedő jellemző vonása, amely az »elenjáró« tudományt méltán emeli mintaképpé. Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy 1945-ben a szovjet tudományos intézmények, az Akadémiát is beleértve, megünnepelték F. I. Uszpenszkij születésének száz éves fordulóját, s az új életre ébredt »Vizantijszkij Vremennik« első kötetét (XXVI.) jórészt az ő emlékének szentelték, méltatván mint tudóst, tanárt és szervezőt, s közzétették benne munkái teljes jegyzékét az összes, azokra vonatkozó recenziók felsorolása kíséretében.

Amikor Levcsenko a »Vizantijszkij Szbornik«-ban az új szovjet bizantinológia célkitűzéseit körvonalazta, leszögezte, hogy a szovjet bizantinológusok kutatásaikban teljes mértékben a marxizmust óhajtják érvényesíteni. Valóban ebben az irányban indult meg a munka, s az új eredmények már jórészt az új módszertani elvek alkalmazásával születtek meg. A kritika és az önkritika, amely a szovjet tudomány fejlődésében olyan nagy szerepet játszik, a szovjet bizantinológia menetébe is beleszólt, s ennek következtében az ideológiai vonalvezetés bizonyos módosulásokon ment át. A megújhodott szovjet bizantinológia büszkén vallotta magát a világviszonylatban is számottevő korábbi orosz bizantinológia hagyományai örökösének és folytatójának, s a »Vizantijszkij Vremennik« megindításakor még az volt az elgondolás, hogy — mint korábban is — a munkatársak sorába bevonják a külföldi kutatókat is. Amint ismeretes, Sztálin 1946 február 9-én tartott beszédében azt a feladatot tűzte a szovjet tudósok elé, hogy ne csak utóljérjék, hanem túl is szárnyalják a külföldi burzsoá tudományt, ami nem jelent mást, mint hogy a szocializmust építő társadalom tudományának fel kell vennie a munkaversenyt a kapitalista-burzsoá társadalmak tudományával. Sztálin beszédének hatása a szovjet bizantinológia irányválttatásában is visszatükröződik. A »Vizantijszkij Vremennik« első kötetének megjelenése után a kritika kifogásolta azt, hogy a folyóirat nem vont elég éles határvonalat a korábbi burzsoá orosz bizantinológia és az új szovjet

bizantinológia közt, hogy a marxizmus szempontjait nem érvényesítette mindenben, hogy a kozmopolitizmussal szemben nem foglalt állást s nem vette fel a harcot a nyugati burzsoá tudománnyal szemben, hanem megelégedett eredményeinek objektív ismertetésével, sőt megkísérelte, hogy a nyugati kutatókkal egy frontba tömörüljön. [50] E kritika és az azt követő szerkesztőségi önkritika [51] következményeként Uszpenszkij bizánci története III. kötetének kiadásában — mint láttuk — már erősen kifejezésre jutott a szembehelyezkedés a múlt felfogásával, s a »Vizantijszkij Vremennik« második kötetében megindult a harc a nyugati bizantinológia ellen, melynek újabban megjelent termékei éles ideológiai kritikában részesültek, s azóta ez a harci állásfoglalás állandósult. De a kritika még más szempontokra is ráirányította a figyelmet. Azoknak a vitáknak a folyamán, amelyek az egyes speciális kutatások eredményeinek a megbeszéléséhez kapcsolódtak, rámutattak az ú. n. »felesleges szociologizálás« (излишнее социологизирование) veszélyeire, ami a marxizmus vulgarizálásával egyértelmű. Másrészt azonban az a vád is felmerült, hogy egyes kutatók a »ténykutatás« (фактология) mögé bújva kikerülik az elvi kérdésekkel való szembenézést.

Azt hiszem, a mondottakból világosan kibontakoznak előttünk azok a vonások, amelyek az új szovjet bizantinológiát — a tárgyköröknek és feladatoknak a történeti adottságból folyó azonossága ellenére — a korábbi orosz és egyben a nyugati bizantinológiától is megkülönböztetik. A szovjet bizantinológia az orosz-bizánci kapcsolatok tárgykörét, melyben a régi cári Oroszország nacionalista és imperialista beállítottsága tükröződött, a szovjet állam népi jellegének megfelelően nagy mértékben kiszélesítette, amidőn a kievi és moszkvai Oroszország határain túl eső örmény, grúz, kaukázusi, iráni és középázsiai területeket is bevonta a kutatás körébe. Az új szovjet történeti szemléletnek megfelelően a tárgykör hasonló tágulása mutatkozik a bizánci források kiaknázása terén is, amelyeket nem csak a tulajdonképpeni orosz történet, hanem a Szovjetunió területének korábbi története és az oroszokat megelőző, illetve azokra befolyást gyakorló más népek története szempontjából is értékesítenek. Ami a kulturális kölcsönhatásokat illeti, a szovjet kutatás az uralkodó osztályok egyoldalú figyelembevételé helyett a népi művelődést helyezi a vizsgálatok középpontjába. Bizánc belső történetének kutatása terén a szovjet bizantinológia szakított a politikai és művelődéstörténeti alapokon nyugvó statikus szemlélettel, amely a megmerevedettnek vélt bizánci felépítménynek csak mintegy a külső homlokzatát látta és így annak, mint a törvényes rend és kultúra védőbástyájának a képét erősen idealizálta. Az új szemlélet a történelmi materializmus dinamikus nézőpontjának megfelelően a kutatások súlypontját a bizánci állam és művelődés társadalmi és gazdasági alapjainak és a sokszor csak leplezett alakban jelentkező osztályharcoknak a vizsgálatára helyezi s ezúton igyekszik a bizánci állam és művelődés fejlődésének legmélyebb gyökereit feltárni. A régebbi bizantinológiai kutatások esetlegességével szemben a szovjet kutatásokat hatá-

rozott céltudat és ebből származó tervszerűség vezet, ami a munka megszervezésében, az eredmények előzetes megvitatásában és a kritika és önkritika irányító szerepében is kifejezésre jut.

Ezekben vázoltam röviden a szovjet bizantinológia történetét, célkitűzéseit, tematikáját, módszereit és vezető eszméit. Mindez azonban nem öncél volt. Az élenjáró és mintaképnek tekintett szovjet tudomány tanulságait a magyar tudománynak is le kell vonnia, hogy munkáját eredményesebbé és sikeresebbé tegye népünk javára. Lássuk tehát, melyek azok a tanulságok, melyek ebből az áttekintésből számunkra adódnak.

Ha bármely tudományág terén közelebbről szemügyre vesszük a túlságos differenciálódás és specializálódás következtében előállott helyzetet, az utóbbi évtizedek tudományos termelését, az egymással csak lazán összefüggő részletkutatások óriási tömegét, szinte az a benyomásunk, mintha egy kibányászandó hegyet látnánk magunk előtt, melyet keresztül-kasul fúrnak különféle aknák és alagutak, melyek vaktában hol egymás mellett párhuzamosan, hol egymás felett és alatt, egymást keresztezve haladnak, hol meg egymásba torkollanak, de amelyek menetéből s a bennük végzett kifejtő munkából hiányzik minden tervszerűség, minden céltudatosság. Kétségtelen, hogy a társadalmi fejlődés mai fokán a tudományos termelés nem haladhat tovább pusztán a véletlenre, az esetlegességekre, az egyéni kezdeményezésekre bízva, hanem a tudományos kutatás terén is szükség van bizonyos *tervszerűségre*. Szükséges, hogy minden tudományág kutatói, számot vetvén adottságaikkal, önvizsgálatot tartsanak, hogy tudatosítsák feladataikat s határozott tervet készítsenek. A tervszerűségnek azonban legelső feltétele a célok világos felismerése és kijelölése: a tervnek a célokhoz kell alkalmazkodnia. A társadalmi, szellemi tudományok terén a kutatásoknak elsősorban olyan kérdésekre kell irányulniok, amelyek az illető nép történeti múltja és földrajzi adottságai révén közvetlenül adódnak. Magam e szempontot szűkebb szaktudományomra vonatkoztatva már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyoztam, [52] s úgy látom, hogy a szovjet tudomány jelenlegi fejlődési iránya teljes mértékben igazolja állásponthozom helyességét. De a kiválasztási szempontokban még tovább kell mennünk. Az a nagy átalakulási folyamat, amely korunkban végbemegy, szükségszerűleg megkívánja a tudománynak, mint a felépítmény egyik lényeges alkatrészének aktív közreműködését az alapok erősítésében. Ez annyit jelent, hogy azokat a mozzanatokat, azokat a problémákat kell kiemelniünk és tudományos vizsgálódás tárgyává tenniünk, amelyek a társadalmi fejlődés szempontjából különösen időszerűek. Az élet kérdéseket tesz fel, amelyekre a tudománytól feleletet vár. Ilyen módon a társadalmi, szellemi tudományok célkitűzéseiben és a kutatás azokból adódó tervszerűségében a népi és szociális szempontnak erőteljesen ki kell domborodnia. De nagy tévedés lenne, ha a tudományos feladatok kijelölésében a tudomány művelői csak kifelé tekintenének, ha csupán az aktuális élet követelményeit vennék tekintetbe, mert egyrészt az ú. n. szellemi tudományok sohasem

állnak olyan közvetlen kapcsolatban az alapokkal, mint a természettudományok, s azok erősítésére csak közvetve hathatnak, másrészt mert a tudomány belső fejlődésének szempontjai is jogos követelményekkel lépnek fel. Minden tudományágnak folyton szüksége van új és új anyag kitermelésére, szüksége van módszereinek megújítására és módosítására, szüksége van újabb és újabb munkaeszközökre, mint ahogyan az anyagi termelésben is felmerül a termelő eszközök és termelési módok fejlesztésének szükségessége. Minden történeti kutatás alapja a forráskutatás, a forrásfeltárás és a források filológiai alapon nyugvó, kritikai vizsgálata, amelynek annál nagyobb a jelentősége, mert hiszen az anyagfeltárásban és anyagkiválasztásban minden időben érvényesülnek az uralkodó szemlélet és az értékelés szempontjai. A konkrét tervek kidolgozásánál tehát egyaránt figyelembe kell venni a népi tudomány aktuális igényeit és a tudomány belső fejlődésének követelményeit, mert az utóbbiak elhanyagolása éppen a tudomány életképességének és életformáló erejének csökkenését vonná maga után. Természetesen minden tervnek reálisnak kell lennie, azaz számolnia kell egyrészt az említett szükségletekkel, másrészt a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőkkal. Az elmúlt korszakokra jellemzőek voltak a túlméretezett tervek, a szinte gigászi vállalkozások, melyek csak hosszú nemzedékek vállvetett munkája árán lettek volna megvalósíthatók, feltéve, hogy addigra nem avulnak el a munkában alkalmazott elvek és módszerek. A szovjet bizantinológia példája arra int, hogy csak olyan feladatokat tűzhetünk magunk elé, melyek valóban megvalósíthatók, de viszont tekintsünk távolabbra is, ne csupán az egy vagy egy-két éves »má«-ra.

Ami a kutatások *módszerét* illeti, a szovjet bizantinológia példája azt mutatja, hogy a marxizmus szemlélete a történeti jelenségek lényegének feltárásában nagy szolgálatot fog tenni. De a szovjet tudományban felmerült viták figyelmeztetnek azokra a veszélyekre is, amelyek a marxizmus elveinek helytelen alkalmazásából származhatnak. Bizonyos — amint legújabban Sztálinnak a nyelvtudományi vitával kapcsolatos megállapításai hangsúlyozták —, hogy a marxizmus elveinek alkalmazása az alap és a felépítmény bonyolult viszonya és egymásrahatása következtében nagy hozzáértést és elmélyedő vizsgálódást kíván, s mi sem veszedelmesebb, mint ha a kutató ott is, ahol nem kell, vagy nem lehet, a »felesleges szociologizálás« sikamlós talajára lép, mint ezt a Pokrovszkij-féle iskola káros hatása mutatta. Ami viszont a »ténykutatás«-ba való merülést illeti, ez, mint általában a részletkutatások túltengése, beteges jelissé válik akkor, ha cél nélkül és az egészre tekintés nélkül történik. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy minden tudomány munkájának nélkülözhetetlen alapja a tények felderítése, s az összefüggések vizsgálata csak akkor vezethet biztos eredményekre, ha a ténykutatási alapok szilárdak. Ismeretes, hogy Lenin meghatározása szerint »a dialektika valójában annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely magában a dolgok lényegében rejlik«. Történeti vonatkozásban tehát az első feladat maguknak a dolgoknak,

a tényeknek a feltárása, megismerése, s csak azután kerülhet sor a lényegükben rejlő ellentmondások és kölcsönös összefüggések vizsgálatára, vagyis az ellentmondásokból fakadó örökös változás perspektívájába való belehelyezésükre. Ez ismét az anyagfeltárással s annak »filológiai« megtisztítására, vagyis a további vizsgálatok számára alkalmassá tételére hívja fel a figyelmet, ami egyaránt vonatkozik éppenúgy a múlt tárgyi emlékeinek a föld mélyéből napvilágra hozatalára s a szó szoros értelmében való megtisztítására, mint az írott források feltárással és a filológiai interpretáció fényében való megvilágítására. A történeti kutatás emez előkészítő munkálataira — mint láttuk — a szovjet bizantinológia is nagy súlyt vet, s ezért hangsúlyozza a nyelvi előképzettség szükségességét.

A marxizmus módszerének gyakori vulgarizálása s a Pokrovszkij- és Marr-féle irányok eltévelyedései arra hívják fel figyelmünket, hogy nagy hiányt pótolna egy olyan kézikönyv kidolgozása, amely bemutatná a marxizmusnak az egyes szaktudományok terén alkalmazandó metodikáját. Nem valami dogmatikus módszertanra gondolunk — hiszen Sztálin megállapítása szerint »a marxizmus mindennemű dogmatizmus ellensége«, — hanem olyan metodikai kézikönyvre, amely az egyes szaktudományokra vonatkozólag klasszikus, de gyakorlati példákon mutatná be a dialektikus materializmus elveinek helyes alkalmazását, s amely ilyen módon biztos vezérfonalul szolgálhatna a további kutatások számára.

A szovjet bizantinológiai csoport munkája érdekesen világítja meg a *munkamegszervezés* problémáit is. Egészében egyéni munka folyik, s kollektív munkára csak nagyobb vállalkozások — mint pl. az irodalomtörténeti és történeti kézikönyv esetében — került sor. A tervmunkálatokban való részvétel és a tárgyválasztás tekintetében irányadó az egyes kutatók egyéni hajlama és speciális képzettsége. De a kutatások eredményeinek kikristályosítása mégis kollektív módon történik. A készülő tanulmányok előzetesen mindig bemutatásra kerülnek, amikor is közös megvitatás tárgyai mind tisztán tárgyi, mind pedig ideológiai szempontból. Eközben bő alkalom kínálkozik bizonyos »tapasztalatcserére« és »módszerátadásra«. Egyben a szovjet bizantinológusok e megbeszélések révén pontosan tájékozódnak arról, hogy ki min dolgozik, mi van készülöben, ami kizárja azt, hogy különböző kutatók egymástól függetlenül ugyanazon a témán dolgozzanak, ami a nyugateurópai tudományban nem ritkán fordul elő s ami kétségtelenül nagy energiapazarlást jelent. A szovjet bizantinológusok nemcsak a »Vizantijszkij Vremennik«-ben, hanem külföldi folyóiratokban is beszámolnak nemcsak az elkészült, hanem a tervbe vett vagy készülőfélben levő munkákról is. Ez a minden tekintetben rendkívül üdvös szokás a nyugateurópai szakfolyóiratokban csak legújabbban kezd tért hódítani.

A szovjet bizantinológia azonban nemcsak a jelenleg dolgozó nemzedék együttes munkájára s a munka kölcsönös megtermékenyítésére vet nagy súlyt, hanem — mint már kiemeltük — az egymást követő nemzedékek, a holtak és élők közt is hasonló kapcsolatot létesít, amidőn különös gondot fordít arra,

hogy az elköltözöttek szellemi alkotásait közkinccsé tegye s így a múlt haladó hagyományait értékesítse, aktivizálja. Azt is megfigyelhetjük, hogy egy-egy elhúnyt kutató félbeszakadt munkájának folytatását és befejezését magára vállalja valamelyik fiatalabb kutató. Azt hiszem, hogy e tekintetben szintén sokat tanulhatunk a szovjet tudománytól. A régebbi magyar tudományos termelés egyik legfőbb jellemző vonása volt a megkezdett vállalkozások félbenmaradása, egyes kutatók munkájának végleges megszakadása haláluk után. Sok magyar kutató hagyatéka kallódott el így, és sok értékes kutatás eredményét lepi be a por a könyvtárak polcain. Ugyanakkor a szovjet tudomány még olyan művet is szívesen publikál, amely ideológiailag már elavult, de anyaga, megállapításai mégis értéket jelentenek és — emberi munka, melyet ugyanúgy mégegyszer aligha fog valaki megismételni. A szovjet bizantinológiának ez a legnagyobb elismerést érdemlő magatartása további gondolatokat ébreszt. A fizikai munkás a maga munkamódszerét szinte száz százalékig át tudja adni társainak, s így az a közösség tulajdonává válik. A szellemi munkás, a tudós kutató azonban, ha tanítás és munkái révén sokat át is ad kortársainak és utódainak, soha olyan mértékben nem teheti ezt, mint a fizikai munkás. Bizonyos, hogy sok problémameglátást, sok kutatási szempontot, sőt konkrét eredményt magával visz a sírba, ami talán pótolhatatlan és amit egyszer majd egy másik kutatónak ugyanolyan fáradságos úton kell újra létrehoznia. Érdemes elgondolkozni ezen a problémán, hiszen ez is egy része a szocialista társadalom energiagazdálkodási problémáinak.

Amilyen gonddal örökődik a szovjet tudomány, hogy a múlt értékei el ne vesszenek, hanem belekerüljenek a tudomány vérkeringésébe, éppen olyan előrelátással gondoskodik a keretképzésről, azoknak az új erőknak a kiképzéséről, akik majd átveszik a kutatás fáklyáját a most dolgozók kezéből és folytatni fogják a végeláthatatlan munkát. A keretképzés jól bevált eszközéül szolgáló aspirantúra intézménye máris új kutatókat állított munkába. De a tudománynak nemcsak vezetőkre és élmunkásokra van szüksége, hanem közkatonaikra is, s e kérdés megoldása a szocialista társadalomban, ahol minden hivatás egész embert és munkaerejének teljes kihasználását kívánja, nem kis probléma.

A szovjet bizantinológia története még egy általánosabb jellegű tanulsággal is szolgál. Ismeretes, hogy Sztálin a nyelvészeti vitával kapcsolatban hangsúlyozta a robbanásszerű fejlődés korlátolt érvényességét s kiemelte a folytonosság elvét tudományos vonatkozásban is. Azt hiszem, hogy a szovjet bizantinológia története mindenben megerősíti ezt. Nincs itt robbanásszerű változás, mint ahogy általában a történeti és nyelvészeti kutatások terén sem volt. Ha a Pokrovskij- és Marr-féle irányzatok szerepére gondolunk, inkább kilengésekről beszélhetünk, amelyeket azonban a bölcs belátás utább ellensúlyozott. De az inga soha sem tér vissza kiindulási pontjára: a visszalendülés egyben előrehaladást jelent, ami a marxizmus egyik alapvető tételének is teljesen megfelel.

Befejezésül visszatérek még egyszer a bizantinológiára, de most már a magyar bizantinológia kérdéseire. A magyar bizantinológia joggal mondhatja el magáról — anélkül, hogy az önkritika teréről az öndícséret terére lépne át —, hogy nem dicséletesen múltat tekint vissza. Pecz Vilmos iskolája olyan munkát végzett, amely világviszonylatban is számottevő. Felkutatta és rendszerezte a déloroszországi népek egy nagy csoportjára, továbbá a magyar történetre vonatkozó forrásanyagot, s ezzel kapcsolatban sok felmerült részletkérdést tisztázott. A magyar-bizánci érintkezések és kulturális kölcsönhatások sok mozzanatát megvilágította s előkészítette e kérdés szintetikus feldolgozását. Így a magyar történeti kutatás számára nagy szolgálatot tett. De a magyar érdekű kutatásokon kívül egyetemesebb feladatokat is megoldott, főleg a forrás-publikálás terén, amilyenek a bizánci taktikusok, Laonikosz Chalkokondylesz és Konsztantinosz Porphyrogenetosz műveinek kritikai kiadásai. S a magyar bizantinológia nem rejtette véka alá eredményeit. A »Byzantinische Zeitschrift«-nek fél évszázad óta állandóan volt magyar referense, aki a magyar kutatásokról folyamatosan tájékoztatta a külföldet, s a felszabadulás óta ugyanez történik a prágai »Byzantinoslavica« hasábjain is.

A bizantinológia terén, amely aránylag későn alakult ki mint önálló tudományág, még sok alapvető feladat vár megoldásra. [53] A magyar tudománynak ebben az irányban is megújnodott szellemben kell folytatnia a munkát s le kell vonnia az élenjáró szovjet tudomány tanulságait és további munkájában értékesítenie kell. Itt az ideje, hogy a szovjet tudomány fokozottabb mértékben Kelet felé irányítsa tekintetünket. Ez azonban szükségszerűleg megkívánja, hogy a történeti kutatásban és a történeti oktatásban Bizánc tanulmányozása méltó helyet foglaljon el, aminek viszont egyik alapfeltéte az, hogy a bizantinológia — mint csaknem minden országban s a Szovjetunióban is — végre hazánkban is önálló egyetemi tanszéket kapjon, amit az elmúlt évtizedek folyamán nem tudott kiharcolni. Erre annál nagyobb szükség van, mert hiszen éppen a bizánci kutatások terén a magyar és szovjet tudományra egész sereg közös feladat vár.

J E G Y Z E T E K

1. Így pl. — hogy csak a legfontosabbat említsem — Kula kovszkij egyik utalása vezetett az onogurok történetére vonatkozó ismeretlen új forrás nyomára. L. Magyar Nyelv 26 (1930) 16.

2. A szovjet bizantinológia történetére vonatkozólag I. A. A. Vasiliev: Histoire de l'empire byzantin I. Paris 1932. 36—48, History of the Byzantine Empire I. Madison 1928. 42—51; С. А. Жебелев: Русское византиноведение, его прошлое, его задачи в советской науке, Вестник Древней Истории 1938. No. 4. 13—22.; G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940. 7—11.; В. И. Пичета: Академия Наук и византиноведение в советское время, Вестник Академии Наук СССР. 1945. No 5 (6). 189—194; Н. С. Лебедев: Византиноведение в СССР 1936—1946. гг., Byzantinoslavica 9 (1947) 97—112; H. Grégoire: Les études byzantines en Russie soviétique, Académie Royale de Belgique, Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, 5. s. 22 (1947) 194—219; Б. Горянов: Успехите на византино знанието в СССР, Исторически Преглед 4 (1947) 48) 1. 131—137; В. Gorjanov: Les études byzantines en Russie soviétique. Revue des Études Byzantines 6 (1948) 94—100; Д. С. Ангелов: История на Византия I. София, 1950. 34—40.

3. Byzantinische Zeitschrift (I—XLIII: 1892—1950, München); Византийский Временник (I—XXVIII: 1894—1950, Moskva-Leningrad); Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher (I—XVIII: 1920—1949, Athén); Byzantion (I—XX: 1924—1950, Bruxelles); Ἑλληνικὴ Ἐπιστολὴ Βυζαντινῶν Σπουδῶν (I—XX: 1924—1950, Athén); Byzantinoslavica (I—XI: 1929—1950, Prága); Revue des Études Byzantines (I—VIII: 1943—1950. Páris); Βυζαντινὰ Μεταβυζαντινὰ (I. 1—2: 1946—1949, New York); The Bulletin of the Byzantine Institute (I: 1946, Páris).

4. Érdemes megjegyezni, hogy míg a »bizantinológia« műszó csak újabban terjedt el a nyugati tudományban, addig az annak megfelelő »византиноведение« szó már régen polgárjogot nyert az orosz tudományos irodalomban.

5. Kondakov Prágában fejezte be életét, ahol tanítványai egy »Kondakov Intézet«-et alapítottak, amely »Seminarium Kondakovianum«, majd később »Annales de l'Institut Kondakov« címen gazdag tartalmú évkönyvsorozatot adott ki (I—XI: 1928—1940).

6. Ф. И. Успенский: История византийской империи I. 1—2, II. 1. Ленинград 1913—1927; 1. ismertetésemet: Byzantinische Zeitschrift 28 (1928) 404—407, Történeti Szemle 14 (1929) 244—249.

7. Magam teljes mértékben felhasználtam és értékesíttem az orosz bizantinológia eredményeit »Byzantinoturcica« című munkámban (I—II. Budapest 1942—1943), amelynek egyes fejezeteiben a bibliográfiai jegyzetek közt megtalálható az odavonatkozó orosz munkák teljes jegyzéke.

8. Византийский Сборник под редакцией Проф. М. В. Левченко, Москва Ленинград, 1945; 1. ismertetésemet: Archivum Philologicum 70 (1947) 145—147, Revue d'histoire comparée 25 (1947) 120—121, Erasmus 1 (1947) 746—748. — A következőkben e munkát ВС-szel rövidíttem.

9. 1. ismertetésemet: Archivum Philologicum 71 (1948) 164—167, Études Slaves et Roumaines 1 (1948) 122—123. — A következőkben a Византийский Временник-et ВВ-vel rövidíttem.

10. М. В. Левченко: Задачи современного византиноведения, ВС 3—11; Die Aufgaben der Byzantinistik in der Gegenwart, Sowjetwissenschaft 1949. No. 1. 211—219.
11. К. Маркс—Ф. Энгельс: Сочинения IX. 439; idézi Levcsenko a 10. jegyzetben említett dolgozatában 4. 1.
12. Вестник Древней Истории 1938, No. 4—5, 20. 1.; idézi Levcsenko u. o. 5. 1.
13. К. Маркс: Хронологические выписки. Архив Маркса и Энгельса V. 1938. 193; idézi Levcsenko u. o. 7. 1.
14. М. А. Шангин: Византийские политические деятели первой половины X в., ВС 228—248; Письма Арефы—новый источник о политических событиях в Византии 931—934 гг., ВВ 26 (1947) 235—260. — Vö. Byzantinische Zeitschrift 43 (1950) 56.
15. Б. Т. Горянов: Неизданный анонимный византийский хронограф XIV в., ВВ 27 (1949) 276—293. Vö. V. Laurent: La Chronique anonyme du cod. Mosquensis gr. 426 et la pénétration turque en Bithynie au début du XIV siècle, Revue des Études Byzantines 7 (1949) 207—212.
16. В. М. Истрин: [Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе I—III. Ленинград 1920—1930; 1. ismertetésemet: Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 10 (1933) 151—153.
17. Ф. И. Успенский В. Н. Бенешевич: Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII—XV веков, Ленинград 1927; 1. ismertetésemet: Egyetemes Philologiai Közlöny 56 (1932) 200.
18. А. П. Каждан: Два поздневизантийских акта из собрания П. И. Севастьянова ВВ 27 (1949) 313—321. — Vö. Byzantinische Zeitschrift 43 (1950) 401.
19. М. К. Каргер: К истории византийской сфрагистики, ВС 260—264.
20. Я. А. Манандян: Маршруты персидских походов императора Ираклия, ВВ 28 [3] (1950) 133—153.
21. В. В. Латышев—Н. В. Малицкий: Известия Государственной Академии истории материальной культуры 91 (1934) 3—72.
22. С. П. Кондратьев: Вестник Древней Истории 1936. № 4. 271—360; 1939. № 4. 203—298.
23. М. В. Левченко: Византийский историк Агафий Миринеийский и его мировоззрение, Избранные отрывки из «Истории» Агафия Миринеийского, ВВ 28 [3] (1950) 62—84, 305—349.
24. Е. Э. Липшиц: Никифор и его исторический труд, Никифора патриарха Константинопольского краткая история, со времени после царствования Маврикия, ВВ 28 [3] (1950) 85—105, 349—387. — Sajnos, a szerzőnő még nem ismerte Orosz Lajosnak a »Magyar-Görög Tanulmányok«-ban megjelent munkáját (28: The London manuscript of Nikephoros »Breviarium«, Budapest 1948), mely már közölte az ú. n. londoni variáns szövegét, amely a szerzőnő vizsgálatának egyik főtárgya.
25. В. В. Латышев: Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, megjelent a Вестник Древней Истории 1947—1950. évi 19—30. számainak függelékéent.
- 25 a. Előadásom szövegének lezárása után értesültem arról, hogy Prokopiosz »Gót háború«-jának fordítása már meg is jelent: Прокопий из Кесарии, Война с готами. Перевод с греческого С. П. Кондратьева, Москва 1950.
26. Н. И. Брунов: Киевская София — древнейший памятник русской каменной архитектуры, ВВ 28 [3] (1950) 154—200.
27. Е. Э. Гранстрем: О связи Кирилловского устава с византийским унциалом, ВВ 28 [3] (1950) 218—229.
28. Vö. Levesenko nyilatkozatát (ВВ 27: 337.): »A nagy orosz kultúrának önálló eredete és önálló világhíressége van. Oroszországot az orosz nép tette nagyvá.
29. E kérdésről a görög gazdaságtörténet egyik legjelentősebb kutatója, A. M. Andreadisz még 1918-ban a következőket írta: »Van egy területe a bizánci tanulmányoknak, amelyen az oroszok kétségkívül mesterekként uralkodnak, nevezetesen Bizánc belső története«. Idézi V. Gorjanov, Revue des Études Byzantines 6 (1948) 95.
30. М. В. Левченко: Материалы для внутренней истории восточной римской империи V—VI вв., ВС 12—95; Церковные имущества V—VII вв. в восточно-римской империи, ВВ 27 (1949) 11—59.
31. А. П. Каждан: Византийское сельское поселение, ВВ 27 (1949) 215—244; Б. Т. Горянов: Византийское крестьянство при Палеологах, ВВ 28 [3] (1950) 19—50.

32. М. В. Левченко : Византия и славяне в VI—VII вв., Вестник Древней Истории 1938. № 4. 23—48 ; Б. Т. Горянов : Славянские поселения VI века и их общественный строй, и. о. 1939. № 1.; Славяне и Византия в V—VI вв. н. э., Исторический Журнал 1939. № 1 ; Е. Э. Липшиц : Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII—IX вв., Вестник Древней Истории 1939. № 1. ; Византийское крестьянство и славянская колонизация, ВС 96-143 ; Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма, ВВ 26 (1947) 144—163.

33. А. П. Дьяконов : Византийские димы и факции (*τὰ μέρη*) в V—VII вв., ВС 144 227; М. В. Левченко : Венеты и Прасины в Византии в V—VII вв., ВВ 26 (1947) 164—183.

34. Levesenko kutatásaiból kiindulván, a népi pártok történetét egészen a IX. századig kíséri A. Maricq : La durée du régime des partis populaires à Constantinople, Académie Royale de Belgique, Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques 5. s. 35 (1949) 63—74 ; v. ö. ugyanő : Factions du cirque et partis populaires, и. о. 36 (1950) 396—421.

35. Б. Т. Горянов : Первая гомилия Григория Паламы, как источник к истории восстания зилотов, ВВ 26 (1947) 261—266.

36. Н. В. Пигулевская : Византийская дипломатия и торговля шелком в V—VII вв., ВВ 26 (1947) 184—214 ; Первоисточники истории кушитско-химьяритских войн, ВВ 27 (1949) 74—93 ; Законы химьяритов ВВ 28 [3] (1950) 51—61.

37. Е. Ч. Скржинская : Генуэзцы в Константинополе в XIV в., ВВ 26 (1947) 214—234.

38. А. А. Васильев : Готы в Крыму, Известия Российской Академии истории материальной культуры 1 (1921) 247—326, 5 (1927) 179—282 ; l. ismertetésemet : Történeti Szemle 14 (1929) 240—243, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 10 (1933) 156—160. — A munka átdolgozott angol kiadása: A. A. Vasiliev : The Goths in the Crimea, Cambridge, Mass. 1936. — Megemlítjük még a szerzőnek legújabbban megjelent nagy monografiáját : The Russian attack on Constantinople in 860, Cambridge, Mass. 1946.

39. Н. В. Пигулевская : Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва Ленинград, 1946 ; l. ismertetésemet : Erasmus 2 (1949) 593—596.

40. А. А. Васильев : Лекции по истории Византии és История Византии I—IV. Ленинград 1917—1925. A munka átdolgozott alakban angolul és franciául is megjelent ; A. A. Vasiliev : History of the Byzantine Empire I—II., Madison 1928—1929, Histoire de l'empire byzantine I—II., Paris 1932. (2. kiad. 1948.). — L. ismertetésemet : Egyetemes Philologiai Közlöny 56 (1932) 201. Századok 69 (1935) 381—382.

41. М. В. Левченко : История Византии, Москва Ленинград 1940 ; A history of Byzantium, Moscow 1940 ; Byzance des origines à 1949, Paris 1949, История на Византия, София 1948.

42. В. Н. Лазарев : История византийской живописи I—II., Москва 1947—1948.

43. Основные проблемы византийской истории, Москва—Ленинград 1947.

44. История греческой литературы I. Эпос, лирика, драма классического периода, Москва Ленинград 1946.

44 a. Előadásom szövegének lezárása után értesültem arról, hogy az utóbbi már meg is jelent : Сборник документов по социально-экономической Истории Византии. Москва 1951.

45. Труды В. Г. Васильевского IV., Ленинград 1930.

46. Ф. И. Успенский : Очерки из истории трапезунтской империи, Ленинград 1929 ; l. ismertetésemet : Egyetemes Philologiai Közlöny 56 (1932) 201.

47. Ф. И. Успенский : История византийской империи III., Москва Ленинград 1948.

48. Ф. И. Успенский : Движение народов из центральной Азии в Европу I. Турки, II. Монголы, ВВ 26 (1947) 9—28 ; Морское и сухопутное движение из Центральной Азии в Европу и обратно в XIII—XIV вв., ВВ 27 (1949) 267—275.

49. К. Н. Успенский : Очерки по истории иконоборческого движения в византийской империи в VIII—IX вв. Феофан и эго хронография, ВВ 28 [3] (1950) 393—438.

50. Против объективизма в исторической науке, Вопросы Истории 1948. № 12. 3—12 ; v. ö. ugyanott 1948. № 1. 152—154, № 3. 127—134, № 12. 173; 1949. № 2. 3—13.

51. Против буржуазного космополитизма в советском византиноведении, ВВ 27 (1949) 3—10. Ez a változás a ВВ külső alakján is nyomot hagyott. Ugyanis míg a 26. kötet éppen úgy, mint a korábbi kötetek, főcímként a nemzetközi jellegű görög BYZANTINA XPONIKA címet viselte, a 27. kötetről az orosz cím előtt ez a jelzés lekerült s egyben a 28. kötet-

nél az új sorozatot jelző »Том III.« jelzés után elmaradt a két első kötetnél zárójelben még kitett s a folytatólagosságot jelző »XXVIII.« szám.

52. L. »Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok« (Széphalom 4 (1930) 177—188.) és »A görög és latin filológia magyar feladatai« (Egyetemes Philologiai Közlöny 57 (1933) 8—24.) c. cikkeimet, melyekben az idealizáló törekvésekkel szemben is állást foglaltam.

53. A bizantinológia aktuális feladatairól l. »Les tâches actuelles de la byzantinologie« c. kongresszusi előadásomat (Byzantinoslavica 10 (1949) 1—10.).

Ára 6 forint

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
SZABÓ IMRE

ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZOROZATBAN
I. KÖTET 3—4. SZÁM

MUZEOLÓGIAI SZOROZATBAN
II. KÖTET 2—4. SZÁM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1951 DEC. 10—13-I ELŐADÁSAINAK ANYAGÁBÓL

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1951

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
SZABÓ IMRE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., GÉZA-U. 2.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei jelen számtól egységes sorozatban jelennek meg. A Közlemények magyar nyelven nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi tudományok és a múzeológia (művészettörténet, régészet, néprajz) köréből.

A Közlemények változó terjedelmű füzetekben jelennek meg. Évenként általában egy kötet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Géza-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt 100 különnyomat és nyomtatott 40 000 »n«-enként 400.— Ft tiszteletdíj illet meg megjelent munkájáért. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 20.— Ft, külföldi címre 30.— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VIII., Rákóczi-út 5. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

TARTALOMJEGYZÉK

ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNY

(1950. I. SOROZAT, I. KÖTET 1—2. SZÁM)

<i>Fogarasi Béla</i> : Társadalmi lét és társadalmi tudat az átmeneti korszakban	3
<i>Szabó Imre</i> : Népi demokráciánk joga	26
<i>Szladits Károly</i> : A kollektív szerződés	51
<i>Világhy Miklós</i> : Hozzászólás »A kollektív szerződés« c. előadáshoz	61
<i>Weltner Andor</i> : Hozzászólás »A kollektív szerződés« c. előadáshoz	67
<i>Moravcsik Gyula</i> : A szovjet bizantinológia	73

ÜNNEPI NAGYGYŰLÉS 1950. NOV. 28.

(1951. I—II. OSZTÁLY KOZLI. I. KÖTET 1. SZÁM)

<i>Molnár Erik</i> : Sztálin nyelvtudományi cikkei és a történettudomány	53
<i>Lukács György</i> : Sztálin cikkeinek tanulságai az irodalmi és művészettörténet szempontjából	67
<i>Szabó Imre</i> : I. V. Sztálin cikkeinek tanítása a nyelvtudományokról és a jogi felépítmény kérdése	91
<i>Fogarasi Béla</i> : Tanácskozásaink eredményei	105
<i>Fogarasi Béla</i> : Az alap és felépítmény kérdése Sztálin újabb munkáinak megvilágításában	109

RÉGÉSZET. NÉPRAJZ

(1951. 3. SOROZAT 1. KÖTET 1. SZÁM)

<i>Fülep Ferenc</i> : A magyar régészet ötéves terve	3
<i>Vértes László</i> : Újabb ásatások az istállóskői barlangban	11
<i>Korek J., Nemeskéri J., Bökönyi S., Meznerics I., Szepesi K.</i> : A badeni kultúra temetője Alsónémedin	41
<i>László Gyula</i> : A hun aranyjé jelentősége	105
<i>Harmatta János</i> : A hun aranyjé	123
<i>Ortutay Gyula</i> : Néprajz és kulturális forradalom	191
<i>Katona Imre</i> : Az első véres május 1-e a Viharsarokban	209
<i>Királyné Csilléri Klára</i> : Az ácsolt láda	231
<i>Bakó Ferenc</i> : A magyar paraszti mézszégetés kutatása	285

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

(1951. 3. SOROZAT II. KÖTET 1. SZÁM)

<i>Fülep Lajos</i> : A magyar művészettörténelem főladata	3
<i>Csányi Károly</i> : Bizánci elemek az árpádkori magyar építészetben	25
<i>Balogh Jolán</i> : Középkori faszobraink stíluseredetéről	41
<i>Gerő László</i> : A budai várpalota rövid építéstörténete	53
<i>Radocsay Dénes</i> : A gogánváraljai (Gogánvárolea) festett famennyezet lengyel rokonsága	61
<i>Garas Klára</i> : A Szépművészeti Múzeum á. n. Pionbo férfiarcképe	67
<i>Tombor Ilona</i> : Borsodi festett asztalosmunkák	79
<i>Csukai Endre</i> : A nyugatmagyarországi barokkszobrászat problémái	91

NAGYGYŰLÉS 1951. DEC. 10—13
(1952. I. KÖTET 3—4. SZÁM, II. KÖTET 2—4. SZÁM)

<i>Fogarasi Béla</i> : A társadalmi-történeti tudományok helyzete és feladatai Sztálin elvtárs új munkáinak megvilágításában	1
<i>Molnár Erik</i> : A magyar történetírás a felszabadulás óta; eredményei, hiányosságai és legsürgősebb feladatai	13
<i>Andics Erzsébet</i> : Kossuth harca a reakció ellen	27
<i>Elekés Lajos</i> : Hunyadi János	53
<i>Fogarasi Béla</i> : Apácai Cseri János logikájáról	69
<i>Lukács György</i> : Nietzsche, mint az imperializmus filozófusa	81
<i>Beér János</i> : Sztálin tanításai alapján az államelmélet néhány kérdéséről	97
<i>Szabó Imre</i> : J. V. Sztálin tanítása és a jogelmélet kérdései	113
<i>Eckhart Ferenc</i> : Sztálin tanítása és a magyar állam- és jogtörténet	123
<i>Erdei Ferenc</i> : A tanyarendszer kérdései a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban	133
<i>Fülep Ferenc</i> : Sztálin nyelvtudományi cikkeinek jelentősége a magyar régészet számára	147

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI:
SZABÓ IMRE

ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SOROZATBAN
I. KÖTET

MUZEOLÓGIAI SOROZATBAN
II. KÖTET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1951

A TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK HELYZETE ÉS FELADATAI SZTÁLIN ELVTÁRS ÚJ MUNKÁINAK MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. évi december 10-én tartott előadás rövidített szövege.)

Írta: FOGARASI BÉLA
akadémikus

Az országunkban végbemenő kultúrforradalom egyik jellemző sajátossága a jelen szakaszban folyó és jövőbe mutató alkotó munka egybekapcsolása multunk haladó hagyományainak tanulmányozásával és felhasználásával. Ha bevezetésképpen ebből a szempontból egy pillantást vetünk a társadalomtudományok multjára, úgy azt kell mondanunk, hogy e téren is kétségtelenül vannak haladó hagyományaink. Jogos büszkeséggel tekintünk Apácai Cseri János filozófiai és pedagógiai munkásságára, a XVII. és XVIII. században élt gondolkodóinkra, akik a materializmus és a felvilágosodás eszméit terjesztették, haladó szellemű történetíróinkra, közgazdászainkra, esztétikusainkra, akik a XIX. században működtek. A haladás híveinek sokszor alig ismert, vagy éppen csak kéziratban fennmaradt műveit ki kell ásni a feledés porából. Tanulmányozásuk, kiadásuk és méltatásuk az újjászületett Tudományos Akadémia egyik fontos feladata.

Ám a haladó hagyományok feltárása egymagában nem ad sem teljes, sem helyes képet a társadalomtudományok multjáról Magyarországon. A progresszív törekvések nem változtathattak azon az alapvető tényen, hogy az évszázados gyarmati és félgyarmati elnyomás és a hazai feudális, később a kapitalista reakció a multban béklyókba verték a társadalomtudományi gondolat szabad fejlődését. Társadalomtudományi vonalon elmaradottságunk nagyobb fokú volt, mint a természettudományok és szellemi életünk más, pl. irodalmi és művészeti területein.

Nem szükséges részletesen kimutatni, hogy milyen sülyedést jelentett a társadalmi tudományok vonalán is a Horthy-reakció 25 éves uralma.

Ugyanakkor, amikor a Szovjetunióban a szocialista alap kialakításának és megszilárdításának megfelelően kialakult a szocialista ideológia, s annak legmagasabb formája, a marxista-leninista elmélet a szocializmus győzelmes építésével együtt tovább gazdagodott és fejlődött, a magyar nép el volt zárva az élenjáró társadalomtudomány, a marxista-leninista elmélet megismerésének és művelésének lehetőségétől. A hivatalos társadalomtudomány, amely a Magyar Akadémiában is uralkodott, az elnyomó osztályok, az uralkodó reakciós rendszer érdekeinek ideológiai kiszolgálásában merült ki.

A felszabadulással hazánkban a társadalomtudományok fejlődésében is új korszakba léptünk: a marxizmus-leninizmus, a marxista-leninista társadalomtudományi elmélet hegemoniájának korszakába. A szocialista ideológia, a marxizmus-leninizmus győzelme nálunk is az alap megváltozásának, átalakulásának, a régi alap felszámolásának és az új alap kialakulásának törvényszerű következménye. Ez a győzelem azonban nem valami automatikus, spontán módon végbemenő folyamat következménye. A felszabadulás utáni években a tudat elmaradása a társadalmi lét mögött az ideológia terén alános jelenség volt, a társadalomtudományok te én pedig különösen éles formákban nyilvánult meg és bizonyos fokig még ma is megnyilatkozik. A tudat elmaradásának megszüntetése ilymódon harci feladattá vált. A régi felépítmény teljes megsemmisítése és az új felépítmény kialakítása, harci folyamat, s ennek egy részét alkotja a társadalmi-történeti tudományok területén végbemenő ideológiai harc.

Hogyan ment és hogyan megy e folyamat végbe?

E helyen nem tárgyalhatjuk a kérdést egész terjedelmében. Nem beszélünk arról, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának Vezetősége, élén Rákosi Mátyás elvtárral, milyen sikerrel alkalmazta és alkalmazza a marxista-leninista elméletet a népi demokrácia országos jelentőségű gazdasági és politikai kérdéseire. Itt arról a munkáról lesz szó, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia és az irányítása alatt álló tudományos intézmények folytatnak.

A Magyar Tudományos Akadémia 1949-ben végbement újjáalakulása megteremtette a tudomány szabad fejlődéséhez szükséges kereteket. Fordulatról a társadalomtudomány terén ideológiai értelemben azonban csak az Akadémia 125 éves fennállása alkalmából 1950-ben tartott nagygyűlésünk óta beszélhetünk. Ez a fordulat Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkáinak (ezenül »Marxizmus és nyelvtudomány« néven idézem) alapos ismertetésével és meg tárgyalásával kezdődött meg és e munkák elemzésének és alkalmazásának jegyében ment végbe. Az I. és II. osztály több nyilvános ülésén és az Állandó Bizottság ülésein tartott előadásaink és az azokhoz kapcsolódó viták eredményeképpen biztosítottuk a sztálini eszmék helyes értelmezését, tisztáztuk az alap és felépítmény viszonyainak alapkérdéseit, ismertettük a Szovjetunióban lefolyt viták eredményeit. Megállapítható, hogy *Sztálin elvtárs új munkáinak hatása alatt ma a történelmi materializmus alapkérdései az érdeklődés középpontjába kerültek*. Tudományos értelmiségünk megértette, hogy e kérdésekben való helyes tájékozódás nélkül *saját munkájában* nem jut előre. Ez kétségtelenül igen fontos és örvendetes új jelenség szellemi életünkben.

Meg kell állapítani azonban azt is, hogy még távolról sem dolgoztuk fel a »Marxizmus és nyelvtudomány« eszmei gazdagságát. Főleg a sztálini eszméknek magyar vonatkozásban való alkalmazása terén eddig még igen kevés történt. Ugyanakkor azonban az élet, a szocializmus építése, a béke védelme nagy és fokozódó követelményeket állítanak fel a társadalmi tudományokkal szemben.

Ebben az összefüggésben szükségessé válik megvizsgálni a társadalmi tudományok mai állását, s az eddig végzett munka eredményeinek megállapítása mellett felvetni a kérdést: melyek azok a tényezők, amelyek a további fejlődést akadályozzák.

A »Marxizmus és nyelvtudomány« ebben a tekintetben is felbecsülhetetlen segítséget nyújt. Sztálin zseniális munkája biztos vezérfonalat ad kezünkbe a társadalomtudományok elvi, módszertani kérdéseinek megvilágítására.

Módszertani kérdések

Az Akadémia II. osztálya, a társadalmi-történeti tudományok osztálya számos tudományt foglal szervezetenként össze. Ezekhez tartozik a filozófia, közgazdaságtan, jog- és államtudományok, történettudományok, régészet, néprajz, földrajz stb. Az együttműködés e tudományok között igen laza, sokszor teljesen hiányzik. Felmerül tehát a kérdés:

Van-e a különböző társadalmi-történeti tudományoknak egységes elméleti és módszertani alapja?

A burzsoá tudomány egy ilyen egységes elméletet és egységes módszert nem tart szükségesnek. Ellenkezőleg a burzsoá társadalmi rendszer jellegének és érdekeinek megfelelően a tudomány atomizálására törekszik. Igaz, az egyes, egymással alig összefüggő társadalmi tudományokon kívül a XIX. században kialakult a burzsoá *szociológia*. Ez azonban idealisztikus, formalisztikus jellegénél fogva sohasem volt képes belső összefüggést létrehozni a társadalmi tudományok között. A burzsoá *szociológia* egyébként már régen tiszta apologetikává, a tőkés társadalmi rend igazolását szolgáló ideológiává süllyedt. Napjainkban a nyugati *szociológusok* az amerikai imperializmus zsoldjában állnak és tudomány címén minden gátlás nélküli háborús uszítással foglalkoznak. Ennek a burzsoá *szociológiának* éppen annyi köze van a tudományhoz, mint a teológiának, vagy a spiritizmusnak.

Beszélhetünk-e azonban *marxista* értelemben az egyes társadalmi tudományokon kívül általános értelemben társadalomtudományról, társadalomtudományi elméletről és módszerről? E kérdés tisztázása egyik feltétele hazai társadalomtudományunk helyes fejlődési irányának. S a kérdést tisztázni annál is inkább szükséges, mert nálunk elterjedt az a felfogás is, hogy »a *szociológia*«, *mint olyan*, burzsoá tudomány.

A marxizmus-leninizmus elmélete teljesen világos, egyértelmű módon tisztázza e kérdést.

»Kik azok a *népbarátok*« c. művében Lenin rámutatva arra, hogy a történelmi materializmus alapeszméje eredetileg, a XIX. század negyvenes éveiben hipotézis volt, kifejti, hogy »ez a *hipotézis emelte először a szociológiát tudománnyá*«. (Művei I. 136. l.) ». . . Ez a *hipotézis tette először lehetővé a tudományos szociológiát* . . .« (I. 137. l.) »Marx volt az első, aki a szociológiát tudományos alapokra fektette, amikor meghatározta a társadalmi-gazdasági alakulatnak,

mint az adott termelési viszonyok összességének fogalmát és megállapította, hogy az ilyen alakulatok fejlődése olyan, mint valami természettörténeti folyamat.« (I. 139. l.) »... a materialista történet-felfogás egyet jelent a társadalomtudománnyal.« (I. 139. l.)

Sztálin Leninnel teljes egyetértésben, Lenin gondolatát továbbfejlesztve, a marxista-leninista elmélet fogalmával egybekapcsolva ezt írja: »A marxista-leninista elmélet a társadalom fejlődéséről szóló tudomány«. (Párttörténet. Szikra 1950. 429. l.) A XVIII. pártkongresszuson tartott beszédében Sztálin elvtárs ezeket mondotta: »Nincs szükség arra, hogy az orvos-szakember egyúttal szakember legyen a fizikában, vagy a növénytanban és megfordítva. De van egy tudományág, amelynek ismerete feltétlenül kötelező minden tudományág bolsevikjai számára — ez a marxista-leninista társadalomtudomány, a társadalom fejlődési törvényeiről, a proletárforradalom fejlődési törvényeiről, a szocialista építés fejlődési törvényeiről, a kommunizmus győzelméről szóló tudomány.« (A leninizmus kérdései. Szikra 1950. 704—705. l.)

Végül idézem egy új, a történelmi materializmus kérdéseit tárgyaló kollektív munka megállapítását: »A történelmi materializmus a történelem legáltalánosabb törvényeinek tudománya.« (Isztorieszskij Matyerializm. Moszkva 1951. 5. l.)

Ebből bármely egyes társadalmi-történeti tudomány művelője számára igen fontos elméleti és gyakorlati következtetéseket kell levonnunk. E megállapításokból következik, hogy bármely egyes társadalomtudomány csak akkor válhat a szó teljes, valódi értelmében tudománnyá, ha a történelmi materializmus elmélete alapján áll és annak módszerét alkalmazza. Ebből következik továbbá az, hogy az egyes társadalomtudományi szakok, tudományágak között belső összefüggés áll fenn, amelyet figyelmen kívül hagyni annyit jelent, mint a tudományokat Marx-előtti fejlettségi fokok színvonalán művelni akarni.

A feladat azonban éppen az ellenkező: a társadalmi-történeti tudományokat az egész vonalon a marxizmus színvonalára emelni. A marxizmus azonban maga élő és fejlődő elmélet, amely fejlődésének legmagasabb fokát Lenin és Sztálin műveiben mint marxizmus-leninizmus érte el.

Napjainkban Sztálin nyelvtudományi munkái alkotó szellemben továbbfejlesztették a dialektikus és a történelmi materializmus elméletét. Új megvilágításba helyezték az alap és felépítmény viszonyát. Ami a sztálini eszmék általános jellemzését illeti, legyen szabad hivatkoznom korábbi közleményeimre. E helyen a sztálini elmélet alapján a társadalomtudomány és az egyes társadalmi tudományok sajátos jellegéről, a társadalmi tudományok osztályozásáról, feladatairól lesz szó.

Kiinduló pontunk a következő tétel:

A társadalmi tudományok: felépítmény az alapon.

A társadalmi tudományok felépítményszerű jellegét a felépítménynek Sztálin által megadott ismérvei alapján lehetett egyértelműen megállapítani.

Az a tétel, hogy a társadalomtudományok a felépítményhez tartoznak, a Szovjetunióban a sztálini nyelvtudományi munkákat megtárgyaló viták alapján általános elfogadást nyert. »A társadalomtudományok vitathatatlanul a felépítmény részét alkotják« — írja P. Mityin a Román Népi Akadémián tartott előadásában. A részletkérdésekre itt nem szükséges kitérnünk. Ugyancsak nem térünk ki itt a természettudományok sajátos jellegére, amelyről előző előadásainkban már szó volt.

Ebből következik, hogy úgy amint a felépítmény általában, *a társadalomtudomány sem lehet közömbös, illetve semleges a maga alapja iránt*. Nem is volt az — legfeljebb csak látszólag volt az a tőkés társadalomban és mégkevésbé lehet semleges a szocialista társadalomban, illetve a szocializmust építő népi demokráciában. Nem ismerünk el semleges társadalomtudományt. A társadalomtudomány felfogásában és feladatának meghatározásában teljes horderejében érvényesítenünk kell a felépítmény klasszikus sztálini jellemzését:

»Az alap éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alapnak és régi felépítménynek felszámolásáért. Mihelyt a felépítmény lemond erről a kisegítő szerepéről, mihelyt a felépítmény a maga alapja aktív védelmének álláspontjáról a közömbösség álláspontjára helyezkedik saját alapja irányában és egyforma magatartást tanúsít az osztályok irányában, legott elveszti felépítményminőségét és megszűnik felépítmény lenni.« (Marxizmus és nyelvtudomány. 1951. 7. 1.)

Ebből következik, hogy a társadalmi tudományok egész területén meg kell szűnni minden közömbösségnek és semlegességnek, ahhoz, hogy a felépítmény egészével együtt a társadalomtudományok *»cselekvő erővé váljanak, melyek tevékenyen hozzájárulnak alapjuk kialakulásához és megerősödéséhez«*. (Sztálin u. o.)

Továbbá a felépítmény közömbösségére vonatkozó sztálini tétel a mi kérdésünkre alkalmazva annyit jelent, hogy az alap iránt, vagyis *az osztályalapja iránt közömbös, semleges társadalomtudomány is megszűnik felépítmény lenni és megszűnik tudomány lenni*. És ez valóban megfelel a tényeknek! A sztálini útmutatás ilymódon valóságos programot jelent a társadalomtudományok művelői számára.

Az alap és felépítmény Sztálin műveiben kifejtett elmélete alapján azonban nemcsak a társadalomtudomány általános, legfőbb *közös* vonásait állapíthatjuk meg, hanem az egyes társadalmi-történeti tudományok *különleges* vonásait is. Ez pedig igen fontos úgy az egyes társadalomtudományok módszertani megalapozása, mint tudományszervezési szempontból. Eddig ugyanis sok zűrzavar uralkodott arra nézve, hogyan kapcsolódnak az egyes társadalomtudományok egymáshoz és miben rejlik sajátosságuk. Ennek következtében a társadalomtudományok csoportosítása, osztályozása tudományszervezési és oktatási vonalon teljesen empirikus, prakticista jellegű volt. Ez áll hazai vonatkozásban

is s nem utolsó sorban a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztályaira vonatkozólag.

Az eddigiek alapján világos, hogy a történelmi materializmus a történelem, a társadalom fejlődésének általános törvényszerűségeit tárgyaló tudomány, amelynek alaptételeit és módszerét minden egyes konkrét társadalomtudományban érvényesíteni kell. Hogyan viszonylanak azonban az egyes társadalmi tudományok egymáshoz? Hogy a kérdésre helyes, elméletileg megalapozott választ adhassunk, azt így fogalmazhatjuk meg: mit jelent az alap és felépítmény viszonya az egyes társadalomtudományok szempontjából?

A társadalmi-történelmi tudományok, *mint tudományok* felépítményjellegűek. Ebben a társadalmi tudományok egymással megegyezők.

De különböznek egymástól tárgyukra nézve!

Ezt néhány példán világítjuk meg.

A *közgazdaságtan* sajátos tárgya: a termelési viszonyok, az alap. Marx szerint a politikai gazdaságtan tárgya az anyagi termelés *meghatározott társadalmi formájában*.¹ Lenin szerint »a politikai gazdaságtan egyáltalán nem a »termeléssel« foglalkozik, hanem az emberek társadalmi viszonyaival a termelésben, a termelés társadalmi rendszerével.«² A szovjet közgazdaságtudományi irodalom ezeket a kijelentéseket helyesen értelmezi, amikor megállapítja, hogy a politikai gazdaságtan tárgya a termelés társadalmi oldala, a termelési viszonyok, vagyis *az alap*. (Így pl. Leontyev: A politikai gazdaságtan tárgya és módszere.)

A politikai gazdaságtan a marxizmus szerint történelmi tudomány, de olyan történelmi tudomány, amelynek tárgya elsősorban az alap változása, fejlődése. Ezzel szemben a *politikai történelem* a szó szokásos értelmében, elsősorban az osztályviszonyok által meghatározott osztályharc, a dolgozó tömegek harca az elnyomás és a kizsákmányolás ellen, az állami és jogi felépítmény, a pártok harcai, a forradalmak története. A politikai történelem az alapot és felépítményt kölcsönhatásukban [tárgyalja, de sajátos főfeladata: az alaptól kiindulva megmagyarázni a politikai felépítményt.

A *jog- és államtudományok* tárgyát kimondottan a felépítmény, nevezetesen annak intézményszerű, intézmény-jellegű elemei alkotják.

Ezzel szemben az *irodalomtörténet, művészettörténet, a filozófiatörténet, a vallástörténet* kimondottan azokkal a társadalmi tudatformákkal foglalkoznak, amelyeket Marx *ideológiáknak*, ideológiai formáknak nevezett, tehát a felépítménynek azon elemeivel, amelyeket az eszmék, a nézetek, elméletek, felfogások határoznak meg. E tudományokban az intézmények jelentősége nem nagy, legfeljebb a vallástörténetben fontos az egyház szerepe.

¹ »Társadalomban termelő egyének — tehát az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiinduló pont.« (Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra, 1951. 7. 1.)

² A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lenin Művei. (Oroszul.) 4. kiad. 3. köt. 40—41. l.

Egészen sajátos helyet foglal el a *nyelvtudomány*. A nyelv klasszikus, sztálini meghatározása alapján azt kell mondanunk, hogy a nyelvtudomány tárgya *sem az alap, sem a felépítmény*. A nyelv »az emberek érintkezésének eszköze«. A nyelvtudomány tárgya tehát szintén társadalmi jellegű, de nem *osztályjellegű* folyamata, a nyelvtudomány szintén történeti tudomány, de tárgyára nézve különbözik azoktól, amelyeknek tárgya az alap és a felépítmény viszonya.

Ezekkel a vázlatos, a kérdést távolról sem kimerítő megjegyzésekkel szemléltetni kívántam, milyen fontos az egyes társadalomtudományok tárgyát pontosan meghatározni és milyen nagy segítséget nyújt e tekintetben is az alap és felépítmény viszonyának a »Marxizmus és nyelvtudomány«-ban adott újszerű, a tudományt új alkotó eszmékkel gazdagító elmélete. A feladat most már abban áll, hogy az egyes társadalmi tudományágakban kidolgozzuk az alap és felépítmény viszonyának sajátosságait. Ez nagy mértékben hozzá fog járulni ahhoz, hogy a társadalomtudományok elméleti színvonalát magasabbra emeljük.

A társadalmi-történeti tudományok eredményei, hiányosságai és feladatai

Sztálin elvtárs a felépítmény aktív jellegének megvilágításával rámutatott a tudomány hatalmas társadalmi jelentőségére is. A sztálini eszmék fényében világosan látjuk, hogy a szocializmus társadalmi rendszerében egyre növekszik a felépítmény óriási szerepe, még pedig úgy a szocialista ideológia, mint az intézmények szerepe a szocializmus építésében. A felépítményen belül az ideológia kiépítésében különös fontossága van a társadalmi tudományoknak. Ennek megfelelőleg soha még társadalmi rendszer nem fordított olyan gondot a társadalomtudomány fejlesztésére, mint a szocializmus és a szocializmust építő népi demokrácia.

Csak természetes, hogy ilyen viszonyok között haladást látunk, eredményeket állapíthatunk meg a társadalmi-történeti tudományok terén az utolsó években elért fejlődésünkben is. Nem vállalkozhatunk arra, hogy összefoglaló értékelést adjunk a Magyar Tudományos Akadémia keretében, nevezetesen a II. osztály keretében folyó széleskörű munkáról, hiszen 8–10 tudományágról kellene beszámolni. Ez az Állandó Bizottságok most megtartandó előadásainak feladata. Néhány új mozzanatot és tendenciát azonban összefoglalólag megállapíthatunk.

Pozitív mozzanatok :

Úgyszólván minden téren megnyilatkozik már a marxista-leninista elmélet növekvő befolyása, megnyilatkozik a törekvés a dialektikus és a történelmi materializmus alkalmazására a konkrét tudományos munkában.

Fokozatosan, mindinkább alaposabban megismerjük és jobban felhasználjuk az élenjáró szovjet tudomány eredményeit, bár e téren még messzi vagyunk attól, ami kívánatos és szükséges.

A történettudomány különösen a magyar történelem marxista megvilágítása terén mutathat fel pozitív eredményeket. A történettudomány művelői

olyan nagyszabású vállalkozásokat tűztek maguk elé, mint a magyar történelem főiskolai tankönyvének és a magyar munkásmozgalom történetének megírása.

A filozófia, a jog- és államtudományok terén is áttértünk már nemcsak népszerűsítő és ismertető, hanem önálló kutatáson alapuló munkák megírására és kiadására is.

Élénk munka folyik az archeológia, a művészettörténet, a néprajz terén. Mindezen tudományok terén megjelentek osztályközleményeink, részben idegen nyelvű aktáink is, 1952-ben megjelenik a Filozófiai Évkönyv első kötete, megindul a Művészettörténeti Értesítő.

Hiányosságok és negatív mozzanatok :

Ebben a vonatkozásban elsősorban két jelenségről van szó. Az egyik abban áll, hogy több igen fontos tudomány területén alig folyik, a Magyar Tudományos Akadémia keretében pedig egyáltalán nem folyik folyamatos, rendszeres, tervszerű elméleti kutató munka. Ilyen tudományok a közgazdaságtan, a pedagógia, a pszichológia. Könnyű volna itt különböző ú. n. objektív nehézségekre, a legképzettebb erők fontos közéleti elfoglaltságára (közgazdaságtan), oktatási munkával való túlterheltségére stb. hivatkozni. Az elmaradás tényén ez nem változtat és egy messzelátó tudománypolitika multhatatlan feladata e területeken a tudományos munka fellendüléséhez szükséges személyi és szervezeti feltételeket megteremteni.

E helyen azonban főleg egy a társadalomtudományok — egyébként nem csak a társadalomtudományok — terén mutatkozó meglehetősen általános jelenségről kívánunk beszélni, és pedig teljes nyíltsággal, mert a hallgatás itt a fejlődés komoly akadályává válhat.

Nemcsak hiányosságot, hanem komoly veszélyt jelent a felépítménynek az alap iránti közömbössége, *ami a tudomány terén mint elméleti semlegesség nyilvánul meg.* Az elméleti semlegességnek is megvannak tudományunk történetében a maga hagyományai, de ezek nem haladó hagyományok, hanem inkább a maradiság hagyományai. A régi akadémiai kiadványokban gyakran találunk kijelentéseket, amelyek szerint »a józan magyar ész nem kedveli az elméletet és inkább gyakorlati téren mozog, a világos magyar elme nem veszi be a homályos filozófiai spekulációt«³ és hasonló állításokat. Mindez szerintünk nem egyéb, mint a magyar nép megrágalmazása. De hagyjuk a multat és beszéljünk a jelenről. Az elméleti semlegesség nálunk ma társadalomtudományi, történeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti, nyelvtudományi téren részben egészen szűkkörű, alárendelt jelentőségű témákra, részben a pusztá adatgyűjtésre, anyaggyűjtésre való szorítkozásban nyilatkozik meg. A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége már joggal rámutatott arra a kiáltó aránytalanságra,

³ Még a haladó szellemű Erdélyi János egyébként érdemes munkája »A bölcsészet Magyarországon« (1885) is tele van hasonló állításokkal. Alexander Bernát azt írta, hogy »a magyar szellem immun a materializmus mótelye ellen«, mások a dialektikát a »kódós germán miszticizmus« megnyilvánulásának nevezték, amely szintén ellentétben állna a magyar nép gondolkodásmódjával.

amely az I. és II. osztály kiadványaiban a tisztán dokumentációs jellegű közlemények, forráskiadványok, szövegközlések és az önálló elméleti érdekű kutató munkák között fennáll. Szakembereink nem csekély része pusztán adatközlésre, dokumentációra, szövegkiadásra korlátozza munkáját. Mi sem áll távolabb tőlünk, mint az ilyen jellegű munkálatok szükségességét lebecsülni és az, aki figyelmeztetésünket így értelmezi, egyszerűen kiforgatja szavainkat azok tényleges értelméből. De igenis, hangsúlyozni kell, hogy a pusztá anyaggyűjtéssel még nem tettünk eleget a tudomány követelményeinek. Ez a tulajdonképpeni alkotó tudományos kutatás szempontjából segédmunka, előkészítő munka. Arról van szó, hogy a dokumentációs jellegű kiadványokból sokszor teljesen hiányzik a történeti összefüggésekre rámutató, a módszertani indokolást tartalmazó, az elvi következtetéseket levonó bevezetés, előszó, hiányzanak a megfelelő magyarázatok. Ennek következtében az ilyen kiadványokat gyakran nem engedélyezhetjük vagy átdolgozás céljából visszaadjuk a szerzőnek és szerkesztőnek.

Hogyan magyarázzuk ezt a jelenséget?

Aligha csalódunk, ha azt a nézetünket fejezzük ki, hogy a pusztá anyaggyűjtésre való szorítkozás *a társadalmi összefüggések megkerülésének mai formája*.

Vannak olyan tudományos szakembereink is, akik így vélik: Mi összegyűjtjük az anyagot, a következtetéseket vonják le mások. Itt azonban a munkamegosztásnak egy módszertanilag helytelen felfogásával állunk szemben. Az adat- és anyaggyűjtést nem lehet mechanisztikusan elválasztani az elmélettől, amely a szempontokat megadja. Ez az elmélet a társadalmi jelenségek világában a történelmi materializmus. Feldolgozás nélkül az anyag nem teljes értékű nyersanyag. Mi több, az anyaggyűjtés »semlegessége,« vagyis szemponttalansága oda vezethet, hogy a kiadványok rendkívül sok felesleges vagy viszonylag csekély értékű anyagot tartalmaznak, ugyanakkor pedig nem közölnek nagyobb jelentőségű adatokat, dokumentumokat, tényeket.

Ügyszólván bármelyik tudományágunk köréből hivatkozhatnánk példákra. Ugyanakkor azonban, amikor egyes kiadványok tisztán anyagközlésre szorítkoznak, a szerzők és szerkesztők rendkívül igényes címeket adnak nekik, amilyen pl. »A hun társadalom története« és hasonlók.

Mi nagyra becsüljük azt a tudást és szorgalmat, amelyet pl. egy olyan kiadvány megkövetel, mint a Bíborhanszületett Konstantin »A birodalom kormányzása« c. magyar vonatkozásban fontos művének Moravesik Gyula akadémikustól származó fordítása és kiadása. De amikor egész tudományágak összmunakásságáról van szó, nem elégedhetünk meg csak kiadványokkal és még olyan hasznos szövegközlésekkel sem.

Az elvi, elméleti kérdések tárgyalásától való tartózkodásban nyilvánvalólag az *objektivistikus álláspont* behatásával van dolgunk. Az objektivistikus álláspont nem az igazi tudományos tárgyilagosság álláspontja. Utóbbi magának a tárgynak helyes visszatükrözését, a tárgyban rejlő dialektika feltárását jelenti.

A társadalomtudomány tárgya az egész, a teljes társadalmi valóság, annak objektív és szubjektív (tudati) oldala. A valóság megvilágításának alapján a marxista tudomány a társadalomra vonatkozó *objektív igazságokat* állapít meg. Itt emlékeztetni kell Lenin szavaira: »a történelmi materializmus és Marx egész tana át és át van itatva az objektív igazság elismerésével«. (Materializmus és empiriokriticizmus. Szikra 1948. 325. l.) Ezzel szemben az objektívizmus, amely a »pártok felett«, »az osztályok felett« állónak igyekszik feltüntetni álláspontját, nem egyéb, mint a társadalmi valóság meghamisítását szolgáló, hamis, megcsontított képet adó tárgyalásmódja. Annyi mint a történelmi folyamatnak *csak* objektív oldalát tekinteni a szubjektív oldal nélkül. (Lenin.) Annyi mint a termelőerőket az alap nélkül, az alapot a felépítmény nélkül tekinteni. Ez a tudati tényező lebecsülését, elhallgatását jelenti s elkerülhetetlenül a fatalizmushoz vezet. Az objektíviztikus álláspont mélységesen ellenkezik a történelmi materializmus szellemével, a tudomány pártosságának marxista-leninista felfogásával, a felépítmény aktív szerepét feltáró sztálini tanítással.

Hazai társadalomtudományunknak, történettudományunknak fel kell vennie a harcot az objektívizmus káros és áltudományos álláspontjával, annak közvetlen és közvetett megnyilvánulásával. Át és át kell itatni a történelmi materializmus elméleti szempontjaival az egész kutatást, beleértve az anyaggyűjtő, adatközlő, anyagfeldolgozó munkát. Bátrabban kell haladnunk a megkezdett úton előre a marxista-leninista társadalomtudomány meghonosítása és teljes értékű alkalmazása irányában.

A reánk váró feladatok megoldásához szükséges nagy munkában aktív közreműködésre hívjuk fel az idősebb tudományos nemzedéket. Örömmel állapítjuk meg, hogy Szladits Károly akadémikus mai felszólalása mintegy szimbolizálja az idősebb nemzedék érdemes képviselőinek erre való készségét.

Az előttünk álló legfontosabb feladat abban áll, hogy az alap és felépítmény korszakalkotó sztálini elemzése alapján kidolgozzuk hazai vonatkozásban az alap és felépítmény sajátosságait, minden téren tekintetbe véve történelmi fejlődésünk jellegzetességeit és népi demokráciánk fejlődésének új mozzanatait.

További munkánkban teljes jelentőségükben érvényesíteni kell Sztálin szavait: »Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül.« A nyelvtudományi vita tanulságait levonva, hazai viszonylatban sem szabad lebecsülnünk a marxizmus vulgarizálásának veszélyeit és fel kell vennünk a harcot az ilyen tendenciákkal szemben. De ugyanakkor sohasem felejthetjük el, hogy központi feladatunk: a *harc az ellenséges ideológiák ellen*. Az új felépítmény kialakítása nem lehetséges a régi felépítmény maradványainak felszámolása, megsemmisítése nélkül! A mi viszonyaink között ez döntő fontossággal bír. Le kell leplezni és meg kell semmisíteni a Horthy-rezsim alatt urakodó reakciós, áltudományos elméleteket és módszereket. Fel kell számolni a reakciós idealizmus

befolyását a társadalomtudományokban és a természettudományokban, az antimarxista burzsoá közgazdaságtani elméletek itt-ott még mindig érezhető hatását, az imperialista sovinizmus és kozmopolitizmus megnyilatkozásait, az amerikai áltudományos szociológia előtt való hajbókolást, bármilyen rejtett vagy álcázott formában is nyilatkozzék az meg.

Szilárd meggyőződésünk, hogy ezeket az irányelveket betartva, ezektől a törekvésektől áthatva, a magyar marxista társadalomtudomány képes lesz az előtte álló nagy feladatok megoldására.

HOZZÁSZÓLTÁK:

Szladits Károly akadémikus,
Révész Imre akadémikus,
Moravcsik Gyula akadémikus.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A FELSZABADULÁS ÓTA ; EREDMÉNYEI, HIÁNYOSSÁGAI ÉS LEGSÜRGŐSEBB FELADATAI

(A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályán 1951. december 11-én tartott előadás)

Írta: MOLNÁR ERIK
akadémikus

Mindössze két-három éve, hogy a politikai fordulat nyomán, mely hazánkban lejátszódott, történelemtudományunk is a megújulás útjára lépett. De a szocialista építés korszakában a szellemi átépítés, vagy építés üteme is meggyorsul. Fiatalkorú marxista-leninista történettudományunk máris nem egy eredményre hivatkozhatik, de egy sor hiányossága is eléggé megmutatkozott ahhoz, hogy megállapításukkal az első lépést kiküszöbölésük felé megtehessek.

A múlt magyar történetírása megfelelt az elmúlt Magyarország társadalmi szerkezetének, vagy, helyesebben, különleges történeti okokból még ennek is mögötte maradt. A régi, 1945-ben felszámolt Magyarországon a gazdasági életben igen jelentős feudális maradványok állottak fenn, de ezek mégis a kapitalizmus keretei közé szorultak. A történetírásban ezzel szemben a burzsoá ideológia elemei szorultak be az uralkodó feudális-klerikális ideológia keretei közé, mely a Horthy-korszakban, a szellemtörténeti iránnyal, még új erőre is kapott, hogy a korszak vége felé fasiszta színváltózatba kezdjen átmenni.

A hivatalos magyar történetírás fenntartás nélkül magasztalta a nagybirtokos osztályt, igyekezett ennek úgynevezett nemzetfenntartó történeti szerepét minden úton-módon beigazolni. A parasztmozgalmakról ebben a történetírásban nem sok szó esett, ha beszéltek azokról, úgy a »pórlázadás iszonyait« emlegették, vagy Dózsa Györgynek — a Millenáris Történetből idézek — »azt a vakmerő gondolatát, hogy... az országban a népuralmat alakítsa meg.« Még kevésbé beszéltek a munkásosztályról, amint a figyelmet egyáltalán az új és legújabb kor helyett elsősorban a középkorra irányították. A »középkori magyar nagyhatalom« képét idézték egyre-másra, hogy alátámasszák a legújabbkori magyar imperializmus politikai törekvéseit. A nemzetiségi kérdés területén vad nacionalizmus tombolt. Azt hirdették, hogy a magyar uralkodni hivatott az ország alacsonyabbrendű nemzetiségein, és a Duna-medencében történeti hivatást teljesít, mikor az itt élő népek vezetésére törekszik. A román, akkor nem kevésbé nacionalista történetírással végeláthatatlan vitákba bonyolódott arról a kérdéstről, hogy a magyarok vagy románok éltek-e előbb Erdély területén. A szlovákokot úgy írták le, mint akinek »egész alakja és magatartása az alázatosság megtestesülése«, és a német imperializmus nyomában járva

mindent elkövettek, hogy lekicsinyeljék a szlávok világtörténeti szerepét. A magyar történetet elszakították a szomszédos népek történetétől és azt állították, hogy a magyarságot kultúrája a — német — nyugathoz fűzi, a — szláv — kelettel pedig szembeállítja. Mindezt a klerikális egyházi történétírók kiegészítették a pápák és a magyar klérus magasztalásával, akik szerintük politikájukban mindig szem előtt tartották a magyar nemzeti érdekeket, és a Habsburgok dicsérésével vagy mentegetésével, akikkel a magyar katolikus egyház szorosan összefonódott. A történelmi materializmusról ez a feudális-kerikális történetírás alig vett tudomást. Ha mégis foglalkozott vele, úgy az ismert módszer szerint a vulgáris materializmus képviselőivel, egy Ágoston Péterrel, vagy más hasonló íróval vitatkozott.

Arról, hogy a magyar történetírás ilyen és ne más legyen, az ország társadalmi szerkezetén kívül a magyar történettudomány szervezete is gondoskodott. Ennek két központja a felszabadulás előtt a Tudományos Akadémia, illetve az Akadémia Történelmi Bizottsága és a Történelmi Társulat voltak. Az állam ezeket anyagilag alig támogatta. Adományokból és alapítványokból tartották fenn magukat, amelyek a nagybirtokos arisztokráciától, a Széchenyiektől, Zichyektől, Károlyiaktól, Telekiektől eredtek, akikhez a velük szövetséges pénzarisztokrácia képviselői, a Wodianer bárók, Ullmann, Láncki Leó csatlakoztak. Így az Akadémia és a Társulat tudománypolitikájának irányítása a főúri adományozók kezébe jutott. Kissé burkoltabb formában, de lényegileg ugyanaz volt a helyzet, mint az Amerikai Egyesült Államokban, ahol a monopolista trösztök az egyetemeket és egyéb tudományos intézeteket közvetlenül is anyagi befolyásuk alatt tartják, és így gondoskodnak arról, hogy a tudomány az ő érdekeiket szolgálja.

Ilyen hazai előzmények után kellett hozzáfogni ahhoz, hogy teljesítsük a reánk váró feladatot, hogy újra írjuk a marxizmus-leninizmus szellemében a magyar történetet. Mit jelent ez a feladat? Majd három éve, hogy Andics elvtársnő ezt a kérdést a Történelmi Társulat újjáalakulásakor feltette és megválaszolta. Hadd válaszoljak a kérdésre újra, most, amikor az eredményeket kell a feladatokkal szembeállítani. Ez a feladat azt jelenti, hogy a magyar történetet, amelyet eddig lényegileg az elpolgáriasodó feudális osztályok álláspontjáról írtak meg, újra kell írni a munkásosztály álláspontjáról. Azt jelenti, hogy a magyar történetet, amelyet eddig lényegében a feudalizmus, imperializmus és a nacionalizmus szellemében és a tények meghamisítása alapján írtak meg, újra kell írni a szocializmus, a demokrácia, a béke, a népek barátsága szellemében, a legjobb nemzeti hagyományok, haladó és forradalmi hagyományaink tisztelete szellemében, s ami mind ennek egyformán előfeltétele és következménye, a történeti igazság, a tények tisztelete szellemében. Azt jelenti, hogy a magyar történelmet, amely eddig lényegileg az elnyomó kiváltságos osztályok története volt és a tömegek történeti szerepét lekicsinyelte, újra kell írni, mint elsősorban a magyar nép, a magyar dolgozók történetét, pártosan

állást foglalva a haladás erői mellett és szembehelyezkedve a reakció erőivel. Azt jelenti, hogy a magyar történetet, amelyet eddig a magyar glóbus szemszögéből, vagy e szemlélet újabb kiadásaként az »egyedül vagyunk« álláspontjáról írtak meg, a szomszéd népek történetével és az egyetemes történettel elszakíthatatlan kapcsolatban kell tárgyalni, mint egyik részét a dolgozók egyetemes felszabadulási harcának, beleágyazva abba a hatalmas történeti folyamatba, melynek zárófejezetét most írja a világproletáriátus, a Szovjetunió vezetése alatt. Azt jelenti, hogy a magyar történetírás központjába nem a középkort, hanem az új és legújabb kort kell állítani, mert mai küzdelmeink megértéséhez a legnagyobb segítséget ezek ismerete nyújtja, s hogy újabb történetünk központi kérdésének munkásmozgalmunk történetét kell tekinteni, mely az 1919-es Tanácsköztársaságon át proletárdiktatúránk mai, népi demokratikus formájához vezet. Jelenti továbbá, hogy el kell sajátítani a marxizmus-leninizmus történeti módszerét, a történelmi materializmust és filozófiáját, a dialektikus materializmust, mert ez minden tudományos történetírás szükség-szerű előfeltétele, és pedig el kell ezeket sajátítani *teljesen*, mert különben lecsúszunk a vulgáris materializmus színvonalára. S ezzel összefüggésben, ahogy azt a marxizmus-leninizmus szelleme elengedhetetlenül megkívánja, szakadatlan harcot kell vívni az ellenséges és tudománytalan történeti nézetekkel és ezek maradványaival saját gondolkodásunkban, kritikusan megrostálva eddigi történetírásunk eredményeit, de egyúttal könyörtelenül leleplezve célzatos hamisításait is.

Legvégül pedig állandóan szem előtt kell tartani, hogy amikor a magyar történetet az előbbi szempontok szerint újra írjuk, feladatunk nemesak az, hogy a magyar multat végre híven rekonstruáljuk, hanem az is, és elsősorban az, hogy a magyar jelent a jövő előkészítésében, a szocializmus építésében a történetírás eszközeivel támogassuk. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a történetírás a szocialista nevelés hatékony eszköze lehet, s hogy a történetíró, aki ezt az eszközt helyesen kezeli, aktívan kiveszi részét a társadalom szocialista átalakításából. Ezért történetírásunknak arra kell törekednie, hogy erősítse forradalmi és honvédő hagyományaink ismertetésével, a magyar kulturális teljesítmények feltárásával, a magyar nép szocialista hazaszeretetét, de egyúttal megerősítse népünkben a nemzetközi összefüggések kifejtésével a szolidaritástudatot is a világ összes dolgozóival, és mindenekelőtt a nagy szovjet néppel szemben, amely a haladás útján a világ összes dolgozóinak irányt mutat.

Újra írni tehát a magyar történetet, a marxizmus-leninizmus szellemében, igen nagy feladat. De az ilyen feladat csak ott merül fel, ahol megoldásának feltételei már adva vannak. A feladatot az a nagy szociális és politikai átalakulás vetette fel, amely a magyar nép életében a legutóbbi években végbement. S a megoldás feltételei abban a mértékben fejlődtek ki, ahogy a szociális és politikai átalakulás előrehaladt. 1945—48. között, amikor pártunk még harcban állott a burzsoázia pártjaival, hogy ezeket a hatalomból kiszorítsa, a történet-

írásban is állt még a harc a marxizmus-leninizmus és a burzsoá irányok között. Sőt, a fejlődés itt a politikai fejlődéshez képest még el is maradt. Ebben az időben történetírásunkban előtérben volt még a kozmopolita irány, amely az amerikai-angol imperializmus érdekeit szolgálta. Hallatta hangját a régi sovinizmus is, amely a nemzetiségi kérdést arra használta fel, hogy a szomszédos népi demokráciák ellen uszítson. Még a habsburgpárti történetírás is felemelte újra a fejét. A történeti folyóiratokat, a Századokat és a Revue d'Histoire Comparée-t ezek az irányok tartották kezükben, s a folyóiratok hasábjain nyoma sem volt annak, hogy az országban milyen átalakulás folyik. De a politikai fordulat évével a döntés a történetírásban is bekövetkezett. A marxista-leninista irány elfoglalta a magyar történettudomány vezető állásait, és teljes erővel megindult a munka, amely azt célozta, hogy összhangba hozza történetírásunkat szociális és politikai fejlődésünkkel.

Az azóta elért eredményeket főleg két tényezőnek köszönhetjük. Az egyik Pártunk és a kormányzat hathatós támogatása. Ez megteremtette a történettudomány tervszerű munkájának szervezett kereteit és biztosította a munka anyagi feltételeit. A fordulat évétől kezdve egymásután jöttek létre vagy alakultak újjá azok az intézmények, melyekben ma a történettudományi munka és ennek irányítása folyik. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet alapítását a Magyar Történelmi Társulat újjáalakítása és a Századok új szellemben való megindítása követte. Ezután létrejött a Történettudományi Intézet, majd megkezdte tevékenységét a Párt Központi Vezetősége mellett működő Központi Előadói Iroda, illetve ennek történelmi munkaközössége. Ezzel párhuzamosan a levéltári ügy is új szervezeti formát kapott. Végül pedig az egész történettudományi munka tervszerű megszervezését és irányítását kezébe vette előbb a Tudományos Tanács, majd az átszervezett Magyar Tudományos Akadémia, melynek II. osztálya ma nálunk a történettudomány legfelsőbb tudományos fóruma.

Éppily fontos volt az elvi irányítás is, amelyet történettudományunk Pártunktól kapott. Pártunk vezetői, különösen Rákosi, Farkas és Révai elvtársak megvilágították iránytmutató kijelentéseikkel és észrevételeikkel a magyar történet döntő fordulatait. És a párt II. kongresszusa külön is felhívta a figyelmet a történetírás nevelő feladataira, arra az értékes támogatásra, amelyet történetírásunk népünk mai küzdelmeinek nyújthat a hazafias, honvédő hagyományok feltárásával.

Ez volt az egyik döntő segítség. A másikat a magyar történettudomány a Szovjetunió történettudományától kapta. A Szovjetunió tapasztalatainak és eredményeinek átadásával, amint társadalmi életünk valamennyi területén, úgy itt is felbecsülhetetlen segítséget nyújtott. Mi készen kaptuk a Szovjetunióban 30 éve folyó történettudományi munka eredményeit, mindenekelőtt azt az útmutatást, hogy hogyan kell konkrétan alkalmazni a történelmi materializmus módszerét egy meghatározott ország történetére. Ezzel rengeteg munkát,

erőfeszítést és időt takarítottunk meg, s egészen bizonyos, hogy ma jóval kevesebb eredményről számolhatnánk be, ha ez a segítség elmarad. Mint a társadalmi élet többi területén, a szovjet segítség fejlődésünket itt is rendkívül meggyorsította. A részletkérdéseket illetően elég itt utalni azokra a tanulságokra, amelyeket a Szovjetunióban lefolyt Porsnyev-vita és a periodizációs vita nyújtott, vagy a szovjet tudományoknak azokra a módszertani szempontjaira, amelyek nálunk is megkönnyítették az ökonomista elhajlás leküzdését.

Emellett egy más komoly segítségről is megemlékezhetünk, amely társadalomtudományunk többi ágaival szemben éppen a történettudománynak vált javára, s ezt a többi ágakkal szemben előnyhöz juttatta. Ezt a segítséget az jelentette, hogy a magyar történet egyes területeinek marxista-leninista feldolgozása már a felszabaduláskor rendelkezésre állott. Itt elsősorban Révai elvtárs történeti munkáit kell megemlíteni, melyek az ifjú magyar történész nemzedéknek nemcsak eredményeikkel, de a marxista-leninista módszer biztos kezelésével is példát mutattak, és nagymértékben hozzájárultak fiatal kádereink marxista-leninista szellemben való neveléséhez, illetve átneveléséhez. Ezt a feladatot könnyítették meg Andics Erzsébet, Mód Aladár és Molnár Erik munkái is.

Végül a nagy történeti átalakulás, amelynek részesei voltunk, növelte a történet iránti érdeklődést és élesítőleg hatott a történeti érzékekre. A felsorolt körülmények azután, együtt, lehetővé tették, hogy a fordulat éve után a marxista-leninista kutatómunka a magyar történet különböző területein viszonylag széles keretek között megindulhason.

A munkából a régi történész káderek legaktívabb, fejlődésre leginkább képes csoportja is kivette a részét, ami az új és a régi káderek széleskörű együttműködésében nyilvánul meg, kollektív és gyűjteményes munkák elkészítésénél és a Századok hasábjain. A régi kádereket a Tudományos Akadémia és a Történelmi Társulat helyes politikája nyerte meg az együttműködés ügyének. Nem egy akad a régi történészek között, aki teljes őszinteséggel és fenntartás nélkül csatlakozott a marxizmus-leninizmushoz, mert tudatára ébredt annak, hogy a történetírás egyetlen tudományos módszere a történelmi materializmus.

Intézményeink munkáját tekintve, a Magyar Munkásmozgalmi Intézet, amelyet Réti László elvtárs vezet, néhány fontos kiadvánnyal kezdett hozzá alapításakor kitűzött céljának megvalósításához. Ezek közül különösen a Magyar Tanácsköztársaság 1919. című emlékalbumot és a Rákosi-per című okmánygyűjteményt kell itt kiemelni. Nagyjelentőségű tény, hogy megindult a Magyar Munkásmozgalmi Válogatott Dokumentumainak kiadványsorozata. Előkészítés alatt áll Rákosi elvtárs életrajza és a magyar párttörténet kérdéseinek feldolgozása. Végül hatalmas munkát végez az Intézet, hogy a magyar munkásmozgalmi okmányait, emlékeit, forrásait összegyűjtse.

A Magyar Történelmi Társulat többirányú szerepe közül első helyen kiadói működéséhez fűződő tevékenységét kell említeni. A Társulat kiadásá-

ban jelenik meg történettudományi folyóiratunk, a Századok, amely összefogja és munkára ösztönzi történészeinket. A Századok tág teret juttatott hasábjain legújabbkori történetünk kérdéseinek s nagy figyelmet szentelt haladó és honvédő hagyományainknak. A történeti munkák jórésze itt jelent meg. Emellett a Társulat kiadott több jelentős tudományos művet is. Megindította Kossuth összes munkáinak kiadását, amelyből eddig négy kötet jelent meg, és Kossuth születésének 150. évfordulóját Kossuth Emlékkönyv kiadásával ünnepli meg. A Társulat adta ki »A magyar nép története, rövid áttekintés« című munkát, amely első kísérlet nemzeti történetünknek marxista igényű népszerű feldolgozására. Itt jelenik meg rövidesen Léderer Emma elvtársnő: »A kapitalizmus kezdetei Magyarországon« című műve is. A Társulat fontos tevékenysége a marxista-leninista szellemben felfogott magyar történelem népszerűsítése. Ennek eszközei: előadások, vándorgyűlések, a fővárosban és a vidéken, különösen üzemi előadások. Továbbá a Társulat népszerű kiadványsorozatokat ad ki, melyek közül az egyik a történettudomány különböző kérdéseivel foglalkozik, a másik pedig multunk nagy haladó egyéniségeinek életét ismerteti. A Társulat népszerűsítő munkájának eredményességét mutatja, hogy előadásai nagy érdeklődést váltanak ki, s hogy a népszerű életrajzok utolsó példányig elfogytak. 1950-ben a Társulat pályázatot is hirdetett, amelyre a fiatal történészek széles köre jelentkezett munkáival.

A Történettudományi Intézet nemzeti történetünk keretében elsősorban a munkás- és parasztmozgalmak kutatását tűzte ki céljának. A munka munkaközösségek keretében meg is indult, de azután alárendelődött az Intézet időközben napirendre került nagyszabású feladatának, amely a magyar történet egyetemi és főiskolai tankönyvének hat kötetben való elkészítésében áll. Ezekben a tankönyveken vezető történészeinken és az Intézet munkatársain kívül nagyszámú külső munkatárs is dolgozik, úgyhogy a munka összesen mintegy 120 tudományos munkaerőt mozgósít. Az Intézet jelentős bibliográfiai munkát is végez, mely történetünk bibliográfiai anyagát az 1825-től 1950-ig terjedő időre állítja össze.

A Központi Előadói Iroda történelmi munkaközössége egyik legfőbb feladatának történetünk vitás kérdéseinek tisztázása tekinthető. Emellett a munkaközösség brosrákat ad ki és előkészít előadásokat, pártunk politikájának közvetlen alátámasztására. A munkaközösség több fontosabb művet megbírált és állást foglalt néhány elsőrendű kérdésben. Így foglalkozott Molnár Erik: »A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig« című munkájával, ami alkalmat nyújtott több alapvető módszertani kérdés tisztázására, és megvizsgálta a munkásmozgalom és a nemzeti függetlenség viszonyának kérdését. Komoly szerepet játszik, mint a kommunista történészek aktívja. Hatása nemcsak a munkaközösség tagjainak fejlődésében nyilvánul meg, hanem széles körben kiterjed a pártonkívüli történészekre is.

Akadémiánk a fontos tudományos munkák kiadását tekinti egyik főfeladatának. Az Akadémia kiadásában jelent meg az 1848—49-i minisztériumi levéltári anyag és a Zsigmond-kori okmánytár I. kötete.

Ha a feldolgozott tárgykört nézzük, azt lehet mondani, hogy a központi helyet az 1848—49-es forradalom és szabadságharc és az ezt előkészítő korszak története foglalta el. Történészeink a parasztság és a nemzetiségi kérdés történetét is főleg ezzel a korszakkal kapcsolatban tanulmányozták. Ennek több oka volt. Az első az, hogy az elmúlt évekre esett az 1848-as forradalom 100 éves évfordulója. A második, hogy Révai elvtárs történelemszövegeink munkáját alapvető és iránymutató műveivel leginkább itt könnyítette meg. Az utolsó ok pedig az a vonzóerő, amelyet történetünknek, ez a ragyogó korszaka természetesen leggyakrabban megújított történettudományunkra.

Így marxista-leninista történetírásunk történetünk valamennyi korszaka közül az előbbit dolgozta fel legalaposabban. Történészeink egész sora résztvett ebben a munkában, hogy csak Andics Erzsébetet, Ember Győzőt, Gerőné Fazekas Erzsébetet, Hanák Pétert, Haraszi Évát, Mérei Gyulát, Mód Aladárt, Nemes Dezsőt, Révész Imrét, Spira Györgyöt és I. Tóth Zoltánt említssem. Ezzel a kérdéssel foglalkozott a »Forradalom és Szabadságharc 1848—49« című gyűjteményes kötet. Ide kapcsolódik Kossuth összes műveinek kiadása. S ehhez a körhöz tartozik a most készülő Kossuth Emlékkönyv, valamint Andics Erzsébet elvtársnő sajtó alatt lévő munkája, »A magyar szabadságharc főúri árulói«, mely »Az egyházi reakció 1848—49-ben« című munkáját követi, és végül Gerőné Fazekas Erzsébet készülő munkája: »A nemzetiségi kérdés 1848—49-ben.«

Történetünk egyéb kérdéseit nézve, az eredeti tökefelhalmozással Pach Zsigmond Pál foglalkozott, akinek kutatásai új megvilágításba helyezték a nagybirtok XVII. századi gazdasági szerkezetét. Székely György bevezető tanulmánya »A magyar parasztháború irodalma 1437—1514« című kötethez a magyar parasztháború eseményeit világítja meg. A román nemzetiségi történetnek a parasztkérdéssel összefüggő egyik oldalát I. Tóth Zoltán munkája: »Az Erdélyi Érchegeység parasztmozgalmaik« ismerteti, és rövidesen megjelenik Kovács Endre könyve is a magyar-cseh történelmi kapcsolatokról. A klerikális reakció elleni harcot szolgálta még Léderer Emma munkája, amely a Vatikán magyarországi szerepét leplezi le az Árpád-korban. A felsorolt monográfiák mellett az összefoglaló munkákat Molnár Erik könyve, »A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig« képviseli. Nagyobb korszakot ölel még fel Mód Aladár munkája, a »400 év küzdelem az önálló Magyarországért«, amelyet szerzője a felszabadulás után teljesen átdolgozott.

Az idő rövidsége nem engedi meg, hogy a megjelent és a közeljövőben megjelenő munkák közül az említettekén kívül másokra is kitérjek. Csak Elekes Lajos készülő Hunyadi János-életrajzát említem még meg, amely, az eddig megjelent előtanulmányokból következően, Hunyadi Jánost, történetünk egyik

legnagyobb alakját, teljes nagyságában fogja bemutatni. Az egyes művek méltatása sem lehet itt feladatunk. Célom az, hogy *általános* képet nyújtsak arról a munkáról, amely megújhódott történettudományunk körében folyik. Azt hiszem, hogy a kép vázlatos jellege mellett is megmutatja, hogy marxista-leninista történettudományunk az eltelt rövid idő alatt is komoly munkát végzett, és igyekezett eleget tenni annak a feladatnak, amelyet pártunk eléje állított. A munka eredményeképpen multunk nem jelentéktelen része marxista-leninista megvilágításba került, és történettudományunk népünk politikai neveléséhez is hozzájárult munkájával.

Az persze elkerülhetetlen volt, hogy munkánk átvizsgálása közben egyes általános jellegű hiányosságok felszínre ne kerüljenek. Az egyik hiányosság a kutatómunka tárgy körének leszűkítésében áll, s annak bizonyítéka, hogy munkánk nem volt elég tervszerű. Ha a kérdést korszakok szerint nézzük, azt kell megállapítani, hogy éppen a legfontosabb korszakot, azt, amely az 1919-es proletárdiktatúrával és közvetlen előzményeivel kezdődik és a felszabadulásig, mai proletárdiktatúránk közvetlen előzményéig tart, nem részesítettük a szükséges figyelemben. A felszabadulás utáni kort pedig egyáltalán nem világítottuk meg. Ami meg az egyes részterületeket illeti, itt csoportjával lehet felsorolni azokat a kérdéseket, amelyekre több gondot kellett volna fordítani, vagy amelyeket teljesen elhanyagoltunk. A magyar munkásmozgalom történetével az eddiginél is többet és behatóbban kell foglalkoznunk. Általános összefüggéseiben és minden részletében a legalaposabban fel kell tárnunk munkásosztályunk történetét, azt a szerepet, amelyet nemzeti életünkben a multban játszott, s amely előkészítette mai vezető szerepét. Az évezredes magyar-országi kapcsolatokkal, melyeknek betetőzése a felszabadító Szovjetunióval ma fennálló testvériesen meleg viszonyunk, csak néhány kisebb tanulmány foglalkozott. Történettudományunk ugyan tisztában van a kérdés fontosságával — a kérdéssel az Előadói Iroda munkaközössége külön is foglalkozott — s egyik legsürgetőbb adósságának tekinti, hogy az idevágó gazdag anyagot méltó formában feldolgozza. Feltárássra vár még részleteiben az a szerep is, amelyet a szlávok a középkori magyar társadalom és állam, sőt a magyar etnikum kialakításában játszott. Igen kevés történet, hogy leleplezzük az angol-amerikai tőke gyarmatosító törekvéseit a Horthy-korszak idején. Itt szinte csak Zsigmond László tanulmányát lehet megemlíteni. Nem fordítottunk kellő figyelmet a szomszéd népekkel való kapcsolataink, e fontos haladó hagyományok feltárássára sem. Ezen a téren a munka megindult ugyan és kibontakozóban van. De például a török ellen vívott közös harcaink története lényegileg feldolgozatlan maradt és kevés történet, hogy a lengyelekkel közös szabadságharcos hagyományainkat kimutassuk. Jobban előrehaladtunk a nemzeti és a nemzetiségi kérdés vonalán, de az idevágó kérdések feldolgozása eddig jórészt az 1848-as korszakra összpontosult. Olyan kérdések pedig, mint a soknemzetiségű magyar állam keletkezése és történeti szerepe, és a magyar etnogenezis és nemzetté válás, eddig fel

sem vetődtek, vagy csekély figyelemben részesültek. Kevés történt a kultúr-történet területén is, hogy kimutassuk sajátos kultúrértékeinket, azokat az értékeket, amelyekkel a magyarság az egyetemes emberi kultúrát gyarapította. Pedig itt a munkát, ami a régebbi korokat illeti, a szó legszorosabb értelmében előlről kell kezdeni, hogy kiválaszthassuk és megfelelően értékelhessük a magyarországi kultúrhagyatékából azt, ami a *magyar* társadalmi fejlődésből ered. Nem fogtunk hozzá történettudományunk történetének megírásához sem. Holott ez is fontos formája az ellenséges ideológiák elleni harcnak és ezek leleplezésének, s az is fontos, hogy ezzel kapcsolatban történetírásunk haladó hagyományait megismerjük és megismertessük. Végül pedig, bármennyire is magától értetődő, hogy a magyar történettudomány főfeladata a magyar történet megírása, teljesen, mint eddig tettük, az egyetemes történet művelésétől sem zárkozhatunk el. Itt a népi demokráciák története a legközelebb eső munkaterület.

A felsorolt feladatok teljesítése persze káderkérdés is, s ameddig elegendő tudományos káderrel nem rendelkezünk, a kérdések fontossága szerint sort kell tartanunk. De kádereink mennyiségben és minőségben örvendetesen növekednek, s ezért nem árt, ha a figyelmet az elmaradt területekre már most felhívjuk. Az a körülmény egyébként, hogy egyetemi tankönyveinken dolgozunk, már most is rákényszerít bennünket a magyar történet minden oldalú feldolgozására, a legrégebbi időktől kezdve egészen a felszabadulást követő évekig.

Rendkívül hiányos még a történettudomány együttműködése a rokon tudományágakkal, régészettel, néprajzzal, nyelvtudománnyal, irodalomtörténettel, művészettörténettel és így tovább, ami pedig komoly hézagokra fog vezetni kutatásunk eredményeiben, ha sürgősen nem orvosoljuk. Továbbá nem kísérjük a megkívánható és szükséges figyelemmel a szovjet történettudomány fejlődését és eredményeit, és így korántsem aknázzuk ki teljesen a segítségnek azt a hatalmas lehetőségét, amelyet a szovjet tudománytól kaphatunk. Meg kell mondani, hogy ebben a tekintetben az összes népi demokráciák közül mi állunk a leggyengébben. Kevés könyvet fordítunk és ezeket sem a legjobban választjuk meg. És történészeink az orosz nyelv elsajátítására sem törekednek a szükséges buzgalommal. Pedig azzal feltétlenül tisztában kell lenni, hogy marxista-leninista történész nem végezhet ma az orosz nyelv ismerete nélkül a tudomány színvonalán álló munkát.

Az utóbbi körülményekkel függhet össze az, hogy történészeink — a marxista-leninista történészekről beszélek — a szovjet történészekkel ellentétben bizonyos közömbösséget tanúsítanak az elméleti kérdések iránt, aminek következtében tárgyukon nem uralkodnak kellőképpen és itt-ott dogmatikus nézetek ütik fel fejüket. Közismert dolog, hogy Magyarország történetében Ausztriától való függése milyen nagy szerepet játszott. Történetírásunk ezzel kapcsolatban gyarmati függésről beszél. De a marxizmus-leninizmus gyarmati elméletével, amelyet klasszikusaink Marxtól Sztálinig sokoldalúan és részletesen kidolgoztak, történetírásunk már nem foglalkozik, s így nem vizs-

gálja, hogy Magyarország függését Ausztriától milyen értelemben lehet és kell is gyarmati függésnek tekinteni. Így azután az is megtörténik, hogy amikor az eredeti tőkefelhalmozás menetét, tehát egy olyan gazdasági folyamatot kell felderíteni, amelyet Magyarország függő helyzete kétségtelenül lényegbevágóan befolyásolt, a kérdés megoldásánál eleve lemondanak a gyarmati elmélet iránymutató megállapításairól, és egyedüli elméleti kiindulópont gyanánt a tőkefelhalmozás angliai menete szolgál, úgy, ahogy azt Marx a Tőkében kifejtette. Pedig kétségtelen, hogy az eredeti tőkefelhalmozás egészen másként játszódik le a kizsákmányolt, függő helyzetben lévő feudális országokban, mint egy olyan országban, amely a tőkés fejlődés élén jár és a félgyarmati világot kizsákmányolja.

A gyarmati helyzet politikai szempontból a függetlenség hiányában nyilvánul meg. A függetlenségi kérdést, a nemzeti függetlenségért vívott szabadságharcainkat fiatal történetírásunk helyesen értékeli, amikor ezeket legfontosabb haladó hagyományaink közé sorolja. A nemzeti függetlenség a gazdasági és kulturális haladásnak rendszerint döntően fontos feltétele. De azért a függetlenség kérdésére is érvényes a dialektikus gondolkodásnak az az alaptétele, amelyet Sztálin elvtárs így fogalmazott meg: »minden a körülményektől, helytől és időtől függ«. Voltak feudális függetlenségi harcok, a hódító és centralizáló cárizmus ellen, amelyeket a szovjet történetírás negatívan értékelt. A szovjet tudományban ezt a problémakört a kisebb rossz kérdésének nevezik. Ezenfelül nem kétséges, hogy a függetlenség érdekét a leghaladóbb mozgalom, a munkásmozgalom érdekeinek alá kell rendelni. Mi következik ebből? Az következik, hogy a kérdést elméletileg tisztázni kell. Az következik, hogy függetlenségi harcaink haladó jellegét elméletileg is meg kell alapozni. Ennek elmulasztása máris oda vezetett, hogy egyik szerző történetünk központi kérdésének az 1867—1900-as korszakban is a függetlenségi törekvéseket és nem az osztályharcos munkásmozgalmat tekintette. Egy másik szerző pedig fordítva, elhanyagolta a munkásmozgalom előtt állott nemzeti feladatokat.

Hasonló a helyzet a centralizáció kérdésével is. Az államhatalmi centralizáció nagy jelentőségű a haladás szempontjából. Ismeretes és tudjuk, hogy Sztálin elvtárs milyen nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a feudális szétforgácsoltság felszámolása a centralizáció útján döntő feltétele a függetlenség megtartásának, a gazdasági és kulturális fejlődésnek. De Sztálin elvtárs arra is rámutatott, hogy a centralizáció csak meghatározott történeti feltételek, alapvetően gazdasági és részben politikai feltételek mellett lehetséges, amelyek a feudális szétforgácsoltság viszonyai között alakulnak ki, hogy tehát a centralizáció csak meghatározott feltételek mellett haladó jellegű. S ez megint olyan elméleti szempont, amelyet történészeink a történeti események értékelésénél hajlandók elhanyagolni.

Valójában mindkét kérdés, amelyet érintettem, egy általánosabb elméleti kérdésben gyökerezik. A marxizmus-leninizmus a történetírástól feltétlenül meg-

kívánja a határozott és egyértelmű pártos állásfoglalást. A marxista-leninista történetírásnak, amikor a történeti eseményeket értékeli, határozottan és egyértelműen állást kell foglalnia a haladó törekvések mellett és szembe kell helyezkednie a reakciós törekvésekkel. De az elmélet iránytűjéről itt sem mondhatunk le. Ahhoz, hogy pártosan állástfoglalhassunk, előbb tisztázni kell elméletileg a haladás és a reakció változó kritériumait, az egyetemes történeti folyamat, a marxizmus-leninizmus klasszikusai és a szovjet tudomány útmutatásai alapján, s ezt az általános elméletet kell azután külön-külön alkalmazni, a magyar történet minden egyes korszakára, a korszak konkrét viszonyainak gondos elemzése alapján. Mert mi történik, ha beérjük egyszerű, kívülről betanulható formulákkal? Az történik, hogy amikor bonyolultabb korszakokkal kerülünk szembe, formuláink csődöt mondanak, és akarva-nemakarva, lecsúszunk a burzsoá objektivizmus álláspontjára, egyszerűen azért, mert a szükséges elméleti alap hiányában nem tudunk pártosan állástfoglalni.

S itt nem valami elképzelt nehézségről van szó. Történetírásunk, az egyetemi tankönyvek elkészítésével kapcsolatban, szembe fogja magát találni a XVII. század problémáival, a XVII. század ellenmondással teli történetével, melyet pártosan kell majd értékelni. Itt a függetlenség és a centralizáció szempontjai egymagukban hasznavehetetlenek, mert a függetlenségi és a centralizációs törekvéseket két ellentétes erő, a feudális szabadságharcos párt és a Habsburg-abszolutizmus képviseli, amely idegen és gyarmatosító jellege mellett belső erőkre, néha még népi elemekre is támaszkodik. Múlt történetírásunk »kuruc« irányja a függetlenséget, a »labanc« irányja a centralizációt választotta. De mi nem eshetünk egyik irány uszályába sem, hanem keresztül kell vinnünk saját marxista-leninista vonalunkat. S ez megfelelő elméleti alap nélkül nagyon nehéz dolog, ha nem lehetetlen. Mert itt a függetlenségi törekvést olyan feudális réteg képviseli, amely nem az angol »új nemességhez«, hanem a lengyel slachta-hoz hasonlít, s ezért az ország polgári fejlődését veszélyezteti. A centralizációs törekvések mögött pedig az a Habsburg-abszolutizmus áll, mely, a francia és angol királyokkal ellentétben, nem a haladó polgárságra, hanem a reakciós ellenreformáció erőire támaszkodik, de ugyanakkor a mindennél fenyegetőbb török veszedelemmel szemben, mint erre Sztálin elvtárs rámutatott, mégis az erők tömörítőjének szerepét tölti be. S itt csak melleleg jegyzem meg, hogy ezek az összefüggések megkívánják a Habsburg-abszolutizmus társadalmi természetének és történetének pontos tisztázását is, amivel új történetírásunk eddig még alig foglalkozott.

Más, elméletileg nem tisztázott sémákkal is találkozunk. Például azzal a gondolattal, hogy a haladó erőt a feudális társadalomban a kizsákmányolt nemességgel szemben mindig a kizsákmányolt parasztság képviseli. Ez a felfogás történetírásunkban a 48-as események értékelésével kapcsolatban baloldali elhajlásokra is vezetett. Tudjuk, hogy a szovjet tudomány a most lefolyt Porsnyev-vitában ezt az álláspontot elvetette. És világos is, hogy a feudális

nemesség haladó szerepet tölt be, amikor a rabszolgatársadalom vagy a szabad parasztság romjain felépíti a feudális társadalmat. Milyen feltételek mellett tölti be ezt a szerepet a felépült feudális társadalomban? Erre a kérdésre is az általános elméletnek kell válaszolnia. De a mi körünkben véglegesen még az a kérdés sem tisztázódott, hogy Aba Sámuel mozgalmát és az úgynevezett pogány felkeléseket haladó vagy reakciós jellegűnek kell-e tekinteni?

Az elméleti tájékozatlanság munkánkat más összefüggésekben is akadályozza. Miután az ökonomista elhajlásból többé-kevésbé kiláboltunk, most az ellenkező elhajlás fenyeget. Vannak történészeink, akik, az ökonomiai materializmus vádjától tartva, elméleti bizonytalanságukban visszariadnak attól, hogy gazdaságtörténettel foglalkozzanak. Már pedig, ha a történetet úgy is írjuk meg, mint osztályharcok történetét, de az osztályharcot a gazdasági viszonyokra, a termelési erők fejlődésére és ezeknek a termelési viszonyokkal való összeütközésére nem vezetjük vissza, az ilyen történelem nem a marxista-leninista elméleten, hanem valamiféle voluntarista erőszak-elméleten fog alapulni.

Még egy elméleti hibát szeretnék megemlíteni, ahol az egyik végtelből szintén a másikba esünk. A múlt hibája az objektivista magatartás volt, az, hogy nem értékeltük kellőképpen a történettudomány, mint felépítmény aktív szerepét, s ezért történetírásunk nem volt eléggé politikus, nem szolgálta a jelen aktuális feladatait úgy, mint kellett volna. Ma viszont a hamis aktualizálással vagy modernizálással találkozunk, azzal, hogy a jelent visszavetítjük a múltba, a múltat erőszakoltan is összekapcsoljuk a jelen feladataival, — ami Pokrovszkij történetírásának volt egyik alapvonása. Így például találkozunk egy olyan feldolgozással, amely 1919. kommunistáit azonosnak veszi az 1945-ös Magyar Kommunista Párttal, vagy a XIX. század második felének magyar munkásosztályát a felszabadulás utáni munkásosztállyal.

Mindebből az következik, hogy a történeti elmélettel, vagyis a történelmi materializmussal, és a dialektikus materializmussal, egyáltalában a marxizmus-leninizmus klasszikusaival az eddiginél sokkal behatóbban kell foglalkoznunk, úgy, amint ezt a Szovjetunióban teszik. Ellenkező esetben az a veszedelem fenyeget, hogy félrecsúszunk a vulgarizáló és sematikus vagy a dogmatikus történetírás útjára, vagy lecsúszunk a leíró történetírás színvonalára, amely a történet eseményeit nem képes elméletileg általánosítani.

Mint minden tudomány, úgy a történettudomány fejlődésének is egyik legfontosabb hajtóereje a kritika és önkritika. Ezekkel sem állunk a legjobban. Nem mondható, hogy a kritikai szellem körünkben különösebben fejlett volna. A vita túl kevés. A híralatot gyakran bizonyos elnéző vonás jellemzi, az önkritika pedig nem egyszer túlzásba megy át. Mindkettőnél szerepet játszik az elméleti bizonytalanság, mely a támadástól és védekezéstől egyformán visszatart és lesüllyeszti vitáink eszmei színvonalát.

Azonban a felsorolt hiányosságok nagyrészt marxista-leninista történet-tudományunk fiatalságából erednek. Kiküszöbölésük idő kérdése és minden erőt arra kell fordítanunk, hogy ezt az időt megrövidítsük. Ennek legfontosabb eszköze az, hogy kapcsolatainkat a Szovjetunió élenjáró történettudományával az eddiginél jóval szorosabbra fűzzük és közvetlenné tegyük. Át kell vennünk tervszerűen a szovjet tudományos módszereket, el kell sajátítanunk a szovjet tudomány eredményeit, a szovjet tudomány és Sztálin elvtárs tanításainak segítségével emelni kell elméleti színvonalunkat. Ha ezeknek a követelményeknek eleget teszünk, hiányosságainkat is ki fogjuk javítani, és méltóan fogjuk megoldani azt a nagy feladatot, amelyet a dolgozó magyar nép, a magyar munkásosztály és Pártunk reánk bízott.

HOZZÁSZÓLTAK:

Eckhart Ferenc egyetemi tanár,
Réti László, a Munkásmozgalmi Intézet igazgatója,
Tilkovszky Lóránd aspiráns.

KOSSUTH HARCA A REAKCIÓ ELLEN

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. december 12-én tartott előadás)

Írta: ANDICS ERZSÉBET
akadémikus

Amikor a fiatal Kossuth a mult század harmincas éveinek elején a politikai élet színterére lép, a magyar nemzeti mozgalomban évszázados tradícióként érvényesül a bizalmatlanság és szembenállás az »udvari párt«-tal, a felső-táblán túlnyomó többséggel rendelkező, az országos méltóságokat betöltő nemzetietlen főnemességgel. Ha ez Széchenyi fellépése során egy időre némileg csökken is, később annál erősebben előtérbe lép, egyenes arányban azzal, ahogy a nemzeti mozgalom anti-abszolutisztikus jellege egyre határozottabb anti-feudális vonásokkal gazdagodik.

A nemzeti és reform-mozgalmat támogató középnemesség megyei össze-
jöveteleinek, az alsó-tábla üléseinek levegője szinte izzó a harag és felháborodás
állandó kitöréseitől »a nagyméltóságú Főrendekkel« szemben, akiknek el-
utasító magatartása a végsőkig elődázza, sok esetben lehetetlenné teszi a leg-
szerényebb, legmérsékeltebb reformok keresztülvitelét is. Kölcsey Ország-
gyűlési naplója tele van panaszokkal a Bécset kiszolgáló »keresztes és kulcsos«
»méltóságosokra«, a »káptalani helyeken és püspöki székekben oly áldott
ebédekkel és vacsorákkal hizlalt« főpapokra.¹ Kölcsey szerint a főrendek szemé-
ben »milliók nyugalma« »tekintetet nem érdemek.«² Az oligarchia »rosszul
tanulta meg a magyar nép történeteit«, majd csak a maga »kárán tanul.«³

A nemzetietlen, előjogaihoz mindenáron ragaszkodó arisztokrácia ellen
Deák is nem egyszer kikel. A főrendekről mondja 1835. október 31-i beszédében,
hogy ők azok, akik »miatt estek el a diétán nemzetünknek legforróbb kívánatai.«⁴
Ismételten kifejti, hogy »a nemzet kincse nem a nemzetségek régi nevének
megtartásában, nem az értékeknek egynéhány kezekbe halmozásában áll«
és hogy »a hajdankornak körülményeivel a fényes nemzetségek hajdani fontos-
sága is elenyészik.«⁵

Még nagyobb szenvedélyességgel támadta báró Wesselényi Miklós a
németesedést terjesztő magyar arisztokráciát, »a gyáva s undok korcsokat«,

¹ Kölcsey Ferenc Országgyűlési naplója, Bp., 1886. 213, 92, 107, 111. l.

² U. o. 122. l.

³ U. o. 122. 118. l.

⁴ Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei. Bp., 1903. I. köt. 174. l.

⁵ L. Deáknak 1834. július 12-én a kerül. ülésen a hitbizományok ellen mondott beszédét. Kónyi i. m. 77—78. l.

akiket »hiú fény-vadászás s udvari kegy szomja kicsalt« a honból, »a nagyurak s az őket majmolók szolgálját.«⁶

A reform-nemzedék önön küzdelmei tükrében élesebben meglátta az arisztokrácia vétkeit a multban is. »Ezeknek ősei — írta a magyar mágnásokról keserűen Kölcsey — hagyták el a Giskra elleni csatában Hunyadi . . . Ezeknek ősei hagyták el a szabadság harcán Rákóczit.«⁷ A magyar arisztokrácia bűneivel, »a főúri göggel és visszavonással« magyarázta Czuczor a mohácsi vészt.

»Isteni ostorként ült úr jobbágya nyakára,

S a pórnak kicsikart vére kiálta bosszút.

S megnehezült a világbírónak ítélete, s lőn a

Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács.« (1837)

Csoda-e, hogy a fiatal Kossuth első nagyobb feltűnést keltő megyegyűlési fellépésében a »rossz hazafiakról« beszél, akiket a bécsi udvar »jutalmazni szokott,« amiről báró Vay Miklós zempléni alispán siet is jelentést tenni gróf Reviczky kancellárnak.⁸

Hogy e korszak arisztokrata-ellenes levegőjét a fiatal Kossuth milyen mélyen magábaszívta, bizonyítja az is, hogy esztendőkkel később, a konzervatív párttal hadakozva arra hivatkozik, hogy az országban csak két párt van és ez a két párt az évszázadok óta fennálló »hazafi párt« és »udvari párt.«⁹ A főnemesség egy részének csatlakozása a reform-mozgalomhoz, gróf Batthyány Lajosnak és társainak buzgósága e téren, még szövetségük legjobb idejében sem tudja Kossuthal elfeledtetni, hogy a magyar mágnások a történelem folyamán országos méltóságukat rendszerint a nemzet érdekei ellen használták fel. Mint tudjuk, Kossuth 1847 elején eléggé élesen visszautasította Batthyány arra vonatkozó javaslatát, hogy a megüresedett nádori széket magyar mágnással töltsék be.¹⁰

De akármilyen arisztokrata-ellenes volt a környezet és a levegő, amelyben Kossuth felnőtt és első politikai lépéseit megtette, viszonyát a magyar nagybirtokos főnemességhez nem valami hagyományos és öröklött elfogultság jellemzi. Politikai álláspontját ebben a kérdésben lépésről-lépésre, *saját politikai tapasztalatai alapján* alakítja ki; ez nem történik egyik napról a másikra és nem is történik nyílegyenes vonalban. »Országgyűlési Tudósításait« ugyan átfűti az indignáció a felső-táblán székelő »szervilis felekezettek«, különösen a »szervilitás minden mértékét« meghaladó kat. főpapokkal szemben,¹¹ de ez

⁶ Wesselényi beszéde a magyar nyelv ügyében a Főrendek 1833. február 20-i ülésén. *Kossuth Lajos*: Országgyűl. Tudósítások, Bp., 1948. I. köt. 182. l.

⁷ Kölcsey Ferenc Országgyűlési naplója, 44. l.

⁸ Vay levelét közli: *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. köt. Bp., 1927. 17. l.

⁹ Kossuth 1847. október 17-i beszéde. Közli *Barta*: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bp., 1951. 211. l.

¹⁰ Erről beszél Kosáry Domokos »Kossuth Lajos a reform-korban« c. munkájában Bp., 1946. 339. l. Az e tényre vonatkozó titkos rendőri jelentést közli Barta i. m. 271. l.

¹¹ Kossuth Lajos Országgyűl. Tudósítások. I. köt. 112, 113, 115, 169. stb. l.-on.

nyíltan és közvetlenül alig jut kifejezésre. Ugyanez áll csaknem teljes mértékben a »Törvényhatósági Tudósításokra« is. Kossuth ebben az időben a saját, majdnem oly messzehangzó szavát tulajdonképen még nem hallatja. S ha tudósításai miatt mégis oly éles, csaknem tragikus kimenetelű összeütközésbe került a bécsi kormánnyal és ami azzal jóformán egyet jelentett, a magyar aulikus arisztokráciával, ebben a gyarmati helyzet, az abszolutisztikus kormányzati rendszer, az uralkodó feudális viszonyok egész keresztmetszete benne foglaltatik.

Itt kell rámutatnunk arra, hogy a reform-korszakkal foglalkozó történelmi irodalmunkban e kor viszonyainak és szellemének igazi képe jóformán teljesen elsikkad. Az akkori magyar viszonyokat idillikus ábrázolásában, a kor égető kérdéseit, a szereplőket, mintegy szirupba mártva, s ezáltal a felismerhetetlenségig elváltoztatva mutatja be. Pedig ez a kor minden volt, csak nem idillikus. Nem kényelemkedvelő, békés »bécsi öreg urakkal«, hanem kegyetlen és szívós ellenféllel kerültek szembe azok, akik a fennálló viszonyok börtöneik szűk keretein változtatni akartak. Az évtizedes eredménytelen harcban török összelelkileg Kazinczy, Kölcsey, válik esalódottá Deák. Akiket a hiábavalónak látszó küzdelem, vagy korrupció nem tör meg, azokat főbenjáró pörökbe fogják. Sokszor egy bíráló szóért, egy élesebb kifejezésért, hiszen a bécsi kormány és tegyük hozzá a magyar kancellária és helytartótanács gyakran nagyon is tekintélyes névre és címre hallgató, nem egyszer egyházi ruhás titkos kémei mindenütt ott vannak. Az országgyűlési ifjak és Wesselényi Miklós pörbefogása nyomán rémület szállja meg a lelkeket. »Mostanság az igazmondó feje felett pallos függ« — kiált fel Fejér megye közgyűlésén Madarász László. Széchenyi ijedten semmisíti meg iratait. A vérpadra hurcolt magyar jakobinusok árnyai kísértének. A börtönben Lovassy megőrül. A fogságból élő-halottként kiszabaduló Wesselényi úgy érzi, hogy »gonoszság és erőszak elmetszették inait.«¹² Kossuthal ugyanez volt a terve nemcsak Bécsnek, hanem a Béccsel szövetkezett magyar aulikus főnemességnek is.

Reform-korszakkal foglalkozó történelmi munkáinkban különösen homályban marad a magyar nagybirtokos arisztokrácia közvetlen szerepe a hazafiak üldözésében. Pedig ez a szerep nem merült ki »bécsi bürokraták« parancsainak egyszerű végrehajtásában.

A magyar aulikus arisztokrácia nagybefolyású, kormányhatalommal bíró képviselői *sürgetik* Kossuth elfogatását. József főherceg nádor és az udvar ingadozásaival *szembeszállva* gróf Pálffy Fidél kancellár, gróf Cziráky Antal országbíró, gróf Majláth Antal jövődő kancellár szorgalmazzák azt. A pert Kossuth ellen éppúgy, mint Wesselényi ellen, gróf Reviczky Ádám és gróf Majláth György véleményezése alapján indítják meg. A királyi tábla magyar főuri tagjai: báró Vay Miklós, gróf Nádasdy Lipót, Szögyény László és mások

¹² Idézi: Kosáry i. m. 183. l.

hozzák meg, mind a két perben, az elmarasztaló ítéletet. Ha volt különbség, csak annyi, hogy a nincstelen prókátor Kossuth Lajos elítéléséből még kevésbé csináltak lelkiismereti problémát, mint Wesselényiéből. Szőgyény László tanuságtétele szerint Kossuth bűnösségének kimondása még csak »élénkebb vitatkozást« sem idézett elő a királyi tábla nagyméltóságú tagjai között. »Teljesen a törvény szellemében jártunk el — írja Szőgyény — midőn Kossuth Lajost több évi börtönbüntetésre ítéltük.«¹³

Kossuth a börtönből való kiszabadulása után, mint ismeretes, eléggé véletlenül, a magyar kormányzervek legnagyobb megrökönyödésére jutott sajtó-organumhoz, a Pesti Hírlaphoz. Pedig Kossuth mindannak ellenére, amit ezekben az esztendőkből átélt, szívesen üdvözölte volna az arisztokráciát a nemzeti és reform-mozgalom táborában. Nem sokkal a Pesti Hírlap megindulása után, annak 1841. január 17-i számában írja a következőket :

»Kiknek már nevüknél fogva ily hatáskör nyílik, minőre mások csak hosszadalmas munkahúséggal küzdhetnek föl, kik a polgárjogoknak elsősülöttjei . . . és önállóbb, függetlenebb munkásságra hivatvák, mint kiket a tömegek akarhatja s néha tán elfogultsága korlátozhat ; ezekre — ha akarják — szép jövő vár. Ha — miként bizton hisszük — néhány lelkesebbjeik példájaként kivetkeztek a szűkkeblűség, szeretetlenség, nemzettelenség lepleiből, ha érzik, hogy igazságnak lenni nem áldozat . . . és az alkotmányos életfejlemény békés ösvényén a józan haladás zöld reményszín szegte fehér zászlóját ők viszik elől, a nemzet őket bizalomteljesen fogadja vezéreivé.«

Igaz, hogy Kossuth ugyanebben a cikkében leszögezi: »a nemzetnek rendeltetése . . . teljesülni fog — velük (t. i. az arisztokráciával — A. E.) és általuk, ha nekik tetszik, *nélkülök, sőt ellenök, ha kell.*«¹⁴

A Pesti Hírlap vitája a gróf Dessewffy Aurél szerkesztésében megjelenő Világ-gal, — Kossuth vitáit Széchenyivel itt tudatosan nem tárgyaljuk, noha témánkat nem egy helyen súrolják — ugyancsak nem mentes egy bizonyos bizakodástól, hogy a magyar arisztokrácia nagy hatalmánál és befolyásánál fogva, javára válhat a nemzeti ügynek. A Pesti Hírlap, noha nem egyszer leszögezi, hogy a Világ »a haladási eszmék elleni feudális opposíció orgánuma«, »kerekén kimodva a tespedés színét viseli«, mégis annak a véleményének ad kifejezést, hogy a két lap »versenyzése a magyar zurnalisztikában jótékony ösztönül szolgál . . . Megbecsülteknek fogjuk magunkat érezni — írja — hogy hivatva leszünk az elmesúrlódás harcjátékát ily derék lovaggal (t. i. gróf Dessewffy Auréllal) végigküzdeni.«¹⁵

¹³ Id. Szőgyény-Marich László Emlékiratai I. köt. Bp., 1903. 7—8. l.

¹⁴ Pesti Hírlap 1841. február 17. »Hivatás« vc. (Aláhúzás tőlem — A. E.)

¹⁵ Pesti Hírlap 1841. okt. 16. »Polémia« vc.

Kossuth Dessewffyék támadását *mérsékelni* igyekszik. Figyelmezteti a Világ-ot, hogy »ne szaggassa fel a sebeket, mik a nemzet és kormány közti bizodalom ápoló karjai közt már-már beheggedtenek.«¹⁶ Majd másutt azt írja : »A sokat hányatott, sok véstől körített szegény magyar hon gyermeki közt vetélytársaknak igen, de ellenségeknek lenni nem kellene; amazokat pedig csak nemes verseny, küzdés csak ezeket illetheti.«¹⁷

Ha Kossuth a feudális arisztokráciával folytatandó »nemes párviadalban« reménykedett, amiből »a haza csak nyerhet«, úgy ezek a reményei *nem* igazolódtak. 1844. júniusában »Szerkesztői búcsúszavában« az elmúlt három és fél esztendőre visszatekintve leszögezi : »Nem volt fegyver a nyílt megtámadástól, a rendszeresített koromfekete gyanúsítástól, szándékos elmagyarázástól, le egész a sötét rágalomig, mely ellenem mozgásba nem tétetett.«¹⁸ Ugyanebben az időben írja Wesselényinek : »Te tudod mennyi ezernyi szörny állta utamat.«¹⁹

És valóban, az úgynevezett »új-konzervatívok« és főkép vezérük, gróf Dessewffy Aurél a Pesti Hírlap elleni állandó harcnak szentelte főfigyelmét és mindenekelőtt Kossuth politikai befolyásának csökkentésére törekedett. Horváth Mihály írja, hogy Dessewffy »nem ismert fontosabb feladatot«, mint a Pesti Hírlap iránya ellen »sorompóba lépni, s vele a napi sajtóban megküzdeni.«²⁰ Dessewffy nevezte el a Pesti Hírlap küzdelmét »a semmivel nem bírók harcának a valamivel bírók ellen«. Dessewffy — írja Horváth Mihály — »oda irányozta törekvéseit, hogy az ellenzéki pártot megoszlassa és annak legalább egy részénél megrontsa Kossuth vezéri tekintélyét.«²¹ A feudális reakció szempontjából Dessewffy kétségtelenül jó politikai érzékkel fogta fel a helyzetet, amikor arra törekedett, hogy az ellenzék vezetése Kossuth kezéből Széchenyi vagy Deák kezébe kerüljön, miközben *egész nyíltan* hivatkozott arra, hogy Kossuth személye a nagybirtokos arisztokrácia körében különösen nagy ellenkezést vált ki.²²

Pedig tudjuk, hogy a Pesti Hírlap megjelenésének korszakában Kossuthnak nem egy reform-javaslat, politikai és gazdasági követelése még csak csírájában van meg. Ő maga ezeket az éveket így jellemezte : »megállottam az eszmék felén, megállapodtam az igazság negyedrésznél, — gondolván : jönnek talán jobb idők.«²³ De így is Kossuth mindenegyik cikke a Pesti Hírlapban az ország gyarmati és feudális korlátai ellen intézett egy-egy támadás volt. Nemcsak

¹⁶ Pesti Hírlap 1841. nov. 13. »Viszonzás«.

¹⁷ Pesti Hírlap 1841. nov. 17. »Viszonzás« II.

¹⁸ Pesti Hírlap 1844. jún. 30.

¹⁹ A levelet közli Kossuth Ferenc : Kossuth Lajos Iratai XIII. köt. 356. l.

²⁰ Horváth Mihály : Huszonöt év Magyarország történetéből. Genf, 1864. II. köt. 68. l.

²¹ U. o. 78. l.

²² U. o. 79. l. ; ugyancsak lásd különösen Dessewffy »Nyilatkozat és igazolás« c. cikkét a »Világ« 1841. nov. 24-i számában.

²³ Pesti Hírlap 1843 végén : »Kiábrándulás«.

azokban az értekezéseiben, amelyekben »szabad földért« szállt síkra, (»bármit károgon is a feudális oppozíció«), a papi tized eltörléséért, a városok polgárjogaiért, vasutakért, népképviselétért, közteherviselésért és iparegyesületekért, hanem akkor is, amikor az utcák jobb megvilágítását, több kórházat és kisdédóvót, vagy jobb technikai oktatást követelt, az utcán megfagyott, éhenhalt gyermekek óriási számán, az igazságszolgáltatás barbár módszerein az »aprócska kényurak« garázdálkodásán, a »vastag tudatlanságon«, háborodott fel. — Bármilyen részletkérdést, látszólag apró visszásságot tárgyal: a feudalizmus bilincsciből kiszabadulni nem tudó szerencsétlen ország szükségszerű ezernyi baját fedi fel.

A 40-es évek folyamán a reform-mozgalom és a vele szembenálló konzervatív irányzat küzdelme egyre inkább az erősödő polgári fejlődés és az idejétmúlt, de létéhez görcsösen ragaszkodó feudális rend élet-halál harcává női ki magát. Nemcsak arról van szó, hogy a két irányzat mögött ellenséges osztályok egymással ellentétes érdekei állnak, hanem arról is, hogy ezek az ellentétek olyan élesek, amilyenek csak a történelem nagy fordulópontjain szoktak lenni, amikor egy elavult társadalmi renddel, annak védelmezőivel szemben új osztályok, új gazdasági és politikai rendért szállnak síkra.

1844. közepén Kossuthot megfosztják a Pesti Hírlap szerkesztőjének állásától. Nemcsak a tény, a dátum sem volt véletlen. 1844. elején Metternich erőlyesen felhívja az udvar figyelmét az önálló vámrendszer kérdésének felvetésével, a védegyelet-mozgalom megindításával egyre »nyugtalanítóbbá« váló magyarországi helyzetre és felhatalmazást kér a magyar ügyekkel való különös foglalkozásra.²⁴ »A magyar viszonyokról« ugyanebben az évben írt elaboratumában Metternich leszögezi, hogy »Magyarország a forradalom pokoltornácán van.«²⁵ »A védegyeleti mozgalomnak — írja — »titkos céljai hűtlenséget (Landesverrath), nyílt céljai tiszta képtelenséget jelentenek.« »A király ragadja meg a kormányzás gyeploít . . . Álljon az ország gazdasági felélénkítésének élére.« Jelzálogkölcson-bank felállítására és a közlekedési ügyek fejlesztésének előkészítésére, — íme Metternich gazdasági programja. A politikai programja már gazdagabb. 1844. május 9-én József nádorhoz intézett levelében »kiindulási pontokul« a következő három legsürgősebb tennivalót szögezi le:

biztos többség megteremtését az alsótáblán,
annak biztosítását, hogy ezen többséget a kormány vezeti,
szükséges, hogy a megyék más vezérlet alá kerüljenek.²⁶

»A feladat, — szögezi le Metternich báró Jósika Samu erdélyi alkancellárral folytatott bizalmas levelezésében — az ellenséges elemek meggyengítése.«²⁷

²⁴ L. Metternich feleségének, a magyar gróf Zichy Melanienak naplőfeljegyzéseit ebből az időből. Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. Wien, 1883. VII. köt. 5. l.

²⁵ U. o. 51—63. l.

²⁶ L. Wirkner Lajos: Élményeim. Pozsony, 1879. 155. l.

²⁷ Metternich megjegyzése Jósika levelére az adminisztrátor-rendszer bevezetéséről. 1844. nov. 13. Jósika cs. lt. Erdélyi Múzeum Levéltára.

Metternich haditervének főbb mozzanatai voltak :

1. 1844. júliusában a konzervatív magyar főurakból egy titkos bizottság kinevezése »az anarchiával határos magyar viszonyok felszámolására.«^{27/a}

2. 1844. végén Metternich legbizalmasabb környezetéhez tartozó gróf Apponyi Györgynek magyar alkancellárrá és báró Jósika Samunak erdélyi alkancellárrá történt kinevezése.

3. Az adminisztrátor-rendszer fokozatos bevezetése a megyékben.

De talán még ezeknél a lépéseknél is döntőbb volt a konzervatív párt megteremtése az abszolutisztikus és feudális reakció részéről, ami 1846-ban vált befejezett tényé.

A feudális és abszolutisztikus reakció ellenforradalmi pártjának megteremtése, haladóként való feltüntetése, hogy annál sikeresebben szembe szállhasson a reform-mozgalommal, annak hirdetése, hogy ez a párt lényegében ugyanazt akarja, amit Kossuthék, csak megfontoltabban, más módszerekkel, — mindez valóban a *Metternich-féle »politikai magas-iskolához«* méltó ötlet volt, jellegzetes szüleménye annak a politikai műhelynek, amely a krakkói nemzeti felkelést elégedetlen galíciai parasztokkal verette le, és minden legyilkolt lengyel nemesért szabott árat fizetett.²⁸

A konzervatív párt tehát, amelynek élén gróf Déesewffy Emil, gróf Széchenyi Antal, gróf Apponyi György, gróf Barkóczy János, Szőgyény László és mások állottak, Metternich szellemi gyermeke volt, a Metternich-politika utolsó mentővára Magyarországon, a feudális és abszolutisztikus reakció politikai sakkhúzósa a magyar anti-feudális és nemzeti forradalom előestéjén.

Kossuth Lajos volt az, aki az ellenforradalmi erők által dobott kesztyűt felvette, teljes szellemi vértzetben szállt szembe támadásukkal. Kossuth volt az, akit Metternichnek és híveinek politikai sakkhúzósa egy pillanatra sem tévesztett meg, annak céljait teljes mértékben átlátta és ellene könyörtelen, megalkuvásnélküli harcot indított. Nézeteit a konzervatív pártról a legrészletesebben »A magyar konzervatív párt és a nemzetiség« és az »Ellenzék és pecsovics« c. írásaiban fejtette ki.²⁹

Kossuth felfogása a konzervatív pártról leleplezőbb és elutasítóbb, mint akár Horváth Mihályé, hogy későbbi történetíróinkról ne is beszéljünk, akik, amennyiben a magyar konzervatívokkal foglalkoztak, — ilyenek elég kevesen

^{27/a} Szőgyény i. m. 156. l.

²⁸ L. erre vonatkozólag gróf Zichy Melanienak naplófeljegyzéseit 1846. márciusáról. (Aus Metternichs nachgelassenen Papieren VII. köt. 143—144. l.; ugyancsak *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. Bp., 1884. I. köt. 212—213. l., stb.)

²⁹ A magyar konzervatív párt és a nemzetiség c. cikk 1846-ban íródott, 1847-ben Hamburgban jelent meg Bábolnai Mihály szerzői név alatt a »Magyar Szózatok« c. kötetben. Az »Ellenzék és pecsovics« c. írás Deregnyei álnév alatt az »Ellenőr«-ben jelent meg ugyancsak 1847-ben. »A pecsovicsok utolsó fortélyai« c. névtelen röpirat, véleményünk szerint nem Kossuth tollából ered, mint ezt Vizota bizonyítani igyekszik, mégha egész részleteket is tartalmaz Kossuth cikkeiből és beszédeiből.

voltak — többnyire kritika nélkül elfogadták azt, amit a konzervatívok hirdettek magukról, hogy t. i. ők a »fontolva haladás« pártja.³⁰ E tárggyal foglalkozó történetíróink ugyanis Kossuth ragyogó írásait a konzervatív pátról, politikai publicisztikánknak ezeket a mesterműveit, amelyekből ma, száz év multán is okulhatunk, általában figyelmen kívül hagyták, *ignorálták*.

Kossuth viszonyát a konzervatív nagybirtokos főnemesség párttá tömörülésének tényéhez és politikai programjához mindenekelőtt az jellemezte, hogy Kossuth teljes mértékben felfogta ezeknek »veszélyes« voltát. Tudjuk, hogy a konzervatív párt programnyilatkozatára az ellenzék elvi nyilatkozatával, a konzervatív párt megszervezésére az ellenzéknek párttá tömörítésével tartotta szükségesnek válaszolni. 1847. október 17-én, követté választásának előestéjén tartott beszédében mondja a következőket:

»Voltak idők, midőn a magyarnak jogai és alkotmányos szabadsága nyílt erőszakkal támadtatott meg és ezen nyílt megtámadásnak legalább azon jó oldala volt, hogy a megtámadott magyar nyíltan látta maga előtt az ellenséget, számbavehette annak erejét... A mostani kor veszélyesebb... Hasonlít ahhoz, mint mikor az útfélen lesbenálló olasz az imádságot arra használja, hogy nevének szent patrónusától segédelmet kérjen a szándékolt fosztogatáshoz, vagy hasonlít ahhoz, mintha az ostya, vagy kenyér, melyet az úr asztalánál üdvösség végett fogadunk el, méregbe mártva nyújtatnék ajkainkhoz.«³¹

A konzervatív pártnak azt a taktikáját, hogy magát haladónak nevezte és hangoztatta, hogy közte és a reformpárt között csak a haladás tempójában, »mikéntjében« van különbség és hogy a reformok végrehajtására a kormány van hivatva, erre hajlandó és képes is — Kossuth »misztifikációnak«, »politikai diverziónak« minősítette, aminek a fogalmak tudatos összezavarása, a politikai frontok összekuszálása, a közvélemény megtévesztése a célja.

»A pártnevekkel Magyarországon jelenleg... sok visszaélés történik és ezen fogalomzavar hadicselül használtatik... hogy nemzetietlen, alkotmányellenes, s... ausztriai abszolutisztikus irányzatukat becsületes hangzású, de rájuk teljességgel nem illő pártnevekkel maszkírozzák a nagyközönség előtt.«³²

³⁰ A konzervatív párt tényleges politikai célkitűzéseit és szerepét felfedni nem tudta és nem akarta a magyar polgári történetírás (Szabó Ervinnek 1848—49-es forradalomról írt munkáját is ideszámítva). Miként annyi más kérdésben, ebben is a marxista történetírás mutatott rá helyesen a kérdés lényegére, nvezetesen Révai József »Marx és a magyar forradalom« és »Kossuth Lajos« c. tanulmányában. (»Marxizmus, népiesség, magyarság.« Bp. 1949. 82, 116, 136—137. l.)

³¹ Közli Bartha: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847—48. Bp. 1951. 208--209. l.

³² Ellenzék és pecsovics. Közli: Viszota i. m. II. köt. 835. l.

Éppen ezért Kossuth nagy súlyt helyezett a konzervatív párt elnevezésének, minden egyes jelszavának konkrét és kíméletlen leleplezésére.

»Azt mondják, konzervatívok . . . Taglaljuk kissé. Mit konzerválnak? Azt, amit a kormány meg nem támad, ami magában konzerválódik; ellenben amit a kormány megtámad, azt teljességgel nem konzerválják. A kormány Horvátországban hatalomcsapással megváltoztatá a tartományi gyűlés eddig fennállott rendszerét. Konzerválták talán a konzervatívok az eddigi állapotot? Nem . . . A kormány rendszerezítette a Kreishauptmannságot, konzerválták talán a konzervatívok a vármegyét? Nem . . . Konzerválták talán a megyei autonómiát? Nem . . . A törvény visszakapcsolatni parancsolja a részeket; a konzervatívok konzerválják talán az ország integritását? Nem . . . A konzervatívok konzerválják talán a magyar törvényhozásnak, a magyar birodalom határai közti felsőségét? Nem; az ország egy részének német tartománnyá átváltóztatását tűrik szolgálilag . . . A konzervatívok konzerválják talán a nemzet alkotmányos befolyását? Nem; az ausztriai szabású kormányzásnak hívei . . .«

De Kossuth előveszi a párt másik nevét is, azt, hogy »fontolva haladó« és rámutat arra, hogy ez »pártnevezetnek nem alkalmas«, mert »nincsen határozott értelme és nem is lehet«.

»Az arisztokrata, ki a haza minden javainak tejszínét élvezi, anélkül, hogy terheiben osztoznék, azt tartja okos fontolva haladásnak, mely minél kevesebb áldozatot igényel privilégiumában, minél kevesebb teherben részesíti.«

Mégis mi a magyarázata annak, hogy a konzervatívok bizonyos reformokat felkaroltak? — kérjük mi. *Az ügyis kikerülhetetlen változások minél veszélytelenebbé tétele, a feudális intézményeknek bizonyos engedmények árán való megőrzése, sőt mi több, azok megerősítése* — volt a céljuk. *Kossuth erre nagyon határozottan rámutatott:*

»Konzervatív irányban reformálni annyit tesz, mint a privilegiális állapotot erősíteni, mi a nemzeti alkotmányos élet kifejlesztésének és biztosításának irányával merő ellentétben áll.«

És rátér ennek konkrét bizonyítására:

»Ha a Pecsovics uraimék egy-két reformkérdést in thesi fölvesznek is programjukban, a nemesség adóztatásáról, vagyis a közteherviselésről mélyen hallgatnak. Miért? Mert az adómentesség koldus privilégiumáról lemondásnak privilegiális irányt adni teljességgel nem lehet. — A törvény előtti egyenlőségről szintúgy hallgatnak, mert ennek privilegiális irányt adni ismét nem lehet . . . Az úriszékek eltörléséről ismét hallgatnak, mert privilegiális irányban ezen eltörlés sem vezethető. Ellenben a királyi városok kérdését bezzeg fölveszik programjukba,

miért? Mert ezen kérdést oly irányban is el lehet intézni, miszerint elintézése az abszolutizmusnak segélyül szolgáljon, s a privilégiumok roskadozó épületét konszolidálja. Fölvették programjukba a vélemény-szabadságnak köztanácskozásbani biztosítását; miért? Mert ezen úgy-nevezett biztosítás módjai között azon lehetőség is foglaltatik, hogy a nyilvánosság megszoríttassék... Fölvették a büntető törvénykönyvet, miért? Mert a büntető törvénykönyvben oly törvény alkotása is lehetséges, miszerint aki kormány, vagy arisztokrácia ellen szót emel, minden teketória nélkül hűsre tétessék» stb., stb. »Világos tehát, — fejezi be Kossuth érvelését — hogy a Pecsovicsoktól valódi reformtörekvést mégkevesébbé várhatunk, mint a kormánytól, melytől teljességgel nem várhatunk.«³³

Kossuth a konzervatív párt jellemző »perfidiajának« tartotta, hogy az a legfontosabb kérdésekről lehetőleg hallgatott. »Ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes. Ez a konzervatív politika« — írta.³⁴ »A reformzászló csak az ellenzéknél nem hasonlít könyvkötők címmutatványaihoz, melyek könyveknek látszanak, de csak hátukra van írva »Sämmtliche Werke«, belül üresek.«³⁵ A konzervatívok »nem oda puskáznak; ahová kancsal szemekkel célozni látszanak.«³⁶

Kossuth elsőrangú fontosságú kérdésnek tartotta, félreérthetetlen éles-séggel a nemzet elé tárni, hogy a konzervatívok és reformpártiak, között »a kérdés nem a ,miképpen‘ hanem a ,mi célra‘ körül forog.«³⁷ A konzervatívok »tulajdonképen a butaságot, a jogok anarchiáját, a feudális zavart, a bírói önkényt, a kaszt-rendszert, szóval a középkor minden iszonyát fenn akarják tartani.«³⁸ »Ők csak látszanak a haladás szükségét elismerni, mert ezáltal időt reménylenek nyerhetnek. Ők úgy vélekednek, hogy aki időt nyer, mindent nyer és egy szerencsés véletlen az álladalom kerekét talán megint a régi feudális kerékvágásba viheti.«³⁹

Kossuth újra és újra hangsúlyozza, hogy haladás és reakció között kell, hogy válasszon a nemzet az adott történelmi pillanatban, *harmadik út nincs*.

»Politikai életünkben lehetnek sötétebb, lehetnek világosabb színezetek: lehet, hogy egy többet, más kevesebbet, egyik így; másik amúgy akar, de az összes irány nem több, mint kettő...«

Majd másutt még határozottabb formában fejezi ki ugyanezt a gondolatot:

³³ Közli: Viszota i. m. II. köt. 858—859. l.

³⁴ Magyar Szózatok. Hamburg, 1847. 227. l.

³⁵ Közli: Viszota i. m. II. köt. 859. l.

³⁶ Magyar Szózatok, 245. l.

³⁷ Magyar Szózatok, 246. l.

³⁸ Magyar Szózatok, 245—246. l.

³⁹ Magyar Szózatok, 248—249. l.

»Hiában áltatjuk magunkat aprólékos distinctiókkal. Itt a hazában csak két párt lehet . . . Aki egyikkel nincs, a másikkal van. Itt választani kell, közép út nincs.«⁴⁰

S refrénként tér vissza Kossuthnál a felszólítás :

»Válasszon a nemzet a két párt között!«⁴¹

A konzervatívok politikája szemet húný a tények előtt, »mától-holnapig tengődő politika«⁴², amely meg akarja tartani a megtarthatatlant, »konzerválni akarja a konzerválhatatlant«. Ezzel a konzervatív politikával szemben áll a nemzet feltartóztathatatlan törekvése, kiszakítani magát a hűbériség bilincseiből, törekvése a *polgáriasulásra*.

»A magyar haza 14 millió jótalan gyermeke polgáriságot követel. Igaz ugyan, hogy e követelés nem nyilatkozik kérelmezésekben, meetingekben, s hasonnemű demonstrációkban, de nyilatkozik a népnek úrbérmozgalmaiban, az arisztokrácia iránti ellenszenvében, sorsávali elégtelenségében, a kornak halasztást nem tűrő alkotmányos és anyagi kérdéseiben, a nem nemesek tetemes részénél naponta terjedő értelmiségben, . . . és, — hogy ezt se feledjük — az arisztokrácia erőtlenségében.«⁴³

A nemzet e törekvését támogatni és győzelemre vinni, ez a reformpártnak célkitűzése. Emellett a cél mellett tört lándzsát Kossuth azzal az áradó lelkesedéssel, amely szükségképen a polgáriasulásnak, a feudalizmussal szemben való óriási előnyeit látta csupán, anélkül, hogy korlátait észrevette volna.

»S mi akarjuk, hogy ezen igazságos követelés teljesíttessék, mert hazánk s nemzetünk újjá-születését óhajtjuk ; mert szabad, önálló és erős hazát akarunk . . . Mert nem akarjuk, hogy egy önző, szűkkeblű arisztokrácia, melynek az egykori históriai díszből s nagyságból már csak foszlányok maradtak, a hazát oly legelőnek tekinthesse, melyen csak az ő juhái legelhetnek ; mert azt akarjuk, hogy a hazának joga legyen e 14 millió fiui szerelméhez, hűségéhez, bátorságához, ami viszont csak úgy lehető, ha e 14 milliónak egyenlő joga leend a haza minden adományaihoz, a felvilágosodás minden jótéteményeihez és az alkotmány minden áldásához ; . . .«⁴⁴

De nincs is erő, amely a nemzet nagy tömegeinek történelmi szükségességé vált követeléseivel sikeresen szembehelyezkedhetne. Ahogy Kossuth nem egyszer aláhúzta » . . . Ha önként nem megyünk . . . menettetni fogunk.«

⁴⁰ Kossuthnak 1847. október 17-én választói előtt tartott beszéde. Közli : Bartha i. m. 211. l.

⁴¹ »Némely lényeges különbségek az ellenzéki és pecsovics pártok között.« Kossuth sk. fogalmazványa 1847 elejéről. Közli Bartha i. m. 98—100. l.

⁴² Magyar Szózatok, 250. l.

⁴³ U. o. 249—250. l.

⁴⁴ Magyar Szózatok, 250—251. l.

»... Mert e 14 millió nélkül nincsen sem kormány, sem haza, sem arisztokrácia, sem alkotmány; — mert e 14 milliúnak naponként erősbülő anyagi és erkölcsi súlya nem-sokára édes mindnyájunknak törvényt fog szabni, s nem kérdezeni, ha valljon a B[uda]p[esti] H[íradó] tulajdonosa, és a Veszprémi Káptalan tisztjei az úrbéri telket szeretik-e jobban, vagy a nemesi jószágot...«⁴⁵

De a halálraítélt ellenforradalmi osztályok mindig abban reménykednek, hogy a történelem az ő kedvéért meg fog állni mozgásában.

»... Privilegiált osztályoknak természetükben van, — írja Kossuth — hogy soha sem hiszik a privilegiumok elvéhődését. Hiában mutatják nekik a veszélyt; hiában figyelmeztetik a feltornyosodó fellegekre., Rettentően bíznak a véletlenben. Azt hiszik, a népek istene az ő istenök. Azt hiszik, a végső percben is támaszt majd egy jótékony szelet, mely eloszlatja a fellegeket. Azt hiszik a legrosszabb esetben minden eltart szépen amint van, amíg ők élnek; a többi nem az ő gondjuk.«⁴⁶

Kossuth a pusztulásra ítélt ellenforradalmi osztályoknak nemcsak a vak-ságára, »politikai diverziókra« való hajlandóságával mutat rá, hanem arra is hogy előjogaik megőrzése céljából *mindenre kaphatók*. Készek, hogy idegen hatalmakra támaszkodjanak saját szabadságra törekvő népükkel szemben, csakhogy

»néhány feudális rongyot, mely felett siralmasan elzengett már szent Dávid hegedűje, a század gyalázatára és nemzetiségünk vesztére — igenis nemzetiségünk vesztére — megőrizzenek.«⁴⁷

Kossuth leszögezi, hogy előjogaik, hatalmuk megőrzése érdekében »szegődtek« a konzervatív arisztokraták a bécsi kormány »bérrabszolgáivá«, »tanulták feledni a hazát«, »borulának... idegen istenek oltárszámolyához«, készek »a külföld asztalának hulladékait fölszedetniek.«⁴⁸

Itt csak egy pár szemelvényt, pár kiragadott helyet hozhattunk Kossuthnak a magyar konzervatív pártra vonatkozó írásaiból. Azonban ezek a részek is — gondoljuk — elegendők ahhoz, hogy ne találjuk eltúlzottnak, a vita hevében könnyelműen kimondottnak Kossuthnak azt a nyomatékosan hangoztatott ítéletét a magyar nagybirtokos arisztokrácia, a főurak, és főpapok pártjáról, a konzervatív pártról, hogy az »destruktív párt, azaz országrontó párt, azaz pecsovics.«⁴⁹

A reformpártiak és konzervatívok között különösen kiéleződött a helyzet 1846 végén, 1847 elején, amikor megindultak a készülődések az elkövetkezendő

⁴⁵ Magyar Szózatok, 251—252. l.

⁴⁶ Viszota i. m. 912. l.

⁴⁷ Magyar Szózatok, 231. l.

⁴⁸ Magyar Szózatok, 234. l.

⁴⁹ Viszota i. m. II. köt. 849, 850, 860. stb. lapok.

országgyűléssel kapcsolatos követválasztásokra. 1847. januárjában fejt ki Metternich, István főherceg leendő nádornak, hogy Magyarországon elmúlt az ideje a kitérő, fél-rendszabályoknak és figyelmezteti őt, hogy a harc egyrészt az uralkodó, másrészt »a rend és törvényes haladás ellenségei között folyik.«⁵⁰

A konzervatív párt nemcsak az aulikus érzelmű főnemességet szólítja fel a konzervatív jelölteknek az addiginál is nagyobb mértékben való anyagi és »erkölcsik« támogatására (ez utóbbi azt jelentette, hogy a konzervatív főpapok és főurak a fennhatóságuk alá tartozókat arra kényszerítették, hogy a reformpárt ellen szavazzanak), hanem a bécsi titkos kabinetpénztárt is hatalmas összegek erejéig igénybe vette. 1847 folyamán az uralkodó két ízben utaltatott ki 40—40 000 forintot Apponyi György kancellárnak »országgyűlési célokra.«⁵¹

Gróf Apponyi György szorgalmazására az udvar jelentékeny összegeket fordított már 1846-ban Deák Ferenc követté választásának meggátolására.⁵² Azok az erőfeszítések azonban, amiket Kossuth követté választásának megakadályozására tettek, minden eddigit felülmúltak. Így gróf Apponyi főkancellár többek között körlevéllel fordult a magyar kamara elnökéhez, a tárnokmesterhez, a kalocsai érsekhez, a váci püspökhöz, úgyszintén Pest vármegye »előkelő birtokosaihoz«, (akikre a konzervatív párt természetesen mindig számíthatott), a Kooburg és Eszterházy hercegekhez, gróf Károlyi Istvánhoz, gróf Andrássy Józsefhez, Tisza Lajoshoz és másokhoz, amelyben ezek mind-egyikét felszólította, hogy

»hatásteljes befolyását« (Kossuth Lajos követté választásának) . . . meghiúsítására . . . fordítani, »a bölcs kormánya alatt állókat pedig . . . ezen iránybani erélyes és tényleges közreműködésre kötelezni és buzdítani méltóztassék.«⁵³

Egyidőben a kancellária felszólította Heves, Fejér, Tolna, Somogy és Baranya megye adminisztrátorait, hogy »a jó ügy érdekében« a követválasztást a pesti választásokkal egy napon tartsák, hogy ezzel is csökkentsek a reformpárti szavazók számát.⁵⁴

Az 1847—48-as rendi országgyűlés tárgyalásainak menetét nem feladatunk ismertetni. Hogy a felsőtábla konzervatív többsége Kossuth személyében másfajta ellenféllel találta szembe magát, mint amelyenekhez addig hozzászólt, az mindjárt az országgyűlés elején a válaszfelirat tárgyalásánál megmutatkozott. Arra a helyzetre gondolunk, amely kialakult, minekután Kossuth-

⁵⁰ Metternich bizalmas levele István főherceg leendő nádorhoz, 1847. jan. 21-éről. H. H. St. A. Konf. A. 486/847.

⁵¹ L. V. Ferdinánd utasítását a titkos kabinetpénztárhoz, 1847. okt. 11-ről, H. H. St. A. Konf. A. 190/847.

⁵² L. Kolowrat felterjesztését és Ferdinánd döntését ebben a kérdésben. H. H. St. A. Konf. A. 2311/846.

⁵³ Közli Bartha i. m. 199. l.

⁵⁴ U. o. 199—200. l.

nak az alsótáblán többséggel elfogadott válaszfelirati javaslatát a felsőtábla visszavetette. A magyar rendi országgyűlésnek mondhatni évszázados szokása szerint akkor egy végeláthatatlan üzenet-váltásnak kellett volna megkezdődnie a két tábla között. Ezuttal azonban nem ez történt. Kossuth javaslatára az alsótábla a főrendek által visszaküldött feliratot félretette azzal, hogy »a két tábla közötti alkudozásnak sem célját, sem tárgyát fennforogni nem látja« és válaszfeliratot az uralkodónak nem küldött.⁵⁵

Elképzelhetni a konsternációt, amit ez a magyar országgyűlések történetében precedens nélküli eset kiváltott. »Példátlan önkényesség« — ez volt az aulikus körök véleménye.⁵⁶ Báró Ferstl pedig egyenesen azt írta Bécsbe, hogy az alsótábla »szuverén konventté« alakult át »ezen tetteivel«. És már ekkor, 1847. decemberében felvetette az országgyűlés feloszlatásának gondolatát.⁵⁷

Az aulikus magyar arisztokrácia meg is tett mindent, hogy a számára nem sok jóval kecsgetető országgyűlést valami ürüggyel »még idejében« feloszlattassa. Különösen gróf Apponyi György szorgalmazta ezt szenvedélyes szívóssággal.⁵⁸ Ugyanilyen tárgyú Wirkner levele Metternichhez március 8-ról.⁵⁹ Amikor ez nem sikerült — inkább az udvar általános fejvesztettsége, mint elvi aggályai miatt — akkor Pozsonyból való tömeges távozásukkal igyekeztek a konzervatív főrendek megakadályozni azt, hogy az országgyűlés a februári párizsi forradalom hatása alatt számukra nem kívánatos határozatokat, nevezetesen Kossuth március 3-i felirati javaslatát elfogadjon.

Kossuth az országgyűlés március 8-i és 9-i ülésén az alsótábla helyeslésétől kísérve élesen kikelt a konzervatív főurak Bécsbe szökése ellen: »A magyar országgyűlést nem Bécsben kell tartani« — mondta — és hivatkozással arra, hogy »a rendkívüli körülmények rendkívüli intézkedéseket kívánnak«, a maga részéről hajlandó volt a feliratot egyenesen Bécsbe küldeni, tekintet nélkül a felsőtáblára. Erre azonban, mint tudjuk, nem került sor.

Hogy a forradalom győzelme után a főnemesség, amely látszólag »nagy-lelkűen« hozzájárult a köztelherviselés megteremtéséhez, az úrbéri szolgáltatások megszüntetéséhez, a tized eltörléséhez, független és felelős magyar minisztérium megalakításához stb., milyen eszközökkel próbálta e törvényeket megsemmisíteni, hogy a konzervatív arisztokrácia milyen tervek szőtt és előkészületeket tett egy ellenforradalmi államcsíny végrehajtására — azt Kossuth nem ismerte, nem ismerhette. Egyrészt, mert ezek az ellenforradalmi tervek titokban szövéődtek, másrészt, mert már kezdeti stádiumukban megakadtak. Az azonban Kossuth előtt világos volt, hogy a levitézlett magyar konzervatívoknak döntő

⁵⁵ Az alsótábla határozatát közli Bartha i. m. 405. l.

⁵⁶ L. az 1847. dec. 28-ról szóló titkos jelentést, Bartha i. m. 411—413. l.

⁵⁷ Közli Bartha i. m. 413. l.

⁵⁸ L. többek között ilyen tárgyú felterjesztését az uralkodóhoz 1848. február 7-ről, O. L. Kanc. Eln. Diaet. 80/848.

⁵⁹ Wirkner i. m. 190—200. l.

szerepük volt abban, hogy a március 28-i válaszeleirat megkísérelte a feudalizmust felszámoló törvények szentesítését elodázni, illetve megtagadni. Ekkor jelentette ki Kossuth (az alsótábla március 29-i ülésén), hogy »ez könnyelmű játékozás«, és tiltakozott nemcsak az ellen, hogy »a gróf Hardeggok, Fiequelmontok, Windischgrätzek... beleegyezésétől függ, hogy a fejedelem szava beváltva legyen«, hanem azt is kijelentette, »ha e tekintetben a legkisebb nem teljeseudnék a nemzet méltó várakozásából... akkor gróf Apponyinak, báró Jósikának s némely egyéneknek, mint hazaárulóknak proskribáltatását fogom ikvánni.« (Felkiáltás : »mindnyájan!«)⁶⁰

Kossuthnak ez a beszéde figyelmeztetés volt az Apponyiak, Jósikák, Dessewffyek, Czirákyak, Szécsenek, Eszterházyak számára, akik már ekkor szövögették az ellenforradalom szálait. Kossuthnak ez a figyelmeztetése a pusztába kiáltónak a szava maradt.

*

A forradalom győzelmével 1848. márciusában természetsszerűleg teljesen új helyzet állt elő. A forradalom első szakaszában : 1848. márciusától szeptemberig a két párt, a reformpárt és a konzervatív párt látszólag baráti jobbot nyújt egymásnak, hangoztatja, hogy felejtí a multbeli ellentéteket, tulajdonképen pedig összefog a harmadik tábor, a »közös ellenség«, a pesti nép és az elégedetlen paraszti tömegekkel szemben. Ennek a kifejeződése volt a Batthyány-kormány, ahol az egyik végletet Kossuth, a másikat a kipróbáltan aulikus és konzervatív Eszterházy Pál herceg képviselte.

Kossuthot ebben az időben teljesen áthatja a nemzeti egység megteremtésére való törekvés, s valóban nagy áldozatokat hoz, nagy engedményeket tesz ennek létrehozása és fenntartása érdekében. Erre utólag is ő maga többször rámutatott. Nevezetesen 1871-ből származó ismert levelében (»Visszapillantás 48-ra«) rámutat arra, hogy »a részletek tekintetében a 48-iki mű sem nem teljes, sem nem tökéletes« és annak fogatkozásait azzal magyarázza, hogy »a nemzet akaratának kompakt erejét« kellett a külső ellenséggel szembehelyezni. Ki kellett kerülni, hogy a »bécsi hatalom« úgy lássa »miként csak egy dologban is van mire támaszkodni«. A nemzeti egységfront érdekében hozott engedmények, »48 fogyatékoságai« között nem utolsó helyen sorolja fel hogy »a nagyméltóságú főrendi tábla nagy abszurditásához a 48-iki törvényhozás még csak nem is nyúlt«. Rámutat arra, hogy az államnak az egyházakkal való viszonyát ugyan ez okból nem rendezték a következetes szabadelvűség szempontjának megfelelően, s mindezt azzal magyarázza, hogy »a főrendi tábla szabadelvű töredékének közreműködésére, a többieknek pedig legalább rezignációjára szükségünk volt«.⁶¹

⁶⁰ Közli Bartha i. m. 702. l.

⁶¹ Kossuth I. Iratai VIII. köt. 331--349. l.

Az udvar és az aulikus arisztokrácia ellenállási kísérleteinek (1848. március) sikeres visszaverése után bizonyos szélsend, mondhatnánk fegyverszüneti állapot állt be a két tábor között. Időnyerés, hogy azután kellő pillanatban megindított ellentámadással mindent visszavegyenek, — ez volt az udvar taktikája. Az udvar taktikája megszabta az aulikus magyar arisztokraták magatartását is. Ehhez járult, hogy a Batthyány-kormány összetétele, különösen herceg Eszterházy Pál személye bizonyos bizakodással is töltötte el őket. »Hazánk kormányzási formáinak megváltoztatása bevégzett tény« — szögezi le a konzervatívok egyik főkorifeusa, gróf Szécsen Antal — »régii elvbarátaihoz« intézett »Nyílt levelében«. ⁶² Az egyes intézkedésekre vonatkozólag »eltérőek lehetnek — írja — a nézetek, de magyar azokat megtámadni, magyar azokat gyöngíteni soha sem fogjak. Leszögezi, hogy »a hozott törvény iránti tisztelet, a bevégzett tény nyugodt elfogadására int mindenkit.« Szógyény László volt alkancellár április 18-án a nádorhoz intézett levelében kifejti, miszerint »érzékeny halálával fogadná«, ha szolgálatait a felelős magyar minisztérium igénybe venné. »Minden percben, a legelső intések hajlandó ilyen irányú felszólításnak eleget tenni.« ⁶³

1848. szeptemberében, amikor a dinasztia úgy érzi, hogy eljött az ideje annak, hogy Magyarországgal kenyértörésre vigye a dolgot, és nyílt támadásba megy át, a Batthyány kormány által képviselt, — ha szabad így mondanunk — »koalíciója« a különböző pártoknak, felborul. Kossuth úgy menti meg a forradalmat, hogy a baloldallal szövetségre lép. A konzervatív főnemesség pedig egyre nyíltabban (l. Eszterházy Pál lemondását, báró Récsey ú. n. »miniszterelnökségét« stb.), Windischgrätz betörése után egészen leplezetlenül az országot fegyveresen megtámadó dinasztia mellé áll. A küzdelem a két tábor között ekkor már a politikai harc végső eszközeivel — fegyverekkel folyik. *Ennek az élet-halálharcnak az idején a magyar arisztokrácia zömében az ellenség táborában van.* Hatalmas, tetteles támogatást nyújt az ellenséges csapatoknak, katonai és politikai, gazdasági és közigazgatási, sőt még egyházi téren is.

Az első nyílt árulások Jellasich betörésével kapcsolatban voltak észlelhetők, mégpedig mindenekelőtt abban a formában, hogy a hadsereg számos főtisztje, nemcsak idegenek, magyarok is megtagadták az engedelmséget és kijelentették, hogy nem hajlandók Jellasich ellen harcolni.

A nemzeti felháborodásnak, amit ez kiváltott, a leghatározottabban és legerélyesebben Kossuth adott kifejezést. A képviselőház 1848. szeptember 13-i ülésén mondta a következőket: »A táborból minden nap jönnek hírek, . . . miszerint a dolog annyira megy, hogy a táborban levő magyar ezredeknek tisztjei közt is aláírási ívek keringenek, annak kinyilatkoztatására, hogy a szerbek és horvátok ellen nem fognak küzdeni . . . Kinyilatkoztatom, hogy azon nemzet nem fog élni, amely nemzet elvül nem választja azt, hogy aki őt követi, ő azt

⁶² Budapesti Híradó, 1848. április 18.

⁶³ O. L. Belügymin. Eln. 13/848.

mennykövel... A tirannizmusnak nem ismerem veszélyesebb nemét, mint amely törvényiránti engedelmességre hivatkozva rontja meg a törvényt és dönti meg az alkotmányt...⁶⁴

Gróf Teleky Ádám árulásának hírére (»Ki hitte volna, hogy még a Teleky név sem lehet ment a szennytól és... alacsony ocsmányságtól?«) Kossuth az, aki a leghatározottabb és legkonkrétabb rendszabályok foganatosítását követeli: »Kik magukat ily ocsmányul megbélyegezték a nemzet előtt ne kérkedjenek büntetlenül egy percig is, hanem nyomban szigorú büntetéssel sulytassanak.«⁶⁵ Már ebben az időben figyelmezteti Batthyányt, hogy »intézkedéseinek csak akkor lesz sikere, ha nem szavakban, hanem jól kiszemelt egyéniségekben keresi a biztosítást.«⁶⁶

Az árulókkal szemben erélyesebb rendszabályokra azonban csak a Honvédelmi Bizottmány megalakulása után és akkor is mindenekelőtt Kossuth kezdeményezésére kezdett sor kerülni. Már október 8-án megjelenik Kossuth aláírásával a rendelkezés, amely szerint »meghagyatik minden magyarországi, erdélyi, szlavóniai és horvátországi várparancsnoknak és várakban létező minden katonaságnak, hogy... 1. hét nap alatt múlhatatlanul tűzze ki a magyarországi háromszínű lobogót, 2. ...húségét és a Honvédelmi Bizottmány iránti kész engedelmességét...múlhatatlanul írásban bejelentse.

...Mindenki, ki ezen két kötelességét elmulasztaná, mint hazaáruló tekintetik s mint ilyen törvényen kívülinek nyilvánítatik és bárki által is megfogadtathatik és agyonlövettethetik. A vonakodók, vagy engedetlenkedők, mint hazaárulók fognak megkegyelmezés nélkül szigorúan megbüntettni.«⁶⁷

Kossuth szembeszállt azokkal, akik túlságosan kesztyűs kézzel akartak elbánni az esküt megtagadó párttűz tisztekkel. Ragaszkodott ahhoz, hogy az ilyenek, még ha külföldiek is, az országot el ne hagyhassák, az országon belül pedig rendőri felügyelet alatt álljanak, mégpedig nem az ország fővárosában, hanem katonai szempontból kevésbé fontos vidéki helyeken szétszórva. Így pl. az esküt megtagadó turszki ezredbeli tisztekre vonatkozólag a Honvédelmi Bizottmány utasította a Hadügyminisztériumot, hogy amennyiben ezek közül »egyik vagy másik az országból hitletétel nélkül ki akar menni, a kimenetel semmi szín alatt meg nem engedendő.«⁶⁸

Kossuth november 22-én átiratban utasítja a hadügyminisztériumot, hogy a megbízhatatlan tisztek Péterváradról »biztos felügyelés alatt ide Pestre szállíttassanak, mert a Bizottmány éppen nem hajlandó arra, hogy ily ellenszenvű tisztek másfelé (bármerre) vevén útjukat, rövid idő lefolyása után az országból

⁶⁴ Kossuth L. Iratai XI. köt. 341—342. l.

⁶⁵ Kossuth szept. 15-i beszéde a képviselőházban. Kossuth Hírlapja, 1848. szept. 24.

⁶⁶ Kossuth L. Iratai XI. köt. 340. l.

⁶⁷ O. L. 1848—49-es nyomtatványok; Közlöny, 1848. 125. sz.

⁶⁸ O. L. O. H. B. 5328/848.

kimenve minden fogadás ellenére is, úgyis számos ellenségeink számát szaporítsák». ⁶⁹

Kossuthnak gondja volt arra is, hogy a hadseregből eltávolított, megbízhatatlan elemek ne maradhassanak a fővárosban. Ezzel kapcsolatban ellentmondásba is került Görgeyvel, aki 1848. decemberében 25 »schwarzgelb« tisztest hadseregből eltávolítani határozott, de ugyanakkor igen előnyös feltételek mellett megállapodást kötött velük arra vonatkozólag, hogy lehetőleg Budapesten maradnak. Kossuth ezeket a feltételeket túl kedvezőknek találta.

»Sokat ígért tábornok úr, nagyon sokat — írja Görgeynek december 21-én — aki esküje s reversalisa után a döntő percben kész szavát megszegni, az nem ily kegyelmet, de vasraveretést érdemelne.«⁷⁰ Ugyanaz nap utasítja a Hadügyminisztériumot, hogy nevezett tiszteket »Fehérvár, Kalocsa, Jászság-Gyöngyösre szétszórva dislocálja... El velük... nehogy megmérgezzék a levegőt«. ⁷¹

Különösen halaszthatatlannak tartotta Kossuth a várak megtisztítását az ellenséges elemektől, nehogy ezek az ország eme erősségeit az ellenség kezére játsszák.

E célt szolgáló számos rendelkezése között különösen érdekes Haczell kormánybiztosnak december 12-én küldött levele :

»Péterváradal, ha a legnagyobb erőmegfeszítéssel nem vigyázunk, aként járhatunk, mint Temesvárral... Kövessenek el mindent a vár biztosítására, kímélet és habozás nélkül...«

Felhívja a kormánybiztos figyelmét, hogy Péterváradon (és Újvidéken)

»sok gyanus ember van; árulási bűnére morális bizonyossággal esküdni lehetne, de mert szabadságon vannak (azaz szabadon vannak, A. E.) jogilag biztos adatok nincsenek ellenük. Ily emberek iránti kímélet ejtette veszélybe a hazát. Ellenünk összeesküszik szemünk láttára minden gazember, mi pedig nézzük nagylelkűen, próbákra várunk, ahelyett, hogy az országot árulás ellen biztosítanánk.«⁷²

Kossuth ismételten tiltakozott az ellen, hogy magyar katonai hatóságok, vagy egyes katonai egyének levelezést folytassanak ellenséges katonai hatóságokkal és személyekkel. Már 1848. november 11-én ilyen értelmű átiratot küld az Országos Rendőri Hivatalnak.⁷³ November 22-én figyelmezteti Mészáros Lázár hadügyminisztert :

⁶⁹ O. L. O. H. B. 3513/848.

⁷⁰ O. L. O. H. B. 6204/848.

⁷¹ O. L. O. H. B. 6204/848.

⁷² O. L. Hadügymin. 323/848.

⁷³ O. L. O. H. B. 2696/848.

»A főhadiparancsnokságnak levelezését illetőleg . . . a legszorosabb örökös, óvatosság . . . használandó.«⁷⁴

November 16-án tiltakozik az ellen, »hogy magyarhoni ezredektől, vagy annak egyes részeitől a számadásuk megvizsgálása végett Bécsbe küldetnek.«⁷⁵

Külön kell beszélnünk arról, hogy Kossuth sokszor óvatos és gyanakvó volt olyan személyekkel szemben is, akik általában a kormánykörök bizalmát élvezték és a későbbiek folyamán kiderült, hogy neki volt igaza. Így pl. Kossuth igen bizalmatlan volt Baldaccival szemben. Baldacci — írja Kossuth a Honvédelmi Bizottmánynak — »midőn honunk felett a veszély leginkább tornyosulni kezdett, állomását hűtlenül, vagy kislelkűleg, de mindenesetre hazafiatlanul elhagyá«. Ezért tiltakozott az ellen, hogy Baldaccit a Királyhágón túli hadak főparancsnokává kinevezzék. »Ezt kimondani — írja Kossuth — meggyőződésem parancsolá, mely *nem szereti, hogy a haza ügyeinek vezetése magukat gyanussá tett emberek kezeibe tétessék.*«⁷⁶

Nem ilyen határozottan, de azért érezhetően bizalmatlan volt báró Vay Miklós erdélyi kormánybiztossal szemben is. Ennek rosszsalását fejezi ki október 28-án afelett, hogy jelentéseiben nyoma sincs az erélyes intézkedéseknek a növekvő veszély elhárítására. A kormány nyujtotta minden segítség »fogatlan — írja — ha az ottani magyar népesség kombinált önvédelemmel nem támad és ha kivált a nemesi rend, ahelyett, hogy a védelem élére állana, gyáva panaszokra fakad, vagy épen megfutamodásban keresi menedékét«. Levelét azzal fejezi be : »Elvárjuk, hogy ön a veszélyeztetett kerületben tapasztalt eddigi mulasztásokat kettőzött tevékenységgel, szigorral, s ahol kell kérlelhetetlenséggel is helyre pótolandja.«⁷⁷

Ha a fenti esetekre az jellemző, hogy több éberséget tanusítva a vezetők kiválasztásánál az országot rengeteg kártól óvhatták volna meg, úgy ez különösen állt Hentzi tábornok esetére. Hentzit, mint magyarországi születésű főtisztet, nagy hűségfogadkozásaira fel nevezték ki Pétervárad katonai parancsnokává még a Batthyány-kormány idején. Innen Kossuth sürgetésére távolítják el 1848 végén. Kossuth szükségesnek tartotta, hogy Hentzi »biztos vigyázatú felügyelet« alatt álljon, mégpedig a honvédelem szempontjából veszélytelen helyen.⁷⁸ Amikor Hentzi azzal a követeléssel állt elő, hogy engedjék őt Szlavóniába távozni, azt Kossuth akadályozta meg és közölteti Hentzivel, hogy »az olyan várparancsnokok, kik az ellenséggel cimborálnak, előbb haditörvénszék elébe állíttatnak.«⁷⁹ Ez azonban nem következett be. Hentzi akadály-

⁷⁴ O. L. O. H. B. 3472/848.

⁷⁵ O. L. O. H. B. 3029/848.

⁷⁶ O. L. O. H. B. 2720/848. (Aláhúzás tőlem, A. E.)

⁷⁷ Közli: Silviu Dragomir: Studii si documente privitoare la revolutia romanilor din Transilvania in anii 1848—49. III. k. Cluj. 1946. 147. l.

⁷⁸ O. L. O. H. B. 3811/848.

⁷⁹ O. L. O. H. B. 5604/848.

talánul bevárhatta Windischgrätz bevonulását és 1849. májusában, mint Budavár parancsnoka Pest bombázásával és a Lánchíd felrobbantásának tervével a magyar nép egyik legelvetemültebb ellenségének bizonyult.

De árulók nemcsak a hadseregben voltak. Az árulás mindenütt felütötte a fejét, ahol a betörő ellenségben szövetségesre számíthatott. 1848 őszén az arisztokrácia jelentős része ahelyett, hogy a veszélyben-forgó hon védelmére sietne, tömegesen hagyja el az országot. Hozzájuk, »a méltóságos méltatlanokhoz« fordult ily keserű szavakkal Barsi József:

»Gólyákká lettetek, melyek a lángba-borult házat hűtlenül és csak önmenekülésre törekedve elhagyják. Mi nektek Budapest? Mi nektek Pécs, Fehérvár, Győr, vagy Pozsony! Csak Bécs és München, Páris és London, Nápoly és Róma álljon, s ti boldogok vagytok, nektek több mi sem kell...«⁸⁰

1848. novemberében az egész országot megrázza Kolozsvár feladásának a híre. Ez báró Baldacci Manó erdélyi főparancsnok és gróf Vay Miklós erdélyi kormánybiztos gyávaságán és tétlenségén kívül kimondottan a konzervatív erdélyi arisztokráciának a műve volt. Azok az erdélyi arisztokraták, akik — a kortársak szerint, — nap, mint nap azt számígtatták, hogy »mennyibe kerülnek nekik Kossuth uramék«,⁸¹ a kolozsvári gazdag polgárságban szövetségre találtak és keresztülvitték, hogy a város kapituláljon.⁸²

December közepén Windischgrätz vezetésével jelentékeny császári csapatok törnek be az országba és aránylag akadálytalanul, nyomulnak az ország szíve felé. A bevonuló ellenség élén magyar mágnások lovagoltak. Sopronban Windischgrätz főtisztjei közt ott vannak gróf Apponyi Károly, gróf Pálffy Móric báró, Petrichevich-Horváth János. A honvédhadsereget hűtlenül elhagyva a császáriak oldalára ment át gróf Eszterházy Sándor, Nádaszy, vagy féltucat Zichy. A magyarok ellen harcolt fegyveresen gróf Gyulay, gróf Gedeon, Ottinger, báró Jósika János és annyi más.

Windischgrätz már Magyarország elleni haditervének kidolgozása idején és méginkább az országba való betörésének pillanatától kezdve biztosan számíthatott a magyar konzervatív arisztokraták legtevékenyebb támogatására. Ezek tényleg csapatostól sereglenek Windischgrätz főhadiszállására: elhagyják vidéki kastélyaikat, jönnek a különböző osztrák fürdőhelyekről, ahol eddig meghúzódtak, jönnek Salzburgból, Bécsből, Olmützből. A régi konzervatívok, — egy, vagy két esetet leszámítva — valamennyien készségesen teljesítették, megtiszteltetésnek vették Windischgrätz felszólítását az »együttműködésrek«. Az osztrák csapatok által megszállt terülteken Windischgrätz polgári közigazgatást, egész állami apparátust teremt és minden feladatra akad ember. Akad

⁸⁰ Kossuth Hírlapja, 1848. október 28. »A magyar főarisztokráciához« vc.

⁸¹ »Március 15«.

⁸² Czetz János őrnagy jelentése a Honvédelmi Bizottmányhoz 1848. november 18-ról. O. L. O. L. B. 3523/848.

szolgálatkész, nem egyszer önként felajánlkozó magyar mágnás, magyar főpap, magasrangú és kevésbbé magasrangú hivatalnok.

Győr katonai parancsnoka gróf Apponyi Károly lett. Pozsony megye-
császári biztosa gróf Zichy Ferenc, Győr és Moson megyékké gróf Zichy Félix,
Babarczy Antal és Havas József Pest megyében működnek. Brassó
megye császári biztosa báró Ambrózy Lajos, Bars és Komárom megyéké báró
Majthényi László. Császári biztosok még Windischgrätznél: Andrássy József,
gróf Zichy Edmund, gróf Károlyi Lajos, gróf Waldstein János, gróf Forgách
Antal, ifj. Majláth György, báró Révay György és mások. Gróf Szirmay István
Sárosdban saját költségére csapatot szervez a császáriak támogatására. Fel-
vonul a konzervatív párt egész vastartaléka is: a Czinderyek, Rohonczyak,
a Hedryek, Döryek. Gróf Almássy Móric hálatelt szívvel fogadja el Windisch-
grätztól a kamarai ügyek vezetésére a megbízatást. Szögyény László az országos
ideiglenes polgári közigazgatás vezetője lesz. Gróf Mailáth Antal az ú. n. leg-
felsőbb törvényszék élére kerül. Gróf Apponyi György, gróf Dessewffy Emil,
báró Jósika Samu, gróf Barkóczy János, Ürményi, Szentiványi tagjai lesznek
annak a titkos bizottságnak, amely Schwarzenberg herceg megbízásából kidol-
gozza, milyen legyen a majd meghódított Magyarország politikai és közigazgatási
rendje. Herceg Eszterházy Pál, gróf Szécsen Antal, gróf Andrássy György,
herceg Hohenlohe Sándor, gróf Károlyi László, gróf Festetich Leó, gróf Cziráky
János, ugyancsak minden erejükkel támogatják a császáriakat az országon
belül, sőt külföldi összeköttetéseiket felhasználva, az országon kívül is.⁸³

Persze nem kell azt gondolni, hogy a »nagy politika« intézését bízta rájuk
az osztrák kormányzat. A sorából kikerült különböző rendű és rangú, ú. n.
»királyi«, majd »had-« és »polgári biztosoknak« a feladata volt az ellenséges
hadsereg elszállásolásáról és élelmezéséről való gondoskodás, a honvédsapatok
állásáról, a lakosság hangulatáról anyaggyűjtés és jelentések tétele. A hazafiak
felkutatása és az osztrák katonai hatóságoknak való kiszolgáltatása, az adó-
kivetés, a sorozás stb. a feladatuk és ők, magyar főurak, történelmi nevek
viselői mindezt készséggel végzik. Segítenek felperzselni a magyar falvakat,
sarcolni a lakosságot, kiirtani az engedetlenkedőket, gúzsba kötni az életben
maradókat.

Windischgrätz 1848. december 26-án, karácsony másnapján rendeli el:

⁸³ A magyar szabadságharc fegyveres leverését tevékenyen támogató magyar főurak
és főpapok működésére vonatkozólag gazdag, konkrét anyagot tartalmaznak: az Országos
Levéltárban a Windischgrätz Iratok (Politisch-Administrative-Sektion), az Országos Honvé-
delmi Bizottmány és az 1849-es Igazságügyminisztérium levéltára, továbbá a herceg Eszter-
házy, gróf Széchenyi, gróf Zichy-Ferraris, gróf Barkóczy, gróf Dessewffy stb. családok levél-
tárai; az Esztergomi Érseki Levéltárban Hám János iratai; a bécsi Haus-Hof és Staatsarchiv-
ban különösen br. Wessenberg és herceg Schwarzenberg hagyatéka, a Kriegsarchiv-ban a
magyarországi hadjáratokkal kapcsolatos iratok (»Feldakten«); ugyancsak a Metternich-
család levéltára Plassy-ban (Acta Clementina), a Windischgrätz-család levéltára Tachau-ban;
gróf Zichy Ferenc fennmaradt iratai Sass Kálmán gyűjteményében (Érmihályfalva, Romá-
nia) stb.

1. Minden egyén... ki fegyverrel kezében elfogatik, rögtön kötél által kivégeztetik.

2. Azon helységek... melyekből lakosok... a cs. kir. hadseregnek akármilyen módon kárttenni törekednek... tűzzel vassal elpusztíttatnak.⁸⁴

December 29-i győri proklamációjában Windischgrätz »Kossuth Lajost, a Honvédelmi Bizottmány valamennyi tagjait és az ezek által a megyékbe és városokba szétküldött ú. n. kormánybiztosokat törvényen kívülieknek és földönfutóknak« nyilvánítja.⁸⁵

Február 11-én Windischgrätz elrendeli, hogy azon postahivatalnokok, kik Debrecenből érkező iratokat elfogadnak, vagy továbbszállítanak, kötéllel kivégeztetnek.⁸⁶

Jóformán nem ismerünk egyetlen esetet sem, amikor a császári szolgálatban álló magyar arisztokraták felemelték volna szavukat a kegyetlenkedések ellen, mérsékletre intették volna a hódítókat. De annál több olyan esetet ismerünk, amikor Windischgrätz intézkedéseit nem tartották elég szigorúnak, elég messze menőnek és tőle »erélyesebb« intézkedéseket követeltek. Gróf Zichy Ferenc 1849. január 19-i beadványában a nemzeti bankjegyek haladéktalan érvénytelenítését sürgeti Schwarzenbergnél.⁸⁷ Ugyancsak ő javasolja, hogy a hazafiak zár alá vett vagyonát azonnal el is kell árverezni.⁸⁸ Gróf Zichy Félix panaszt emel, hogy a bécsújhelyi katonai híroság túl enyhe eljárást tanúsít a magyar hazafiakkal szemben.⁸⁹ Gróf Szécsen Antal 1849. január 24-én Metternichhez írt levelében kifejti, hogy Windischgrätz egyáltalában túl engedékeny.⁹⁰

Ennyi árulás közepette mit csinál a nemzeti kormány? Kossuth az általános kishitűség és fejvesztettség közepette, amelyet különösen a főváros elvesztése idézett elő, szilárdan képviseli az ellenség előtti be-nem-hódolásnak, az önvédelmi harc elszánt továbbfolytatásának eszméjét. A magyar nép, »ha akarja védeni magát, élni fog, ha nem — elvész« — Kossuth ezekben a szavakban foglalja össze a tennivalókat. Viszont *a küzdelem a forradalom vívmányainak megvédéséért a nemzeti szabadság megtartásáért és a harc az árulók ellen ugyanannak az éremnek a két oldala volt.* Ahogyan 1848. októberében Kossuth javaslatára rendelik vissza az országba a külföldön tartózkodó magyar honpolgárokat, ahogyan Kossuth javaslatára szólította fel már akkor a magyar országgyűlés mindkét háza tagjait a törvényhozás helyére való azonnali visszatérésre, úgy 1849 elején is Kossuth az, akinek javaslatára az országgyűlés törvényt hoz a »rögtön-

⁸⁴ Gyűjteménye a Magyarország számára kiadott legfelsőbb manifesztumok és szózatoknak. Buda, 1849. 31—32. l.

⁸⁵ U. o. 32—33. l.

⁸⁶ U. o. 41. l.

⁸⁷ H. H. St. A. Nachl. Schwarzenberg IV/204.

⁸⁸ O. L. Windischgrätz Iratok 394/PAS.

⁸⁹ O. L. Windischgrätz Iratok 308/PAS.

⁹⁰ Metternich-család levéltára. Plassy Acta Clementina C. 10. Eredeti.

ítelő hadi és polgári vegyesbíróóságok felállításáról». A törvény értelmében rögtönítelő eljárás alá tartozott mindenki, aki »az ellenséggel cimborál, annak szabad akaratból, tetleges kényszerítés nélkül bármi szolgálatot tesz... az ellenségtől hivatalt, vagy bárminő megbízatást elfogad, az ellenségnek fegyvert, pénzt gyűjt, zsoldosokat szerez, utat és ösvényt mutat, írott vagy szóbeli utasítással segítségére van«.⁹¹

Kossuth szorgalmazására történik a hűtlenek honárulóvá nyilvánítása és vagyonuk elkobzása. Erre ténylegesen az esetek túlnyomó részében a Honvédelmi Bizottmánynak, illetve Kossuthnak közvetlen beavatkozására került a sor. Közvetlenül Kossuth mondatja ki Haulik zágrábi érsek, Hám János magyar hercegprímás, Scitovszky János pécsi püspök, gróf Zichy Domokos veszprémi püspök, báró Ambrózy György, herceg Hohenlohe Sándor, az áruló Pallavichini grófok, herceg Brezenheim Ferdinánd, István főherceg volt nádor és mások honárulóvá nyilvánítását és javai elkobzását.⁹² Kossuth intézkedett, hogy a detronizációs törvény következményeképpen a Habsburg-Lotharingiai család »bármely tagja által eddig az ország területén bírt javak a független magyar álladalom részére lefoglaltassanak és az országnak, mint természetszerinti tulajdonosnak visszaadassanak«.⁹³

Hazaárulásért a nemzeti kormányzat 1849. márciusától június végéig egész sor egyházi és világi főúr vagyonának zár alá vételét, illetve elkobzását rendelte el. Fogarassy Mihály püspök, Körmöczy Imre, Bezerédi Miklós, Liphay Antal, Pribilla József kanonokok, Kunszt József esztergomi érseki helyettes, gróf Forgács Antal, gróf Forgách Sándor, báró Ambrózy Lajos, báró Seunyei Pál, gróf Zichy Ferenc, gróf Török Bálint, Szőgyény László, gróf Almássy Móric, báró Vécsey Miklós, báró Mondbach Frigyes, herceg Pálffy, gróf Nákó Kálmán, gróf Károlyi Lajos, báró Nyáry Albert, gróf Csáky Tivadar, herceg Lichtenstein, gróf Zichy Miklós, gróf Zichy István, örgróf Pallavichini Alfonz és mások állanak azoknak a honárulóknak a listáján, akiknek javaira rátette büntető kezét a forradalmi kormány.⁹⁴

A nemzeti kormány intézkedései a hazaárulók, »a belső bitangok« ellen mindennek ellenére mögötte maradtak annak, amit az ország renkívül nehéz helyzete, a nyílt árulás szörnyű tényei és maga a magyar nép követelt. Kossuth javaslatait, felszólításait igen sokszor nem szívlelték meg, nem hajtották végre

⁹¹ Megjelent a Közlöny 1849. február 18. számában.

⁹² Haulikra vonatkozólag l. O. L. O. H. B. 1066/848., ugyancsak Eszterg. Érseki Lt. Hám-Iratok 199/a., Hámra és Scitovszkyra vonatkozólag O. L. Ig. Min. Áll. ügy 1367, Zichy Domokosról l. O. L. O. H. B. 3792/848; István főhercegre vonatkozólag O. H. B. 5634/849. és Igazs. Min. Állad. Ügyészség 2221/849., herceg Hohenlohe Sándorra vonatkozólag O. H. B. 3500/849, a Pallavicini grófokra vonatkozólag O. H. B. 3752/849, Brezenheimre O. H. B. 6083/849.

⁹³ Boczkó Dániel kormánybiztosnak küldött utasítás 1849. ápr. 15. O. L. O. H. B. 5634/849.

⁹⁴ L. O. L. Igazságügyi Min. Állad. Ügyészség 1367/849, 3200, 2390, 1903—4, 1890, 2019, 3194, 2640, 2387, 2520, 3500, 3626, 3305, 3629 stb.

azok, akiknek ez kötelességük lett volna. A hazaárulók javainak lefoglalása sokszor csak bürokratikus huza-vonáshoz vezetett, ami ezer ajtót nyitott a visszaélések és a szabotázs számára. (Ez utóbbi téren Duschek Ferenc pénzügyminiszter járt elől.) A véstörvénytörvényesek távolról sem torolták meg mindazt a sok honárulást, amelyet a hűtlenek elkövettek.

Mindebben nagy szerepet játszottak a megalkuvók, az ú. n. békepártiak. A debreceni »békepárt«, nem véletlenül opponált mindenekelőtt a hazaárulókat sújtó erélyes intézkedésekkel szemben. Nem véletlenül irányozta fő támadásait a rendőrminiszter Madarász László, a baloldal tevékeny és erélyes vezére ellen.

Kossuth április 22-én kijelenti a debreceni nemzetgyűlésben, elsősorban a békepárt felé: »Ha most, midőn forradalmi időköt élünk, arra akarnak minket kötelezni, hogy Werbőczy törvényeinek korlátai között mentsük meg a hazát, akkor bizony nem vállalom el ezt a kötelességet.«⁹⁵ Ténylegesen azonban Kossuth nem egy vonatkozásban és nem egyszer »Werbőczy törvényeinek korlátai között« maradt: így pl. nem szívelte meg Táncsics javaslatát, akinek pedig ezerszer igaza volt, amikor 1849. elején a hazaárulók földjének a *paraszt*ság kezére juttatását követelte és akit ezért kinevettek és megcsúfoltak.

A magyar kormány 1849. június 20-án megszünteti az ország különböző helyein létrejött rögtönítélő vegyesbíróóságokat és a továbbiakban csak egy, Pesten működő ilyen bíróságot tart fenn.⁹⁶ A diadaloktól ittasan a nemzeti kormány akkor enyhíti a harcot az árulók ellen, amikor e harc kéréllhetetlen folytatására a legnagyobb szükség lett volna. Kossuth 1849. június 28-án »Európa népeihez« intézett kiáltványában leszögezi: »Az osztrák zsarnokság annak, ki *saját hazája* mellett vív, elvéteti vagyonát és gyalázatosan felakasztatja tisztjeinket, a mi kezünkben két tábornok, 50 főtiszt és 20 000 fogoly van; ezek közt több nemzetünkbeli hazaáruló, *de még egyet sem végeztettünk ki*. . . Mi a szabadságot és humanitást nemcsak hirdetjük, de gyakoroljuk is, azon nehéz körülményekben is, midőn az önvédelem szüksége nemzetet rendkívüli szabályokra is feljogosíthat.«⁹⁷

Bezzeg ilyen nagylelkűség nem jellemezte a magyar nép szabadságharcának ellenségeit. Ez azonban nem zavarta őket, hogy a forradalmi kormányzatot, a magyar szabadságharcot vérengzésekkel és kegyetlenkedésekkel ne vádolják. A vádolók kórusában ott volt az egész európai, de nemcsak európai reakció. Ott voltak a népek szabadságának legelvetemültebb ellenségei Bismarcktól és Wellington hercegtől kezdve az amerikai rabszolgatartóig, a római pápától a pittsburgi érsekig.

*

⁹⁵ Papp Dénes: A parlament Debrecenben. Lípse, 1870. 132. l.

⁹⁶ Közlöny, 1849. június 21.

⁹⁷ Közlöny, 1849. július 1.

A konzervatív magyar főurak, a szabadságharc áruói 1848—49-ben beigazolták, sőt túlszárnyalták mindazt, amit róluk Kossuth, mint országrontó, destruktív, idegen ellenség szolgálatában álló, megvásárolható elemekről valaha is mondott. Mi volt az oka annak, hogy Kossuth magatartása a szabadságharc idején a hazaáruló konzervatív arisztokráciával szemben mégis inkább *védekező, mint támadó*? Ennek okát mindenekelőtt abban látjuk, hogy Kossuth e nemzeti egységfront eszméjéhez ragaszkodott akkor és olyan értelemben is, amikor és ahogyan ez a nemzeti egységfront nem volt fenntartható.

Törekedni a nemzet erőinek összefogására helyes és szükséges volt. Kossuth tévedése ott kezdődik, hogy ő a nemzeti egységfrontot ki akarja terjeszteni oly rétegekre is, amelyek ténylegesen kívülhelyezték magukat a nemzeti egységfronton. Kossuth támaszkodni akart az arisztokráciára. Ennek egy részére tudott is támaszkodni, nem egy közülük hű maradt a szabadság ügyéhez egész a vérpadig. Ezek a szabadságharchoz hű arisztokraták azonban a főnemesi nagybirtokos osztálynak csupán töredékét alkották. De vajjon az arisztokrácia többsége, zöme, amely Windischgrätz és Paskievics táborában volt, nem volt-e összességében is csupán elenyésző töredéke *a nemzetnek*?

A nemzeti harc nem tudta áthidalni a meglévő mély osztályellentétet. Kossuth ezzel a ténnyel nem akar, nem tud szembenézni, és éppen azért nem tudja levonni ennek konzekvenciáit sem.

Mindez azonban nem változtat azon a kétségbevonhatatlan és nagyfontosságú történelmi tényen, hogy a magyar 1849—49-es forradalom és szabadságharc minden komoly intézkedése a hazaárulókkal szemben, minden erélyes lépése a belső reakció ellen *Kossuth nevéhez fűződik mindenekelőtt*. Ő sütötte rá 1848—49-ben a fény- és gazdagságövezte konzervatív nagybirtokos arisztokrácia homlokára a hazaárulás bélyegét. Ezt a bélyeget homlokukról lemoshatni nem fogja soha, senki. A forradalom jogán, a nemzeti önvédelem jogán erős kézzel hozzányúlt ahhoz, ami ezeknek a »dicsőséges« családoknak mindennél fontosabb volt: a vagyonukhoz, s feltehetjük, hogyha a magyar nép szabadságharc diadallal végződik, ezek a birtokok aligha kerültek volna vissza hazaáruló uraik kezébe, nem válhattak volna még egy teljes századon át a magyar nép mélységés nyomorának szinte kiapadhatatlan kútforrásává.

Ezért is zárta oly mélyen szívébe Kossuth Lajos nevét a magyar nép. Ezért is írták Marx és Engels róla, hogy

»nemzete számára Danton és Carnot (volt) egy személyben.«

Ezért áldozunk 100 esztendő múltán is tisztelettel és hálával Kossuth erőfeszítéseinek, melyeket a reakció, a bitang belső ellenség, a hazaárulók ellen kifejtett. Ezeket az erőfeszítéseket megszívlelni, tanulságaiból okulni, a mi nemzedékünk különös szent kötelessége.

HOZZÁSZÓLTAK:

Ember Győző levelező tag,

Waldapfel Eszter, az Országos Könyvtári Központ helyettes vezetője.

HUNYADI JÁNOS

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. december 13-án tartott előadás.)

Írta: ELEKES LAJOS
a Történelmi Társulat főtítkára

»Csaknem száz éve már, hogy a török fegyverek Európára törtek... Semmit sem hagytak épen, aminek tűzzel, vassal, rabigával, rémuralommal ártani lehet. Gyalázatba döntöttek mindent, amihez közel értek.«

1448 őszén, rigómezei hadjárata küszöbén, Hunyadi János iratta le a fenti szavakat, barátja Vitéz János kezeivel.¹ A pápának válaszolt, aki — hogy ne kelljen elküldenie a megígért segítséget — le akarta beszélni őt a hadjárat megindításáról. A pápának válaszolva, Hunyadi a török ellen küzdő népek nevében, az emberiséghez szólt. Legnagyobb és legjobban előkészített hadjárata előtt, döntésre vagy halálra készen, mintegy végső számvetésül összefoglalta mindazt, amit élete főcéljának vallott: kifejtette, miért kell minden erőt összesítve, megszakítás és megalkuvás nélkül, könyörtelenül harcolni a török hódítók ellen.

»Leigázták, gyászba- romba- szolgaságba döntötték Görögországot, Macedóniát, Bolgárországot, majd Albániát és sok más földet, melyek pusztaságok számalmaiból ébredtek... Hazánk testéhez értek... Hatvannal több esztendeje, úgyszólván szakadatlanul viseljük a harcok dühét. Itt állunk, immár kimerülten a sok harctól, vereségtől, gyásztól és fájdalomtól. Halálnak halálával pusztulunk. Mennyi rémségre emlékezünk!... égő házak, sírással-futással-szükséggel telve minden, feldúlt földek, gyászoló házak, testvéreink holtteste az ellenség kezében, rabiga: a győzők gúnyolódása, nyomorúságos életre hajszolt hadifoglyok menetének gyalázata... Elég volt: látni annyi igába hajtott férfit, meggyalázott nőt, fejekkel telerakott szekeret... Elég a kegyes hiszékenységből, ég ostoraként túrni a szerencsétlen országok szenvedését, hol az emberek, kik még megvannak, már csak nyögnek, nem élnek.«

Ez a levél nemcsak Hunyadi vallomása élete értelméről, hanem egyben a török hódítás jellegének, a megtámadottak egymásra utaltságának és összefogáson alapuló aktív védelmük szükségének egyik legvilágosabb kortársi megfogalmazása. Példája annak (amit különben Hunyadi háborúinak, élete munkásságának története még határozottabban bizonyít), hogy a nagy hadvezér, nagy államférfi mindenki másnál tisztábban látta kora égető, központi kérdését,

¹ A levelet kiadta *Schwandtner*: *Scriptores* II. (Bécs, ívrét) 52—54. l.

melynek megoldásától a magyar nép s az összes délkelet európai népek további sorsa függött. A török hódítók visszaszorítása a 15. században az összes délkelet európai népek számára valóban létfontosságú, központi feladattá nőtt. Nemcsak azért, mert a hódítás függetlenségüket veszélyeztette, hanem főként azért, mert az elnyomásnak s a kizsákmányolásnak különlegesen durva formáival, a rabló-pusztító hadjáratok rendszerré tételével, termelőerők tömeges elpusztításával megbontotta a továbbfejlődés meglévő alapjait, gátolta, visszafogta, sőt visszavetette a megtámadott — s még inkább a már leigázott — népek haladásukban. Ismeretes, hogy a török hódítók világrajomra, minden más nép leigázására törtek, sőt ezeknek a céloknak támogatását vallási előírások formájában kötelezővé tették. Ilyen értelemben kétségtelen, hogy a haladás akkori főellenségei voltak, s az ellenük vívott harcok a közvetlen veszélyben forgó népek létérdekén túl, egyben az emberi haladás ügyét is védelmezték.

Hunyadi hadvezéri és államférfiúi működése: egyetlen nagy, összefüggő, céltudatos erőfeszítés a török hódítók visszaszorítására, ennek érdekében minden harcavihető erő mozgósítására, az akadályok kiküszöbölésére. A harcokban, melyek az ő vezetésével folytak, a magyar nép — szövetségben a többi megtámadottakkal — megállította a törökök évszázados diadalútját Európában, sőt átmeretileg vissza is szorította a pusztítókat. Ebben áll a harcok nagy nemzeti és egyben nemzetközi jelentősége. Ez az ok, amiért Marx, a tudományos szocializmus megalapítója, történelmi feljegyzéseiben különös figyelemmel részletesen elemzi ezeket a harcokat s Hunyadi, a vezetőt a 15. század magyar, sőt egész európai történetének egyik legpozitívabb alakjaként említi.²

Nagy tetteinek megvilágítása: vonzó és megtisztelő feladat. Ebben az előadásban, egy részletes monográfia eredményeire támaszkodva, a fővonalak vázolására szorítkozom, különös tekintettel Hunyadi államférfiúi tevékenységének viszonylag legkevésbé ismert oldalára: arra, hogy politikájában miképpen tükröződik a török elleni védelem szervezésének s a központi hatalom erősítésének belső összefüggése. Ennek ismerete sokban hozzájárul 15. századi történetünk számos fontos kérdése mellett a centralizációs kísérletek jellegének s jelentőségének megértéséhez is.

Az összefüggés kérdésének helyes felvetéséhez és megoldásához Sztálin elvtárs útmutatása segít, melyet a kelet európai nemzetek kialakulásával kapcsolatban a következőképpen fogalmazott meg:

»Európa keleti részén a központosított államok kialakulása, mivel az önvédelem követelményei (törökjárás, mongoljárás stb.) siettették, a feudalizmus felszámolása előtt, tehát a nemzetek kialakulása előtt ment végbe.«³

Sztálin elvtárs itt kelet európai érvényességgel továbbfejleszti Engels ismert tanítását az államok központosításának okairól; rámutat, hogy a török- és

² V. ö. Lándor B.: Marx jegyzetei a magyar történelemről. A Történettudományi Intézet Értesítője, I. (1950.) 10—12. sz. 132. s k. l.

³ Művei V. Szikra, 1951. 17. l.

mongoljárta területeken — az Engelstől megállapított általános törvényszerűségeken belül — a folyamat az önvédelem tényezőjének hatása alatt *gyorsabban* ment végbe. Ennek a megállapításnak érvényessége hazánkra oly szembeszökő, hogy 15. századi történetünk kulcskérdéseit máskép, mint ennek alapján, meg sem érthetjük. A Hunyadiak kora : kísérlet a centralizált monarchia megteremtésére Magyarországon. A kísérlet alapja itt is, mint mindenütt, az árutermelés kifejlődése volt, azoknak az elemeknek a megszorodása, melyek — Engelszavával — »mindenekelőtt azt követelték, hogy szűnjék meg az örökös, esztelen háborúskodás, a hűbérurak viszálya, amely állandóvá tette a belső háborút, még akkor is, amikor külső ellenség volt az országban, szűnjék meg a szakadatlan, teljesen céltalan pusztítás állapota, amely az egész középkoron át uralkodott«. ⁴ Ezek az elemek a 15. században, nálunk, még gyengék voltak ahhoz, hogy a hűbérurak, a bárók hatalmát megtörhették volna ; de a század derekán, Hunyadi korában már elég erősek voltak ahhoz, hogy a harcot megkezdjék ellenük és több területen visszaszorítsák őket. Törekvéseiknek nyomatékot kölcsönzött a török fenyegetés, melynek elhárítása érdekében az anarchia korlátozása, a központi hatalom erősítése elodázhatatlan feladattá vált. Ilyenképpen a török veszély elhárítására s a központi hatalom erősítésére irányuló törekvések közt szoros összefüggés, kölcsönhatás alakult ki ; ez a kölcsönhatás meghatározó erővel nyilvánul meg mind a török háború, mind a belpolitika főbb kérdéseinek fejlődésében.

Történetünkben Hunyadi volt az első, aki ezt az összefüggést felismerte, s kül- és belpolitikáját ennek megfelelően irányította. Ehhez a felismeréshez pályája első felében, mint katona, a török harcok tapasztalatain, a védelem szervezésének nehézségein keresztül jutott el.

Hunyadi feltehetőleg 1407 körül, havasalföldi eredetű családból származott. Apja Vajk, Zsigmond király aulicusa, udvari toborzótisztje volt : 1409-ben az erdélyi Hunyadvárat (a későbbi Vajdahunyadot) kapta birtokul. Hunyad negyven faluból álló tartozékainak birtokosaként bekerült a nemességnek abba a rétegébe, mely jövedelme szerint inkább nagybirtokosnak tekinthető, de az óriásbirtokú, országos tisztségeket kisajátító bárókkal — éppen birtokainak védelme és hatalmának gyarapítása érdekében — egyre élesebben szembe helyezkedett, s vezetőket adott a közép- és kisbirtokos megyei nemesek báróellenes szervezkedéseinek. Hunyadi két fiútestvére fiatalon elhalt ; felmenőági rokonai (amennyire a gyér forrásanyag sejteni engedi) hunyadkörnyéki kis- és középnemes családokból házasodtak, nővérei észak- és középerdélyi középnemes családok tagjaihoz mentek nőül. Hunyadi első támogatói, familiája tagjai a hunyadvidéki kispnemesek és kondíciós kenézek közül kerültek ki, utóbb erdélyi és tiszaháti közép- és kispnemesekkel szaporodtak ; később, alkalmasint felesége rokonsága révén terjesztette ki befolyását a Délvidékre s még később,

⁴ A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. A német parasztháború. Szikra, 1949. 144—145. l.

országos tisztségeinek idején az ország más részeire, immár nagybirtokosság határán mozgó családokra is.

Katonának nevelkedett, familiáris tisztként több nagyúr kíséretében megfordult, majd apja nyomán a királyi aulába került. Zsigmond kíséretében járt Itáliában (közben két évet a milánói fejedelem zsoldjában töltött), majd 1436—1438 közt, ugyancsak a király kíséretében, Csehországban tartózkodott. Itt ismerte meg — noha már Lipn utáni hanyatlásában — a husziták harcmódját, az ő iskolájukban nevelkedett cseh zsoldosok nagy harci értékét. Ezek a tapasztalatok, tudjuk, hadvezéri működését jelentős mértékben befolyásolták.

1439-ben, zsoldostoborzó tisztként került a déli frontra. Kezdetben kicsiny (mintegy száz páncélosból álló, tehát körülbelül egy püspöki bandériumnak megfelelő) serege élén a »török torkában fekvő« Orsova-környéki várakat kellett védelmeznie. Ezt a nehéz feladatot a török általános előnyomulása, a magyar feudális haderő szégyenletes szendrői kudarca, a végek más részein mindennapos törökdúlások idején sikerrel oldotta meg, sőt röviddel utóbb ellentámadásba ment át: kétszeresre megnövelt seregével betört a viddini szandzsák területére s az utakat megtisztította a török martalócoktól. Részben zsoldfedezetül, részben katonai sikereinek jutalmául kapott sorozatos birtokadományokat; birtokainak terjedelme már a negyvenes évek elején felülmúlta a fé milliő holdat, a negyvenes évek derekára pedig (újabb, nagyarányú adományok révén) túlhaladta a négymilliőt. Katonai sikereinek elismerésül kapta első országos tisztségét, a veszélyes szörényi bánágot is, melyet gyors ütemben követett (igaz, Ujlakival, a leghatalmasabb bárók egyikével megosztva) az erdélyi vajdaság, temesi ispánság, nándorfehérvári (belgrádi) főkapitányság. Mindezek jövedelmét arra fordította, hogy folyton növelje, tökéletesítse haderőjét. A haderő magvát huszita módon küzdő, zömmel cseh zsoldosok alkották, kiegészítő részét pedig a familia, melyet Hunyadi — a többi nagybirtokosokkal ellentétben — szintén harcba vitt a török ellen. A sereget állandó harcban gyakorolva, ütöképes egységgé forrasztotta és az akkor legkorszerűbb hadászati elvek szerint irányította.

Ezekben a harcokban fejlődtek ki nagy katonai, hadvezéri képességei, melyekről tettei mellett számos forrás tanuskodik, köztük Pannoniai András, ifjabb éveiben maga is Hunyadi katonája, ki később, török elleni összefogásra és fegyveres helytállásra serkentő írásaiban volt vezérét állította mintaképül a világ elé,⁵ mert, úgymond, »alatta sohasem láttam mást a hadügyekben, mint kiváló dolgokat.« Pannoniai és mások leírásai alapján figyelemreméltó vonásokkal bontakozik ki nemcsak Hunyadi hadvezéri, hanem emberi egyénisége is. Tudatosan — sőt amennyire ismeretei engedték, mondhatni tudományosan — készült pályájára, igyekezett magas fokon elsajátítani a hadvezetés művészetét. Tudta, hogy ez — Pannoniai szavaival — »nem olyan könnyű és véletlenül

⁵ *Fraknoi—Ábel*: Két magyarországi egyházi író a XV. századból. Irodalomtörténeti Emlékek. I. (Budapest, 1886.); az alábbi idézetek: 193., 69., 73. l.

múló, mint némelyek hiszik, hanem sok szabályból, nagy tehetséggel és hosszú igyekezettel kell összegyűjteni, s ha ezek közül csak egyet is elhanyagolnak, nem késik a büntetés«. Szívesen vállalta a kockázatot, de meggondolta miért vállalja. Személyes vitészségének számtalan tanujelét adta, tudva, hogy ezzel példát mutat; de nem szerette az oktalan veszélyt s azt tartotta, hogy a jó hadvezér olyankor teszi kockára életét, amikor abból a »közösségre« haszon származik. Seregében szigorú fegyelmet tartott, ugyanakkor szerette katonáit s azok szerették őt. Pannoniai szerint: »A legkiválóbb hadvezérek (egyéb erényeihez) hozzájárul a kedvesség, a lélek könnyedsége, az ezekkel közelrokon méltányosság, mások jogainak tiszteletben tartása s a meghitt bizalmasság a hadsereggel. Ez az, ami a legjobban megszeretteti a katonákkal vezéreiket — s ki ékeskedett ilyenekben inkább a pogányok hadvezérei közt, mint Nagy Sándor, Hannibál s az afrikai Scipio, a keresztények közt pedig a legkiválóbb: Hunyadi János!«

Hunyadinak, a vezérnek, harcosnak és embernek kétségkívül hiteles, kortársi jellemrajza számos olyan elemet mutat, melynek megfelelőjét hiába keresnők a kor feudális hadvezéreimél.

Nem háríthatjuk el a feltevést, hogy a seregében küzdő, általa nagyra tartott huszita harcosok hatása nemcsak hadvezetésében, hanem egyéniségének, emberekhez való viszonyának alakításában is szerepet játszott (anélkül, hogy vallási téren kifejeződött volna). Ez a hatás hozzájárulhatott, hogy Hunyadi nagybirtokos létére, pályája kezdetétől fogva másképp nézte a népet, másképp nyúlt a dolgozó osztályok problémáihoz, mint az uralkodóosztály többi tagjai. Bár állásfoglalásának döntő fordulatához, mint látni fogjuk, 1442-ben, a török háború követelményeivel kapcsolatban, azok közvetlen hatására jutott el, kétségtelen, hogy ennek már régebbi fejlődésében alapjai, előzményei voltak. Mutatja ezt többek közt a tény, hogy erdélyi vajdaságának kezdetétől fogva kiállt Kolozsvár mellett, melyet az 1437-i parasztfelkelés támogatása miatt fosztottak meg városi kiváltságaitól.

A délvidéki harcokban, a pusztítókkal vívott mindennapos élet-halál küzdelemben formálódott ki Hunyadi legjellemzőbb vonása, mely toronymagasan emeli osztálya tagjai fölé: lángoló hazaszeretete. Későbbi leveleinek állandóan visszatérő motívuma a haza féltése, a haza védelme, a haza sorsa. Azért harcolt, hogy hazájának — mint maga mondta — igaz békét szerezzen. »Nyugalomra bíztat bennünket — írta egyik levelében. — Mi mindig azt kívántuk hogy békével, nyugalomban éljünk; de olyan nyugalomban, mely hazánk igazi békességét készítheti elő.«⁶ Vagy másutt: »A béke természeténél fogva, mindig jobb a háborúnál, hiszen nem egyébért viselünk háborúkat, mint hogy azután békében élhessünk. De meg kell nézni, milyenek a béke feltételei. Ha nem méltányosak, jobbakat kell kiharcolni.«⁷ Általában ez volt a felfogása a háború

⁶ Schwandtner: *Scriptores*, II. 61—63. l.

⁷ Callimachus átírásában, *Schwandtner: Scriptores*, I. 486. l.

és béke kérdéseiről: a haza érdeke, a haza védelme a fő, más kérdések súlyát ezen lehet lemérni. A féltő gond, mellyel hazáját védi, sohasem alszik; de sohasem olyan éber és megalkuvást nem ismerő, mint amikor az »örök ellenség«-ről, a törökről van szó. A levelekből árad az indulat, mikor a török pusztításairól nyilván gyermek- és ifjúkori emlékek közvetlen kifejezésekként: a felgyújtott falvak lángjáról, a rabságra hurcolt emberek kínjairól, az otthonmaradtak átkairól írnak. A stílus lehet a cancellista remeke, de a gondolat Hunyaditól ered, akár a tett, mely a pusztítók gyűlöletéből megfogánva, a harcos hazaszeretetet örök példáit állította. Ez a hazaszeretet az, melyet a források egyértelműen Hunyadi tetteinek legfőbb rúgójaként említenek. Bonfini szerint ez a hazaszeretet sarkalta, a haza pusztulásának rémképe ösztönözte, hogy egyedül az ország vezetői közül, királytól és uraktól magárahagyva, kicsiny hadával is helytálljon a sokszoros túlerővel szemben, súlyos viszonyok közt, midőn »innen is, onnan is hurcolták el a törökök az öregeket és az ifjakat, a férfiakat és asszonyokat gyermekeikkel, örökös szolgaságba, s Magyarországot előkelői, beháborúban megrontva, még mindig nem eszméltek. Egyedül Hunyadi, a közügy szeretetétől lelkesítve, szállt szembe annyi veszéllyel: megverte a törököket s megbékéltette az országot«.⁸

Hunyadi harcos hazaszeretetének egyik fontos vonása, hogy tettekben nyilvánult meg (szemben az uralkodóosztály szavakban hasonló, de tettekbe nem váltott szólamaival); a másik, nem kevésbé fontos, hogy a dolgozó nép is helyet kapott benne. Az uralkodóosztálynak azok a tagjai, akik nagynéha fegyvert fogtak a török ellen, ezt üzletből, pénzkereset végett vagy kényszerből, birtokaik védelmében tették; számukra a haza birtokaikat, vagy a rangjukbéliük összességét jelentette, a nép számára nem volt benne hely. Hunyadi esetében több forrás, több alkalommal említi, hogy azért indult hadba, azért vállalt olykor reménytelennek indult küzdelmeket is, mert »inkább akart meghalni, mint elnézni a gondjára bízott nép elpusztítását«.⁹

Hunyadi egyéniségének ilyen vonásai bizonyára hozzájárultak, hogy megnyerjék számára a nép bizalmát és szeretetét, aminek tényéről a források meggyőző képet adnak. De a bizalom legfőbb alapja kétségkívül az volt, hogy a tömegek benne látták, joggal, az egyetlen vezetőt, aki az országot akarta is, tudta is védelmezni a minden másnál kegyetlenebb elnyomók, a török hódítók ellen. Ezért álltak melléje, ezért támogatták igazságos háborúiban olyan lelkesedéssel, aminőre csak a dolgozó nép képes, amikor egy háborút igazságosnak érez s a magáénak vall. Hunyadi — ismét éles ellentétben kora feudális hadvezéreivel — mert és tudott támaszkodni erre a lelkesedésre, a dolgozó nép hazaszeretetére. Ez későbbi, nagy sikereinek titka. Ennek első világot meg-

⁸ *Bonfini*: *Rerum Hungaricarum Decades* III/4.

⁹ Például Turóczy és Bonfini a Sehábédin, illetve a Mezid elleni csata leírásánál, v. ö. saját későbbi szavaival, itt 23. jz.

nyilvánulása, egyben a török háborúknak s Hunyadi pályájának nagy fordulata 1442 tavaszán Mezid bég erdélyi betörésével kapcsolatos.

Mint ismeretes, Mezid nagy sereggel, s a havasalföldi zavarok következtében meglepetésszerűen tört Erdélyre. Hunyadinak nem volt ideje csapatait összevonni. A források, kétségkívül szemtanúk alapján, szemléletesen beszélnek el vívódását, gyötremét, amint Gyulafehérvár falairól látta a környékbeli falvak lángját. A törökök akadálytalanul pusztították végig a Maros völgyét, foglyok tömegét hurcolták magukkal. Mint Turóczi írja,¹⁰ Hunyadi »nagy gondban volt, arca egészen belehervadt, ajkát véresre harapdálta töprengés közben«. Végül csekély kíséretével kitört a várból, megütközött és vereséget szenvedett. S most, az országot dúló, egész addigi munkájának, győzelmeinek eredményét megsemmisítéssel fenyegető ellenséggel szemben Hunyadi a néphez fordul. Bonfini szerint : »Csodálatos gyorsasággal véres kardot hordoztat körül a tartományban, katonákat gyűjt falvakban s városokban, a székelységet hadba rendelik«, sőt »asszonyaik üdvéért, nyilvános kiáltványban fegyverbe hívja az összes parasztokat és városlakókat is«. Erdély, a Maros-vidék népe fegyvert fogott a hadvezér szavára ; néhány nappal a vereség után már együtt volt az új sereg, gyakorlatlan és rosszul felszerelt, de hazájukért, otthonukért küzdő népfelkelőkből. Hunyadi a felkelők élén támadta meg és verte szét Mezid felszerelt, begyakorolt, számbeli fölényben levő katonaságát.

A felkelők ettől fogva kísérik : részt vesznek úgyszólván minden nagyobb hadjáratán. Népfelkelők segítik 1442 őszén Havasalföldön, a mikora jalomicai ütközetben tönkreveri a törökök európai haderejét ; népfelkelők — magyar jobbágyok mellett lengyelek, csehek, románok, bolgárok, szerbek, bosnyákok — támogatják »hosszú« hadjáratán ; népfelkelők élén aratja életének utolsó, legnagyobb győzelmét Belgrád alatt.

Hunyadi azért mert és tudott támaszkodni a népre, mert harcaival a népet védte, a nép alapvető érdekét fejezte ki. A dolgozók tömegei tudták ezt és melléje álltak. Túl seregszervező tevékenységén, katonai újításain, hadvezéri kiválóságán : ez volt nagy hadisikereinek igazi, legfőbb alapja.

A török ellen elért hadisikerek, kivált az 1442-i győzelmek, melyeket Hunyadi a népre támaszkodva ért el, azonnal éreztették hatásukat az ország kül- és belpolitikai helyzetében egyaránt. Magyarországon akkor két éve tombolt a feudális anarchia szélső formája, a két trónigénylő körül csoportosult bárószövetségek fegyveres harca. A győzelmek szilárdították meg az ország érdekét, a török elleni védelem szükségleteit inkább képviselő király, Ulászló helyzetét s bomlást okozva a Habsburgok uralmi igényeit támogató másik párt soraiban, fegyverszünetre, átmeneti visszavonulásra kényszerítették annak vezetőit. A fegyveres trónháború megszüntetése tette lehetővé, hogy Hunyadi nagyobb

¹⁰ Cap. 37., Bonfini alábbi szavai : RHD III. 5.

erőket mozgósítva, védelemből stratégiai ellentámadásba menjen át s a töröktől megtámadott népek összefogásának, közös védelmi harcának jegyében megindítsa »hosszú« hadjáratát.

A »hosszú« hadjárat stratégiai alapgondolata és egész felépítése Hunyadi hadvezetésének előremutató, »modern« elveit tükrözi. A nagy hadvezér tisztában volt azzal, hogy a fő harcmód a támadás, pusztá védekezéssel a határoktól sem lehet távortartani az ellenséget. A védelem eredményessége is megköveteli a török visszaszorítását. A török birodalom rabló-hódító jellege pedig azt követeli, hogy hatalmát összetörjék, kiszorítsák egész Európából, mert másképp nem lehet tartós békére kényszeríteni. A török kiűzését követelte a leigázott népek érdeke is. Azonban ezek ellenállása a feudális viszonyok közt nem bontakozhatott ki, míg a török fegyveres ereje minden kis megmozdulást azonnal vérbefojtott. Hunyadi arra számított, hogy a leigázott népek szembefordulnak a hódítókkal, ha erre lehetőségük nyílik, vagyis ha a török fegyveres ereje meggyengül. Ezekből a helyes elgondolásokból jött létre török politikájának vezető gondolata, a dél-keleteurópai népek összefogásának, közös védelmi harcának terve, melynek gyakorlati megvalósításáért, az összefogás feltételeinek biztosításáért később is kitartóan küzdött.

Az összefogás gondolatát talán a legvilágosabban fejezi ki (a tények mellett) az a levél, melyben Ulászló, kétségkívül Hunyadi sugalmazására, a következő évben szövetségbe hívta az albán nép függetlenségi harcának vezetőjét, Szkander béget.¹¹ »Te vagy az a fejedelem — írta — kinek vezetésével a jövőben nemcsak az egész epiroszi föld biztonságba jut, hanem ezenfelül mindazok a népek, melyeket az oszmánok gonosz ága már régebben leszakított a macedon állam testéről, *jogaik és hatalmuk régi állapotába visszakerülnek . . .* Itt az alkalom, hogy megbosszúld a szultánon magad és néped összes régi és új sérelmét . . . Ha ezt az alkalmat nem utasítod el, *leverhetjük a törököket s kiűzhetjük a sokáig bitorolt Európából.*« Szkander válasza mutatja, hogyan fogadták a töröktől fenyegetett népek Hunyadi tervét. Szkander azt írta vissza, hogy a szövetségbehívó levelet seregvezéreinek népes gyülekezetében olvastatta fel. »Egy sem volt köztük, aki ne azt javasolta volna, hogy *részt kell venn. ebben az általad ajánlott, annyira igazságos háborúban . . .* adná az isten, hogy annyi erővel segíthetnék, amennyi óhajt és lelkesedést viszek : akkor nem sokáig maradna gyalázatban Európa, elnyomva a gonosz Murádtól.«

A leveleken túl, maguk a tények, a »hosszú« hadjárat eseményei igazolták Hunyadi várakozásait. Amint a sereg előrenyomult a birodalom belterületén, a töröktől leigázott népek fiai tömegesen keresték fel ajándékokkal, elláták élelemmel, segítették az ellenség üldözésében. Hunyadi maga írta egy levelében, hogy hada napról-napra nőtt : bolgárok, bosnyákok, albánok, szerbek csatla-

¹¹ Barletius nyomán *Katona* : *Historia Critica* XIII. 300—303. I. — Szkander válasza u. o. 305—307. I.

koztak hozzá, hogy együtt harcoljanak a közös ellenség ellen. Ugyanakkor a Balkán-félsziget más részein is fellángoltak a függetlenségi harcok. Ekkor vette kezdetét az albán nép függetlenségi harcának új, dicsőséges szakasza, melyben Hunyadi szövetségesének, Szkander bégnek veze tésével véres csaták sorozatában verték vissza az évről-évre nagy túlerővel támadó ellenséget.

A katonai eredmények igen nagyok voltak. Bár a Balkán-hegység megerősített szorosain nem sikerült áttörni, Hunyadi nyílt csatákban egymás után verte szét a törökök főerőit. A hadjárat végén a szultánnak nem maradt ép serege. Érthető, hogy békét kért, olyan kedvező feltételekkel, aminőkre nem volt példa a török háborúk történetében. Kiürítette az előző hadjáratokon elfoglalt dunai várakat, visszaadta a leigázott szerb állam függetlenségét, kivonta csapatait Északalbániából. Óriási eredmény volt ez, a katonai sikerekkel egyértékű siker politikai téren. Magyarország s a töröktől szorongatott többi országok számára az erőgyűjtésnek, az összefogás kiszélesítésének s megszilárdításának, a védelem kedvezőbb körülmények közt való folytatásának lehetőségét kínálta. Belpolitikai téren a »hosszú« hadjárat sikere Hunyadi tekintélyének, hatalmának és befolyásának óriási növekedését, s ezen keresztül a királyi hatalom erősödését eredményezte. A Habsburgok pártja, melyet időközben megpróbáltak újjászervezni, háttérbeszorult. Ugyanakkor Hunyadi körül kezdtek tömörülni azok az erők, melyek az ország függetlensége mellett a bárók visszaszorítását, a nagyúri hatalmaskodások korlátozását és ennek érdekében a központi hatalom erősítését óhajtották. A tömörülés eredménye az ú. n. Hunyadi-párt, melynek körvonalaival, későbből ismert főköveteléseiivel először az 1444 áprilisában tartott országgyűlésen találkozunk. Erre a megyék nemeseit fejenként hívták meg, nyilván a bárók fegyveres kíséretének ellensúlyozására; a végzések kiemelik a résztvevők nagy számát. Az országgyűlésen egész sor határozatot hoztak a hatalmaskodások korlátozásáról és megtorlásáról, a királyi rendeletek megszegőinek büntetéséről, az elidegenített állami jövedelmek visszaadásáról, a bíraskodás megjavításáról s egyéb ilyen, jórészt a nagyurak visszaszorítását, a központi hatalom erősítését érintő kérdésekről. A határozatok nagy része papíron maradt, mert végrehajtásukhoz az Ulászló-kori államapparátus sem elég fejlett, sem elég erős nem volt. De nagyjelentőségű volt magában az a tény, hogy az országgyűlésen elhangzottak, határozatokká váltak olyan követelések, melyek a jövőben a központi hatalom erősítésére irányuló törekvések kiinduló pontjául szolgálhattak.

Első ízben mutatkozott meg itt, ilyen élesen, Hunyadinak s pártjának ellentéte a bárókkal a központi hatalom kérdésében. Maga az ellentét már előbb megvolt, s részben más forrásból eredt. Mint a források a későbbi eseményekkel kapcsolatban utalnak rá, a bárók, kik az országos tisztségeket s az eladományozható birtokokat sajátjuknak tekintették, irigyelték Hunyaditól óriási (csakhamar bármelyiküket felülmúló) birtokait s tisztségeit. Lenézték, jöttmentnek mondták a hunyadvári nemest, gyűlölték sikereiért s csak azért nem próbálták

már előbb elgáncsolni, mert nélküle nem tudták volna megoldani az országot (s benne birtokaikat) fenyegető török veszély elhárítását. Az ellentétek éppen a török elleni védelem szervezésével kapcsolatban élesedtek ki. Hunyadi első-sorban ennek érdekében törekedett a hatalmaskodások elfojtására s már ezáltal is szembekerült (legalább a vezetésére bízott területeken) a bárókkal, a legfőbb hatalmaskodókkal. A pártharcok idején élesen állást foglalt azokkal szemben, akik saját hatalmuk növelése érdekében a Habsburgokat akarták az ország nyakára szabadítani. Mikor fegyvert fogott a Habsburgok zsoldjában Ulászló ellen lázadó bárók, Garai és Botos ellen, a seregében küzdő magyarokat azzal nyugtatta meg: ne tekintsék, hogy a szembenállóknak is olyan az öltözetük, mint az övék; mégsem magyarok, hanem ellenségek, a haza árulói. S végül, mikor a nagybirtokosok, szokás szerint, a maguk hasznára akarták behajtani a török elleni hadjáratra kirótt rendkívüli adót, Hunyadi fegyveres megtorlással, birtokfoglalással fenyegette meg őket. A függetlenség védelmének, a török elleni harc megszervezésének feladatai így fordították szembe egyre élesebben a bárókkal, kikkel származásánál, rokoni összeköttetéseinél és személyi okoknál fogva már amúgyis ellentétben állt. Így válhatott országos tisztségviselő nagybirtokos, tehát báró léte a báróellenes, a központi hatalmac erősítő mozgalmak vezetőjévé.

A központi hatalom erősítésére irányuló törekvések nem vezettek tartós eredményre. A török háború újabb fordulata, a várnai csatavesztés után az anarchia még nagyobb erővel tört fel. A csatavesztés előzménye, mint ismeretes, az volt, hogy a pápai-velencei diplomácia — minthogy a délkelet európai népek megerősödése veszélyeztette balkáni terjeszkedési törekvéseiket — nagy ígéretekkel, a lelki terror eszközeitől sem riadva vissza, rábírta a királyt a törökökkel kötött, kedvező béke felborítására. Az ígéreteket nem tartották be: hajóik nem akadályozták meg a törököket abban, hogy haderejüket átszállítsák Ázsiából Európába. Az eredmény Ulászló halála, a vezetése alatt felvonuló haderő súlyos veresége volt, amit Hunyadi hadvezetése, harcosainak vitézsége sem tudott elhárítani. A csatavesztés következtében elveszett az előző évi »hosszú« hadjárat több eredménye; a török ismét támadásba lendült, a délkelet európai népek összefogásának feltételei megnehezültek. Belpolitikai téren: megerősödött a Habsburgok pártja, új pártok alakultak más külhatalmak útkészítőiként, a bárói ligák előretörték s egymás torkának estek; felújuló fegyveres harcaikkal még a trónháború éveinél is súlyosabb helyzetbe juttatták az országot. A ligaharcok kirobbanása következtében még jobban elszaporodtak a hatalmaskodások. Az ököljog, az önbíráskodás, a fegyveres erőszak mindennapossá vált. A nagyurak hatalmaskodtak egymáson és a kisebb birtokosokon, ezek a kereskedőkön s a náluk is gyengébbeken, s valamennyien egyértelműen hatalmaskodtak a jobbágyságon. A harcok teljessé, általánossá tették a lét-és vagyónbizonytalanságot, gátolták a termelőmunkát, veszélyeztették s nemritkán meg is semmisítették annak eredményeit. Ezek az állapotok indokolják

Hunyadi barátjának és párthívének, Vitéz Jánosnak, a kiváló humanistának egy 1445. április 24-i levelében a következő sötét szavakat:¹²

»Vadállati törvény lett úrrá az országban. Lerombolta a szemérem minden korlátját, felbontotta a törvény zaboláját. Rohan az indulat, bizonytalan a sors. A vas hatalma halomradöntött minden jogot. Törvények, szerződések bajhozó zűrzavarba dőltek. Szabad a bosszú, a zsákmányolás; az ellenséges rablás; sőt fájdalom, helyesebben beszélhetnék rokoni, mint ellenséges rablásról, hiszen a baráti kéz saját kebelét szaggatja, rokoni hadsorok küzdenek egymás ellen. Mindenki fél, senki sincs biztonsgban. A jog mérője az erőszak; vakon rohanunk a romlásba. Kevesen vannak a bűnök bosszúloi, annál többen elkövetőik. Megtört a hit, nehéz a bizalom, kétes a rokoni kapcsolat — régi szólással: semmi sem biztos, hacsak az nem, hogy a testvér is ellenség.« Ivanics Pál, Vitéz János bizalmasa, leveleinek első közzétevője ehhez a levélhez fűzött megjegyzéseiben magyarázatul hozzáadja, hogy »általános volt a zűrzavar ebben a korban« és hogy »a törvényt, jogszolgáltatást úgyszólván felfüggesztették«.

Aeneas Silvius, Habsburg Frigyes titkára, aki élénk figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket, úgy látta, hogy a hatalmaskodások és a ligaharcok kikerülhetetlenül az ország pusztulásához vezetnek: »*A magyar állam megrendült, összeomlott . . . részekre szakadozott s a részek közt alig van kapcsolat.*«¹³

Nem túlzás azt állítani, hogy a ligaharcok kiújulása, a hatalmaskodások elburjánzása következtében a magyar államot a felhomlás, a részekre szakadás veszélye fenyegette. Ez a várnai csatavesztés után, a török várható támadásával szemben, a Habsburgok hatalmi törekvéseinek felújulása idején kétségkívül a függetlenség elvesztését s a törökök új, nagyarányú terjeszkedését vonta volna maga után. A veszély elhárítására egyetlen lehetőség volt: megszüntetni a ligaharcokat, korlátok közé szorítani a hatalmaskodókat s olyan központi kormányzatot teremteni, mely képes a bárókkal szemben megvédeni az állam egységét, ugyanakkor külső fenyegetésekkel szemben képes megvédeni az ország függetlenségét s a legnagyobb erőket mozgósítja a főfenyegetés, a török támadás elhárítására. Az ország akkori vezetői közül egyedül Hunyadi vállalkozott ennek a rendkívül nehéz, szinte megoldhatatlannak látszó feladatnak a megvalósítására s amit vállalt, azt évekig tartó kemény, szívós, céltudatos munkával meg is valósította.

Elsőnek hadseregét igyekezett újjászervezni, védelmül a török várható támadásával szemben. Tavasszal, amikor a török portyázók megjelentek a végeken, Hunyadi csapatai már készen álltak és visszaverték őket. Seregének újjászervezésével párhuzamosan Hunyadinak meg kellett kísérelnie a bárói uralommal szembe fordulni hajlandó erők tömörítését. Ezt a munkát is elkezdte. Politikai célkitűzéseit egy levelében a következőképpen fejtette ki:¹⁴

¹² Schwandtner : Scriptorum II. 10. l.

¹³ Pray : Annales III. 36. l.

¹⁴ Schwandtner : Scriptorum II. 22. l.

»Gyakran bíztattak, fordítsam munkásságomat az ország belső állapotára is. Volt ebben jogos indok, mégis mindig helyenvalóbbnak tartottam, ha ezektől az ügyektől mentesülve, intézésüket másokra hagyva, magamnak elsősorban azt tartom fent, amiért mindig lelkesedtem: hogy erőmet a mi örök ellenségeink (a török hódítók) ellen fordítsam... Mindazonáltal, ami az én vezetésemre bízott területeket illeti, úgy igyekeztem, hogy azok a belső küzdelmekről is mentesek és sértetlenek maradjanak. Ezt tettem eddig. Most azonban, az új háború után, melyet nagyobb veszteséggel végeztünk, mint az előzőket, az a fő, hogy pótoljuk elvesztett erőnket s teljessé téve, megőrizzük az ország belső békéjét. Így a hazai békétől megerősödvé, a külügyek előbbrevitelére is képesebbé fogok válni.«

Hunyadi fellépésének hatására az országtanács 1445 áprilisára országgyűlést hívott egybe, tárgyalni »a módokról, hogy országszerte elcsendesítsük a háborúkat«. Az országgyűlésre a megyék mellett meghívták a nagyobb városok követeit is. Az országgyűlés kemény határozatokat hozott a hatalmaskodók ellen, de a végrehajtást, mint ismeretes, hét kapitányra bízta, kik (Hunyadi leszámítva) valamelyik bárópárt megbízottjai voltak. Ez a rendelkezés mutatja, hogy az országgyűlés idején Hunyadi pártja még kisebbségben volt a bárói pártokkal szemben. A kapitányok, kik közt a ligák területi érdekeltségeinek megfelelően kerületekre osztották az országot, nemhogy a határozatok végrehajtására törekedtek volna, hanem rendtartás ürügyén maguk hatalmaskodtak a legtöbbet. Egyedül Hunyadi vette komolyan az országgyűlés határozatait. A gondjaira bízott tiszaháti megyékbe sietett s megkezdte ezek közép- és kismessségének szervezését a hatalmaskodókkal szemben. Szervező munkájára figyelemreméltó fényt vet a bihari nemeseknek egy áprilisi megyegyűlésükből kiadott levele. E szerint »a megelőző időkben, midőn Magyarországon belső zavarok támadtak, ez a mi megyénk és hazánk teljesebben részesült a békéből, mint az ország más részei; ebben a mostani gyűlésben, melyet János vajdával, isten után legfőbb védelmezőnkkel e tárgyban tartottunk, elhatároztuk és eskűvel erősítettük, hogy együttesen támadjuk meg mindazokat, akik ezeken a részeken netán zavargásokat vagy zsákmányolásokat kísérelnének meg«. A levél egykorú ismertetője, a jólertesült Ivanics jegyzetben hozzáfűzi, hogy »Biharmegyében és Várad környékén, sőt még Erdélyben is megakadályozták a zavargásokat, s így itt isten segítségével nagyobb békében éltek, mint az ország más részeink«. ¹⁵

A keleti megyék nemességének megszervezésével Hunyadinak sikerült helyileg korlátoznia a hatalmaskodókat. Egyidejűleg törekedett arra, hogy a megyei nemeseket előkészítve az országgyűlésre, országosan is sorompóba állíthassa a bárókkal szemben. Ennek érdekében olyan ügyeket is napirendre tűzetett gyűléseiken, aminőket a megyék sem azelőtt, sem azután nem tárgyaltak. Így például Biharban megyei gyűlésen vitatta meg a váradi püspökség betöltésének kérdését s az eredményt megyei kiadvány formájában iratta meg a pápának és a bíborosok kollégiumának. Az utóbbi levél a következőképpen

¹⁵ U. o. II. 26. l.

hangzik: »*meg akarjuk óvni hazánk békéjét, ezért írtunk a pápa úrnak a váradi egyház ügyében olyan értelemben, amint azt mind a mondott egyház, mind a mi békességünk szempontjából helyesnek láttuk. Kérjük azért, hogy ebben a részben az érdekeltek iránti kedvezést félretéve legyenek békénk szerzői és járjanak el a pápa úrnál, hogy az ügy a kívánt elintézést kapja*«. ¹⁶ Főpapi ki-nevezések tárgyában csak az uralkodó, az országtanács szokott levelezni. Az, hogy Hunyadi megyegyűlésben tárgyalta meg a váradi püspökség ügyét s innen íratott a pápának, világosan mutatja törekvését, hogy a megyei nemességet bevonja az országos ügyek intézésébe és ránevelje arra, hogy ez nem a bárók kiváltsága. Ennek a szervező és egyben nevelő munkának célja nyilvánvalóan az volt, hogy a megyei nemességet előkészítse az országgyűlésre s ott is, más vonatkozásban is alkalmasabbá tegye a bárók uralmának ellensúlyozására.

A megyei nemesség szervezése mellett Hunyadi már ekkor igyekezett kapcsolatot találni a városokkal. Ez azonban csak részben sikerült, minthogy a városok zöme más kapitányok ellenőrzése alatt, más. párton állt. Hunyadi befolyása az erdélyi városokban érvényesült, kivált Brassóban és Kolozsváron, melyekkel még vajdasága kezdetén baráti viszonyt épített ki: támogatta iparukat, kereskedelmüket, védte polgáraikat a feudális főúri és egyházi hatalmaskodásokkal szemben. Brassó hadiiparát fejlesztve, nagy mértékben felhasználta hadjáratainak előkészítésénél. A vezetése alá tartozó területen más városok, így Dés, Munkács fejlődését is iparkodott előmozdítani. Valószínű, hogy ilyen tetteinek híre s politikai programjának városi követeléseket kielégítő (az Albert után állított magánvámok eltörlésére, a kereskedelem biztonságára stb. vonatkozó) követelései már ekkor híveket szereztek számára az eredetileg más oldalon álló városokban is. Programjának az a része, mellyel a Zsigmond-kori szokás alapján biztosította a jobbágyok költözését, városi érdekek kielégítése mellett a parasztság egyik fontos követelését fejezte ki, s még jobban oldalára vonta a tömegeket, melyek török háborúi, hatalmaskodások elleni küzdelmei miatt amúgyis benne bíztak.

Hunyadi tehát belső szervező munkája során felismerte s igyekezett maga mellé tömöríteni mindazokat az erőket, melyeket érdekeik részben vagy egészben szembefordítottak a bárókkal. Pártjának a következő, 1446. évi országgyűlésen a megyei nemesekre támaszkodva sikerült kieroszakolnia a kapitányok lemondását, a bárói ligák felbontását, a megsemmisült központi hatalom helyén újnak magjául: Hunyadi kormányzóvá választását. Hunyadi politikájának nagy, elvi jelentőségű győzelme volt ez a választás: a központi hatalmat támogató erők felülkerekedése az anarchia, a bárói országvesztés erőivel szemben. A bárók ebbe nem is könnyű lélekkel nyugodtak bele. A Hunyadi-párt nyomása mellett kényszerítő erővel hatott rájuk a török veszély felújulása, a tény, hogy Hunyadinak 1445 folyamán kétszer kellett támadásokat elhárítania.

¹⁶ U. o. II. 26. l.

A bárók belementek kormányzóságába, hogy legyen kire hárítaniuk a honvédelem terhét. Kötelezték, hogy valahányszor kell, személyesen induljon hadba. Ugyanekkor megkötötték a kezét a hatalom gyakorlásának, az állami jövedelmek felhasználásának fontos kérdéseiben. Ezekről a megkötésektől Hunyadinak csak 1447-ben, Habsburg Frigyes fegyveres visszaszorítása s a török veszély újabb fokozódása (egy havasalföldi betörés elhárítása) után sikerült szabadulnia. Kormányzói hatáskörében voltaképpen csak ekkor mentesült a bárók ellenőrzése alól, hatalmát ekkortól lehet tényleges hatalomnak felfogni.

Túróczy leírja, hogy Hunyadi megválasztásakor az ország dolgozó népe — a krónikás a »plebs« = köznép kifejezést használja¹⁷ — országosan ujjongott, mert benne látta »védelmezőjét«, azaz : tőle várta a törökök s a hatalmaskodók visszaszorítását. Hunyadi valóban arra törekedett, amit a nép várt tőle : hogy a hatalmaskodókat visszaszorítva, a központi hatalmat megerősítve felújíthassa a török elleni összefogást és visszaűzze a pusztítókat. A két feladat egységbe fogása, a megvalósításukért vívott harc főbb fázisainak világos felismerése tükröződik ez években írt leveleiből. 1446 őszén — kormányzóvá választása után, közvetlenül a Frigyes elleni hadjárat megindítása előtt — a következőket írta :¹⁸

»Leraktuk az egység és az egyetértés szép *alapjait* ; hátra van még, hogy ezekre *felépítsük a békét*, mely egyedül és elsősorban képes megnövelni a keresztény nép *erőit a pogányok támadásainak elhárítására*« . . . Továbbá :

»A békéhez nem szokott, belháborúban nevelkedett embereket nem volt könnyű békességre kényszeríteni. Arra volt szükség, hogy egyeseket megfélemlítéssel, másokat kedvezéssel hajlítsunk meg. Eddig még csak az egyetértés *első kezdeteit* fektettük le . . . elültek a belháborúk, megfélemtettek a cselvetések : *lépésről-lépésre bevezetjük a belső egyetértést.*«

Két évvel később, rigómezei hadjárata küszöbén így írt :¹⁹

»*Eddig gátolt a belső széthúzás*, mely erőnk virágát elpusztítva, olyan állapotba juttatott, hogy látszólag már sem bajainkat, sem azok orvosságát nem tudtuk elviselni . . . Most pedig, elintézvén *csaknem mindent*, ami a belháborúk maradványaként akadályul hatott, nagyobb a bátorságunk, *nagyobb a reményünk hazánk megvédelmezésére.*«

Ezek a levelek világosan mutatják Hunyadi kormányzói politikájának fővonalát : törekvését a központi hatalom megszilárdítására, az anarchia korlátozására abból a célból, hogy azután annál nagyobb erővel fordulhasson a török ellen. Mutatják azt is, hogy az erőviszonyokkal, az elért eredményekkel s a hátralevő feladatokkal gondosan számolt. 1446 őszén, a kormányzóság

¹⁷ U. o. I. 258. l.

¹⁸ U. o. II. 36—37. l.

¹⁹ U. o. II. 52—54. l.

kezdetén, az államegység elvi elismertetésének nagy eredménye tudatában azt írta, hogy ez még csak a kezdet. S valóban, a bárópártok az elvi engedmények ellenére, gyakorlatilag még csorbítatlan hatalommal uralkodtak az érdekkörükbe eső területeken. 1448-ig — amikor Hunyadi úgy látta, hogy a belháborúk »csaknem minden« maradványát sikerült kiküszöbölnie — sokat változott a helyzet. A hatalmaskodások nem szűntek meg, de gyérültek. A Felvidéken megfészkelődött Giskra, a Habsburgok kapitánya, de legalább elvben ő is elismerte a kormányzó (s ezzel az általa képviselt központi hatalom) főségét. Rábészülésre vagy fegyveres fenyegetésre, ezt tették más, úgyszólván tartományúri hatalommal rendelkező bárók, így a távoli Frangepánok is. Az új központ, a kormányzóság látszathatalomból valóságossá változott.

Hunyadi ezt úgy érte el, hogy a bárók egymással is torzsalkodó csoportjait egymás ellen használta fel; kiaknáta a külpolitika területén aratott sikereit, az erőviszonyok változásait; egyidejűen lankadatlanul, szívósan igyekezett szélesíteni pártjának társadalmi bázisát. Folytatta politikáját a városok megnyerésére. Az ország központjának, Budának megszerzése mellett különösen Pozsony és Bártfa barátságának biztosítására törekedett. Ezek voltak a legvagyonosabbak, ezek rendelkeztek a legfejlettebb fegyvergyártással, amellet fontos utak csomópontjában lévén, támaszpontul szolgálhattak Giskra és a Habsburgok ellen. Sorozatos adatok tanúsítják, milyen következetesen igyekezett arra, hogy ezeket a városokat kivonja a Habsburgok befolyása alól. Bártfa esetében, Giskra befolyása miatt, csupán korlátolt eredményeket ért el. Buda és Pozsony esetében több sikerrel járt. Következetes szövetségi politikát folytatva irányukban, elérte, hogy a pozsonyiak, kik a kormányzóválasztáskor még tartózkodóan viselkedtek, évről-évre bizalmasabbá, barátságosabbá váltak vele szemben. A budai várnagyok, Hunyadi személyes hívei, 1448 novemberében a következő szavakkal értesítették a baráti várost a kormányzó életben létéről: »Ne kételkedjete, mert amiben nem vagyunk bizonyosak, azt veletek sem közölnök bizonyosképpen, hiszen meggyőződünk róla, hogy *éppen olyan hűségesek vagytok* a kormányzóhoz, akár mi magunk.«²⁰ Egy hónappal később, amikor bizonyossá vált, hogy Hunyadi épségben kiszabadult Brankovics fogságából, Buda város tanácsa lelkendezve, külön levélben értesítette erről a pozsonyiakat: »Azt tartottuk, meg kell örvendeztetnünk barátságtok lelkét ezzel a jó hírrel *a mi védőnk* és az egész ország védelmezője kiszabadulásáról. Ünnepeljete ti is velünk!...«²¹ Hunyadinak Budához fűződő viszonyában figyelemreméltó, hogy főleg a szegénység állt mellette. Mikor később fiát kivégezték, az udvarpártiak a városi plebejus-elemek, elsősorban a szőlőmunkások felkelésétől féltek. Ranzanus szerint a felkelés ki is tört, fegyverrel kellett elfojtani.²²

²⁰ Hadtörténelmi Közlemények, 1913. 632. l.

²¹ Knauz: Az országos tanács és országgyűlések története, 86. l.

²² Teleki: Hunyadiak kora Magyarországon, II. 510., 516. l.

Hunyadi védte a városokat feudális behatolásokkal, hatalmaskodásokkal szemben. Nem véletlen, hogy a városoknak éppen ezidőtájt sikerült kiharcolniok azt, amit a tárnoki statutumok Mátyás idejében már meglévő szokásként rögzítettek: hogy a nagyobb városok bírói főhatóságán, a tárnokszéken ne feudális, hanem polgári bírótársak (az érdekelt városok küldöttei) ítélkezzenek. Az sem véletlen, hogy ezeknek a városoknak követeit az ő korában kezdték rendszeresen meghívni az országgyűlésekre.

Miközben védte a városok érdekeit, Hunyadi kitartott a jobbágyok szabad költözésének elve mellett, bár e téren később, nemesi követelésre, kénytelen volt átmeneti engedményeket, időleges korlátozásokat tenni. Tudunk több olyan intézkedéséről, mely — bár valószínűleg más közvetlen indítékból fakadt — korábban és osztálya tagjainál egészen kivételes megértést mutat a dolgozók jogos követeléseivel szemben. Kormányzósága idején hagyta jóvá a máramarosi sómunkások bérének felemelését (a korábbi bérösszeg háromszorosára, magasabbra, mint amekkora a század végén volt). Ennek jelentőségét akkor értékelhetjük, ha tudjuk, hogy Zsigmond pár évvel azelőtt testcsonkítás, szemkitozás és vagyonkobzás fenyegetésével tiltotta meg az elviselhetetlen viszonyok megjavításáért küzdő sóvágók szervezkedését.

Effajta intézkedéseivel növelte a tömegek bizalmát maga és családja iránt. Bár a tömegek nem vettek részt cselekvően a pártharcokban, rokonszenvükkel is hatottak az erőviszonyok alakulására. A legfontosabb városok megnyerésével Hunyadi kiszélesítette pártja társadalmi bázisát: már nem pusztán a megyei nemesekre támaszkodott, kik közvetlen érdekeiken túl a báróellenes küzdelmekben is megbízhatatlan szövetségesnek bizonyultak, a török ellen meg éppen nem akartak áldozatot vállalni. Pártjának növelésével, bázisának kiszélesítésével párhuzamosan Hunyadi tovább növelte magánhatalmát, birtokait s familiáját is. Ezekre az erőkre támaszkodva megkezdte a harcot a központi hatalom megszilárdításáért, a bárók további visszaszorításáért. Kezdte visszaszedni a szétragadozott uralkodói jövedelmeket; újjászervezte a legfontosabb jövedelemforrást, a sómonopóliumot, mely korábban a bérlők sikkasztásai s a nagyurak rablásai következtében szétzüllött. Az adókat megbízottai útján szedette be, nem engedte a bárók kezére jutni. Növekvő jövedelmeit az országos haderő fejlesztésére fordította. Arra igyekezett, hogy a feudális elemekkel szemben itt is, mint »saját« hadseregében, túlsúlyra juttassa az előremutató zsoldos elemeket. Ezek toborzásából s katonai irányításából azonban, a régebbi gyakorlattól eltérően, kezdte kiszorítani a bárókat. Ezzel jelentős lépést tett előre, a centralizáció és a honvédelem feladatainak megvalósítására egyaránt alkalmas, korszerű haderő megteremtése útján, — azon az úton, melyen később fia, Mátyás haladt tovább.

A haderő szervezésével párhuzamosan elkezdte a török elleni összefogás felújítását, egy a »hosszú« hadjárathoz hasonló elgondoláson épülő nagy támadó hadjárat diplomáciai előkészítését. Szövetkezett az albánokkal, a bosnyákokkal,

a moldvaiakkal és a havasalföldiekkel. A nyugati hatalmakat is sürgette segítségért, elsősorban a pápát és Velencét, a várnai csatavesztés főokozóit. Tőlük csak ígéreteket kapott, valóságos támogatást nem. Velence gyarmatosító törekvéseivel, Szkander hátbatámadásával veszélyeztette az albánok függetlenségi harcát. A pápa, kinek a török háború csak ürügyül szolgált megrendült hitelének helyreállítására és az egyház hatalmának növelésére, most — megszabadulván a zsinattól és ellenpápától — elvesztette érdeklődését, annyira sem támogatta a török ellen küzdő népeket, mint addig. Balkáni térítéseivel éppen ellenkezőleg, aláasta az összefogást. Hunyadinak hercegi címet küldött s halasztást javasolt. Hunyadi a hercegi címet soha nem használta, s a halasztási javaslatra a következőket válaszolta: »Én inkább vasban-fegyverben halok, semmint tovább nézzem népem baját. Tudom, dicsőség vár a győzőre; dicsőség arra is, ki becsülettel hal.«²³ Folytatta készülleteit, jelentős létszámú, kiválóan képzett, jól felszerelt sereget gyűjtött össze, ágyúkkal, kézi tűzfegyverekkel, harci szekerekkel. S 1448 őszén megindult a töröktől szorongatott albánok felmentésére.

Terve minden jel szerint az volt, hogy Rigómező táján egyesül Szkander hadaival, előretör Szaloniki felé s innen támad tovább Konstantinápoly irányában. Ez a terv az 1443. évi összefogás javított változatán alapult; végrehajtását megkönnyítette a Balkán-hegység szorosainak megkerülése, s az utánpótlási vonalak lerövidítése az albánok és a moreai görögök segítségével. Megvalósítását Brankovics, a szerb deszpota árulása akadályozta meg. Brankovics, a leghatalmasabb bárók: Garai, Cillei rokona, a Hunyadival legélesebben szembenálló liga tagja volt; Hunyadi albán és bosnyák szövetségeseivel határterületek birtoka miatt éppen ekkortájt keveredett fegyveres összeütközésbe. Részférdekei kedvéért feláldozta az összefogásnak, a török visszaszorításának közös, nagy ügyét: jelentette Hunyadi készülleteit, felvonulási irányát a szultánnak. Az, általános felkelést, szent háborút hirdetve, birodalma minden fegyverbíró férfit mozgósította, s Rigómezőn — mielőtt az egyesülés az albánokkal megtörtént volna — csatára kényszerítette Hunyadit. A közel háromnapos, öldöklő küzdelemben győzött a túlerő, s Hunyadi két évig gyűjtött, válogatott seregének színe-java megsemmisült.

Bár vereséggel végződött, a rigómezei hadjárat távolról sem volt sikertelen. A csatában a szultáni haderő roppant veszteséget szenvedett. Az albánok önvédelmi harcának feltételei megjavultak. De mindez csak ideig-óráig tartott. A török hamarosan összeszedte magát, felújította rohamait. Hunyadi pedig nem tudott több ilyen nagyszabású hadjáratot indítani a török visszaszorítására, szövetségeseinek megsegítésére.

A vereség súlyos helpolitikai következményekkel járt. Két évig gyűjtött serege pusztulását Hunyadi többé nem tudta kiheverni. Pártja meggyengült, támogatói, kivált a megyei nemesek óvatosan visszahúzódtak. A bárók megerősödtek, támadásba mentek át. Hunyadi több ponton alkura kényszerült.

²³ Schwandtner : Scriptores, II. 50. l.

Nem egyszer arra is kénytelen volt, hogy legádázabb ellenfeivel keresse a megegyezést. Mindezek csak taktikai engedmények voltak: a főkérdésben szívósan ragaszkodott politikája régebbi vonalához. Bár a változott erőviszonyoknak megfelelően, változott eszközökkel, továbbra is küzdött a központi hatalom megszilárdításáért, a szétforgácsoltág felszámolásáért. Giskra terjeszkedését hadjáratokkal vetette vissza. Az uralkodói jövedelmeket nem engedte elharácsolni. A haderő irányításától továbbra is igyekezett távoltartani a bárókat. Fellépett a hatalmaskodók ellen. Innen a bárók ismételt panaszai (melyeket a Habsburgok híve, Aeneas Silvius továbbított), hogy »az országot vasvesszővel kormányozza« (vagyis őket keményen fogja), hogy a királyi jövedelmeket »kisajátítja« (azaz nem engedi, hogy ők elrabolják), hogy a hadsereget egymaga tartja kézben (tehát, nem engedi az ő befolyásuk alá).²⁴ Éppen ezek a bárói panaszok mutatják Hunyadi politikájának lényegében változatlan, pozitív, mert anarchiaellenes, a központi hatalmat erősítő vonalait. Más kérdés, hogy ezeken a vonalakon Rigómező után védekezésbe szorult a bárókkal szemben. V. László trónralépte után, ki Hunyadival szemben Cilleit és Garait támogatta, még súlyosabbá vált a helyzet. A bárók, így elsőnek Cillei, már Hunyadi meggyilkolásának tervét forgatták a fejükben. A személye és politikája ellen intézett orvtámadások elhárítása mellett Hunyadinak csupán annyi ereje volt, hogy a határokat megvédje a török pusztításoktól. Legfeljebb annyit tehetett ezenfelül, hogy a szomszédországokból is elűzte a portyázókat. De a délkelet európai összefogás előző formáit, a nagy támadó hadjáratokat nem tudta felújítani. A török így szabad kezet kapott. 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt s most már mindkét tengerpart birtokában, jóval könnyebben támadhatta a szabadságukat még védelmező délkelet európai népeket. Egyiket a másik után szigeltelte el, szorította vissza, kényszerítette hódolatra vagy különbékre. És 1456-ban hosszu és gondos készüllet után, megindította hadait, egyenes támadásra Magyarország ellen.

A török sereg, melyhez hasonló sem számra, sem felszerelésre nem járt még Európa földjén, Magyarország, Bécs, Itália hódítására készült. A szultán, Hódító Mohamed, ki isten módjára maga akart uralkodni a földkerekségen, állítólag a napokat is meghatározta, mikor melyik székvárosban fog ebédelni. Támadását Belgrád vára fogta fel. A várat Hunyadi zsoldosai s hívására odagyűlt régi vitézei védelmezték, elenyésző kisebbségben a török roppant tömegeihez képest. Az ostromlott várnál az egy macsói bán kivételével egy báró, egy főpap, egy nemes sem jelent meg. De megjelentek a népfelkelők ezrei. Mint hajdan, Mezid betörésekor, a dolgozók tömegei fogtak fegyvert megtámadott hazájuk védelmére. Csakhogy most országosan; falusi papok, vándordíákok, koldulóbarátok, mesteremberek vezetésével — »szántóvetők, földművesek, kapások«, mesterségük eszközeivel, »pásztormódra« fűtykösökkel és parittyákkal,

²⁴ Aeneas Silvius és Bonfini nyomán Teleki i. m. II. 368—369. l., v. ö. Századok, 1950. 103. l.

katonai gyakorlat nélkül²⁵ — de azzal a nagy elhatározással, hogy ezt a földet, melyen élnek, nem engedik elpusztítani, testvéreiket nem engedik rab-ságba hurcoltatni. Ez az elhatározás Belgrád alatt, Hunyadi hadvezéri irányításával, 1456 július 21/22-én középkori történetünk legdicsebb győzelmét eredményezte. 22-e éjjelén a fél Európa hódoltatására indult török sereg szétverve, poggyászát és hadiszereit visszahagyva, pánikban menekült a földig rontott várfalak — a hazájukat védő népfölkelők elől.

Török még így megverve nem volt — írta Hunyadi, azonnal a győzelem után. Levelekben sürgette szövetségeseit s Európa hatalmasságait : itt az idő a nagy támadásra, a török végső kiűzésére. Igaza volt. A török sereg színe-java holtan maradt Belgrád alatt, másik része — mint szerb jelentések írják — menekülés közben pusztult el sebeiben. De a nagy alkalom kihasználatlan maradt. Hunyadi táborában járvány tört ki, ennek a vezér is áldozatul esett. Három héttel élete legnagyobb diadala után, 1456 augusztus 11-én Zimonyban elhunyt. Utolsó útján országos gyász kísérte. Mint egy 16. századi históriás ének mondja :²⁶

»Mekhala Zömlénben, testét az magyarok nagy sirással felvivék,
A kincses Erdélyben, Gyulafehérvárban tisztességgel temeték,
Kinek ő halálát Erdély, Magyarország sok ideig kesergék,
Mert a két országnak és a vég házaknak fő oltalma elesék.«

»Fáj nekem, hogy meghalt, mert halálával, úgy látszik, elveszett a mi reménységünk is«²⁷ — írta politikai ellenfele, a Habsburg-párti Aeneas Silvius, egyébként maga is a török elleni összefogás híve. Így volt. Hunyadi halálával csödbe jutott a támadó hadjárat terve. A pápa, a török ellen küzdő népek vére-hullásának gyakorlott vámszedője, a győzelmet ezúttal is igyekezett a maga javára kamatoztatni : egyházi ünneplést rendelt és csodáról beszélt ; de a hadjárat folytatásához nem adott segítséget. A király a török helyett a felvidéki parasztok ellen küldött sereget ; szélnek eresztette a németországi kereszteseket, szétzüllesztette a Belgrádnál diadalmas hadat is. Nem a török kiűzését tekintette főfeladatának, hanem a bárók ösztönzésére azon igyekezett, hogy Hunyadi pártját megsemmisítse, fiait és barátait kiforgassa vagyonukból és hatalmukból. Az ország ismét belharcok szinterévé vált, s ebből csak évek múltán, Hunyadi fiának, Mátyásnak központosító kísérlete mutatta meg a kivezető utat.

A belgrádi, vagy régiesen : nándorfehérvári győzelem, középkori történetünk legdicsebb haditette még így, kihasználatlanul is óriási jelentőségű volt s nagy politikai eredményekre vezetett. Mohamed szultán soha életében nem mert többé egyenes támadást indítani Magyarország ellen. S ha Szerbiát belső zavarok folytán sikerült is meghódítania, más északbalkáni országokban gyengült a befolyása. Boszniában s a két román fejedelemségben egy időre

²⁵ V. ö. a toborzók leírásait ; *Katona* : *Historia Critica* XIII. 1078—1079., 1097. l.

²⁶ Az nagy vitéz Hunyadi Jánosról, *Heltai* : *Cancionale* (Kolozsvar, 1574.) 4. sz.

²⁷ Teleki i. m. II. 445. l., 4. jz.

ismét törökellenes pártok kerekedtek felül. A belgrádi győzelem, Hunyadi János utolsó és legnagyobb diadala megkönnyítette a szomszédnépek önvédelmi harcát a török hódítók ellen. A belgrádi győzelem, a hazáját védelmező nép legyőzhetetlenségének örök emléke, fél évszázadot nyert meg számunkra: ennyivel toltta ki a török hódítást, hazánk feldaraboltságának, népünk kettős elnyomatásának keserves időszakát, lehetővé tette Hunyadi Mátyás államközpontosító kísérletét.

* * *

A mondottakban igyekeztem képet adni Hunyadi hadvezéri, államférfiúi tevékenységének főbb állomásairól, a szerepről, melyet ő — török elleni védőháborúink nagy vezetője — népünk és Délkeleturópa népeinek történetében betöltött. A kép, melyet egy előadás keretében alkothatunk, nem tart igényt a teljességre. Kimaradtak belőle Hunyadi emberi, családi életének fontos mozzanatai, művelődésvágya és sokoldalúsága, kimaradtak a politikust jellemző egyéni megnyilatkozások és kortársi leírások; a nagyvonalú stratégia mellett háttérbe szorult a kiváló taktikus; a fővonalak tekintetében is sokkal többet lehetne, kellene mondani ahhoz, hogy teljességében lássuk Hunyadi széleskörű diplomáciájának, nagy hadvezéri tudásának, harcai jelentőségének s a mellette és ellene felvonuló erőknél minden részét. Mégis, remélem, a fővonalak lényegében tisztán állnak.

Láttuk Hunyadiat, a hadvezért és seregszervezőt, ki a haderő új, akkor haladó szervezeti formáit és az ezeknek megfelelő harcmódot kifejlesztve, a népre támaszkodva megteremti a korszerű, a nemzeti főfeladatok: a török visszaszorítása s a központosítás megvalósítására egyaránt alkalmas hadsereg magját. Láttuk a hőst, aki a fölkelő nép élén visszaúzi a hódítókat. Láttuk a messzeteleket államférfit, aki biztos szemmel méri fel a hazáját fenyegető veszélyeket és minden erőt igyekszik mozgósítani a főveszély, a török hódítás elhárítására. A harcok, a főveszély elhárítására összpontosított erőfeszítések vezetnek egyéni, katonai és politikai fejlődésének útján. Eljut a főfeladatok egységének, összefüggésének felismeréséhez, ahhoz, hogy a török elleni védelem csak a veszélyben forgó népek összefogása, közös aktív védekezése útján oldható meg; ehhez szükség van a belső erők tömörítésére, ami nem végezhető el másképp, mint a népre támaszkodva, harcban a belső egység megbontóival, a haladás kerékkötőivel, az anarchia főképviselőivel: a bárókkal szemben. Láttuk, habár futólag, a belső és külső ellenségek: bárók, Habsburgok, pápa, velencei gyarmatosítók aknamunkáját s támadásait, melyekkel Hunyadi tevékenységét, az erők összefogásának nagy művét gáncsolni, akadályozni, megghiúsítani törekedtek. Láttuk azt is, kikre támaszkodhatott, milyen fokig a bárók ellen s a haza védelmében. Láttuk, hogy a hazaért, életre-halálra, mindvégig következetesen egy erő maradt mellette: a nép.

Délkeleturópa népei évszázadokig őrizték a török harcok hőségének emlékét. Hunyadi nevét szlovének, horvátok, szerbek, görögök foglalták hősi énekeikbe, egy sorban legnagyobb nemzeti hőseikkel. Példájából nemzedékek merítették

erőt, buzdítást a harchoz az elnyomók, a betolakodó hódítók ellen. Nemzeti történetünk válságos szakaszain, legjobbaink idézték nagy alakját, hogy ezzel is serkentsék, hazaszeretetre, hősi helytállásra neveljék a török, Habsburg és más elnyomók ellen küzdőket. 16. századi költők, írődeákok az ő tetteinek verses krónikáival lelkesítették a végvárak katonáit. Zrinyi Miklós, hadászati irodalmunk úttörője, a nemzeti összefogás hirdetője őt állította »minden vitéz ember példájá«-ul.²⁸ A nemzeti haladás ügyének reformkori harcosai az ő példáján tanultak hazaszeretetet; Kölcsey őt idézte, naplójában ezt írva: »Nagy példák vannak előtted . . . tőrj és törj előre.«²⁹ Petőfi szeretett vezéréhez, Bemhez hasonlította: »Mily hős lakott itt, a nagy Hunyadi!« — kiált fel, midőn Bem seregeivel Vajdahunyad várához ér. S költői képzetében a vár ódon falai megifjodnak, mert az új vezérben a régít ismerik fel:

»Nem a nevedről, hanem szellemedről
S annak művéről ismerek reád:
Az vagy, ki voltál, négyszáz év előtt s most
Te mentetted meg a magyar hazát.«

Népünk, nemzetünk legjobbjai így őrizték Hunyadi nagy emlékét. Ugyanakkor a hivatalos — udvari, nemesi, klerikális — történetírás mindent megtett, hogy nagyságát kisebbítse, vagy ha ez nem lehet, meghamisítsa. Így alakult ki egy sor valótlan Hunyadi-kép: az »utolsó kereszteslovag«, a »pápa híve«, a magyar »birodalmi gondolat« megtestesítője — Hunyadinak, a délkelet-európai összefogás, a haladás főellenségei ellen vívott harc nagy vezetőjének tökéletes meghamisítása. Más oldalról ugyan, de eredményében ugyanilyen hamisításra vezetett egyes polgári radikális és szociáldemokrata írók beállítása, mely szerint Hunyadi sem lett volna más, mint a korabeli főurak: báró, akár a többi.

Ma, amikor dolgozó népünk évszázados elnyomatás, külső és belső rabság bilincseiből szabadulva, elérte azt, amiért annyi hősiek harcban küzdött: a szabadságot és a függetlenséget, eljött az ideje, hogy érdemük szerint emlékezzünk meg nemzeti történetünk nagy alakjairól, akik multbeli küzdelmeink élére állva, koruk viszonyai közt a nép érdekét, a nemzeti és nemzetközi haladást védelmezték. Ezek közt a hősök közt kiemelkedő hely illeti meg Hunyadi Jánost, a török hódítással, a haladás akkori főellenségeivel vívott harcok nagy vezetőjét.

Hunyadi harcaitól ötszáz esztendő, két történelmi korszak választ el. De nagy alakja, történelmi példája elevenen él köztünk — *ma* elevenebben, mint bármikor történetünk során.

HOZZÁSZÓLTAK:

Léderer Emma egyetemi tanár,
Székely György, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa.

²⁸ Vitéz Hadnagy, Markó kiad. 106. l.

²⁹ Országgyűlési Napló, Munkái VII. 60. l.

APÁCAI CSERI JÁNOS LOGIKÁJÁRÓL

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. december 14-én tartott előadás)

Írta: FOGARASI BÉLA
akadémikus

Apácai Cseri János a haladó szellemű magyar filozófia és pedagógia kiváló képviselője a XVII. században.

Apácai Cseri Magyar Logikácska és Magyar Enciklopédia c. műveit 1651-ben írta meg (megjelenési év 1654). Tehát megírásuk 300. évfordulója alkalmából emlékezünk meg róluk.

A két mű úttörő jelentőségű, mint az első magyar nyelven írott filozófiai munkák. Számos más országban, így még Németországban is ezidőben még alig lehetett szó hazai nyelvű filozófiai irodalomról. Apácai Cseri a magyar filozófiai terminológia megalapozója.

De nemcsak a nyelvről volt szó. A nyelv Apácai számára annak a magyar világi filozófia megalapozásának eszköze volt, amely ellentétben állott az uralkodó teológiai szellemű, skolasztikus filozófiával.

A Logikácska ugyanúgy a kor leghaladottabb irányára támaszkodik, mint az Enciklopédia. Előbbi Ramusra, utóbbi Descartesra.

A Logikácskáról való megemlékezésünk időszerű, aktuális célt szolgál, nem a történelmi buvázkodás céljait.

Apácai Cseri János a logika terén *Petrus Ramus* tanítványa. Itt először is a következő fontos összefüggésre kívánom a figyelmet felhívni. Ismeretes, hogy Apácai Cseri a filozófia általános kérdéseiben Descartes tanítványa volt és fejtegetései szorosan ragaszkodnak Descartes műveihez, annak kivonatos ismertetései. Descartes azonban a logikával szemben negatív álláspontot képviselt. A formális logikáról, vagyis az arisztoteleszi logikának korábban ismert skolasztikus feldolgozásáról azt mondja, hogy a helyes és a helytelen annyira össze-vissza kuszálva van benne, hogy nem tudta a logikát a tudomány és a filozófia számára hasznosnak tartani. A dialektikus logika elgondolásáig Descartes annak dacára, hogy a matematika terén a változó nagyságok fogalmának bevezetésével a dialektika zseniális úttörője volt, nem tudott eljutni. Ebben akadályozta őt a tudomány általános állása, amely korában a mechanisztikus és metafizikus módszer színvonalán mozgott.

Apácai Cseri azonban, mint kiváló pedagógus tudatában volt a logika rendkívüli jelentőségének, az oktatás, a rendszeres tanulmányokra való nevelés,

az ismeretek összefoglalásának szempontjából. Apácai messzemenő önállóságára vall, hogy ő, mint Descartes tanítványa, nem osztotta mesterének a logikával szemben elfoglalt negatív álláspontját, nem szorítkozott tisztán a módszer kérdésének tárgyalására, mint Descartes, hanem alapot keresett a logika kérdéseinek korszerű tárgyalására.

Apácai további érdeme és gondolkodása haladó szellemének fényes bizonyítéka, hogy ezt az alapot Petrus Ramus logikájában találta meg, amelyet kétségtelenül a haladás, az újítás szelleme hat át. Ramus munkáin kívül Apácai nyilván élénken foglalkozott a kor más, ugyancsak a logika reformját célzó irányjaival, nevezetesen hivatkozik a XVII. század első felének híres logikusára, Amesiusra.

Miben áll Petrus Ramus jelentősége a logika terén? Ramus a logika reformját tűzi ki céljául. Az arisztoteleszi logikát, nevezetesen a szillogisztikát a XVII. század számos ismert filozófusa, tudósa és természettudósa elvetette. Ismeretes, hogy Descartes, Bacon, Pascal, és mások hevesen támadták a szillogisztikát, amelyet egyébként nem Arisztotelesz által kidolgozott formájában, hanem annak a skolasztika által eltorzított, materialisztikus tartalmától megfosztott, szélsőségesen formalizált alakjában ismertek. De ez a bíráló nem nyújtott semmit a logika jobb, tökéletesebb kidolgozása szempontjából. Ezzel szemben Ramus a kor haladószellemű tudományos törekvéseinek előfutára, az arisztoteleszi logikának olyan ellenfele, aki nem akarja a gyermeket a fürdővízzel kiönteni, hanem a logikát fenntartva azt új alapokra kívánja fektetni. Ramus szerint az arisztoteleszi logika a nyelvtanra, a grammatikára támaszkodott. Ezzel szemben az új logikának Ramus szerint a geometriára kell támaszkodnia. Ami a geometriára való orientálódást illeti, ezzel Ramus, aki a XVI. században élt és dolgozott, előfutárává vált Galilei és Descartes idevágó gondolatainak. De Ramus nem egyoldalú. Az arisztoteleszi logika szerint spanyol csizmába szorította a gondolkodást. Talán itt találjuk meg Goethe híres szavainak eredetét :

A szellem ettől idomul
Spanyol csizmába beszorul.

(Goethe : Faust.)

Ramus megkülönbözteti a *természetes* dialektikát és a mesterséges dialektikát, a dialektika *művészetét*. A feladat szerinte abban áll, hogy a dialektika művészete, mestersége visszaadja, lemásolja, visszatükrözze a természetes dialektikát. Szó szerint ezt mondja: »ars dialectica est imago naturalis dialecticae«. (A dialektika művészete a természetes dialektika képe.) A dialektikának — mondja Ramus rendkívül mély hasonlattal élve — úgy kell viszonyulnia a természetes dialektikához, mint a művészetnek a természethez. E hasonlat értelme abban áll, hogy a dialektikus visszatükrözés, úgy amint a művészet, nem egyszerű fotográfia, nem mechanikus folyamat. Mindebből — folytatja Ramus — Arisztotelesz kommentátorainál semmit sem találunk, csak hallatlan zűrzavart.

Korszerű kifejezésekkel élve azt mondhatjuk, hogy Ramus szerint a szubjektív dialektika, mint a gondolkodás tudománya, az objektív dialektika visszatükrözése. Ezzel Ramus a Marx és Engels által megalapozott, Lenin és Sztálin által továbbfejlesztett materialisztikus dialektika előfutárává vált.

Ime milyen nagy perspektívákat megnyitó logikus volt az, akit Apácai Cseri a logika terén mesterül választott. Harcos gondolkodó, aki a skolasztikusok üldözésének állandó célpontja, s aki a Bartolomeusi éjszakán skolasztikus ellenfelei által felbérelt gyilkos merénylő orvátadásának áldozatává válik.

Hazai vonatkozásban megemlíthetjük, hogy 1570. esztendő tájában Molnár Albert szerint »az ifjú János király ama híres filozófust, Petrus Ramust Párisból Fejérvárra hivatni szándékozott«.

A XIX. és XX. század filozófiatörténeti munkáiban általánosan az a közhelyszerű értékelés uralkodik, hogy Ramus fellengző, retorikus polémiája az arisztoteleszi logikával szemben terméketlen volt, nem adott semmi újat. Így nyilatkoznak Erdmann, Windelband, Cassirer és a többiek. Fenntartjuk magunknak, hogy más helyen részletesen megcáfoljuk ezt az értékelést, amely a polgári filozófiatörténet szokványos felületességének és lelkiismeretlenségének egyik példája a sok között. Megjegyezzük még, hogy Erdélyi János »A bölcsészeti története Magyarországon« című művében hosszú fejezetben foglalkozva Apácai Cseri filozófiai nézeteivel, úgyszólván semmit sem mond Ramusról és általában Apácai logikai munkásságáról.

Az eddig előadottakból is kétségtelenül világos Ramus logikai munkáinak haladószellemű jellege, s ez elég ahhoz, hogy Apácai művének történeti helyét megállapítsuk. Ramusról még csak annyit, hogy számos újítása, nevezetesen a logika felosztása és tárgyalásmódja terén, teljesen átment a nemzetközi logikai irodalomba.

Apácai Cseri Ramuson kívül korának más haladó szellemű logikusait is tanulmányozta. Apácai hivatkozik *Amesiusra*, akinek munkáit nem állott módomban tanulmányozni. Mátrai László szívésségéből a következő hazai vonatkozásban nem érdektelen adatokat közölhetem. Amesius angol származású puritán lelkész és hitvitázó. Puritán nézetei miatt többször eltiltották papi funkciói gyakorlásától. Hollandiában tevékenykedve sok hallgatót vonzott Magyar-, Lengyel- és Oroszországból is. Egyik vitamunkája a híres vagy inkább hírhedt Bellarnim bíboros ellen irányult, aki a Galilei-perben főinkvizitor volt, s aki közeli kapcsolatban állott Pázmány Péterrel. Logikai munkái, amelyek Apácaira hatottak, materialisztikus tendenciákat mutatnak. Látjuk tehát, hogy Apácai Cseri János mindig a kor haladó világnézeti és tudományos törekvéseit képviselő filozófiai szerzők között kereste mestereit.

Térjünk most át Apácai Cseri Logikáckájára.

»A tudásnak némely része közönséges (mai nyelven általános), melynek tudása szükségképpen megkívántatik a többire, s ilyen a logika«. (Apácai Cseri János bölcsészeti dolgozatai, Horvát Cyrill kiadás, Pest 1869. 35. l. A továbbiak-

ban ezt a kiadást fogom idézni.) A Logikácska alaptételeit korszerű nyelven a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A logika oly tudomány, amely megtanít a dolgok viszonylatainak feltalálására és megítélésére.

2. A logikának két része van. Az *invenció*, vagyis a viszonylatok feltalálása és a *judicium*, a dolgok viszonylatainak egybefoglalása. Az invencióhoz tartozik ezen felosztás szerint a fogalom és a meghatározás tana, a judiciumhoz az ítélet, a következtetés és a módszer elmélete. A logika e — Ramustól eredő — csoportosítása ma is általánosan használatos.

3. A viszonylatok között, amelyeket Apácai Ramust követve, *érveknek*, argumentumoknak is nevez, meg kell különböztetni azokat, amelyek a dolgokban benne vannak és azokat, amelyek nem a dolgokban vannak.

»A tekintetek némelyike a dolgokban benne vagyon, némelyike pennig nincs.« Korszerű kifejezésekkel szólva : vannak objektív és szubjektív viszonyok.

Ezt a szempontot, amely nyilvánvalóan materialisztikus jellegű, Apácai azután a Logikácska összefoglaló tételeinek következő pontjaiban (4—8. pont) tovább részletezi. A *magánvaló* kifejezést bölcsészeti terminológiánkba bevezetve megkülönbözteti a »magánvaló« viszonyokat és az »egybevetett« viszonyokat. A magánvaló viszonyok megegyeznek a dolgokkal, amelyeket mutatnak. Megegyeznek »teljességgel vagy csak némineműképpen«. Teljességgel megegyezőknek tartja Apácai Cseri az ok és az okozat viszonyát. (9.) Az ok az, amelytől »vagyon valamely dolog«. »Ez a kútfeje minden tudománynak.«(10.) Apácai Arisztoteleszt követve négyféle okot különböztet meg és részletesen jellemzi azokat. (11—20.)

Rendkívül érdekesek a dialektika szempontjából Apácai fejtegetései az ellentétességről. Maga az a tény, hogy Ramust követve Apácai olyan nagy jelentőséget tulajdonít az ellentétesség kérdéseinek, azt mutatja, hogy érzelme volt a dialektika iránt, hogy felismerte az ellentétes viszonyok tanulmányozásának óriási szerepét a tudományban.

Apácai Cseri János a megegyező viszonyokkal szemben megkülönbözteti a meghasonló viszonyokat és ezeket különbözőknek vagy ellenkezőknek tekinti. (21.) Hosszasan foglalkozik az ellentétek különböző típusaival. Megkülönbözteti az olyan ellentéteket, mint apa és fiú (*relata*) az olyanoktól mint a béke és háború, a fehér és fekete ellentéte (*adversa*). Mindezen megkülönböztetéseket egyszerű, eleven, közérthető példákkal szemlélteti, ami művének külön előnye.

Megkülönbözteti a kontrárius és kontradiktórikus, vagyis a valóságban meglévő és a logikai-gondolati ellentéteket. (22—24.) A továbbiakban Apácai foglalkozik a mennyiségi vonatkozásokkal, a fokozatokkal, az osztályozással. Állandóan megkülönbözteti az olyan argumentumokat, érveket, amelyek a dolgokban benntaláltnak, az olyanoktól, amelyek a dolgokon kívül vannak.

Természetesen hibát követnénk el, ha Apácai Cserit egy nálunk újabban elterjedt divat szerint modernizálni akarnánk, s olyan gondolatokat magyaráz-

nánk munkájába bele, amelyek azokban nem találhatók. Nem találjuk nyomát többek között az *ellentétek* egységét, egymásba átmenését kifejező gondolatoknak, holott azokat az újkor hajnalán néhány nagy gondolkodó már — ha nem is logikai, hanem természetfilozófiai vonatkozásban — kifejtette. Itt elsősorban Giordano Brunora gondolunk. A teológiai gondolkodásmód erős befolyása nyilvánul meg az Apácai által felhozott példák egy részében is, amelyek istenről, az isteni és az emberi különbségről szólnak. Érdeme viszont Apácainak az, hogy példaanyagában a mindennapi élet tényei, összefüggései is állandóan szerepelnek.

A szillogisztikát Apácai Cseri — nyilván Ramust követve — nagyjában a hagyományos módon tárgyalja.

Nagy gondot fordít Apácai a *módszer* kérdésére. Ez alatt elsősorban a következtetések helyes sorrendjét, az anyag helyes elrendezését érti. Ebben, mint a logika egész kezelésében megnyilvánul az a tény, hogy Apácai *pedagógiai összefüggésekben, kapcsolatokban tekinti a logikát, s a logika reformja számára a nevelés és az oktatás fejlesztésének, haladószellemű kiépítésének feltétele és eszköze.*

Ha meggondoljuk, hogy korábban Magyarországon, csakúgy, mint más országokban is a logika tanítása nagy szerepet játszott az egész oktatás rendszerében, úgy rendkívül nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a törekvésének, hogy a logika szokványos, lélektelen, sívár, formalisztikus előadásmódja helyébe egy korszerű, az élettel kapcsolatban álló, a tudás fejlesztését célzó módszert vezessen be.

Törekvései kétségtelenül nem voltak sikertelenek. A ramusi logika kompendiumának egy magyarnyelvű kéziratát, amely nyilván Apácai műve volt, korábban másolatokban terjesztettek.

A klerikális reakció azonban később elnyomta a logika reformjára irányuló törekvéseket, úgy, amint Apácai Cseri más haladószellemű kezdeményezéseit is.

Ha visszatekintünk a logika történetére Magyarországon Apácai művének megjelenése után, úgy meg kell állapítani, hogy újító kezdeményezésekkel Apácai után is találkozunk (Bacon tanítványai), de az uralkodó irány a teológián alapuló skolasztikus filozófia volt, egészen a XIX. századig. A XIX. században szintén nem állapítható meg komoly haladás a logika terén. A magyar kantiánusok nem voltak képesek a logikát helyes irányban fejleszteni, és még azt a dialektikus és pozitív elemet, amely Kant logikájában megvan, a transzcendentális logika elgondolását sem értették meg. A magyar hegelianusok foglalkoztak logikával, így Kerkápoly, de munkái nem is annyira Hegelnek, mint inkább Hegel tanítványának, Rosenkranznak a másolatai. Ez a nem haladó, vagy éppen reakciós szellemű, Apácai szellemével ellentétben álló tradíció uralkodik nálunk azután a XIX. század egész második felében, úgy a filozófiában általában, mint a logikában.

A Horthy-reakció huszonötéves uralmának idején a logika területén a halott skolasztika szellemét terjesztették, így Pauler Ákos. Felesleges szót

vesztegetni azokról az értéktelen kompilációkról és ollózásból álló fércmunkákról, amelyeket nálunk az iskolai és az egyetemi tanításban logika címen használtak.

Néhány szót Apácai művéről szóló jubiláris megemlékezésünkkel kapcsolatban a logika helyzetéről népi demokráciánk tudományos és oktatási rendszerében. Ismétlem azt, amit már többször kifejtettem, hogy a logika tudományos életünkben és oktatási rendszerünkben még nem nyerte el azt a helyet, amely méltán megilleti. Itt az idő, hogy e tekintetben Apácai háromszáz év előtti dicsőséges kezdeményezését összehasonlíthatatlanul kedvezőbb viszonyok között a kor követelményeinek megfelelő színvonalon, a marxista-leninista filozófia alapján folytassuk és továbbfejlesszük. E tekintetben is látjuk azt, hogy haladó hagyományaink ápolása szerencsésen egészíti ki a korszerű feladatok megoldását célzó önálló kutató munkát. De a történeti példán kívül hivatkoznom kell nagy példánkra a jelenkorban, a Szovjetunió tudományára és oktatási rendszerére is. A Szovjetunióban tudományos vonatkozásban élénk viták folynak a logika alapkérdéseiről, nevezetesen a formális és a dialektikus logika viszonyáról. Ami az oktatást illeti, korunk lángelméje, Sztálin adott utasítást arra nézve, hogy a Szovjetunióban a középiskolákban és az egyetemeken bevezessék a logikának, mint önálló tantárgynak rendszeres tanítását. Ezzel a Szovjetunióban élénk logikai élet indult meg, kapcsolatban számos pedagógiai kérdés tanulmányozásával.

Apácai Cserit a Logikácska megírásában az a cél vezette, hogy megtanítsa a magyar népet a helyes tudományos gondolkodásra, hogy felszabadítsa a gondolkodást, a teológiai dogmák és a halott skolasztika béklyói alól. Amint Apácai mondja, nemcsak a »kicsindedek« számára, hanem a főiskolák számára is fontos kérdés ez. A tudományos gondolkodás annyit jelent, hogy fogalmakban, kategóriákban, precíz ítéletekben, következtetésekben gondolkodunk, precízen és szabatosan, helyesen és mélyen kell bizonyítanunk és cáfolnunk. De ugyanakkor a logika, amely tudatosítja ezeket a gondolati formákat, nem kapja meg a maga megfelelő helyét. Milyen katona volna az, aki nem ismeri fegyverét, milyen repülő, aki nem ismeri a repülőgép szerkezetét, milyen sebész, aki nem ismeri műszereit? A tudománynak is ismernie kell a maga műszerét, eszközét, a gondolkodást, annak formáit és törvényeit.

Háromszáz év távolságán keresztül Apácai ma is eleven kapcsolatba lép törekvéseinkkel, amelyek abban állanak, hogy a tudomány legnagyobb vívmányát, népünk számára a marxista materialista dialektikát Lenin és Sztálin által tovább fejlesztett formájában közkinccsé tegyük.

Hadd fejezzem be Apácainak a logikán túlmenő, az élő és eleven kérdésekre rávilágító szavaival ezt az előadást; »Soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd! Az munka közt virágzik az virtus!«

HOZZÁSZÓLT:

Mátrai László levelező tag.

NIETZSCHE, MINT AZ IMPERIALIZMUS FILOZÓFUSA

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. december 14-én tartott előadás.)

Írta: LUKÁCS GYÖRGY
akadémikus

Az 1870/71-es évek határt jelentenek a XIX. század egész ideológiai fejlődésében. Amint Lenin kifejtette: Nyugat- és Középeurópában azáltal, hogy az utolsó nagy nemzeti államok, a német állam és az olasz állam megalakultak, a polgári forradalmi követelések lényegükben beteljesedtek és most már a polgári osztály politikájában és ideológiájában teljesen uralomra jutottak a reakciós irányok. Ezt a reakciós irányzatot kiélesítette a polgárság viszonya a '71-es kommünhöz, amelynek világtörténeti jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Mindnyájan tudjuk, ez az első eset, amikor a proletáriátus megragadta a hatalmat; ez az első eset, amikor a proletáriátus megteremtette a maga államformájának első változatát.

Sokszor beszéltünk már arról, hogy 1848-as júniusi felkelés döntő jelentőségű volt a polgári ideológia fejlődésében; abban a tekintetben, hogy a polgári ideológiának az a haladó iránya, amely lerombolni igyekezett a feudalizmus maradványait, megszűnt. A polgári ideológia, a polgári társadalom ezentúl védekezésre szorult a proletariátussal szemben, vagyis többé nem mint a feudalizmus elleni harcában, a jövő felé vette az irányt, hanem a mult fennálló polgári társadalom konzerválására.

Ha most azt a kérdést vizsgáljuk, hogy mi a döntő fordulat a polgári szélsőséges reakció vezető ideológiájának, az irracionálisnak fejlődésében, akkor ez az 1870/71-es év még élesebb határ, mint 1848, mint az az időpont, amely az irracionális ú. n. klasszikusainak — Schopenhauernek, Schellingnek és Kierkegaardnak — működését lezárja. Nietzsche, mint az irracionális továbbfejlesztője, ennek az 1870/71-es fordulatnak döntő szereplője.

Ha most már egészen röviden, néhány szóval össze akarjuk foglalni, hogy az irracionális eme két fejlődési szakasza között az adott társadalmi fejlődési viszonyok következtében mi a különbség, akkor ezt a legjobban úgy fejezhetjük ki, hogy míg Schelling, Schopenhauer és Kierkegaard, az akkori leghaladóbb polgári filozófia, nevezetesen az abban az időben kialakuló dialektikus módszer ellen hadakoztak, addig a Nietzsche-féle filozófiának fő harci tárgya többé már nem a haladó polgári ideológia — ezt mindig csak mellékesen érinti — fő harci tárgya most már az új nagy ellenség: a szocializmus.

Mi következik ebből — ismét egészen röviden — e filozófia módszerére és értékelésére? Az első az, hogy amikor egy reakciós polgári filozófia kritizál egy olyan haladó polgári filozófiát, amely idealista jellegénél fogva, sok tekintetben reakciós rendszerével rászolgált a kritikára, ebben a kritikában, bár kiindulásában és következményeiben helytelen, de az egyes részleteket tekintve helyes megjegyzések is lehetnek. Schellingben pl. találhatunk nem egy helyet, ahol valóban rámutat a hegeli filozófia igazi gyöngéire. Erről Nietzsche-nek a szocializmus felett gyakorolt kritikájában szó sem lehet többé.

A második lényeges és fontos különbség az, hogy különösen Schelling és Kierkegaard alaposan ismerték azt a filozófiát, amelyet kritizáltak és ennélfogva az ő kritikájuknak, amely bármennyire helytelen is, fővonalában, lehet bizonyos filozófiai jelentősége. Ezzel ellentétben a Nietzsche-féle filozófia jelentősége csak abban áll, hogy összefoglalja, népszerű, mitikus formába öltözteti azokat a rágalmakat, amelyekkel a polgári osztály a szocializmus ellen küzd.

Most, mielőtt magának a Nietzsche-i filozófiának az elemzésére rátérnénk, fel kell vetnünk egy kérdést. Nietzsche maga filozófiailag rendkívül kevésbé tájékozott, kevésbé olvasott ember volt. Ezt nemcsak mi kommunisták, ellenfelei, mondjuk róla, hanem pl. nemrég megjelent könyvében Jaspers is, kijelentve, hogy Nietzsche sem Kantot, sem Hegelt, sem más filozófiai klasszikusokat nem ismert igazán. S amennyire én meg tudtam állapítani, Nietzsche-nek soha életében még csak egy brosúra sem volt a kezében Marxtól és Engelstől; így nyugodtan állíthatom: amit Nietzsche a szocializmusról, a marxizmusról állít, semmi egyéb, mint »szellemes« frázisokba öltöztetett változata annak a rágalmahalmaznak, amit Treitschke és más reakciós politikusok szoktak felhozni a szocializmus ellen.

Felmerül most már az a kérdés, hogy jogos-e egy gondolkodó filozófiai alap-problémájaként azt beállítani, hogy ő elsősorban azzal polemizál, amit úgyszólván csak hírből ismer. Ez filozófiatörténetileg rendkívül furcsán hangzik. Az ideológusok — a kapitalista munkamegosztás következtében — általában »egymásközt« szoktak vitázni; a látszat az, mintha filozófiai, jogi stb. eszmék harcolnának filozófiai, jogi stb. eszmék ellen. A gazdasági alap hatása, az osztályharc csak számos közvetítésen keresztül látszik érvényesülni. Ezt a tényállást és okait Engels a jogtudományt illetőleg felfedte. Úgy látszik, mintha Nietzsche esete ebben a tekintetben a kivételek közé tartoznék. Ha azonban abból indulunk ki, amit Sztálin nyelvtudományi cikkében megállapított, hogy az ideológia egyrészt tükrözése az alapnak és mindannak, ami az alapban történik, másrészt állásfoglalás az itt felmerülő kérdésekhez: az alapnak védelme vagy támadása, védelem az alap ellen irányuló támadások ellen stb., ha így fogjuk fel az ideológia tulajdonképeni szerepét, mint az alaphoz való állásfoglalást az alap védelmében, akkor, mivel a kapitalizmusnak ez a védekezése a szocializmus ellen általános ideológiai jelensége volt ennek a kornak, mivel a szocializ-

mus előnyomulása minden ideológiában érezte a maga hatását, igenis lehetségesnek látszik, hogy egy olyan, a kor nagy problémái iránt, ha reakciós irányban is, rendkívül érzékeny filozófus, mint Nietzsche, a maga főproblémáját itt látta és fő érveit e körül csoportosította, e köré építette fel a maga rendszerét, mint ahogyan ezt ebben az előadásban meg fogom próbálni megmutatni. Még akkor is, ha ez a főkérdés látszólag el van rejtve Nietzsche szellemes aforizmusai közt, még akkor is, ha magukat a forrásokat egyáltalán nem ismerte.

A második főkérdés, amely Nietzsche-nél felmerül és amely ezzel a legszorosabban összefügg, az, hogy Nietzsche jelentősége abban áll, hogy ő azokat a problémákat, amelyeket az imperialista kapitalizmus a szocializmus elleni harcban felvet, azokat az ismeretelméleti, etikai, történetfilozófiai stb. problémákat, melyek ennek a harcnak fegyvereivé váltak: ő már az imperializmus megjötte előtt felveti.

Mindnyájan tudjuk, hogy 1889-ben következik be Nietzsche megőrülése, vagyis ő az imperialista kort nem érte meg. Úgy látszik: Nietzsche ebben a tekintetben valami csodálatos jelenség, nagy ember, nagy előfutár, ahogy azt a polgári filozófiatörténet vagy irodalomtörténet általában szokta mondani; s nincs-e valami »csoda« abban, hogy Nietzsche az imperializmus reakciójának tanait még az imperializmus eljötte előtt hirdette? Én azt hiszem, hogy ebben sincs semmi különös csoda, mert hiszen az imperializmus, az imperialista ökonomia, az imperialista társadalom sajátos struktúrája, az abban felmerülő társadalmi problémák nem egyik napról a másikra nőttek, hanem egy lassú fejlődésnek bizonyos fokán csaptak át a mennyiségből a minőségbe. Ezt a határdátumot, amely hónapokat, vagy éveket jelenthetne, nagyon nehéz volna pontosan megjelölni, azt t. i., hogy ezek a változások mikor mentek át az új minőségbe úgy, hogy most már imperialista korszakról beszélhetünk. Ámde ezeknek a tendenciáknak csírái, a tőkekoncentráció, a monopolkapitalizmus kifejlődése, a gyarmatosítás, a parazitizmus kifejlődése stb., stb. megvoltak már Nietzsche idejében és Nietzsche filozófiai tevékenysége — reakciós értelemben — abban nyilvánul meg, hogy ellentétben kortársaival, akik a kapitalista reakciónak a felszínen lévő jelenségeiből csináltak reakciós filozófiát, ő felismerte ezeket a kapitalizmus reakciós jövője felé vezető tendenciákat, amelyek csírájukban már az ő korában megvoltak és ezekből alkotott magának egy olyan rendszert, amely azután uralkodóvá vált az egész imperializmusban, amely az imperializmus kezdetétől egészen a hitlerizmusig, sőt a hitlerizmuson túl máig, egyik vezető ideológiája lett az imperializmusnak.

Itt talán elég, ha csak arra gondolunk, amit Sztálin az új és a régi harcáról mond, ahol arról beszél, hogy az új még ha gyenge is, mégha csak csírája látszik is, fontosabb, mint a nála sokkal erősebb régi. Ezt a tételt a megfelelő változtatásokkal lehet alkalmazni olyan sajátos reakciós filozófusokra, mint Schopenhauer és Nietzsche, akik a maguk korában a kezdődő, csak később komolyan kibontakozó reakció szimptomáit felismerték és ezekből teremtették

meg a maguk filozófiáját. Mondom, az imperialista jövőnek ez a megsejtése különbözteti meg Nietzschét azoktól a kortársaitól, akik a kapitalizmus felmenő korának voltak az ideológusai; hiszen ez időben, különösen Németországban, a kapitalizmus 1870 után rohamosan fellendült. Ezért van az, hogy e kor hivatalos filozófusai, az újkantiánusok, a pozitivisták, egyszerűen az 1848 utáni fejlődést folytatták és ahol átmeneti jelenségekkel találkozunk, mint pl. Eduard von Hartmannál, azok bizonyos tekintetben epigonjai az 1848 előtti irracionalistáknak. Eduard von Hartmann pl. megpróbált eklektikus keveréket csinálni Schellingből és Schopenhauerből. Ílymódon 1870 és az imperialista kor közötti időben jóval nagyobb hatása volt Nietzschénél, ellenben az imperialista korban úgyszólván eltűnt az ő hatása. Nietzsche kapcsolata az 1848 előtti irracionalista filozófiával szintén rendkívül erős. Felveszi a Schopenhauertől felfedezett új módszert a kapitalizmus védelmére, amelyet én általában indirekt apologetikának szoktam nevezni.

Miben különbözik ez az indirekt apologetika a direktől? A direkt apologetikát rendkívül könnyű felismerni. A kapitalizmus közvetlen istenítői egyszerűen letagadják a kapitalizmus ellentmondásait. Azt mondják, hogy a krízis véletlenség, a munkanélküliség átmeneti jelenség, a kapitalizmus elvben a harmonikus, a legjobb társadalmat teremti meg. Most már 1848 után és különösen az 1870 utáni időben egyre nehezebbé vált az ilyen apologetika. Ez az idő egyre fenyegetőbbé tette a kapitalizmus számára azt, hogy az ilyenfajta ideológiája a polgári intelligencia legfejlettebb részére nem fog hatni, mert hiszen a kapitalizmus ellentmondásai, a kapitalista társadalom diszharmonikus volta olyan nyilvánvalóvá lett, hogy az emberek egyszerűen nem hitték el ezeket az állításokat.

Ezzel szemben már Schopenhauer kísérletet tett egy másfajta apologetikára. Ő nem azt mondta, hogy a kapitalista társadalom a legjobb társadalom, hanem azt mondta, hogy a világ szerkezete olyan rossz, hogy minden társadalom szintén — szükségképpen — rossz, és ennél fogva semmi különbség sincsen a kapitalista társadalom és bármely társadalom között. Tehát nincs értelme a társadalom megváltoztatására törekedni, mert a változás úgyis csak a teljesen lényegtelen felületen játszódhatik le. A rossznak, a diszharmonikusnak, az embert tönkretevő erőknél tehát metafizikai, társadalmon túli jelentőségük van. Az ilyen felépítésű elméletet nevezem én indirekt apologetikának, ahol is valami rossznak, diszharmonikusnak, gonosznak, értelmetlennek a világ szerkezetét illetőleg fő elveként való hangsúlyozása arra való, hogy megszüntesse az emberek számára a kapitalizmus megváltoztatásának, megszüntetésének értelmét. Vagy pedig — és itt eljutunk Schopenhauertől Nietzschéig — még motívumot is talál a kapitalizmus védelmére.

Nietzsche Schopenhauernek volt tanítványa, azonban filozófiája döntő pontjaiban mégis élesen különbözik a Schopenhauerétől. Itt csak a legfontosabb mozzanatokat emelem ki. Schopenhauer szerint, mivel a világ meta-

fizikai lényegénél fogva értelmetlen, ennél fogva mindennemű cselekvés, mindennemű társadalomátalakító törekvés, minden, ami a forradalom felé vezethet, értelmetlen. A nem-cselekvés, a semmitsemcsinálás — társadalmi szempontból is — az igaz ember ideálja. Ezzel szemben — mint a későbbiekben részletesen látni fogjuk — a nietzschei filozófia aktivitásra, reakciós aktivitásra hívja fel az embereket. Nietzsche nem általában véve forradalomellenes, úgy, ahogy Schopenhauer volt. Nietzsche a valóságos forradalommal, a szocialista forradalommal szemben egy álforradalomnak, egy ellenforradalmi »forradalomnak«¹ szükségességét hirdeti. Ez már olyan motívum, amelynél mindenki látja, hogy a Nietzsche-féle filozófiában a hitleri propaganda alapelvei már le voltak fektetve.

A második pont, amelyben Nietzsche élesen eltér Schopenhauertől, az, hogy a schopenhaueri irracionalizmus általában véve tagadja a fejlődést, tagadja a haladást, tagadja a történelmet. Nietzsche alapjában véve szintén tagadja a haladást, de olyan formában tagadja a haladást, hogy a valódi történelmi fejlődéssel egy reakciós történelmi mítoszt állít szembe, miként a forradalommal szemben egy álforradalmat, a történelemmel szemben egy mítikus áltörténelmet.

Ezzel Nietzsche felvet egy egész sor módszertani kérdést. Az előbb utaltam arra, hogy ennek az álforradalomnak iránya egészen a fasizmusig, a hitleri-rosenbergi nemzeti szocialista ideológiáig mutat. Ebből láthatják, hogy Nietzsche már itt lerakja módszertanilag apjait az imperialista burzsoázia cselekvései logikájának, és kultúr-kritikájában — amelyre ebben az előadásban nem térhetek rá — lerakja annak a filozófiának az alapjait, amely az imperialista kor parazita értelmiségét hozzákapcsolja az imperialista burzsoázia szekeréhez. Ez rendkívül fontos kérdés és jelentősége abban áll, hogy az imperialista kor mindegyik nagy megrázkódtatásban az értelmiség egy része kezd elszakadni az imperialista világnézettől, és a burzsoázia számára életkérdés, hogy ennek az elszakadni készülő intelligenciának minél kisebb része csatlakozzék a burzsoázia ellenségéhez, a proletariátushoz. A nietzschei ideológia tehát egy olyan félrevezető, olyan »felfogó«² ideológia, amely ezt a leszakadóban lévő értelmiséget visszavezeti, álforradalmi jelszavak alatt, a burzsoáziához. Hogy csak egy példát hozzak fel, gondoljanak csak Németországnak arra a krízisére, amelyben az belépett a maga tudatosan imperialista fejlődésébe. Gondolok a Nietzsche megőrülésével összeeső évekre, 1889—90-re, amikor a szocialista törvényt meg kellett szüntetni, amikor Bismarck megbukott és II. Vilmos vette át az uralmat — a részletekre megint nem térek ki — tudatosan agresszív imperialista programmal, éppen Bismarckkal szemben. Ez az idő a német értelmiségen belül is komoly válságot idézett elő. Azok az írók, művészek, tudósok, akik ebben az időben szerepet kezdtek játszani — azt lehet mondani — a 80-as évek végén 90%-ban beléptek a szociáldemokrata pártba, részt kezdtek venni a szociáldemokrata mozgalomban, vagy legalább is közeledtek feléje. Felsorolhatnák itt legalább

huszonöt nevet (Paul Ernst, Hermann Bahr stb.). De azt is láthatjuk, hogy — főleg Nietzsche hatása alatt — két vagy három év múlva, szinte mind visszatértek a burzsoázia kebelébe, mégpedig azzal az érveléssel, hogy a szocializmus az ő számukra nem elég forradalmi. Ők az igazi forradalmat, a Nietzsche-féle forradalmat óhajtották és ez az »igazi forradalmiság« visszavitte őket a burzsoázia világába. Ugyanezt láthatjuk a polgári társadalom más kríziseiben; ugyanezt a félrevezető tendenciát láthatjuk a baloldali polgári intelligencia legkiválóbb képviselőinél. Ha csak azt említem meg, hogy olyan emberek, mint Thomas és Heinrich Mann, mint Bernard Shaw, mélyen Nietzsche hatása alatt állottak és ezen hatás alatt igen gyakran eltértek saját baloldali vonaluktól, akkor azt hiszem, elegendő módon illusztráltam Nietzschének ezt az óriási hatását.

Ha most már ki akarom mutatni, hogy a nietzschei filozófiának a szocializmus elleni küzdelem az alap gondolata, hogy ez rendszerének úgyszólván pillére, akkor először ki kell térnem Nietzsche fejlődésére. Előzetesen csak azt az egy megjegyzést szeretném tenni, hogy rendkívül helytelen volna azért, mert Nietzsche pusztán aforisztikus formában írt, gondolatainak összefüggését tagadni. Nietzsche nem írt rendszeresen abban az értelemben, hogy írásai I., II., vagy III., esetleg az abécé sorrendjében rendezve lettek volna. De látszólag összefüggéstelen, szellemes aforizmáinak megvolt a maguk összefüggése, és azt állítom, hogy ennek az összefüggésnek a gerince: a szocializmus elleni küzdelem.

Ennek megvannak a biografikus alapjai is, amelyeket csak röviden akarok érinteni. A fiatal Nietzsche rendkívül erősen porosz patrióta volt, aki még mint bázeli tanár, 1871-ben önként jelentkezett katonának, de mivel mint svájci állampolgár nem lehetett porosz katona, mint önkéntes ápoló vett részt az 1870—71-es háborúban. Egyik, 1871-ben írt levelében megemlékezett a kommün hatásáról. Ebben figyelmeztet arra a hidrára, arra a szörnyetegre, amely itt Európa látóhatárán felmerült, amely szörnyeteg elleni küzdelemben mindenkinek, tekintet nélkül a véleménykülönbségekre, össze kell fognia. Én azt hiszem, hogy amit a fiatal Nietzsche e levelében kimondott, azt hajtotta végre úgyszólván egész filozófiai tevékenységében.

Azonban a fiatal Nietzschénél ennek formája igen sajátos volt: egy schopenhaueri irracionalista filozófia, amely a wagneri összművészettől várta a kultúra megújódását. De nagy tévedés volna azt hinni, mintha ez a kulturális megújódás tisztán kulturális, politikamentes dolog lenne. Gondoljanak a fiatal Nietzschének David Friedrich Strauss ellen írt broszúrájára, amely kísérlet a német liberalizmus ideológiájának szétzúzására. Egy Wagner Richard-hoz írott írásában, amely egyik munkájához előszóként készült, azt mondja, hogy az 1870—71-es háborúnak igazi kulturális jelentősége az, hogy meg fogja semmisíteni azt a fantomot, amely Németország fejlődésére a legveszedelmesebb: a demokratikus fejlődést.

Mindezt Nietzsche az antikvitás nevében tette. Tudjuk, hogy a fiatal Nietzsche klasszika-filológus volt, és az antikvitás dicsőítése a főtartalma fiatalkori történelem-filozófiai, esztétikai műveinek.

Mármost mi az érdekes ezekben a művekben? Nem fogok itt a nietzschei irracionalista filozófiához hozzátartozó dionyzoszi principiumról beszélni. Csak egy dolgot szeretnék kiemelni, amelynek az erős hangsúlyozása a nietzschei filozófiában történt meg először a polgári filozófia történetében.

Míg a francia forradalmat előkészítő és a francia forradalom hatása alatt álló progresszív gondolkodás egy bizonyos kényelmetlen érzéssel ment el az antik demokráciák rabszolgatartó-jellege mellett, mert hiszen éppen ez az antik demokrácia volt az a kosztüm, amelyben a polgári forradalmat keresztül kellett vinni, addig a nietzschei történetfilozófia középpontjában az áll, hogy az antik társadalom rabszolgatartó társadalom volt. Ez látszólag nagy lépés előre a történelem helyes megismerése területén, de igen érdekes megnézni, hogy Nietzsche ezt a gondolatot hogyan fejleszti tovább. Nietzsche azt írja: azt mondják, hogy az antik társadalom a rabszolgaságon ment tönkre; én (t. i. Nietzsche) azt hiszem, — teszi hozzá — hogy a mi társadalmunk a rabszolgák hiányán fog tönkremenni. Vagyis Nietzsche csak látszólag tárgyalja a rabszolgatársadalmat, mint történelmi tény, a valóságban itt már egy történelmi mítoszról van szó nála; arról a vágyáról, arról a kívánságáról, hogy a modern kultúra megalapozása szempontjából visszaállíttassék a rabszolgaság.

Ezt Nietzsche persze, ilyen szavakkal nem mondja ki nyíltan, de egész kultúra-kritikája mögött ez van; az, hogy szerinte a kultúrának az alapja a szabadidő és Nietzsche attól fél, — és jogosan fél, ebben a tekintetben felismeri a kapitalista munkamegosztás egyik alapvető tendenciáját — hogy az antik értelemben vett munkától-mentesség a kapitalista társadalomban megszűnik. Gondoljanak arra, amit Engels a munkamegosztásról a kapitalista társadalomban mondott, hogy annak a dologtalan éppen úgy alá van rendelve, mert a kizsákmányolt munkás. Nietzsche most romantikus-antikapitalista érvekkel harcolva, a kapitalista társadalmat kritizálva, egy olyan kapitalista társadalmat kíván, amelyben az uralkodó rétegnek ismét olyan szerepe és szerkezete legyen, mint az uralkodó rétegnek volt az antik rabszolgatartó társadalomban. Világos, hogy ez utópia és világos, hogy Nietzsche számára is annyira utópia, hogy számára is előbb-utóbb össze kellett volna omolnia. Életrajzilag nézve közvetlenül Wagnerben és Bismarckban való csalódása, amit most nem fogok részletesebben ecsetelni, idézte elő nála a fordulatot.

Nietzsche második korszakában ennek a csalódásnak jegyében áll. Felveszi a harcot Wagner ellen; ez az átmeneti korszaka egészen más irányt látszik venni, főleg látszólag közeledik a felvilágosodáshoz. Nietzschének ebben a korában íródott legnagyobb műve: »Menschliches Allzumenschliches«, Voltaire emlékének van ajánlva. Látszólag ez rendkívül nagy haladást jelent, de ha ugyanebben a könyvben megnézzük, hogy mi az, amiért Nietzsche Voltaire-

ért lelkesedik, akkor nagyon hamar megtaláljuk a kulcsát Nietzsche egyirányú fejlődésének eme magasabb álláspontjához. Voltaire ugyanis nem mint a feudalizmus, nem mint a keresztény vallás nagy ellenfele érdemi ki Nietzsche dicséretét. Voltaire Nietzschénél nagy alak, mint Rousseau ellenlábas, mint az a filozófus, aki a forradalom — Nietzsche idejére értve — a szocialista forradalom ideológiai ellenfele, s kiegyenlítője lehet azoknak az ellentéteknek, amelyeknek kibontakozása éppen a szocializmus felé vezet.

Ez azt jelenti, hogy Nietzsche ebben az időben azt a világnézetet vallja — és ez a képzet ezután bizonyos árnyalatokban a polgári osztályban végigkísérte az egész polgári fejlődést egészen a weimari köztársaságig, — hogy a polgári demokráciában kell keréni támaszt és szövetségest a szocializmus ellen, a szocialista forradalom ellen.

A demokrácia Nietzsche e korszakának álláspontja szerint értelmes kompromisszum ahhoz, hogy az ő változatlanul megmaradt reakciós, szocialista-ellenes ideológiáját az adott körülmények között megvalósíthassa. Nietzsche ebben a korszakában fenntartás nélkül lelkesedik a kapitalista produktóiért, a kapitalista építésért; a kapitalista fejlődés útját járó demokráciát pedig, bár sok fenntartással, de mégis nagy jóindulattal kezeli.

Nézzük meg azonban közelebbről, hogy mit ért Nietzsche ebben a korszakban demokrácia alatt? Demokrácia alatt egy olyan fejlődést ért; amely hivatva van egy új uralkodó kasztot kialakítani. Ezért van az, hogy Nietzsche átmeneti liberalizmusból a túlságos állami túlsúly elleni harcot is magáévá teszi, mert Nietzsche szemében ekkor — igen naív módon — a szocializmus képviseli az állami centralizációt, a »szuperállam« gondolatát és ezzel szemben egy bizonyos liberalizmust hirdet. Ez egy olyan gondolatmenet, amelyet a mai nyugati államokban a »liberális« amerikai életforma propagálása során napról-napra ma is megtalálhatunk, a »keleti totalitarizmus« elleni harcban. Nietzschének ez a gondolatmenete a 70-es évekből, ma minden svájci, francia vagy amerikai ellenforradalmi propaganda közkincsévé lett.

Világos, hogy egy olyan kimondottan a reakció felé törő filozófusnál, mint Nietzsche, ez az átmenet csak igen rövid lehetett. Már 1882-ben a »Fröhliche Wissenschaft« c. művében bírálat alá veszi a munkás és a kapitalista viszonyát és azt találja, hogy a kapitalista, aki nem eléggé úr, aki ordenaré, aki maga is éppen úgy csak felkapaszkodott parvenú, mint maguk a munkások, nem alkalmas arra, hogy ezt az uralmi rendszert igazán fenn tudja tartani. Nietzsche ezt akkor így fogalmazta: a tiszt viszonya a katonákhoz a módja az igazi fölé- és alárendeltségnek és a kapitalizmusnak úgy kell kifejlődnie, hogy ez legyen a fejlődésnek a típusa, a modellje. Néhány évvel később »Götzendämmerung« c. művében már úgy fejezi ki ezt a problémát, hogy ha rabszolgákat akarok — és nem kétséges, hogy Nietzsche rabszolgákat akart, amikor ezt mondja — akkor, teszi hozzá: »Bolondok vagyunk, ha urakká neveljük őket, bolondok vagyunk, ha iskolákat csinálunk nekik, bolondok vagyunk,

ha az általános védkötelezettségben fegyvert adunk kezükbe, bolondok vagyunk, ha választójogot adunk nekik . . . », — és így tovább. Szóval Nietzsche modern formák között azt mondja, hogy szükséges visszatérni az urak és rabszolgák rendszeréhez. Azt hiszem, hogy megint nem kell bővebben ecsetelnem, hogy Hitlertől a mostani Amerikáig hogyan ismétlődik meg más szavakkal, de ebben a szerkezetben ugyanez a gondolatmenet. Ezért mondja Nietzsche, hogy a legjobban gyűlöli azt a szocialista »csőcseléket«, amely megszüntette az emberek belenyugvását szegény, nyomorult helyzetükbe, amely felrázta, mozgásba hozta a tömegeket. És Nietzsche a maga feladatát abban látta: a tömegeket visszavinni abba az állapotba, amelyben megszűnik a jogegyenlőség követelése, amelyben az urak és a csőcselék kettősségét az emberek kritika nélkül fogják elismerni.

Itt most csak egészen röviden térek rá arra a kérdésre, mely a Nietzsche-irodalomban meglehetősen szerepet játszott, t. i. Nietzsche Bismarck feletti kritikájának kérdésére. Azért tartom ezt fontosnak, mert egyes igen kiváló baloldali emberek — elegendő talán Heinrich Mann-ra hivatkozni — Nietzsche progresszivitását azzal látják igazolva, hogy Nietzsche rendkívül élesen támadta Bismarckot. Azt hiszem azonban, hogy a mi számunkra, akik Lenin műveit, nevezetesen Empiriokriticizmus-át ismerjük és belőle megtanultuk, hogy különbséget tegyünk kritika és kritika, jobbról és balról való kritika között, itt nincs nehéz kérdés. Mi igen jól meg tudjuk különböztetni azt a kritikát, amellyel a kor szocialistái és kevésszámú valódi demokratái Bismarckot balról illették, attól a kritikától, amelyet Nietzsche következetesen és állandóan jobbról gyakorolt. Mert hiszen Nietzsche Bismarck-kritikájában az az alapvető vonal, hogy Bismarck szakadatlanul kompromisszumot köt a tömegekkel, hogy azután a demokráciával való megegyezés alapján tudjon a tömegek feletti uralkodásra alkalmas politikát csinálni, — vagyis Nietzsche azért kritizálja Bismarckot, mert Bismarck, a szocialista törvény megalkotója, Nietzsche számára nem volt elég reakciós.

Megint utalhatnék azokra a megjegyzésekre, amelyeket pl. Hitler »Mein Kampf«-jában találhatunk a II. Birodalomról, ahol a II. Birodalomnak egy ilyen jobbról való kritikája tartalmaztatik, az, hogy a II. Birodalom nem volt eléggé reakciós. Ennek a kritikának a filozófiai őse Nietzsche Bismarck-kritikájában található meg.

Nem tartom véletlennek, hogy Nietzsche élete utolsó éveiben, amikor megkezdődött II. Vilmos és Bismarck konfliktusa, egy, nővéréhez írott levelében azt írta, hogy a fiatal császár nagyon tetszik neki, az megértené a »Wille zur Macht«-ot (a hatalom akarása elvét); vagyis Nietzsche Bismarck-kritikája tulajdonképpen II. Vilmos agressziós imperialista politikájának igenlése és filozófiai igazolása.

Ezzel megrajzoltam volna azt a keretet, amelyben Nietzsche filozófiai fejlődése lejátszódott és most engedjek meg, hogy nagyon röviden, úgyszólván

távirati stílusban végigmenjek a nietzschei filozófia egyes tartalmi elemein. Legelsősorban és — viszonylag — legrészletesebben etikájával kell foglalkoznunk. Nietzsche tartós és erős hatását az imperialista korszakban éppen etikája biztosította, hiszen, eltekintve ökonómiai teljes műveletlenségétől, ő az imperialista korszak konkrét problémáit nem láthatta. Annál világosabban sejtette előre azt az etikai felbomlást, azt a mélyreható erkölcsi züllést, amelyet az imperializmus az uralkodó osztályban, a polgári értelmiségben előidézett. Ennek etikáját írta meg Nietzsche.

Etikája arisztokratikus volt. Lényegében lelkes igenlése a kapitalizmusnak, a kapitalizmus imperialista fejlődési fokának. Ez az igenlés pedig visszavezet ahhoz, amit a bevezetésben az indirekt apologetikáról mondtam. Ellentétben a kapitalizmus ordenaré, direkt apologetáival, akik a kapitalizmust azzal védték, mert harmonikus és jó, Nietzsche azért dicsőítette, mert gonosz, mert embertelen, mert diszharmonikus. És itt azután az etika oldaláról még világosabban láthatjuk igazi osztálytartalmát Nietzsche úgynevezett közeledésének a felvilágosodáshoz. Nietzsche egy helyen nagyon világosan mondja, hogy a régi felvilágosodás és az ő általa hirdetett új felvilágosodás alapvető elvei között mi a különbség. A régi felvilágosodás, mondja Nietzsche, egyenlősítés volt a csöcselék, a tömeg, a demokratikus nyáj érdekében. Az új, a nietzschei felvilágosodás ellenben utat mutat arra, hogy az uralkodásra születettek számára minden meg van engedve, minden, ami tilos a nyájnak, a tömegnek. Nietzsche ilyen összefüggésekben polemizál, a felvilágosodásnak az egoizmusról szóló sok tekintetben ellentmondásos tanával és világosan kimondja a maga véleményét. »Én jó lelkiismeretet akarok adni az önzésnek«. Nietzsche az ösztönök felszabadítását akarja az uralkodó demokratikus »rabszolga« ideológiáktól, amelyek az ösztönöket elnyomják; az ösztönök szabadságát követeli, jó lelkiismeretet a gonosszággal szemben, persze csak azok számára, kik Nietzsche szerint arra vannak hivatva, hogy a föld urai legyenek.

Azt hiszem, nem kell részletesen kifejteni, hogy tulajdonképpen, mítikus formában a német-angol-amerikai monopolkapitalisták erkölcstana itt már előlegezve van. De Nietzsche etikája még továbbmegy, és ezzel megint közvetlen elődjévé válik a Hitler-fasizmusnak, Truman imperializmusának.* »Hol vannak a XX. század barbárai?« — kérdezi és hozzáteszi, hogy csak nagy politikai és társadalmi krízisek közepette fog ez a barbárság kialakulni és erőre kapni. Ennek a barbárságnak törvényesítése, konszolidálása, rendszerré való emelése: ez az alaptétele Nietzsche etikájának. Azt mondja egy helyen, — s ez magyarrá úgyszólván lefordíthatatlan — hogy az ember egyszerre »Untier« és »Übertier«. Tehát a bestialitás és az állatiasság fölé való emelkedés éppen úgy szükségképpen összetartoznak, mint ahogy az »Untermensch« és az »Übermensch« egymástól elválaszthatatlanok. Aki az egyiket akarja, az »Übermenschet«, annak nem lehet nem akarni a másikat, a barbárságot, az állatiasságot. Nietzsche tehát

* Nietzsche eljut a »Wille zur Macht«-ban a barbárság dicsőítéséhez.

teljesen tudatában volt annak, hogy amikor etikájában a föld urait, az »Übermenscheket« követelte, akkor ő az ösztönök barbár felszabadítását, a barbár ösztönök dicsőítését tűzte ki az emberfeletti ember céljául. Vagyis Nietzsche az 1880-as években filozófiailag és etikailag megfogalmazta azt, amit a hitler-fasizmus azután az gyakorlatba áttett, amit most — ha nem sikerül megakadályozni — az amerikai imperializmus akár világméretben a gyakorlatba áttenni.

Azt mondja Nietzsche, és ez talán még jobban illusztrálja alapgondolatát, hogy minden nagy ember tulajdonképpen bűnöző gazember. Azonban a bűnöző emberek lelki szerkezetét a kapitalizmus eltorzítja a mai társadalomban nem tudják akadálytalanul kifejleszteni a maguk gonosz ösztöneit. A Nietzsche-kívánta új társadalom, az imperializmus éppen ezeknek az ösztönöknek adja meg a szabad fejlődés lehetőségét.

Az idő előrehaladottsága miatt bizonyos kérdések tárgyalását mellőzni vagyok kénytelen. De ha például Nietzsche-nek a kereszténység elleni küzdelmét nézem, ami bizonyos baloldali körökben szintén népszerűséget biztosított neki, érdekes e tekintetben Voltaire és Nietzsche szembeállítása. Nem véletlenül ragadom ki ezt a mozzanatot, hiszen mint mondtam, Nietzsche-nek a »Menschliches Allzumenschliches« című műve Voltaire-nek van ajánlva. Voltaire a kereszténységet, mint a feudalizmus támaszát, a haladás ellenségét támadta, Nietzsche ellenben mint az egyenlőség gondolatának első hirdetőjét. Nietzsche számára a kereszténység, a demokrácia és a szocializmus azonos fejlődési vonala a történelemnek. (Egészen más kérdés, mennyire mítosz ez a történelmi vonal is.) Nietzsche szerint a keresztény egyenlőségnek a demokráciába és a szocializmusba fejlődését ez a sor fejezi ki: Savonarola, Luther, Rousseau, Robespierre, Saint-Simon. Mindez lényegében azt jelenti, hogy amikor Nietzsche mint az Antikrisztus híve lépett fel, amikor ateistának nevezi magát, akkor a baloldali részére álforradalmat hirdetett, amelynek valódi tartalma az emberi egyenlőség, a szocializmus elleni küzdelem.

Ugyanezek a források táplálják Nietzsche egész természetfilozófiáját is. A nietzschei filozófia — mint tudjuk — ú. n. biológiai filozófia, amelynél Nietzsche polgári kommentátorai sokat vitatkoznak arról, hogy Nietzsche darwinista volt-e vagy sem. Én ezt a kérdést nem tartom fontos kérdésnek, mert Nietzsche abban az időben is, amikor azt hitte, hogy közel áll Darwinhoz, nem Darwinhoz állt közel, hanem ahhoz a felületes, ú. n. szociális darwinizmushoz, amelyet Marx és Engels Lange és Lavrov műveivel kapcsolatban rendkívül élesen kritizáltak. Engels egyebek között azt mondotta: ha az ilyen elméleteket kritizálok, nem a természettudománynál, hanem az ökonómiánál fogom kezdeni a kritikát.

Mindenesetre a fiatal Nietzsche ennek a szociális darwinizmusnak híve volt és mindaddig híve maradt, amíg azt hitte, hogy — gondoljanak átmeneti idejére — a demokratikus fejlődés védőfalat alkothat a szocializmus ellen. Később belátta, hogy ez nem így van; erről már részletesen beszéltünk. Akkor

azután megindította a harcot Darwin ellen, mégpedig azon a vonalon, hogy a Darwin-féle létért való küzdelem, ha léteznék, akkor a gyengéket, a hitványokat, az alárendelésre teremtetteket segítené uralomra. Azt lehetne mondani, hogy Nietzsche még azt is látta, hogy a társadalmi harcok normális lefolyása mellett ezek az elnyomottak győzelmével végződnek. Azonban éppen ezért csinálja meg azt a mítikus fordulatot hogy a darwinizmus nem helyes elmélet, hogy nem a létért való küzdelem, hanem a hatalomra való akarat, a »Wille zur Macht« az igazi szabályozó erő.

Nem akarok most részletekbe menni, idézetekkel bizonyítani, hogy Nietzsche a fizikától a biológiáig mindent a »Wille zur Macht«-tal magyaráz. Például, hogy az emberi test egy hatalmi szerkezet, hogy a biológiai élethez a kizsákmányolás szükségképpen hozzátartozik stb., stb. Ez együtt egy nagy biológiai mítoszt, természetfilozófiai mítoszt alkot, amely a nietzschei filozófia legrejtélyesebb részében, az ú. n. »Wiederkehr des Gleichen« (az azonos visszatérése) mítoszában szintén megnyilvánul. Ez megint egyik része annak a nietzschei ideológiának, hogy a társadalom alapvető szerkezete, a kapitalista társadalom nem változhatik meg, ennek helyébe új, magasabbrendű nem léphet.

Most térek csak rá Nietzsche ismeretelméletére. Ez talán paradox-módon hangzik; hosszasan beszéltünk egy filozófusról anélkül, hogy az alapvető filozófiai témát, az ismeretelméletet megemlítettük volna. Nem véletlenül tettük; mivel — ahogyan már láttuk — Nietzsche számára az egész természettudomány csak arravaló volt, hogy igazoljon egy antiszocialista mítoszt, amelyet az osztályharc szükségességénél fogva kialakított, a Nietzsche-féle ismeretelmélet sem volt semmi másra való, mint látszólagos ismeretelméleti alapot teremteni ennek a szocializmus ellen irányított elméletnek. Köztudomású — és ezt az újkantiánusok, a machisták számtalanszor elismerték — hogy Nietzsche ismeretelmélete a modern agnoszticizmus körébe tartozik, amely tisztán szubjektíveknek fogja fel ismereteinket. Ez igaz, de az agnoszticizmus történetében is meg kell különböztetnünk különböző korszakokat. Emlékezni fognak talán arra, hogy Engels az angol agnosztikusokról és természettudósokról beszélve, azoknak agnoszticizmusát szégyenlős materializmusnak nevezte; olyan embereknek mondotta őket, akik a maguk gyakorlatában materialisták, de nem merik levonni ennek ismeretelméleti következményeit. Később létrejön az újkantiánusoknál, pozitivistáknál, machistáknál az áltudományos agnoszticizmus, amely ezt az ismeretelméleti szubjektívizmust hirdeti egyetlen igazi tudományos gondolkozásmódnak. Nietzsche jelzi itt a reakciós fejlődés legmagasabb fokát: az agnoszticizmus átcsap a mítoszalkotásba, s ezzel létrejön az imperialista korszak filozófiájának módszertani mintája, mely Bergsonon és Spengleren, Klagesen és Rosenbergen keresztül egészen Sartreig és Toynbeeig uralkodik a reakciós irracionalista gondolkodásban. Hogy ez a mítosz Nietzschénél hogyan épült fel, az történetileg, biográfiailag egészen érdekes. Abból a szempontból tudniillik, hogy itt is éppen úgy fejlődik, ahogyan az irracionalizmus történeté-

ben addig jelentkezett, hogy ugyanis a kor aktuális és fontos dialektikus problémáit az irracionalizmus átfordítja a maga tudományellenes, haladásellenes tendenciáinak mítoszaiba.

A fiatal Nietzsche mint Herakleitosz híve lép fel, és későbbi fasiszta interpretálói, akik mindenáron szeretnék őt eltávolítani a polgári gondolkodástól, igen furcsa véleményekkel állnak elő. Vegyük Bäumler annakidején ismeretes könyvét Nietzsche-ről. Ez Nietzsche fejlődésében a Herakleitoszsal való viszonyra nagy súlyt fektet. Foglalkozunk össze pár mondatban, hogyan interpretálja Nietzsche Herakleitoszt. Először is a dialektika, az ellentétekben való mozgás a fiatal Nietzsche-nél egyszerűen észellenességet, irracionalizmust jelent. Az, hogy a dialektika az értelem ellentmondásaira rávilágít, ez Nietzsche-nél nem az észhez, az igazi dialektikus rációhoz vezet, hanem az irracionalizmushoz, az észellenességhez. A másik pont Herakleitosz filozófiájának az az alapvető tétele, amely mozgásra, levésre változtatja át az egész létet; ez Nietzsche-nél annyit jelent, hogy a képzet lép a lét helyébe. Nietzsche egész egyszerűen a levést, a mozgást, ami Herakleitosznál objektíve áll szemben a léttel, lefordítja az agnosztikus szubjektivizmus nyelvére, nála a levés egyenlő a szubjektivitással, képzettel és ezzel az egész herakleitoszi filozófia átalakul irracionalista, szubjektivistá filozófiává; Herakleitosz ismeretelmélete azonossá válik a Berkeleyével, s így a görög dialektika nagy mesteréből a nietzschei értelmezésben a machizmus őse lesz, sőt ezen túlmenően a filozófia tudományellenes, irracionalista irányzatának előfutárja.

Befejezésül néhány szóval szeretném Nietzsche ismeretelméletének alapvető tételeit ismertetni, amelyekből számunkra az az érdekes, hogy ahol Nietzsche túlmegy a machizmus és az újkantianizmus áltudományosságán, álobjektivitásán, »harmadik utat«-keresésén, megteremti az imperialista kor reakciós aktivitásra felhívó mítoszáit.

Ebből a szempontból nagyon érdekes, hogy Nietzsche a »Wille zur Macht« elemzésében a történelem folyamán rájön arra, hogy az ismeret, tudás, a tudomány nem valami objektív jelenség, hanem a társadalmi harcoknak következménye és miután ilyen módon megteremti az ideológiai elmélet irracionalista karikatúráját, ebben a karikatúrában továbbmegy és megint túlmenvén a machisták és pozitivisták teóriáján, előfutárja lesz a későbbi imperialista pragmatizmusnak, amennyiben a cselekvést a praxist állítja be mint az ismeret egyedüli kritériumát. Világos itt is, hogy Nietzsche irracionalista karikatúráját adja a valóságos összefüggésnek. Mert ha a dialektikus materializmus a gyakorlatban látja ismeretének kritériumát, akkor ezt azért tette, mert a mi ismereteink, a mi feltevéseink a valóságban csak akkor igazolódnak mint az objektív, a tudatunktól függetlenül létező valóságnak helyes tükröződései, ha a gyakorlat, vagyis az objektív valóságban való cselekvés igazságukat beigazolja. A gyakorlat, mint kritérium a dialektikus materializmusban tehát a tudás objektivitásának a kritériuma.

Ezzel szemben Nietzsche-nél ez a teória átalakul a tiszta relativitás és a tiszta szubjektivitás ideológiájává; nála minden csak perspektivikus összefüggésben fordul elő; minden önkényes és ezzel a Nietzsche-i filozófia az uralkodó osztály számára azt mondotta, hogy számára ismeretelméletileg is minden szabad. És itt akik ismerik a hitleri kor publicisztikáját, ismerik a mai kor amerikai publicisztikáját, igazán elmondhatják, hogy mind Hitlerék, mind most Trumanék is bőven éltek és élnek ezzel a Nietzsche-i tanítással, hogy ismeretelméletileg mindent szabad, ha a cél, az imperializmus támogatása ezt megkívánja.

Nem kívánok részletesen kitérni a Nietzsche-i ismeretelmélet többi kérdéseire, így a »maganvaló« kérdésre, csak egy mozzanatot szeretnék még kiemelni a Nietzsche-i filozófiából, amely abban is egyezik a machizmussal, hogy ú. n. immanens filozófia, ahogy az Machnál és a többi machistánál volt. Nietzsche-nél azonban van ennek egy igen érdekes szociális zamata. Ez a szociális zamat abban áll, hogy Nietzsche világosan kimondja, hogy ebbe az immanenciába beletartozik a társadalom adott szerkezete és azok, akik ez ellen régen felléptek, mint a keresztények az ókorban, akik ez ellen most fellépnek, mint a szocialisták a kapitalista társadalom ellen: vétkeznek az ismeretelmélet eme alapvető immanencia-törvénye ellen.

Ha tehát összefoglaljuk azt, amit itt igen vázlatosan, idézetek, anyag nélkül ismertettem Önökkel, akkor Nietzsche jelentősége abban áll, hogy ideológiát ad a reakciós imperialista burzsoáziának az imperialista parazitizmus értelmében. Nietzsche előre látta — és ebben áll az ő filozófiai jelentősége — hogy az imperialista kor a nagy háborúk és a nagy forradalmak korszaka lesz; előre látta azt, hogy az eddigi polgári ideológiájával itt a harcot eredményesen megvívni nem lehet. Nietzsche filozófiai jelentősége tehát abban áll — és ezért lett ő a vezető ideológusa az imperialista reakciónak — hogy ezeket a problémákat felismerte, s ezeknek módszertani és tartalmi (főleg morális) megalapozást adott. Nem mintha az imperializmus ökonómiai vagy politikai fejlődését előre láthatta volna, hanem mert ideológiailag megteremtette azokat az alapokat, amelyeken az imperialista burzsoázia ideig-óráig ideológiailag meg tudta védeni a maga pozícióját, a nagy háborúk, a nagy forradalmak idején. Tette ezt éppen azért, hogy felismerte a kor reakciós áramlatának állandó, visszatérő módszertani problémáit.

Éppen ez az, amit Nietzsche-ben a polgári filozófiatörténet úgyszólván teljesen elken. Így azután, ha valaki a régi vagy új polgári méltatások alapján olvassa Nietzsche könyveit, holmi szellemes filozófust, kultúr-kritikust stb. lát benne. Egyedül a Hitler előtti időben a Baumler-féle ideológusok dolgozták ki Nietzsche-ből azokat az elemeket, amelyek nyíltan és egyenesen a fasizmus felé vezettek. Ma pedig az amerikai imperializmus próbálja meg az »amerikai életforma«, az »amerikai szabadság« megmentése céljából Nietzsche-t a maga céljaira feldolgozni és nem véletlen, hogy olyan monográfiában is, mint amilyen

mostanában pl. Kaufmané, ismét a nietzschei ú. n. második korszak, a Voltaire-hez, a felvilágosodáshoz állítólag közelálló korszak áll a középpontban.

Akárhogyan is állnak ezek az interpretációs kérdések, bizonyos, hogy Nietzsche jelentősége, mint az imperialista kor vezető filozófusának ott van, ahol mi — vázlatosan — kijelöltük. Hangsúlyozni kell ezt véleményem szerint egy olyan időben, mint a mai, amikor nálunk Magyarországon is még a hitleri ideológiával befolyásolt Horthy-korszak ideológiai maradványai ellen kell küzdenünk, azok felszámolását kell végrehajtanunk; olyan időben, amikor az egész világ ideológiai harca is a szocializmus és az amerikai imperializmus harcában, a béke és a háborús uszítás ideológiai harcában összpontosul. Azt hiszem, ilyen időben nem felesleges dolog ennek az időnek vezető reakciós filozófusát megismerni; megismerni azért, hogy eredményesen tudjunk harcolni ellene, eredményesen tudjunk harcolni minden ellen, ami ebből a filozófiából veszi a maga ideológiai fegyvereit.

SZTÁLIN TANÍTÁSAI ALAPJÁN AZ ÁLLAMELMÉLET NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. december 12-én tartott előadás)

Írta: BEÉR JÁNOS

egyetemi tanár

I.

Zsdanov a marxi dialektika jelentőségét jellemezve azt állapítja meg, hogy a Marx előtti filozófia, még ha »alkalmas volt is a megfigyelés, a szemlélődés céljaira, már hasznavehetetlenné vált, mint a világ gyakorlati befolyásának eszköze, mint a világ megismerésének eszköze.«¹ A burzsoázia tudósai, mindenfajta idealisták különböző szavakkal, de végső fokon azonos útvészítőben tagadják a társadalom törvényszerűségeit, fejlődésének állandóságát, a tudományos előrelátás lehetőségét. A marxista filozófia forradalmiságának — minőségi különbözőségének minden előbbi filozófiával szemben — egyik alapvető jellegzetessége éppen az, hogy a filozófiát a világ megismerésének és megváltoztatásának tudományává emelte. A társadalom jelenségeinek ilyen tartalmú, tehát tudományos vizsgálata és elemzése azzal válik lehetővé, hogy Marx és Engels a dialektikus materializmust a társadalom tényeire alkalmazva, forradalmasítják a társadalomról addig vallott tanításokat és megteremtik a történelmi materializmust, mint a társadalom törvényszerűségeit helyesen megmagyarázó tudományos világnézetet. A történelmi materializmus jelentősége elsősorban az — s ez tudományosságának is legmélyebb próbája —, hogy segítségével feltárhatjuk a társadalmi mozgások törvényszerűségeit: kibontakozik a társadalom következetes fejlődésének tendenciája és ezeknek ismeretében képesek leszünk befolyásolni az eseményeket.

Lenin és Sztálin zseniálisan továbbfejlesztve a Marx és Engels által a tőke sorvasztó rabságából kiszabadított tudományt, azt a Bolsevik Párt harci fegyverévé teszik a kommunizmusért folytatott harcban. A Marx—Engels—Lenin—Sztálin által alkotott új tudomány átveszi és felhasználja az emberi kultúra minden eddigi eredményét, s azt kritikailag feldolgozva olyan lebírhatalatlan erővé alakítja, amellyel a tőke torzító szorításából kiemelkedett ember úrrá lesz az általa megértett eseményeken s megtanulja azokat a társadalom fejlődési törvényeinek megfelelően irányítani.

Az elmélet így kovácsolódik szétválaszthatatlan egységbe a történelem valóságos eseményeinek gyakorlatával és válik a jövő távlatait megbízhatóan

¹ A művészet és filozófia kérdéseiről 12—14. l.

mutató irányítúként a mindennapos cselekvésnek is vezérfonalává, az emberiség felemelkedéséért harcoló kommunista pártok stratégiájának és taktikájának alapjává. Mindebből az is folyik, hogy a történelmi materializmust soha nem lehet lezárt, befejezett tannak, dogmának tekinteni, hanem azt, mint a mindenkori fejlődés tudományát a társadalomtörténet minden nagy felfedezéséhez, a társadalom minden gyökeres változásához képest tovább kell fejleszteni, tovább kell bővíteni, gazdagítani.

»A marxizmus — írja Sztálin elvtárs — a természet és a társadalom fejlődéstörvényeinek tudománya; az elnyomott és kizsákmányolt tömegek forradalmának tudománya, a szocializmus minden országban való győzelmének tudománya, a kommunista társadalom építésének tudománya. A marxizmus — mert tudomány — nem állhat egyhelyben, a marxizmus fejlődik és tökéletesedik. Lehetetlen, hogy a marxizmus a maga fejlődésében ne gazdagodjék újabb tapasztalatokkal, újabb ismeretekkel — egyes tételeinek és következtetéseinek tehát az idők folyamán feltétlenül meg kell változniok, azokat feltétlenül fel kell cserélni újabb tételekkel és következtetésekkel, amelyek megfelelnek az új történelmi feladatoknak. A marxizmus nem ismer el megváltoztathatatlan következtetéseket és tételeket, amelyek minden korra és időszakra kötelezők. A marxizmus mindennemű dogmatizmus ellensége.«² Ilyen értelemben mondja Sztálin több mint 34 évvel ezelőtt, 1917. augusztus 30-án a buharinistákkal a forradalom megvalósításának kérdéséről vitázva: »Van dogmatikus és alkotó marxizmus. Én az utóbbi talaján állok.«³ Sztálin elvtárs társadalomformáló, kommunizmust építő munkásságának történelmi eredményei ma már a dolgozó százmilliók kincsévé váltak. Ezek az eredmények a gyakorlat objektív tényeivel adnak cáfolhatatlan bizonyítékot a marxizmus tudományos elméletének legyőzhetetlen igazságáról, életerejéről.

II.

A proletárforradalomról és a proletárdiktatúráról szóló tanítás kulcskérdése a marxizmus-leninizmus elméletének. Ettől a tanítástól pedig elválaszthatatlan mindaz, amit a marxizmus-leninizmus az államról mond, hiszen a proletárdiktatúra állami fogalom. A proletárdiktatúra az állam új típusa: a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet történelmi korszakának állama, amely a proletárforradalom által szétzúzott burzsoa állam romjain épül fel. Ez az állam (a szocialista állam) jellegében, formájában és munkamódszereiben is megváltozott új intézmény, amely a kommunista párt által irányított főerő az osztályharc folytatásához, a proletárforradalom eredményeinek megszilárdításához és fejlesztéséhez, a szocialista társadalom s ennek alapján a kommunista társadalom felépítéséhez s végül a kommunizmus győzelmes betetőzéséhez.

² Sztálin: Válasz Holopov elvtársnak. A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra, 342—343. l.

³ Sztálin Művei 3. köt. 206. l.

Marx és Engels az államelmélet területére is kidolgozták a tudományos szocializmus alapvető tanításait. Felszámolták az állammal összefüggésben kialakult kispolgári anarchisztikus elképzeléseket. Bebizonyították nemcsak azt, hogy a győztes proletariátusnak a hatalom megragadása után szét kell zúzni a régi államhatalmat, hanem azt is, hogy az uralomra jutott proletariátusnak új államhatalom keretében uralkodó osztállyá kell szerveződnie. »A munkásforradalom első lépése az, hogy a proletariátust uralkodó osztállyá emeli, a demokráciát kivívja. A proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a burzsoáziát fokról-fokra megfossza összes tőkésitől, hogy minden termelőeszközt az állam kezében, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus kezében összpontosítson és a termelőerők tömegét a lehető leggyorsabban szaporítsa« — mondja a Kommunista Kiáltvány. Marx—Engels tanításaiban világos, hogy a kapitalista társadalom átalakítása kommunista társadalommá: egész történelmi korszak, amelynek állama a különböző történelmi adottságokból folyó részletkülönbségek lehetősége mellett is a lényegyet nézve, semilyen körülmények között nem lehet más, mint a proletariátus diktatúrája.

A burzsoázia mindenféle ügynökei talán éppen ebben a leglényegesebb kérdésben támadnak legdühödtebben a marxizmus ellen. Különösen Marx halála után durván meghamisítják Marx eredeti tételeit a proletárforradalom viszonyáról az általa megdöntött burzsoa államhoz, az újtípusú állam viszonyáról a proletárforradalom által szétzúzott burzsoa államhoz, a szocialista állam viszonyáról a szocialista forradalomhoz.

Lenin történelmi érdeme, hogy hatalmasan továbbfejlesztette a marx-engelsi államelméletet, különösen a szocialista államról szóló tanításokat. Megtisztította a marxizmust e területen is mindenféle ferdítésektől és hamisításoktól. A marxista államelméletben az új (a »lenini«) az, hogy : a párizsi Kommün és az orosz forradalmak tapasztalatait felhasználva felfedezte a szovjet hatalmat, mint a proletariátus diktatúrájának legalkalmasabb államformáját ; a proletariátus diktatúrájának képletében ő bontotta fel a proletariátus szövetségére vonatkozó zárójeleket, meghatározva, hogy a proletárdiktatúra a proletariátusnak mint vezetőnek osztályszövetsége a nem proletár osztályok kizsákmányolt tömegeivel. Lenin különös erővel emelte ki a proletárdiktatúrát, mint az osztálytársadalom legdemokratikusabb politikai szervezetét, kidolgozta a szocializmus győzelmének lehetőségét egy országban olyan körülmények között, amikor a proletárdiktatúra államát imperialista államok veszik körül. Marx és Engels alapvázlatából megeremtette a pártot, mint a proletariátus élcsapatát. Minden összefüggésében alkalmazta a marxizmus tételeit, a párt és a proletárdiktatúra feladatait az imperializmus körülményeire. »Ezért mondják nálunk, hogy a leninizmus az imperializmus és proletárforradalmak korszakának marxizmusa« — állapítja meg Sztálin.⁴

⁴ Sztálin : Beszélgetés az amerikai munkásdelegációval 1927. szeptember 9-én.

»Lenin 1917. augusztusában, vagyis néhány hónappal az Októberi Forradalom és a szovjet állam megalkotása előtt írta meg »Állam és Forradalom« című híres könyvét. E könyv főfeladatát Lenin abban látta, hogy megvédje Marx és Engels államelméletét az opportunisták hamisításával és elposványosításával szemben. Leninnek szándékában volt megírni az »Állam és Forradalom« második részét, ahol összegezni kívánta az 1905-ös és az 1917-es forradalmak tapasztalatainak legfontosabb eredményeit. Nem kétséges, hogy Lenin könyvének II. részében ki akarta dolgozni és tovább akarta fejleszteni az államelméletet a szovjethatalom országunkban való fennállásának tapasztalataira támaszkodva. Azonban a halál megakadályozta abban, hogy ezt a feladatot megvalósítsa. De amit nem tudott elvégezni Lenin, azt tanítványainak kell elvégezniök»,⁵ állapította meg Sztálin és nemcsak kijelölte, hanem meg is oldotta ezt a nagyszerű feladatot.

Sztálin, Lenin harcostársa és művének továbbfolytatója, az alkotó marxizmus utólérhetetlen mestere, Marx, Engels és Lenin tanításait továbbfejlesztve teljessé tette a proletárforradalomról és a szocialista állam felépítéséről szóló tudományos tanításokat.

Sztálin cáfolhatatlanul bebizonyította a szerves összefüggést a szocialista építés sorsa és a szocialista állam szilárdsága között, a szocialista építés biztonsága, lendülete és a szocialista állam gazdasági, kulturális és katonai ereje között. Feltárta a szovjet államhatalom különös fontosságát a fasizálódó imperializmus növekvő agressziója közepette. Rámutatott a szocialista államnak, mint a párt legfontosabb »emelőjének« mellőzhetetlen szervező-átalakító tevékenységére, — a szovjet elhárítószolgálat, a Vörös Hadsereg, a tengeri hajóhad és a szovjet igazságszolgáltatás pótolhatatlan szerepére, — a törvényesség, az állampolgári fegyelem szocialista tartalmára.

Sztálin leleplezte a trockista-buharinista kártevőknek a szovjet államhatalmat támadó összeesküvéseit és szétzúzta az ideológiai fronton jelentkező, a marxista államelméletet támadó összes kísérleteiket is. Sztálin elvtárs a szovjet szocialista államot a hatalom, a dicsőség, a szilárdság legmagasabb fokára emelte.

Sztálin tudományosan megalapozva és gyakorlatilag kidolgozva történelmi valósággá tette a soknemzetiségű állam önkéntes szövetségét, amely a Nagy Honvédő Háború súlyos nehézségei között is megbonthatatlan egységben állította harcba a szovjet népet a szocialista ország minden ellenségével szemben.

Az ő munkája nyomán lett a szovjet haza az igazi hazafiság kimeríthetetlen forrásává.

Sztálin tanításai alapján fejlődött szilárd és teremtő eszközzé a szovjet szocialista államapparátus. Így vált képessé arra, hogy elvégezze mindazokat az új és bonyolult feladatokat, amelyeket az osztály nélküli szocialista társadalom felépítésének során az államnak a gazdasági építés, a kultúrforradalom területén

⁵ Sztálin : A leninizmus kérdései. Szikra, 711. l.

meg kell oldania. Így vált képessé arra is, hogy eredményesen harcoljon a még megmaradt és a burzsoa maradványok befolyására újra éledő bürokratizmus ártalmai ellen.

Sztálin alkotása a megvalósult szocializmus lelkesítő dokumentuma, a szovjet nép alaptörvénye, az alkotmányok történetében új korszakot nyitó és minden szocialista állam számára példamutató 1936. évi szovjet alkotmány, amelynek megszületése 15. évfordulóját, mint a Sztálini Alkotmány ünnepét ünnepelte e napokban az egész haladó világ.

Sztálin viszi győzelemről-győzelemre a szovjet szocialista demokrácia nagyszerű eszméit, bebizonyítva azok óriási fölényét minden burzsoa demokráciával szemben.

Sztálin tárta fel a marxi dialektika módszerével a szocialista állam fejlődési fázisait és mutatott rá e fázisoknak és e fázisokon belül a szocialista állam feladatainak törvényszerű változásaira.

Sztálin adott elméleti útmutatást ahhoz, hogy tisztázzuk a népi demokráciának, mint a proletárdiktatúra egyik államformájának elméleti tételeit és felszámoljuk az ezzel kapcsolatosan jelentkező káros elméleti ingadozásokat és tévelygéseket.

Sztálin tanításai mutatják meg az összefüggéseket, az eszmei azonosságot a Szovjetunió fejlődése és a többi országok munkásosztályainak, munkáspártjainak harci feladatai között. Sztálin a szocializmus egy országban való győzelmének lenini tételéből kiindulva megvalósította a szocializmus felépítését a Szovjetunióban és a szocializmus felépítésének gyakorlati tapasztalatait tudományosan kifejlesztve bizonyította be a kommunizmus egy országban való felépítésének lehetőségét. Meghatározta a szocialista állam döntő jelentőségű szerepét a kommunista társadalom felépítésében és a felépített kommunista társadalomban is mindaddig, amíg fennáll a kapitalista környezet, a kapitalista befolyás lehetősége.

A nyelvtudománnyal kapcsolatban írott cikkeiben Sztálin elvtárs az alap és felépítmény lényegének és viszonyának tökéletes megvilágításával, kapcsolataik, összefüggéseik további távlatainak megnyitásával szinte felmérhetetlenül gazdagította a tudományos szocializmusnak az állammal kapcsolatos tanításait is. Új hangsúlyt kapott ezekben a tanításokban az államnak mint politikai intézménynek aktív szerepe és fontossága a szocializmus építésében, a békéért vívott nemzetközi harcban, a szocializmus végső győzelméért: a kommunizmus építéséért folyó küzdelemben.

III.

Az államelmélet továbbfejlesztésének történetében is központi helyet foglal el Sztálin elvtársnak a történelmi materializmust továbbépítő nyelvtudományi cikkeinek az a tétele, amelyben az eddiginél pontosabban és gazdagabban határozta meg az alap és felépítmény tartalmát, azok egymáshoz, a fejlődéshez való viszonyát és szerepét a társadalom mozgásában. Ezzel új tudo-

mányos műszert ad a marxisták kezébe a társadalmi jelenségek leméréséhez. Ezeknek a tételeknek gondos alkalmazása világítja meg minden részletében és minden összefüggésében az állam keletkezésének, típusváltozásának, szervezeti fejlődésének és elhalásának problémáit. E tételek tükrében nyílnak meg egyben a teremtő jogtudomány számára az új feladatok és e feladatok elvégzésének módszere is. Ezeknek a tanításoknak a gondolatmenetében mérhetők le teljes mélységükben azok az alapvető változások, amelyek a szocialista politikai eszméket, a szocialista jogi tudatot és az azok által — az adott kornak megfelelően — megteremtett szocialista államot és szocialista jogrendet minden megelőző államtól és jogrendtől elválasztják. Ezeknek a sztálini meglátásoknak meggyőző ereje visz el bennünket a politika és jogi eszmék jelentőségének, az állam és a jog aktív szerepének igazi megértéséhez és ezen keresztül az államtudomány és jogtudomány művelőinek felelősségéhez a szocializmus építésének előrehaladásáért.

Az alap és felépítmény helyes sztálini értelmezésében bontakozott ki teljes sokrétegetségében a felépítmény szolgálati jellege, mint a felépítménynek az a központi sajátága, amelyet az állam- és jogtudomány vizsgálati módszerének középpontjába kell állítani. Így kapja meg az állam- és jogtudomány szocialista művelője is azokat a szempontokat, amelyek szerint tudományosan jellemezheti az államot és jogot (általában és annak egyes területein is) mint a társadalom jelenségeit éppen abból kiindulva, hogy mi az, ami a vizsgált elemeket minden más társadalmi jelenségtől különlegesen elhatárolja: mi az a specifikum (eszköz, mód, szervezet stb.), amivel a vizsgált jelenség az alapot különlegesen védi, erősíti, fejleszti, egyszóval szolgálja.

A szocialista állam problémáinak megvizsgálásánál is csak ez lehet a vezető szempont. Ez az a módszer, amellyel megragadhatjuk a szocialista állam lényegének, fejlődésének, tevékenységének, fejlődési tendenciáinak, szervezeti felépítésének, vezetésének minden lényeges részét.

E tétel következetes alkalmazásával határozta meg Sztálin a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet államának, a proletárdiktatúrának jellemző vonásait is, azt elemezve, hogy a proletárdiktatúrában, mint a marxizmus-leninizmus történelmileg adott politikai eszméjének állami megtestesülésében (abban a korban, amikor fennáll a kapitalista környezet) miként jelentkezik a proletárdiktatúra szolgálati jellege saját alapjának (a szocializmusnak, majd a kommunizmusnak) megszilárdításában, felépítésében, teljesséttelében, továbbfejlesztésében.

Ilyen módon látja meg Sztálin a proletárdiktatúra tudományos fogalmának három legfőbb vonását abban, hogy az:

1. »A proletárhatalom kihasználása a kizsákmányolók elnyomására, az ország megvédésére, a többi országok proletárijaihoz húzódó kapcsolatok megerősítésére, a forradalom fejlesztésére és győzelmére minden országban — vagyis az osztályharc folytatása állami vonalon; az államnak, mint politikai

intézménynek felhasználása : szolgálati szerepe arra, hogy végigvigyük a harcot a belső és külső osztályellenséggel szemben a szocialista alap védelmében, s építsük, szélesítsük az osztályharc nemzetközi szakaszát, mozdítsuk elő a szocialista alap megteremtéséért folyó küzdelmet a tőkés országokban.

2. »A proletárhatalom kihasználása arra, hogy a dolgozó és kizsákmányolt tömegeket végleg elszakítsuk a burzsoáziától, hogy a proletariátus és a tömegek szövetségét megerősítsük, hogy a tömegeket bevonjuk a szocialista építőmunkába, hogy a tömegeket a proletariátus államilag vezesse« — vagyis az állam szerepe a nem proletár dolgozó tömegek, elsősorban a dolgozó parasztság irányában ; az állam felhasználása : szolgálati szerepe a munkás-paraszt szövetség megszilárdításában, az állam tömegszervezeti szerepe a dolgozó tömegek mozgósítása érdekében a szocialista alap kifejlesztéséhez.

3. »A proletárhatalom kihasználása a szocializmus megszervezésére, az osztályok megsemmisítésére, az osztály nélküli társadalomba, az államnélküli társadalomba való átmenetre« — vagyis az állam felhasználása : szolgálati szerepe a szocialista alap termelőviszonyait fejlesztő jogrend megteremtése, az állami népgazdasági terv készítése, a gazdasági és kulturális szervező apparátus létrehozása és mozgatása, a gazdasági építés előbbrevitele, a kultúrforradalom előmozdítása, egyszóval a szocializmus-kommunizmus felépítése érdekében.⁶

Sztálin elvtárs megállapítja, hogy ezeknek a vonásoknak együttesen kell jelentkezniök, mert az állam csak így képes szolgálati szerepét maradéktalanul megvalósítani, de kiegészíti nyomban a tanítást azzal a felismeréssel (amelyet később a XVIII. Pártkongresszuson fejt ki részletesen), hogy viszont a szocialista állam fejlődésében az alap fejlődéséhez képest törvényszerűen bizonyos jellemző szakaszok alakulnak ki, melyekben az alap szükségletéhez képest változnak a szocialista állam egyes fővonásainak egymáshoz mért arányai és ezen belül különösen az egyes állami feladatok arányai is.

Az alap és felépítmény sokrétű és ugyanakkor törvényszerű rendszerében kap éles megvilágítást és tudományos megalapozottságot a szocialista állam alkotó jellege, aktív szerepe, amely összehasonlíthatatlanul nagyobb arányú minden eddigi állam hatásához mérve. Ezeken a kapcsolatokon keresztül válik ugyanis érthetővé, hogy amíg a tőkés államnak a gazdaság felé irányuló befolyása az ennek folytán megnövekedett mérvű tőkés kisajátítás hatására éppen fokozza a tőkés termelési rend anarchiáját, belső ellentmondásait és ezzel egyre kérleltetlenebb fékezőjévé válik a fejlődésnek, addig a szocialista állam befolyásának növekedése a szocialista termelési erők és termelési viszonyok között lévő harmóniánál fogva hatalmas emelője a társadalom fejlődésének. Az alap és felépítmény dialektikus kölcsönhatásainak mozgását követve tárul fel teljes egészében a szocialista állam nevelő szerepe a szocializmust előre vivő szocialista tudat kialakításának és elmélyítésének nagyszerű munkájában, a kultúrforradalom szervezésében.

⁶ Sztálin : A leninizmus alapjairól IV. fejezet.

A kapitalizmusból a szocializmusba — a kommunizmusba való átmenetnek éppen az a jellegzetessége, hogy csak az átmenet megkezdése után, (tehát a forradalmat követően) alakulnak ki a szocialista termelési viszonyok, vagyis a szocialista gazdasági alap. Amíg tehát a polgári forradalmak feladata abban jelentkezett, hogy a politikai felépítményt a már meglévő gazdasági alaphoz igazítsák, addig a proletárforradalomban minden meglévő társadalmi viszonytal szakítva, új alap bontakozik ki és a proletárforradalom az osztályharc talaján kialakult új eszmék és az általuk létrehozott új intézmények segítségével alakítja ki, fejleszti ki, szilárdítja meg és szélesíti ki az új gazdasági alapot. Ezért mondjuk azt, hogy a szocialista forradalom nem végződik a munkásosztály hatalomra jutásával, hanem sok vonatkozásban ekkor kezdődik. A kapitalizmus körülményei között nem alakulhat ki a szocialista alap, csak az annak megteremtéséhez szükséges anyagi és szellemi előfeltételek, vagyis: a termelőerők fejlettsége (a technika és a fejlett termelési viszonyok hordozója: a forradalmi munkásosztály), a fejlett termelőerőknek megfelelő forradalmi nézet (marxizmus-leninizmus), valamint ennek szervezete: a forradalmi munkáspárt. Ezek az összefüggések e szemszögből is cáfolhatatlanul bizonyítják a forradalmi nézet által létrehozott és a társadalmi fejlődés vezető erejévé váló kommunista párt tevékenységének nélkülözhetetlenségét a proletárdiktatúra megvalósításában, a szocializmus, a kommunizmus építésében. Így kap ebből a szemszögből is tudományos alapot a kommunista párt szerepének szükségszerűsége a szocialista állam irányításában.

A felépítmény szolgálati jellegének mint fő sajátosságnak hangsúlyozásából folyik az állam és a jog elválaszthatatlanságának, összeforrottságának felismerése. Az állam ugyanis jog nélkül, a jog pedig a kényszerítő eszközt megvalósító állam nélkül nem tölthetné be az alap irányában szolgálati szerepét, tehát megszűnnék felépítmény lenni.

Az imperializmus és proletárforradalmak mai szakaszában: a két táborra szakadt világ adott körülményei között, amikor a rothadó kapitalizmus új világháború kirobbantásával kísérli meg fékezni a társadalom fejlődő erőit, szolgálati szerepét tölti be a szocialista állam azzal, hogy minden intézményével a béke harcának ügye mellé áll. Sztálin tanításai alapján, a szocialista állam szolgálati jellegének helyes értékelésével tehát a békéért való harcban a szocialista államok tevékenységének nélkülözhetetlen elemét kell meglátnunk. A békéért való harc elhanyagolása, feladása, a szocialista állam szolgálati kötelességének semmibevevését jelentené a szocialista alap iránt, elszakítaná a felépítményt az alaptól: megfosztaná így felépítmény jellegétől. A történelmi materializmus fényénél felismert törvényszerűséggel kapcsolódnak a szocialista államok a legnagyobb, leghatalmasabb, az élenjáró szocialista állam, a Szovjetunió által vezetett békétábor küzdelmeihez minden háborús uszítással, minden háborút kirobbantani akaró imperialista kísérlettel szemben.

IV.

A régi és új politikai nézetek harcában az államelmélet területén egyik legátfogóbb kérdés a demokrácia értelmezése: a burzsoa demokrácia és a szocialista szovjet demokrácia éles küzdelme.

A történelmi események a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének percétől kezdve szinte napról-napra bizonyítják a szocialista demokrácia magasabbrendűségét, növekvő erejét minden más demokráciával szemben. Szinte napról-napra leplezik le a burzsoázia ú. n. »demokráciájának« valóban népellenes elnyomó tartalmát, egyre átlátszóbb hazugságait. Világosan megmutatják, hogy nem »általában« a demokrácia válságáról van szó, hanem arról, hogy a réginek, a túlhaladottnak, a bomlónak: a burzsoa demokráciának és az újnak, a fejlődőnek, a növekvésben lévőnek, a lebíthatatlan optimizmust kifejezőnek: a szocialista demokráciának e harcában a dialektikus materializmus törvényszerűségei szerint a réginek visszavonhatatlanul el kell buknia, el kell tűnnie, át kell adnia helyét.

Lenin a renegát Kautskyval vitázva írja: »Ha nem akarunk gúnyt úzni a józan észből és a történelemből, akkor világos, hogy addig, amíg különböző osztályok léteznek, csak osztálydemokráciáról lehet szó A történelem ismer burzsoa demokráciát, amely a feudalizmust váltja fel és proletárdemokráciát, amely a burzsoa demokráciát váltja fel . . . A burzsoa demokrácia, amely nagy történelmi haladás volt a középkorhoz képest, mindig megmarad — és a kapitalizmus alatt nem is lehet ez másként — szűknek, megnyirbáltnak, képmutatónak, paradicsom marad a gazdagok, — csapda és csalás a kizsákmányoltak, a szegények számára.«⁷

A proletárdiktatúra szétzúzza ezt a régifajta demokráciát és megteremti az új demokráciát, a dolgozó többség demokráciáját. Ez Lenin szavai szerint »a demokrácia gigászi világtörténelmi kibővítése, amely által a demokrácia átalakul hazugságból igazsággá, az ember felszabadul a tőke bilincseiből . . .«⁸

A demokrácia a kapitalizmus körülményei között burzsoa demokrácia, tehát demokrácia a tőkésék, a gazdagok számára és diktatúra a dolgozó többséggel szemben. A demokrácia a proletárdiktatúrában proletárdemokrácia, tehát demokrácia a dolgozó többség, a szegénység számára és diktatúra a hatalomból kivetett, volt elnyomókkal szemben. E két demokrácia között minőségi különbség van. Ezért mondja Lenin, hogy »a proletariátus diktatúrájának új módon demokratikus államnak kell lennie a proletárok és általában nincstelének érdekében és új módon diktatórikusnak a burzsoázia ellen« . . .⁹ . . . »A proletár demokrácia milliószer demokratikusabb minden burzsoa demokráciánál;

⁷ Lenin: Válogatott Művek II. köt, 428—429. l.

⁸ Lenin Művei 23. köt. 442—443. l. (Oroszul.)

⁹ Lenin: Állam és forradalom.

a szovjethatalom milliószor demokratikusabb a legdemokratikusabb burzsoa köztársaságnál.«¹⁰

A szocialista állam, amely megvalósítója ennek a demokráciának, jellegében más tehát, mint a régi állam. Sztálin a tőkés világ minden veszett támadásával szemben legyőzhetetlen hatalommá kovácsolja a szocialista demokrácia politikai eszméjének politikai intézményét, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét, a világ leghaladottabb, legdemokratikusabb államát, amely a legmélyebb demokratizmus hordozója, megvalósítója, továbbfejlesztője.

A Szovjetunió szocialista demokráciája olyan államot teremtett, amelyben minden állampolgár döntő módon részt vesz az állam kormányzásában, amelyben megvalósul az állampolgárok igazi egyenlősége, a népek és nemzetek őszinte egyenjogúsága. A szovjet demokrácia emberformáló ereje fejleszti ki az állampolgárok milliós tömegeiben a tudatosságnak és kultúrának eddig elképzelhetetlen fokát és teszi az államot képessé olyan feladatok megoldására, amelyeket eddig egy állam sem lehetett képes megoldani.

A szovjet demokrácia talaján nőnek és erősödnek meg a szocialista társadalom új hajtóerői, a nép teljes politikai és morális egysége, az építő bírálat és önbírálat, a szocialista verseny és újítás, a szocialista hazafiság, amelyek megteremtik a reális előfeltételeket ahhoz, hogy a Szovjetunió megvalósítsa a leghaladottabb tudomány virágzását, a legfejlettebb technikának a termelés minden területén való alkalmazását, az új káderek millióinak felnevelését, a természetátalakító hatalmas sztálini tervek végrehajtását. A szovjet demokrácia a kommunizmust építve győzelemre viszi a békéért folyó harcot az imperialisták minden veszett próbálkozásával szemben.

*

A szovjet állam felépítésének, állami szerveinek, állami munkamódszerének biztos alapja a szocialista demokrácia elméleti tételeinek gondos kidolgozása és következetes gyakorlati alkalmazása. Sztálin a szocialista demokratizmus elméletére építve fejlesztette és erősítette meg a lenini szovjet rendszert és tette azt az állam legdemokratikusabb, leghaladóbb formájává, amelyben a Bolsevik Párt vezetése mellett a dolgozók egyéb tömegszervezeteinek szoros együttműködésével valósul meg a társadalom állami vezetése. A dolgozó tömegekre támaszkodva, azoknak alkotó erejét, bírálatát felhasználva és fejlesztve, a tömegeket az államapparátustól elszakítani akaró bürokratizmus ellen folyó állandó küzdelemben alakult ki — Sztálin mindenre kiterjedő irányítása és gondoskodása mellett — a szovjet államapparátus. »Ez nemcsak a szovjeteket jelenti, hanem a szó mélyebb értelmében a szovjetekből és ezenfelül mindenféle és mindenfajta pártonkívüli és pártegyesülés milliókat felölelő szervezeteiből áll, amelyek egyesítik a szovjeteket a legszélesebb alsó rétegekkel, egybeolvasztják az államapparátust a

¹⁰ Lenin : Válogatott Művek II. köt. 437. l.

millió tömegekkel és lépésről lépésre megsemmisítenek mindent, ami korlát lehetne az államapparátus és a lakosság között.»¹¹

Az alapról és felépítményről adott sztálini meghatározás teszi tudományos felismeréssé azt a tényt, hogy a szovjeteken keresztül kiszélesedik és legyőzhetetlen erővé válik a szovjet népben élő mélységes szocialista demokratizmus.

V.

A nemzetközi imperializmus, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmétől kezdve nem szűnt meg minden területen és a legkülönbözőbb módszerekkel támadni az erősödő szovjet államot, az elmélet eltorzításának módszerét sem vetette meg. Az elmélet vonalán érvényesülő támadások leggyakoribb tárgya éppen a szovjet államhatalom volt. Az ellenség ügynökei — nem véletlenül — mindent elkövettek annak érdekében, hogy aláássák az állam tekintélyét, lejárassák az állam jelentőségét, eltereljék a szocializmus építőinek figyelmét a szovjet államapparátus problémáiról. Így is megkísérlik a legélesebb fegyvert, a szovjet államhatalmat kivenni a proletariátus kezéből, vagy legalább is gyengíteni annak ütőképességét.

A marxizmus-leninizmus tételeinek eltorzításában az ellenség különös súllyal vetette rá magát annak az engelsi tanításnak hamis értelmezésére, hogy a proletárhatalom megalakulása után nyomban megkezdődik az állam elhalásának az időszaka. A kérdést még a Párt VIII. Kongresszusán, a pártprogram megvitatásánál is felvetették. Néhányan a programba is fel akarták vétetni az állam elhalásáról szóló pontot. Lenin — aki eddig is sikerrel utasította vissza a marxizmus tudatos meghamisítására irányuló ezt a törekvést — kijelentette, hogy addig, amíg megkezdődik az állam elhalása, még nem egy kongresszust fognak összehívni és akkor amúgy is világosabb lesz a kérdés gyakorlati megoldása.

A szocialista állam ellen irányuló ellenséges támadásoknak ez a formája mindezek ellenére később is újból és újból visszatér. Visszatér annak ellenére, hogy Sztálin Buharint és társait leleplezve bebizonyította, hogy az éles nemzetközi osztályharc feltételei között a szovjet államot támadó ilyen kísérlet lényegében az osztályellenség érdekeinek közvetlen képviselőjét jelenti. »Erős és hatalmas proletárdiktatúra, ez az, amire nekünk ma szükségünk van ahhoz, hogy a haldokló osztályok utolsó maradványait is pozdorjává zúzzuk és a tolvaj machinációkat megghiúsítsuk« — mondja Sztálin 1933. januárjában, az első ötéves terv eredményeiről tartott beszámolójában. Felfedi, hogy az osztályok megszüntetéséről és az osztálymentes társadalom létesítéséről és ennek folytán az állam fölösleges voltáról szóló marxista tételeket egyesek megkísérlik úgy értelmezni, mint az osztályharc szükségtelenségéről, az államhatalom lebecsüléséről szóló ellenforradalmi tanítások igazolását. Mint olyan tanításokat, amelyek

¹¹ Sztálin Művei 7. köt. 171—172. l.

indokolják az áldozatvállalás és a munka fokozásának szükségtelenségét; igazolják a lustaságot, a tunyaságot, a közösségi szellem elhanyagolását, az egyéni érdekek hajhászását. Szóval mindazt, ami a támadó burzsoázia érdekét szolgálja. »Mondanunk sem kell — folytatja Sztálin —, hogy az ilyen embereknek semmi közük sem lehet pártunkhoz. Elfajult vagy kétkulacsos emberek ezek, kiket ki kell kergetni a pártból. Az osztályharc megszüntetését nem az osztályharc kialakítása, hanem annak erősítése útján lehet elérni, az állam elhalása nem az államhatalom gyöngülése, hanem annak maximális erősödésén keresztül fog jönni, amire okvetlen szükség van ahhoz, hogy a haldokló osztályok maradványait végkép megszüntessük, hogy megszervezzük védelmünket a kapitalista környezet ellen, amely távolról sincs megsemmisítve és egyhamar nem is lesz.«¹²

A kérdés teljes megoldását Sztálin elvtársnak a XVIII. Pártkongresszuson (1939-ben) tartott beszámolója tartalmazza. Különösen jelentős Sztálin elvtársnak ez az állásfoglalása azért, mert az lényegében már a szocializmusról a kommunizmusba való fokozatos áttérésnek a programja és olyan időben hangzott el, amikor egyre fokozódott a nemzetközi helyzet élesedése, egyre szemérmetlenebb nyíltsággal jelentkezett a hitleri Németország agressziója és az angol-amerikai diplomácia hallgatólagos támogatásával megkezdődött a német agresszorok támadása Kelet-Európával szemben.

»Abból kell kiindulni — veti fel Sztálin elvtárs a problémát —, hogy most már néha konkrétan felmerül a kérdés: a kizsákmányoló osztályok nálunk megszűntek, ellenséges osztályok nálunk nincsenek többé, nincs már kit elnyomni vagyis nincs már szükség az államra, az államnak el kell halnia. Hát akkor miért nem segítjük elő szocialista államunk elhalását, miért nem törekszünk arra, hogy véget vessünk neki, nincse-e már itt az ideje annak, hogy sutbadobjuk ezt az ócska államosdit?«

Sztálin megállapítja, hogy Engels az állam elhalásának kérdését konkrétan egyáltalában nem veti fel. Nem is vethette fel, hiszen még nem voltak meg ennek a kérdésfeltevésnek a történelmi adottságai. Engels az állam keletkezését és elhalását a társadalom egészének viszonylatában elemzi, éppen az általánosítástól folyóan azt olyan időre feltételezve, amikor az osztályok, tehát az államot létrehozó társadalmi erők a társadalom egészében, tehát nemzetközi méretben szűnnek meg.

Engels formulája, amelyet az állam elhalásáról az Anti-Dühringben tárgyal — fejt ki Sztálin — helyes, de csak »két feltétel egyike esetén: a) ha a szocialista államot csakis az ország belső fejlődésének szempontjából tanulmányozzuk, ha már eleve elvonatkoztatjuk a nemzetközi tényezőktől, ha a kutatás könnyebbége kedvéért izoláljuk az országot és az államot a nemzetközi környezettől, vagy b) ha feltételezzük, hogy a szocializmus már győzött minden országban vagy az országok többségében és a kapitalista környezet helyett szocialista

¹² Sztálin Művei 13. köt. 222. l.

környezet van és nincs meg többé a kívülről való támadás veszedelme, nincs többé szükség az állam és a hadsereg erősítésére.»

Sztálin tehát visszaviszi a kérdést a történelem reális tényeihez és erre támaszkodva megállapítja, hogy az *engelsi formula engelsi alkalmazásával* az adott körülmények között, amikor a Szovjetunióban az említett feltételek egyike sem forog fenn, szükség van az államra még a kommunizmus alatt is, feltéve, hogy addig nem múlik el kívülről jövő támadás veszélye valamely erős kapitalista állam részéről. Megmarad tehát, sőt erősíteni kell az államot mindaddig, amíg nem győzedelmeskedik a kommunizmus az egész világon, vagy legalább is a tőkés országok túlnyomó többségében.

Sztálin ugyanerre a kérdésre Holopov elvtárs hoz írt válaszában visszatérve írja: »A szovjet marxisták a mi korunkban kialakult világhelyzet tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutottak, hogy amíg a kapitalista környezet még fennáll, amikor a szocialista forradalom még csupán egy országban győzött, a többi országban pedig a kapitalizmus uralkodik, a győztes forradalom országának nem gyengítenie, hanem mindenképpen erősítenie kell államát, az állami szerveket, a felderítő szervezetet, a hadsereget, ha az az ország nem akarja, hogy a kapitalista környezet szétzúzza...« Az állam »elhalása« majd akkor kezdődhetik meg, »amikor a szocializmus egymásutáni győzelmei egyes országokban a szocializmus győzelmére fognak vezetni az országok többségében és amikor ilyen módon létrejönnek majd az engelsi tétel alkalmazásához elengedhetetlen feltételek«. ¹³

Sztálin ezen tanításai (amelyek minden szocialista államra érvényesek) a népi demokratikus állam fejlődése szempontjából is alapvető fontosságúak. Condoljunk csak arra, hogy nálunk is mennyire központi kérdés a szocialista állam jelentőségének felismerése, az állami szervezet szilárdsága, az állami rendelkezések szerepe és tekintélyének ügye. Ismerjük fel a sztálini tanítások tükrében, hogy minden törekvés, amely közvetlenül vagy közvetve alkalmas lazítani fiatal államunk szocialista rendjét és fegyelmét, az ellenség kártevése előtt nyit utat és fékezi az állami szerveket, hogy erőik teljével szolgálják a szocialista alap fejlődését. Népi demokráciánkban is maradéktalanul érvényesíteni kell a sztálini tanítást: a szocializmus felé, az osztályok megsemmisítése felé vezető úton szocialista államunk állandó erősítésével, államszerveink újabb és újabb megszilárdításával, államunk tekintélyének növelésével, a szocialista törvényesség (ezen belül az állampolgári fegyelem) megalkuvásnélküli megvalósításával jutunk előre.

VI.

1936. november 25-én a szovjetek rendkívüli VIII. Kongresszusán az új alkotmány tervezetéről tartott beszédében Sztálin elvtárs nemesak összefoglalta és megvilágította azt az óriási haladást, amely az 1924. évi alkotmány elfogadása

¹³ A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra. 338—339. l.

óta a Szovjetunióban végbement, hanem teremtő módon továbbfejlesztve a szocialista államról szóló elméleti tanításokat, klasszikus tömörséggel és mélyenjáró megalapozottsággal összefoglalta a burzsoa és a szocialista alkotmányokról szóló legfontosabb tételeket, a burzsoa és a szocialista alkotmány fő sajátosságait, a burzsoa és a szocialista demokrácia lényegét. Az ebben a beszédben összefoglalt eszmék és az ezek törvényi megfogalmazásaként 1936. december hó 5-én megszületett új alkotmány »valóságos« enciklopédia a szocialista állam kérdéseiben« (Jugyin).

A Sztálini Alkotmány határkő a szocialista államjogtudomány fejlődésében is. Nemcsak tudományos alapvetése, hanem éppen ebből folyóan rendszerbeli felépítése és fogalommeghatározásai is tudományosan megalapozottak. A Sztálini Alkotmány a marxizmus-leninizmus elméletének, a szocializmus felépítésének a gyakorlat objektív próbáján keresztül lemért eredményeihez képest, törvényileg fogalmazza meg a szovjet szocialista állam konkrét alapját, az alapot szolgáló eszméket és a törvény erejével határozza meg az ennek megfelelő jogintézmények lényegét, valamint azokat a politikai intézményeket (állami szerveket), amelyekkel az államhatalom maximálisan alkalmassá válik a szocialista alap irányában szolgálati szerepét betölteni. A Sztálini Alkotmányról jogosan mondjuk, hogy új korszakot nyit az alkotmányok és az államjog történetében. A Sztálini Alkotmány teremti meg a szocialista államjog legfejlettebb rendszerét, tisztázza a szocialista államszerkezet fogalmát, tudományosan elhatárolja az államhatalom és az államigazgatás szerveit, nagyszerű példa, útmutatás nemcsak minden szocialista állam alkotmánya, hanem a szocialista államjogtudomány minden művelője számára is.

A Szovjetunió új alaptörvénye törvényerejű lerögzítését jelenti a szocializmus győzelmének, a szocializmus felépítésének a Szovjetunióban. Jelenti a szocialista demokrácia újabb kiszélesítését és ugyanakkor a szocialista államhatalom további megszilárdulását, szervezetének további tökéletesedését. Jelenti a diktatúrának, vagyis a társadalom állami vezetésének az eddiginél még fejlettebb, magasabbrendű rendszerét, jelenti tehát egészében a munkáosztály diktatúrájának fejlesztését, erősödését.

Sztálin elvtárs már az alkotmány előterjesztésekor kiemelte, hogy az alkotmány és az alkotmányban kifejezett demokratikus eszmék milyen hatalmas segítséget jelentenek a nemzetközi munkásmozgalom, a tőke rabsága ellen küzdő dolgozók és általában a szabadságért harcoló elnyomottak számára. A Sztálini Alkotmány eszméi valóban hatalmas mozgósító erőként érvényesültek és érvényesülnek ma is mindenütt, ahol az emberek a szabadságért indulnak harcra. A Sztálini Alkotmány nemcsak a Szovjetunió felszabadult népeinek eszméit fejezi ki, de kifejezi annak a sokszázmillió embernek nézetét is, akik elégedetlenek a tőkés elnyomásával és a szabadságról álmodnak. A Sztálini Alkotmány eszméinek jegyében folyó harc eredményeként születtek meg Kelet-Európában a népi demokráciák, született meg a nagy kínai nép szabadsága,

a demokratikus Németország. A Sztálini Alkotmány megtermékenyítő tanításai segítették a népi demokratikus országokat alkotmányaik létrehozásában.

A szovjet nép Sztálin elvtárs és a Bolsevik Párt vezetésével céltudatosan és következetesen halad a szocialista demokrácia útján és ma már a kommunizmust építi. A marxista-leninista tudomány tanításait kifejező, megvalósító és továbbvivő szovjet államhatalom egyre erősödő progresszív szerepet visz a bomló imperializmus elleni harcban, az új demokratikus társadalomért folyó nemzetközi küzdelemben. A Szovjetunió politikai és jogi intézményei ma is kifejezői a haladó emberiség eszméinek. Nagyszerű példáját látjuk ennek a Szovjetunió Legfelső Tanácsa által elfogadott, a béke védelméről szóló törvényben, amelyben a szovjet állam »szolidaritást vállal a Béke Hívei II. Világkongresszusának felhívásával, amely az egész haladó emberiségnek a háborús propaganda betiltására és megbélyegzésére irányuló akaratát fejezi ki«. Ez a törvény annak a felemelő és az egész világ haladó népeinek nézetével egybeeső sztálini eszmének a törvényi kifejezése, hogy a háborút meg lehet akadályozni, ha a dolgozó emberek százmilliói következetesen és harcosan kiállnak a béke ügye mellett.

VII.

A Magyar Tudományos Akadémia Jogi Allandó Bizottsága mai ülésének tárgya: A sztálini államelmélet jelentősége a jogtudomány számára.

Sztálin elvtárs tanításai az államelmélet egészében és annak szinte minden részletében is újabb összefüggéseket, törvényszerűségeket tárnak fel. Segítsé-
gük nélkül nem lehet tájékozódni az osztályharc bonyolultán, de törvényszerűen érvényesülő jelenségei között, amelyek pedig megszabják a gyakorlat helyes útját is. Azok a gondolatok, amelyeket előadásomban ehhez a tárgyhoz fűztem, távolról sem léptek fel (és az előadás terjedelme miatt sem léphettek fel) azzal az igénnyel, hogy akár csak az idevágó legfontosabb problémákat és akár csak vázlatosan is átfogják. Úgy vélem, mégis lehetséges, és további munkánk szempontjából szükséges e szemelvényeszerű előadás nyomán is néhány összefoglaló következtetést levonni, mert a nagyszerű sztálini mű tudományos biztonsága, fejlődést lendítő ereje ilyen töredékeken keresztül is magávalragadó, mozgósító erőként érvényesül:

1. A sztálini tanítások világosan mutatják eddigi jogászai munkánk hiányosságát és elvezetnek bennünket a helyes módszer felé.

Akár az állam, vagy a jogrendszer egészét, akár annak egyik ágát, akár csak egy részletintézményét vizsgáljuk, vagy valamely megoldandó gyakorlati kérdés elméleti alapvetését keressük, általában tehát minden tudományos jogi munkánál azt kell először elemeznünk, hogyan segíti konkrétan és specifikusan a tárgyalat vagy érintett eszme, intézmény a gazdasági alap védelmét, hogyan mozdítja elő annak további fejlődését, milyen módon tölti be tehát a felépítmény szerepét.

2. Csak a sztálini tanítások elmélyült alkalmazásával óvhatjuk meg munkánkat a tudományt elsekélyesítő és eredményeit eltorzító vulgarizálással szemben. Csak ilyen módon tesszük magunkat képessé arra is, hogy az élenjáró szovjet jogtudománynak a sztálini elméleten épülő nélkülözhetetlen tanításait és tapasztalatait — az azok értelmét megcsúfoló mechanizálás nélkül — alkalmazzuk a mi viszonyainkra.

3. A sztálini tanítások felfegyvereznek és harcra mozgósítanak a szocialista államra vonatkozó ellenséges és téves nézetekkel szemben, a szocialista állam szerepének és jelentőségének minden lekicsinylése ellen. Megvilágítva a tudomány szerepét, felfedik és megnövelik az államelmélet művelőinek felelősségét; megmutatják: mit lehet és mit kell tennünk, hogy a szocialista állam betöltse szolgálati hivatását, a legfontosabb eszköz legyen »a munkások és parasztok kezében a szocializmus győzelméhez és a dolgozók szocialista vívmányainak megvédéséhez a kapitalista környezettel szemben« (A SZK(b)P Központi Bizottságának 1938. XI. 14-i határozatából).

A szocialista állam szolgálati szerepének megértésében kapnak kellő súlyt azok az állami intézmények, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az államhatalom feladatát elvégezze; így irányítja figyelmünket a sztálini útmutatás az állam-szervezet kérdéseinek a gyakorlatot előrevivő tudományos feldolgozására is.

* * *

Nagy Pártunknak, a Magyar Dolgozók Pártjának II. Kongresszusa határozatában kimondja: »Tovább kell erősíteni a népi demokratikus államhatalmat... Az államgépezet munkájának további javításával következetesen folytatni kell a közigazgatás, valamennyi állami szerv demokratizálását, a bürokratizmus elleni harcot, a tömegek bírálatának és ellenőrzésének fejlesztését. Erősíteni kell az osztályellenség felfedésére és leküzdésére szolgáló állami szerveket. Az állam valamennyi szervében, a legfelsőbbtől a legalsóbbig, érvényesülni kell a Párt irányításának anélkül, hogy ez az állami szervek önálló munkáját és felelősségét csorbítaná.« A Kongresszus határozata dolgozó népünk, szocializmust építő társadalmunk leghaladóbb eszméinek legmagasabbrendű kifejezése. A sztálini tanítások hű értelmezése szerint csak akkor leszünk tudományunknak: az államtudománynak hivatott és a népet szolgáló munkásai, ha tudományos előrelátással segítünk ezeket az eszméket megvalósítani, ha segítünk kifejleszteni és tökéletesíteni azokat a politikai és jogi intézményeket, amelyek ezeknek az eszméknek megfelelnek.

I. V. SZTÁLIN TANÍTÁSA ÉS A JOGELMÉLET KÉRDÉSEI

(A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályán 1951. december 11-én tartott előadás.)

Írta: SZABÓ IMRE
levelező tag

I.

I. V. Sztálinnak a nyelvtudományról írt nagyjelentőségű munkái, mint ismeretes, az alap és a felépítmény viszonyát és különösen a felépítmény kérdését illetően fejlesztették alkotóan tovább a marxizmus-leninizmus tanításait. Ezt a körülményt nem lehet véletlennek tekinteni. Nem véletlen, hogy Sztálin a történelmi fejlődés mai szakaszában a nyelvtudományi vitával kapcsolatban különös élességgel éppen a felépítmény szerepére vonatkozó tanítást fejtegette ki és vitte jelentős lépéssel tovább; nem véletlen, hogy éppen napjainkban hangsúlyozta a felépítmény jelentőségét általában és különösen a felépítmény aktív szerepét. A sztálini tanítás nyomatékosan felhívja ezáltal a figyelmet a marxista-leninista elmélet jelentőségére a rothadó kapitalizmus és a proletárforradalmak korszakában, a felépítmény alapvető jelentőségére a proletárdiktatúra, a szocializmus építésének szakaszában és a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet, a kommunizmus építésének szakaszában. Sztálin nyelvtudományi cikkei utalnak arra a különös, alapvetően új szerepre, amelyet a szocialista társadalomban a szocialista felépítménynek be kell töltenie és tényleg be is tölt.

A felépítménynek legfontosabb, az alaphoz legközvetlenebbül kapcsolódó és az alap szempontjából legjelentősebb része a *politikai felépítmény*, a politikai nézetek és a politikai intézmények, az állam. Már Engels úgy beszélt az államról, mint az első ideológiai hatalomról az ember felett. A politikai felépítmény fontosságát Sztálin is számos alkalommal kiemeli. A régi termelési viszonyokról az új termelési viszonyokra való forradalmi áttérésről szólva, megállapítja, hogy »itt különösen szembetűnően lép előtérbe az új társadalmi eszmék, új politikai intézmények, új politikai hatalom *óriási szerepe*, melyek hivatva vannak a régi termelési viszonyokat erőszakkal megváltoztatni«. (A leninizmus kérdései. 1949. 663. l.) A felépítménynek ez a megkülönböztetett, fontos szerepe elsősorban a politikai felépítményre, az államra áll, de áll azzal összefüggésben a jogi felépítményre, áll a jogra is. A felépítmény politikai részében egységes politikai-jogi felépítmény: jelenti az államot és a jogot egyaránt. Az állammá szerveződött uralkodó osztály a maga akaratát elsősorban törvény formájában, jog formájában fejezi ki és akaratának érvényesülé-

sét a jog segítségével biztosítja. »Az akaratnak — mondotta Lenin —, ha az állami akarat, a *hatalom* által megállapított *törvény* formájában kell kifejeződni . . .« (Összes művei. 4. kiad. 25. köt. 72. l.).

A politikai-jogi felépítménynek, mint a felépítmény legfontosabb, az alap-hoz legközvetlenebbül kapcsolódó részének jelentősége a proletárdiktatúra szakaszában nemcsak jelentős mértékben megnő, nemcsak mennyiségileg változik, de megváltozik minőségileg is. »Az alap — tanítja Sztálin — éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alapnak és régi felépítményének felszámolásáért« (Marxizmus és nyelvtudomány. Bp. 1950. 7. l.). Ez a sztálini tétel a felépítménynek aktív szerepét jelenti általában; ez annyit jelent, hogy a felépítmény, miután a társadalom gazdasági rendjének alapján létrejött, »hatalmas cselekvő erővé válik«. A felépítménynek aktív szerepe a kizsákmányoló társadalmi rendszerekhez képest minőségileg új jellegzetességekkel gazdagszik a szocialista társadalomban s újszerűsége különösen megmutatkozik éppen a szocialista állam új feladataiban. A kizsákmányoló államokban, tanítja Sztálin, a gazdaság és az állam közti viszony alapvető jellegzetessége, hogy az állam nem irányítja, nem szervezi a gazdaságot, hogy az állam valójában a kapitalista gazdaság kezében van; ebből következik, hogy a kapitalista állam legfeljebb védi és erősíti a tőkés termelési viszonyokat, védi a tőkés gazdaságot, de nem fejleszti tovább, nem járul hozzá annak kialakulásához, kifejlődéséhez és továbbfejlődéséhez; a kizsákmányoló államnak nincs közvetlen szerepe a régi alap lerombolásában és az új alap kifejlesztésében. A burzsoa forradalom és a proletárforradalom eltérő sajátosságaira vonatkozó sztálini tanítás megvilágította egyebek között a proletárforradalomnak azt a törvényszerűségét, hogy a munkásosztálynak előbb a politikai hatalmat kell megszereznie ahhoz, hogy a szocialista gazdaság építéséhez foghasson. Ebből következik, hogy a proletárdiktatúra állama, mint a munkásosztály politikai hatalmának eszköze, egyben az új gazdasági alap építésének is legfontosabb eszköze; a szocialista állam legfőbb eszköze és biztosítéka annak, hogy a proletárforradalmat követően a munkásosztály a gazdaság szocialista szektorára támaszkodva, eredményesen vívja meg a harcot a régi alap maradványai, a magángazdálkodás elemei ellen s az uralkodóvá lett szocialista szektor végül is kizárólagossá váljék a gazdaságban. A szocialista felépítmény, a szocialista állam alkotó, új szerepére s a szocialista társadalom fejlődésének új törvényszerűségére Sztálin a szocialista mezőgazdaság megteremtésével összefüggésben is rámutatott. »Mi nyolc-tíz esztendő leforgása alatt országunk mezőgazdaságában megvalósítottuk az átmenetet a burzsoa egyéni-paraszti rendről a szocialista-kolhozrendre. Ez forradalom volt, amely megsemmisítette a régi burzsoa gazdasági rendet a falun és új szocialista rendet teremtett . . . És ezt azért sikerült véghezvinni, mert ez felülről jövő forradalom volt, mert a fordulat a *fennálló hatalom kezdeménye-*

zésére ment végbe, a parasztság zömének támogatásával.« (Marxizmus és nyelvtudomány. 26—27. l. A kiemelés tőlem.) A szocialista állam kezdeményezése és tevékenysége megtermékenyíti a tömegek tevékenységét; az államnak és a tömegeknek cselekedetét egy erő, egy párt irányítja és vezeti. Ez a szocialista állam mechanizmusának lényege. A szocialista államnak a szocialista alap építésénél, megerősítésénél és továbbfejlesztésénél betöltött alapvetően új alkotó szerepéből következik ennek az államnak számos, alapvetően új sajátossága, következnek új funkciói is.

A szocialista államnak az új, szocialista alap építéséért, erősítéséért és továbbfejlesztéséért folytatott küzdelme egyben a régi, kapitalista alap és felépítmény maradványainak felszámolását is jelenti. Abból, hogy a szocialista állam küzd a régi megsemmisítéséért, a kizsákmányolás megszüntetéséért, az ellenséges osztályok korlátozásáért, majd teljes felszámolásáért, következik, hogy a szocialista államnak küzdenie kell *a munkásosztály politikai hatalmának megerősítéséért és megtartásáért*, a munkásosztály államának megerősítéséért is. Sztálin azt tanítja, hogy az állam elhalása nem az államhatalom gyengülésén, hanem annak maximális erősödésén keresztül fog bekövetkezni s ezt egyrészt azzal indokolja, hogy erre okvetlenül szükség van *a haldokló osztályok maradványainak megsemmisítése*, másrészt pedig a kapitalista környezettel szemben való védekezés miatt. »Erős és hatalmas proletárdiktatúra — ez az, amire nekünk ma szükségünk van ahhoz, hogy a haldokló osztályok utolsó maradványait is pozdorjává zúzzuk és tolvaj mesterkedésüket megghiúsítsuk.« (A leninizmus kérdései. 471. l.) Legutóbb éppen a nyelvtudományi vitában hívta fel Sztálin ismét a figyelmet arra, hogy »amikor a szocialista forradalom csupán egy országban győzött, a többi országban pedig a kapitalizmus uralkodik, a győztes forradalom országának nem gyengítenie, hanem mindenképpen erősítenie kell államát, az állami szerveket, a felderítő szerveket, a hadsereget, ha ez az ország nem akarja, hogy a kapitalista környezet szétzúzza«. (Marxizmus és nyelvtudomány. — Válasz az elvtársaknak. 6. l.)

A szocialista államnak, mint felépítménynek, alapvetően új jellegére és szerepére vonatkozó teljes, egységes tanítás kidolgozása — Sztálin műve. A sztálini tanítás alapján jelölte meg Pártunk II. Kongresszusának határozata is államunk legfontosabb feladataiként a gazdasági-kulturális építőmunka vezetését, a belső osztályellenség felszámolását, a honvédelem megszervezését, népi demokratikus államhatalmunk további erősítését. A szocialista államhatalom erősítése a szocialista politikai felépítmény sajátos jellegéből, feladataiból és a nemzetközi helyzetből folyó törvénye a szocializmust és a kommunizmust építő társadalomnak egyaránt.

II.

Sztálin a szocialista jogot illetően két irányban is adott alapvető útmutatást. Ezt az útmutatást mindenekelőtt a szocialista államra vonatkozó sztálini tanításban találjuk meg: az állam és a jog összefüggéséből, a politikai-jogi

felépítmény egységéből következik, hogy a szocialista jogra vonatkozó tanítás alapja a szocialista államról szóló tanítás. Másrészt Sztálin külön is foglalkozott a joggal, mint felépítménnyel, a szocialista jog feladataival s ezen belül különösen és elsősorban a szocialista jog gyakorlati alkalmazásának módjával, *a szocialista törvényességgel*. A szocialista jogra vonatkozó sztálini tanításnak ez a része a jogelméletnek egyik központi kérdése; e kérdés számunkra ma különösen fontos.

A szocialista jog feladata mindenekelőtt a szocialista alap továbbépítésében és erősítésében áll. A felépítményről szóló sztálini tanításban ez a feladat, ez a szerep úgy nyer megfogalmazást, hogy a felépítmény *nem mondhat le a maga alapja aktív védelmének álláspontjáról*, nem helyezkedhetik a közömbösség álláspontjára az alap irányában, amely létrehozta és *nem tanúsíthat egyforma magatartást az osztályok irányában*. A szocialista jogi felépítmény a munkásosztály, a dolgozók gazdasági érdekeinek védelme mellett más feladatot is ellát. A szocialista jogi felépítménynek küzdenie kell a régi felépítmény felszámolásáért és *az új felépítmény erősítéséért*, fejlesztéséért, a munkásosztály, a dolgozók politikai érdekeinek védelméért, elsősorban a szocialista állam védelméért és erősítéséért. A szocialista felépítménynek különböző feladatai, így a szocialista alap építésében és a szocialista felépítmény erősítésében jelentkező feladat is, mint Sztálin tanítja, a fejlődés különböző szakaszában különböző intenzitással jelentkeznek (»a szocializmus építésének időszakában különösen szembeszökő a diktatúra békés, szervező, kulturális munkája, a forradalmi törvényesség stb.« — A leninizmus kérdései. 149. l.), azonban a felépítmény egyik eleme, egyik feladata sem hiányozhatik teljesen sem a polgárháború időszakában, sem a szocializmus építésének szakaszában, sem pedig a felépült szocializmus szakaszában. A felépítmény egyes elemeinek, feladatainak egymáshoz való viszonyát és a felépítmény tartalmát a proletárdiktatúra adott szakaszának feltételei határozzák meg. Nyilvánvaló, hogy e feltételek határozzák meg a szocialista jog tartalmát, a szocialista törvényesség tartalmát is a szocialista fejlődés egyes időszakaiban.

A szocialista törvényesség a szocialista állam építésének, a szocialista társadalom építésének valójában jogi megfelelője, jogi kifejeződése, a szocialista társadalom jogi felépítményének magva. A szocialista törvényességben mutatkozik meg mozgásában a szocialista jogi felépítmény aktív szerepe mind a szocialista alap megerősítésében és továbbépítésében, mind pedig a szocialista társadalmi viszonyok megerősítésében, kiépítésében. Nem véletlen, hogy a szocialista törvényesség jelentőségének hangsúlyozása s konkrét tartalmának meghatározása végigvonul az egész sztálini művön, végigvonul a Párt minden határozatán. A szocialista törvényesség megtartása és érvényesítése a szocialista jogban végighúzódó vörös fonál; benne a szocialista jog aktív szerepe mindig konkrét vonatkozásban nyer kifejezést. A szocialista törvényesség megtartása a szocialista állam, *a szocializmust építő társadalom jogi felépítmé-*

nyének alaptörvénye, az osztályharenak, a szocializmus építésének, a felépült szocializmus eredményei megvédésének fontos fegyvere. Ezért küzdött és küzd érvényesítéséért a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának vezetésével a Szovjetunió, és a kommunista pártok vezetésével a népi demokratikus államok.

A szocialista törvényesség megvédése a proletárdiktatúra vezető erejének, a Pártnak politikáját fejezi ki és annak megvalósítását segíti elő; konkrét tartalmát a Párt politikája határozza meg és a párthatározatok, valamint a szocialista építés legfőbb emelőjének, a szocialista államnak határozatai fejezik ki. Ismeretes, hogy Lenin már a polgárháború és az imperialista intervenció idejében felhívta a figyelmet arra, mekkora veszedelemmel jár a szovjet törvények meg nem tartása; hogyan támad a legkisebb törvénytelenység által is olyan rés, melyen a dolgozók ellenégei befurakodhatnak a proletárdiktatúra zárt rendjébe. A szovjet hatalom egyéves fennállásakor, 1918. november 8-án a munkás- és paraszttanácsok küldöttjeinek VI. összoroszországi rendkívüli gyűlése határozatot hozott a törvények pontos megtartásáról; a határozat megállapította, hogy a munkásosztály a forradalmi küzdelem egy esztendeje alatt már kidolgozta azoknak a törvényeknek alapjait, amelyeknek pontos megtartása elengedhetetlen a munkások és parasztok hatalmának további fejlődése és megerősödése szempontjából. A polgárháború szakaszának forradalmi törvényességét meghatározó e határozatot követően a forradalmi törvényesség jelentőségére és a szocialista fejlődés új szakaszának megfelelő új tartalmára a Párt XIV. konferenciája figyelmeztet 1925-ben. Ez a határozat, amely Leninnek Sztálinhoz intézett és a kettős alárendeltségről és a törvényességről szóló levelére utal, megállapítja, hogy a fejlődés adott szakasza a proletárállam megerősödése és a széles paraszttömegek iránta való bizalmának növelése céljából a Párt akkor folytatott politikájának megfelelően a forradalmi törvényesség maximális megerősítését kívánja, különösen az államhatalom alsó szerveinél. A határozat megállapítja, hogy a forradalmi törvényesség megerősítése *az adott pillanatban a szovjet hatalom előtt álló feladatok egyik legfontosabbja*. 1932-ben kormányhatározat hívja fel a figyelmet a forradalmi törvényességre. A határozat szerint a forradalmi törvényesség a proletárdiktatúra megerősítésének, a munkások és a dolgozó parasztok érdekei védelmének, a dolgozók osztályellenségei ellen, a kulákok, a kupec-spekulánsok, a burzsoa kártevők ellen folytatott harcnak, a tőkések ellenforradalmi politikai ügynöksége elleni küzdelemnek egyik legfontosabb eszköze; a forradalmi törvényesség megerősítésének, mondja a határozat, különös jelentősége van a falun. E határozattal egyidejűleg párthatározat hívta fel a pártszervek figyelmét a kormányhatározat végrehajtásának biztosítására szükséges intézkedések megtételére s különösen arra, hogy minden segítséget adjanak meg a forradalmi törvényesség biztosításában alapvető szerepet játszó szervezeteknek, a bíróságnak és az ügyészségnek. Látnivaló e határozatokból is, mekkora jelentőséget tulajdonított és tulajdonít a Párt és a szovjet hatalom a szocialista törvényességnek s hogyan

jelöli meg a fejlődés minden szakaszában annak tartalmát, központi feladatait. Világos, hogy a szocialista törvényesség a Párt politikai célkitűzéseinek, a szocialista állam feladatai megvalósításának egyik igen fontos eszköze.

III.

A szocialista törvényesség jelentőségének kiemelése és tartalmának a szocialista fejlődés egyes szakaszaiban való megállapítása — a szocialista jogra vonatkozó sztálini tanításnak a lényege. Úgy szólván nem volt Sztálinnak olyan, a szocialista államot, a szocialista építést illető átfogóbb beszámolója vagy munkája, amelyben ne tért volna ki akár elvileg, akár, gyakorlati példák alapján a forradalmi, szocialista törvényesség szerepének hangsúlyozására. Sztálin azt tanította, hogy elsősorban a pártszervezetek és a párttagok felelősek a szocialista törvényesség megtartásáért és külön is felelősek ezért a falusi munka síkján. »A faluhoz közelálló pártmunkások — mondotta a Párt XIII. Kongresszusán — nem ismerik a szovjet törvényeket és nem tudják ezeket megmagyarázni a szegényparaszságnak, nem tudják a szovjet törvények alapján megvédelmezni a szegény- és középparasztok érdekeit a kulák túlerejével szemben, nem tudják megvédelmezni azoknak a kedvezményeknek alapján, amelyeket a szovjet törvények a szegényparaszságnak nyújtanak.« (Művei, 6. köt. 231. l.) Sztálin különös nyomatékkal mutatott rá arra, hogy a törvényesség megvédése a pártszervezetek fontos feladata. A falusi pártsejtek, mondotta, »legyenek a paraszt életével összefüggő szovjet törvények magyarázói és terjesztői« (Művei, 5. köt. 392. l.). A falusi Komszomol-aktíva feladatairól szólva, Sztálin hangsúlyozta, hogy az aktívának betéve kell tudnia azokat a rendeleteket, amelyeket a szovjethatalom a szegényparaszság érdekében kiadott; »meg kell tudnia magyarázni ezeket a szegényparaszságnak és e rendeletek alapján meg kell tudnia védelmezni a szegényparaszság érdekeit a kulákok hatalmaskodásával szemben« (Művei, 7. köt. 82. l.). A párt- és ifjúsági szervek e felelőségének és feladatainak kiemelése mellett Sztálin arra tanít, hogy a törvényesség megvédése és megvalósítása az állami szervek egyik legfőbb feladata. Azt a kérdést, vajjon az államapparátus »a proletár törvényesség eszméjét honosítja-e meg, avagy ennek az eszmének a tagadása szellemében mételyezi a lakosság tudatát«, Sztálin olyan kérdésként jelölte meg, amelynek »helyes megoldása feltétlenül döntő jelentőségű a párt és a szocializmus szempontjából« (Művei, 6. köt. 276. l.). Sztálin különösen jelentős eszköznek tartotta a szocialista törvényességet a falusi osztályharc vonatkozásában. A Párt XV. kongresszusán utalt arra, hogy »a kulákot gazdasági természetű rendszabályokkal és a szovjet törvényesség alapján kell megfogni. A szovjet törvényesség pedig nem üres frázis« (l. A Szovjetunió agrárpolitikájáról c. kötetben, Bp. 1949. 204. l.). Alapvető jelentőséget tulajdonított továbbá annak, hogy a szovjet törvényeket a pártszervek megfelelően felhasználják a falusi agitációs munkában; végül rendkívül fontosnak tartotta, hogy az államapparátus

a proletár törvényesség megvalósítója s így az állami fegyelem megőrzője legyen, ne pedig annak dezorganizálója. Sztálin határozottan szembeszállt azoknak az állami, vagy pártfunkcionáriusoknak önkényeskedésével, akik — szembe helyezkedve a pártvonallal — »nem tartják kötelességüknek a párt és a kormány határozatainak végrehajtását s akik ily módon szétrombolják a pártfegyelem és az állami fegyelem alapjait.« (A leninizmus kérdései. 569. l.)

A Párt politikája jutott kifejezésre annak az időszaknak forradalmi törvényességében is, amely a kizsákmányoló osztályok felszámolását követte, amely már a felépült szocializmus korszaka. A már említett, 1932-ben kelt és a szocialista törvényességről szóló párt- és kormányhatározatok meghatározták a fejlődés új szakasza törvényességének új tartalmát. Sztálin az első ötéves terv eredményeiről szólva, a fontosabb jogszabályok közül kiemelte a spekulánsok ellen hozott törvény nagy jelentőségét s megállapította, hogy a fejlődés adott időszakában a szocialista törvényesség főgondja a társadalmi tulajdon megvédése: »a társadalmi tulajdonnak minden, a szovjet hatalom törvényei részéről rendelkezésünkre bocsátott módon és eszközzel való megvédelmezése, az ezért való harc — pártunk egyik főfeladata« (A leninizmus kérdései. 471. l.).

A felépült szocializmus szakaszában, amikor a jognak, mint Lenin mondotta, nagy szerepe van a termékek elosztásának és a munka elosztásának szabályozásában, a törvényesség jelentősége nemhogy nem csökken, de egyenesen nő. Sztálin az alkotmány tervezetének tárgyalásakor azt mondotta, hogy »ma nekünk a törvények stabilitására több szükségünk van, mint bármikor« (A leninizmus kérdései. 627. l.). A szocialista jogrendszer e stabilitásának, a szocialista törvényességnek szilárd alapja a Sztálini Alkotmány, amely nemcsak a törvényhozói szervek leendő munkája számára adja meg az alapot, de alapot ad a bírói és az ügyészi szerveknek a törvényesség biztosítására irányuló munkájához is. A Sztálini Alkotmány minden állampolgár alapvető kötelességévé teszi a törvények megtartását, a bíróságok feladatává a törvények és csakis a törvények alapján való eljárást s az ügyészség feladatává az őrködést afelett, hogy az állami szervek megtartják-e a törvényeket. A Sztálini Alkotmány a szocialista törvényesség érvényesülésének szilárd, egységes rendjét teremti meg, olyan törvényességét, melynek tartalmát a szocialista állam vezető ereje, a Párt, annak politikája határozza meg.

A sztálini tanításból következik, hogy a szocialista állam jogának alapvető tétele a szocialista törvényesség maradéktalan megvalósítása, az állami fegyelemnek e téren való megőrzése és a jog eszközével való biztosítása minden vonalon. És ez nem is lehet másként. A szocialista állam törvényei a munkásosztály akaratának nyílt, határozott, világos kifejezői; ez az akarat a társadalmi fejlődés törvényszerűségének felismerésén alapszik és a társadalom tudatos fejlesztésére, továbbvitelére, a szocializmus, majd a kommunizmus felépítésére irányul. A szocialista állam törvényessége — valóban nem üres frázis, hanem a tervszerű szocialista építés nélkülözhetetlen feltétele, amelynek meg-

sértése lazítja az állami fegyelmet, veszélyezteti a szocialista építés munkáját, megnehezíti a szocialista gazdaság felépítését, annak az alapnak továbbépítését, amelyre a szocialista társadalom támaszkodik.

IV.

A szocialista törvényesség jelentőségének a sztálini tanítások alapján való kiemelése és tudatosítása — népi demokratikus jogunk fejlődésének az a következő láncszeme, amelyet építésünk előrevitele érdekében a népi demokrácia jogászainak az adott pillanatban meg kell ragadniuk. Erre tanít bennünket Sztálin, erre tanít bennünket a nagy Bolsevik Párt, erre tanít bennünket a mi Pártunk és vezetőnk, Rákosi elvtárs is.

A törvényesség jelentősége kifejezésre jutott új alkotmányunkban is. Népköztársaságunk alkotmánya 71. §-ának (2) bekezdésében megállapította, hogy a törvények megtartása az államhatalom valamennyi szervére és az állam minden polgárára egyaránt kötelező. Alkotmányunk megteremtette annak a bírói szervezetnek kereteit, amelynek feladata a törvényesség érvényesítése és biztosítása. Az Alkotmány olyan új ügyészi szervezet kereteit határozta meg, amely csak a szocialista államban lehetséges és amelynek feladata, hogy őrködjék a törvényesség megtartása felett. »Az országgyűlés által választott és az országgyűlésnek felelős legfőbb ügyész egyik biztosítéka annak, hogy a minisztériumok, az államszervek és a polgárok a törvényeket be is tartják« — mondotta Rákosi Mátyás.

Népi demokráciánk új, szocialista törvényességének irányát és tartalmát Pártunk határozatai, Pártunk politikája szabja meg. A Párt II. Kongresszusa felhívta a figyelmet arra, hogy »a szocializmus építése, a kizsákmányolók fokozódó kiszorítása élesítette és tovább élesíti az osztályharcot: a kulákok ellenállását, az államgépezetben még megbújó reakciós elemek szabotálását, a klerikális reakció aknamunkáját, a spekuláns elemek bomlasztó tevékenységét«. (A szocializmus építésének útján. 1951. 336. l.) Törvényességünk első tartalmi elemét éppen abban a szerepben kell látnunk, amelyet törvényeink, igazságszolgáltatásunk játszik az osztályellenség káros tevékenységének felszámolásában. Pártunk határozata felhívta a figyelmet nálunk is a falusi munka jelentőségére; e téren különösen fontos a szocialista törvényességnek a falusi osztályharcban vitt szerepére vonatkozó sztálini tanítás felhasználása és alkalmazása. A párthatározat külön is kitér e vonatkozásban azoknak a törvényes előírásoknak és rendelkezéseknek szigorú betartására, amelyek a termelőszövetkezetek alakításával kapcsolatosak s amelyek a dolgozó parasztnak nyújtott biztosítékokat védik; utal a határozat arra, hogy a falusi kizsákmányolók elleni harcnak az állam eszközeivel, egyben pedig maguknak a dolgozó parasztnak cselekvő részvételével kell folynia.

Sztálin sorozatosan rámutatott arra, hogy a kapitalista környezet milyen állandó veszélyt jelent a szovjet állam számára. Az imperializmus nem hagy fel

kísérleteivel, melyek fegyveres intervencióra, a Szovjetunió és a békés népek elleni agresszióra, a kapitalizmus visszaállítására irányulnak a szocialista államokban. »A kapitalista környezet amely arra törekszik, hogy a Szovjetunió erejét gyengítse és aláassa, egyre fokozottabban dolgozik azo, hogy a Szovjetunióban gyilkosokból, kártevőkből, kémekből álló bandákat szervezzen« (A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. 1950. 397. l.) A forradalmi törvényesség hatalmas eszköz a nemzetközi burzsoázia által a Szovjetunióba küldött kémekkel, kártevőkkel, a Pártba befurakodott ellenséggel szemben. »A szovjet hatalom kemény ököllel sujt le ezekre az elfajzott, emberi mivoltukból kivetkőzött korcsokra s mint a nép ellenségeivel és hazárulókkal könyörtelenül leszámol velük« — mondotta Sztálin. Az imperializmus a népi demokráciákat illetően sem marad tétlen; romboló tevékenységét ügynökei útján mind a Szovjetunióban, mind a népi demokratikus országokban csak fokozni törekszik. E törekvését ma már nem is álcázva, az Amerikai Egyesült Államok elnöke éppen a napokban írta alá azt a törvényt, amely állítólag a »külcsönös biztonságra«, valójában és nyíltan azonban a Szovjetunióban és a népi demokratikus államokban működő amerikai kémek, kártevők, diverzánsok anyagi megsegítésére vonatkozik. Természetes, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus államok ezt a tevékenységet nem nézhetik ölbetett kezekkel. Pártunk II. Kongresszusának határozata egyik alapvető feladatként jelölte meg államapparátusunk számára, hogy »erősíteni kell az osztályellenség felfedezésére és leküzdésére szolgáló állami szervezetet«. Világos, hogy mindaddig, amíg kapitalista környezet létezik, a szocialista törvényesség élének mindenkefelett-ezek ellen a kártevők, kémek és szabotálók ellen kell irányulnia.

A népi demokratikus államok, hála a Szovjetunió felszabadító tényének és állandó segítségének, kedvezőbb körülmények között foghattak hozzá a szocializmus építéséhez s ezekben az államokban viszonylag hamar megjelent és kifejlődik az állam gazdasági-szervező funkciója, a szocialista alap tervszerű fejlesztésének, erősítésének funkciója is. Ez természetesen nem marad hatás nélkül a szocialista törvényességre sem s annak adott tartalmát új elemekkel gazdagítja, a népi demokratikus jog elé új feladatokat állít. A gazdaság szocialista szektorának megnövekedése és erősödése előtérbe állította a társadalmi tulajdon védelmének fontos, szocialista építésünk szempontjából alapvető feladatát s a munkaviszonyok szocialista irányban való fejlődése felvetette a munkafegyelem biztosításának szükségességét is. A Szovjetunió tapasztalatai, Sztálin tanítása nyomán, népi demokráciánk felismerte az állami fegyelem jelentőségét a szocialista gazdaság, a szocialista állam építésében. A szocialista törvényesség a népi demokratikus államokban a társadalmi tulajdon védelmének, a munkafegyelem és az állami fegyelem biztosításának szükségességével új feladatokat kapott s építésünkben egyre jelentősebb eszközzé válik. Törvényeinknek, jogrendszerünknek jelentősége a termékek elosztásának és a munka-

viszonyoknak szabályozásában, a munka és a fogyasztás mértékének ellenőrzésében mind nagyobb lesz.

Mindezek a feladatok új távlatokat nyitnak a népi demokrácia jogi felépítménye, a népi demokratikus jog előtt, amelynek fejlődése, valóban újszerű, aktív szerepe tulajdonképpen csak most van kibontakozóban. Jogunknak, törvényességünknek ezt a távlatát s a feladatok megoldásának módját a Szovjetunió példája mutatja meg számunkra. Ahhoz, hogy a szocialista jognak, a szocialista törvényességnek a szocialista alap megerősítésében, kiépítésében játszott fontos szerepét felismerjük s a szocialista törvényességet, annak a Párt által meghatározott mindig konkrét tartalmával, építésünk emelőjeként tanuljuk meg használni, alapvető segítséget nyújt az a tanítás, amelyet Sztálin adott a szocialista törvényességről.

SZTÁLIN TANÍTÁSA ÉS A MAGYAR ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. december 11-én tartott előadás.)

Írta: ECKHART FERENC

egyetemi tanár

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának elnöksége felkért arra, hogy a nagygyűlés alkalmából a sztálini államelméletnek a jogtudományban való jelentőségéről tartott előadások keretében tartsak előadást ennek az elméletnek a jogtörténet, illetőleg az állam- és jogtörténet területén megállapítható fontosságáról. Midőn ennek a megtisztelő feladatnak eleget teszek, annak nehézségeit nem csekély mértékben megkönnyítette számomra az, hogy Sztálin születésének 70. évfordulója alkalmából a legjelentősebb szovjet tudósok méltatták irodalmi munkásságának a szellemi élet legkülönbözőbb területeire gyakorolt alapvető jelentőségű iránytmutató hatását, Grekov akadémikus nagy tanulmányban foglalkozott Sztálinnak a történettudomány terén gyümölcsöző tanításaival. Nagyérdekű fejtegetéseiből csak azokat fogom röviden ismertetni, amelyek a magyar állam- és jogtörténet szempontjából is fontosak lehetnek.¹

Sztálin terjedelmes irodalmi munkássága folyamán ismételtelen hangsúlyozta, milyen fontos az, hogy a jelenségeket történeti úton közelítsük meg. »A dialektikus és a történelmi materializmusról« szóló munkájában olvassuk: »Könnyű megérteni, milyen óriási jelentőségű a filozófiai materializmus tételeinek kiterjesztése a társadalmi élet tanulmányozására, a társadalom történetének tanulmányozására, milyen óriási jelentőségű ezeknek a tételeknek alkalmazása a társadalom történetére...« Tüdvalevő, hogy ugyane munka keretében fejt ki Sztálin, hogy »a társadalmi fejlődés története egyúttal maguknak az anyagi javak termelőinek története is, a termelési folyamat fő erejét kitevő dolgozó tömegek története...«²

»A történettudomány — mondja Sztálin — ha valóban tudomány akar lenni, nem vezetheti vissza többé a társadalmi fejlődés történetét a királyoknak és hadvezéreknek, országok 'elfoglalóinak' és 'meghódítóinak' tetteire, hanem elsősorban az anyagi javak termelőinek történetével, a dolgozó tömegek történetével, a népek történetével kell foglalkoznia.«³

¹ B. D. Grekov : Sztálin és a történettudomány. Bp., 1950. Magyar Történelmi Társulat kiadványa.

² Sztálin : A leninizmus kérdései. Szikra, Bp., 1948. 577. l.

³ U. o.

Milyen legyen a történettudomány? A marxista történettudomány legfontosabb jellemvonása »a tárgyilagosság, amely magába zárja a pártosságot az események értékelésében«. »Az objektív igazság kritériumai éppoly kötelezők a történettudományra, mint minden más tudományra.« Sztálin gyakran hangsúlyozta, hogy a történettudománynak nem szabad sem javítani, sem rontani a tényeken (nyi ulucssaty, nyi uchutsaty), mert csak így tükrözheti vissza a társadalmi fejlődés valóságos törvényszerűségeit, nem ferdtve el és nem hamisítva meg azokat. »A burzsoázia osztályérdekei zavarják a társadalom történetének helyes megismerését, ezért a burzsoa történetírást szubjektivizmus fertőzi meg⁴« — olvassuk a Voproszi Isztorii-ben.⁴

Ha pártosságról beszélünk, jó megemlíteni Pokrovszkij és Marr »nihilista« felfogását, amelyet Sztálin derített fel és zúzott szét. Utóbbi a nyelv-, az előbbi a történettudományok terén kicsinyelte le »a tényleges anyag kutatását, amely minden tudomány alapját képezi«. Pokrovszkij nem értve meg a történeti materializmus lényegét, helytelenül világította meg a történettudomány kapcsolatát a politikával. »A történelem politika, a multa fordítva«, hangoztatta Pokrovszkij. A történelem szerinte nem ismer objektív igazságot, a történettudomány pártossága kizárja objektivitását. Az objektív történetírás a burzsoázia kitalálása. A SZK(b)P Központi Bizottságának 1938. november 14-i határozata a pártpropagandáról, amelyet a sztálini párttörténet megjelenésével kapcsolatban hozott, megállapította, hogy a Pokrovszkij-iskola alapvető hibája, »hogy elferdítve magyarázta a történeti tényeket, a történeti materializmussal ellentétben világította meg azokat a mai idők nézőpontjából, és nem azon feltevések nézőpontjából, melyek között a történeti események lefolytak, s ezzel egyszersmind eltorzította a valóságos történetet«. A Pokrovszkij-iskola a szovjet történettudománynak nem csekély kárt okozott, akárcsak Marr állításai az osztálynyelvről a nyelvészetnek. Csak a SZK(b)P és különösen Sztálin segítségével lehetett leleplezni és leküzdeni ezt az antimarxista, tudományellenes irányzatot.⁵

Még Pokrovszkij idejében több szovjet történészben meggyökeresedett az a nézet, hogy a történeti kutatás aktualitását kronológiája dönti el. Minél közelebb van valamely téma a jelenkor életéhez, annál aktuálisabb és minél távolabb van, annál kevésbé az. Az uralkodó szovjet felfogás szerint ez tévedés. Természetesen nem szabad a történészeknek csak a régi korokkal foglalkozni az újabb kor elhanyagolásával, de másfelől a jelenkor sem részesülhet előnyben a régi korokkal szemben. A történettudománynak az emberiség egész történeti fejlődéséről alapos, tudományos képet kell adnia.⁶

Ha Sztálin a társadalmi jelenségek történeti felfogásának szükségességét hangsúlyozza és ha az állam és jog társadalmi jelenség, amiben bizonyára senki

⁴ 1951. 6. sz. 60. l. — I. Kon cikke.

⁵ U. o. 61. l.

⁶ U. o. 63. l.

sem kételkedik, úgy mindaz, amit a sztálini tanítások alapján a történettudományról elmondottunk, az állam- és jogtörténetre is vonatkozik.

Az állam Lenin meghatározása szerint az uralkodó osztály gépezete a többi osztály elnyomására, nélkülözhetetlen eszköz arra, hogy az elnyomott osztályokat engedelmességre kényszerítsék. Az uralkodó osztály akaratát a jog segítségével törvény alakjában fejezi ki. Az állam- és jogtörténet annak a tanulmányozása, hogyan ment végbe a társadalmakban az osztálytagozódás, hogyan jött létre a társadalmi viszonyoknak megfelelő állami-jogi felépítmény, az osztályuralmat biztosító eszközök intézménye.⁷ A magyar állam- és jogtörténet mindez a magyarországi viszonyokra vonatkoztatva. A legelső követelmény e téren is a tények tisztázása, az objektív igazság megállapítása, mely nélkül következtetéseket levonni helytelen volna.

Annak a követelménynek, hogy a jogtörténetnek a tömegek jogviszonyaival kell foglalkoznia, a régebbi korokra vonatkozólag azért nehéz megfelelni, mert okleveleink, tízezei, amelyhez hasonló gazdag forrásanyagot hasonló társadalmi viszonyok között élő országokban nem találunk — az *uralkodó* osztály jogi életének emlékei. A tömegekre, a jobbágyságra vonatkozó összefüggő írásbeli emlékek egy-két kivételtől eltekintve csak a XVI. századtól kezdve vannak. Meg kell hát elégednünk a középkorra nézve apró adatok mozaikszerű összegyűjtésével, ami persze hosszadalmas és szervezett munkát igényel, éppen a jelzett tömeges forrásanyag miatt. Ezekben az apró adatokban a parasztok csak mint a nemesi osztály igazságszolgáltatási, de még inkább hatalmaskodási ténykedéseinek szénvedő alanyai szerepelnek.

A magyar állam- és jogtörténet periódusokra való osztása ugyanazzal a nehézséggel találkozunk, mint az orosz. A feudális korszak nálunk is, miként Lenin a jobbágyi rendszert Oroszországra vonatkozólag a IX. századtól a XIX. századig állapította meg⁸, a X. századtól a XIX. század közepéig, 1848-ig vehető fel. Abban alig lehet kétség, hogy a feudalizmus osztályellentétei kifejlődésük legmagasabb fokát s így a feudalizmus csúcspontját a XVI. században érték el. A marxi-engelsi öt társadalmi típusnak megfelelően azonban nem tudjuk periodizálni a magyar állam- és jogtörténetet. Grekov utal arra, hogy Sztálin a X. Pártkongresszuson azokkal a népekkel foglalkozva, amelyek nem mentek át kapitalista fejlődésen, a tatárok, baskirok, kirgizek társadalmi szervezetét úgy határozta meg, mint »félleg patriarchális, félig feudális«, »patriarchális-feudális« társadalmi rendet. Ezek a népek az ősközösségi társadalmi rendből a rabszolgatartó társadalmi rend elkerülésével léptek át a feudális társadalmi rendbe.⁹

Sztálin, Kirov és Zsdanov azokban a megjegyzésekben, amelyeket a Szovjetunió történetének tervezetéhez írtak, felismerték, hogy a szlávok s így

⁷ Csernilovszkij: Állam- és jogtörténet. Bpest, 1951. 5. l.

⁸ Grekov: i. m. 16. l.

⁹ U. o.

az oroszok is, bár ismerték a rabszolgaság intézményét, elkerülték a rabszolgatartó társadalmi rendet, vagyis azt a korszakot, amikor a termelőerőt túlnyomó részben a rabszolgák szolgáltatták. Helytelennek tartották azt a felfogást, hogy a feudális társadalom egyszerre jött létre a rabszolgatartó társadalomból. Ebben a helytelenítésben — mint Grekov írja — »kétségtelenül I. V. Sztálinnak a történeti folyamat átmeneti korszakairól szóló tanítása tükröződött.« Sztálin, Kirov és Zsdanov ezt az átmeneti korszakot az ősközösségi társadalmi rendből a feudálisba »prefeudális« korszaknak nevezték el, és meg is mutatták azt az alapvető jellegzetességet, amely ezt a két korszakot — a prefeudalist és a feudalist — egymástól elválasztja s ez az volt, »hogy a prefeudális korszakban a parasztok még nem voltak röghöz kötve«. A Sztálin, Kirov és Zsdanov útmutatása alapján végzett kutatások során a szovjet történészek megállapították, hogy orosz földön a IX. században még nincsenek földhözkött parasztok, a feudális viszonyok már kialakulóban vannak, hogy a X—XI. századra teljesen megérjenek.¹⁰

Azt, hogy ez a kérdés a magyar társadalom s így a jogtörténet szempontjából is mily nagy fontosságú, felesleges külön hangsúlyozni. A magyar társadalom történetében sem ismerhető fel a forrásanyagból olyan korszak, melyben a termelőerőt csak a rabszolgák, vagy főképpen a rabszolgák szolgáltatták volna. Szent István kora óta a termelők nagy többsége a király birtokában volt. Ezek nagyobb részben a megyei gazdasági szervezetben az ispánok fennhatósága alatt főleg mezőgazdasági szolgáltatásokkal terheltén éltek. Részben az udvar szükségleteinek közvetlen ellátására a nádorispán fennhatósága alatt élő udvarnokok voltak, akik foglalkozásuk szerint, amelyeket az udvar különböző irányú szükségleteinek fedezésére űztek, telepeken, kis falvakban voltak letelepítve; foglalkozásuk emlékét egyes helységek nevei: Halászi, Vadászi, Kovácsi, Solymár, Igricze stb. máig is őrzik. E foglalkozások, az úr bizonyos fajta gazdasági szükségleteinek kielégítése a telepek családjában apáról fiúra öröklődött, amit a foglalkozás, a mesterség módjának elsajátítása is megkövetelhetett. Sem az udvarnokok, sem a vármegyei szervezetben élők nem bizonyulnak rabszolgáknak, vagyis olyanoknak, akiknek személyével és termelésük eredményeivel uruk szabadon, kénye-kedve szerint rendelkezhetett.

Hasonló viszonyok voltak az egyházi és világi nagybirtokokon, amelyek munkaereje a király által átengedett, adományozott munkaerőkből állott. Egy-egy kolostor alapításánál, vagy egyéb adománylevélben a király nem egyszer szám és név szerint is felsorolja azokat a szolgálkat, akiket új uruk bizonyos irányú mezőgazdasági vagy ipari szükségleteinek kielégítésére alájuk rendel és akik így eddigi foglalkozásukat űzik tovább, eddigi társadalmi viszonyaik között maradnak, azzal az egy változással, hogy termelésük eredményét, illetőleg annak eddig is beszolgáltatót részét új uruknak juttatják. De ilyen kellett, hogy legyen minden

¹⁰ Grekov : i. m. 16. l.

egyéb, nem a király adományából létesült birtokszervezet is, hiszen áruforgalom hiányában a földesúr a maga gazdaságán belül kellett, hogy gondoskodjék bármennyire primitív, mégis különböző irányú szükségleteinek fedezéséről.

Molnár Erik, aki először foglalkozott ezzel a társadalomtörténeti problémával, rámutatott arra, hogy a szolgáló népréteg gazdaságilag túlnyomórészt önálló volt, földet és termelő eszközöket tartott birtokában, csak jogilag volt önállótlan. Mivel e réteg ura egyirányú szükségletének fedezéséről gondoskodott, ez pedig korlátozott és változatlan volt, önmagától szokásjogilag kialakult a szolgáltatás korlátozottsága, amivel együttjárt a jogi önállóság fokozatos megszerzése is. »Ugyanebben az időben a szabad magyar dolgozók körében is hasonló folyamat játszódott le, csak ellentétes oldalról kiindulva.« Ilyen szabad parasztokról a XI. századi törvényeink még tudnak, s ezek akkor még a termelőerők nem csekély részét szolgáltathatták. »Széles tömegek gazdaságilag független állapotukból gazdaságilag függő állapotba, többágyi állapotba süllyedtek.«¹¹

Ez az átalakulás Molnár szerint a XIII. században, véleményem szerint csak a XIV. században fejeződik be. Csak ekkor tűnnek el a szolgák (servi) és velük együtt a szabad parasztok s ekkor áll előttünk a kialakult jobbágyosztály s ezzel a hűbéri társadalom. A sztálini fogalom alapján méltán nevezi Molnár Erik a XI—XII. századot prefeudális kornak, mint átmeneti korszaknak az ősközöségből a feudalizmusba.

Szerény véleményem szerint még a XIII. századot is ehhez a korszakhoz csatolhatjuk, mert a nemesi osztály is csak e század folyamán alakul ki az egykori szabadokból, a »királyi szolgákból« és a várjobbágyokból. Egységes jobbágyságról meg éppen nem lehet a XIV. század előtt szó. Megyei közgyűléseken még a XIV. század elején is részt vettek a nemesektől megkülönböztetett¹² szabadok és csak a XIV. században ismerttetett el a szabadköltözési jog a jobbágyok részére, a legfőbb jog, amellyel a régi szolgálélemek nem rendelkeztek. (Az 1298 : 70. tv., amelyben ez megtörtént, a XIV. századból való.)

Hogy az átmenet a feudális korszakba milyen források között ment végbe, arra nem tudunk választ adni. Egyszerűen azért, mert mint mondtuk, forrásaink nincsenek, vagy igen gyérek, inkább az eredményeket, a megállapodott-társadalmi viszonyokat, mint a társadalmi átalakulás folyamatát ismertetik meg velünk. Az egykori szolgák aligha szerezhették meg békés úton a személyi szabadságot, a szabadköltözés jogát épúgy, mint az egykori szabad parasztok aligha kerültek békés megnyugvás érzéseivel másoktól való függésbe. De amint az aranybulláról csak közvetett forrásból, pápai levélből tudjuk, hogy a királyi szolgák jogainak biztosítása »roppant sokaság« nyomása alatt jött létre, úgy a szabadköltözési jog elismerését is bizonyára társadalmi mozgalmak előzhették meg.

¹¹ Molnár Erik : A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig. II. kiad. Bp., 1949. 190. l.

¹² Holub József : Zalamegye története a középkorban. I. köt. Pécs, 1929. 175. l.

»A forradalom szerepének kérdésénél Sztálin abból a marxista tételből indult ki — mondja Grekov —, hogy a történeti folyamat ugrásszerűen halad, hogy azokban a pillanatokban, amikor a társadalmi viszonyok nem felelnek meg többé a termelőerők állapotának, a forradalom elkerülhetetlen.«¹³

Sztálin áttekintve az egész történelmet, »három hatalmas forradalomra mutatott rá, amely elválasztotta egymástól a világtörténelem három hatalmas korszakát: a rabszolgák forradalmára, amely megsemmisítette a rabszolgatartó társadalmi rendet, a jobbágy-parasztok forradalmára, amely felszámolta a feudalizmust és a proletariátus forradalmára, amely felszámolta a kapitalizmust.«¹⁴ A jobbágy-parasztok felkeléséről szólva Sztálin hibáztatta, hogy a történettudomány általában a feudalizmus virágzási korszakának parasztmozgalmait tanulmányozta, s ebből arra a következtetésre jutott, »hogy a parasztmozgalmak általában mindig eredménytelenek voltak«. Szerinte a XIX. század parasztforgásai tették lehetetlenné Oroszországban a jobbágyság fennmaradását.¹⁵

A magyar állam- és jogtörténet szemszögéből nézve ezt a problémát, megállapíthatjuk, hogy nálunk is a XV—XVI. századi nagy felkelések foglalkoztatták kutatóinkat s nem azok a szépszámú XVIII—XIX. századi jobbágymozgalmak, amelyeket pedig Bécsben a kormányiszékeknél állandóan figyelemmel kísértek. Sem a Hóra—Kloska-felkelés, sem a következményeiben fontossá vált 1831. évi kolera-felkelés történetére vonatkozó adatok összegyűjtése még nem történt meg eddig, nem is szólva azokról a kisebb forrongásokról, a jobbágyosztály elégedetlenségének újból és újból megismétlődő jeleiről, amelyek ismeretében meg fogják állapítani, hogy a jobbágyság intézményeinek fenntartása 1848-ra lehetetlenné vált.

*

* *

Államtörténetünk fontos, talán legfontosabb problémája a nemzet és a nemzetiségek kérdése. Köztudomású, hogy Sztálin mily sokat foglalkozott e kérdéssel. Nem beszélünk itt Sztálinnak nemzetiségi politikájáról és arról, hogy mit köszönhetnek ennek a Szovjetunió népei, hanem csak az elméleti kérdéstről, amely nekünk is útmutatást adhat. A nemzet fogalmának meghatározását is történeti úton oldotta meg Sztálin: »...a nemzet az emberek történelmileg kialakult állandó közössége, amely négy fő ismertetőjel közössége alapján keletkezett, mégpedig: a nyelv közössége, a terület közössége, a gazdasági élet közössége és a nemzeti kultúra jellegzetes sajátosságai közösségében megnyilvánuló lelki alkat közössége alapján.«¹⁶ A mai nemzetek történelmi fejlődés eredményei és amint eddig is a változások

¹³ Grekov: i. m. 14. l.

¹⁴ U. o.

¹⁵ U. o.

¹⁶ »A nemzeti kérdés és a leninizmus.« Társadalmi Szemle, 1949. 744. l. Idézi: Grekov i. m. 17. l.

hosszú során mentek keresztül, úgy most sem maradnak állandóak, hanem mint minden, további változásoknak vannak alávetve, tovább is fejlődnek. A nemzet elemei a kapitalizmus előtti időszakban csak kezdeti állapotban voltak meg, mint a nemzet kialakulásához vezető lehetőség. »A potencia csak a felfelé ívelő kapitalizmus időszakában változott át valósággá, amikor már volt nemzeti piac, amikor már voltak gazdasági és kulturális központok.« »A nemzet nem egyszerűen történelmi kategória, hanem egy meghatározott korszaknak, a felfelé haladó kapitalizmus korszakának történelmi kategóriája. A hűbériség felszámolásának és a kapitalizmus fejlődésének folyamata egyúttal az a folyamat is, amelyben az emberek nemzetté egyesülnek.«¹⁷

A magyar állam történetében is kétségtelenül a kapitalizmus jelentkezésével kapcsolatban lép fel először a nemzeti kérdés, hogy azután a kapitalizmus kialakulásával 1867 után, éppoly gyorsan uralkodó kérdéssé váljék, amely gyorsan gazdasági téren a kapitalizmus kialakult.

Sztálin az osztálykülönbségek alapján magyarázza a nemzeti problémát. Más a nemesi nemzeti kérdés, »a feudális-monarchikus nacionalizmus«, más a burzsoázia és más a proletariátus nemzeti kérdése. A nemzeti kérdés különböző időkben más és más érdekek szolgálatában vetődik fel, »különböző árnyalatokat vesz fel aszerint, hogy *milyen* osztály veti fel és *mikor*«. ¹⁸

A kérdés ilyen irányú tárgyalása a magyar állam- és jogtörténetben kétségtelenül nagy haszonnal járhat és nagy mértékben hozzájárulhat nemzeti kérdésünk és nemzetiségi politikánk megértéséhez és értékeléséhez. Más az 1848 előtti magyar nemességnek az idegen jobbját kizsákmányoló nemzetiségi politikája és más a magyar kapitalizmus korszakáé, amikor a nemzeti burzsoázia féltékenyen őrködve a maga érdekein, nem enged érvényre jutni, sőt kialakulni sem idegen burzsoáziát, nehogy át kelljen engednie a »nemzeti piacot«. Piacon itt a gazdasági és politikai érvényesülés minden lehetőségét értve, ami anyagi előnyökkel jár.

Arról, hogy Magyarországon miért és hogyan jött létre sok nemzetiséggel bíró központosított állam, maga Sztálin nyilatkozott. Szerinte »csak egységes, központosított állammá alakult ország számíthat komoly kulturális és gazdasági fejlődésre, függetlensége megszilárdításának lehetőségére.«¹⁹

»A hűbériség felszámolásának és a kapitalizmus fejlődésének folyamata egyúttal az a folyamat is, amelyben az emberek nemzetté egyesülnek.« Így történt ez Nyugat-Európában, ahol úgy mint Franciaországban és Angliában e két folyamat egyidejűleg ment végbe. »Ezzel szemben Európa keleti részén a nemzetek kialakulásának és a feudális széttagoltság felszámolásának folyamata időben nem esett egybe a központosított államok keletkezésének folyamatával. Magyarországra, Ausztriára, Oroszországra gondolok« — írja Sztálin. »Ezek-

¹⁷ Sztálin Művei. 2. köt. 328. l.

¹⁸ U. o. I. köt. 33. l.

¹⁹ A Szovjetunió a szocializmus országa. Szikra. 1949. 121. l.

ben az országokban még nem volt kapitalista fejlődés, talán csak születőben volt, de a törökjárás, mongoljárás és más keleti népek betörései miatt a védelem érdekei elodázhatatlanul megkövetelték a központosított államok kialakulását, amelyek meg tudják állni helyüket az invázió nyomásával szemben.«²⁰ Ezzel azonban Sztálin korántsem veszi tagadásba, hogy ez a gazdasági fejlődés következtében is ment végbe. »Nálam csak arról van szó — írja —, hogy Kelet-Európában a központi államok kialakulásának folyamata, tekintettel a védelem szükségére, gyorsabban folyt le, mint az emberek nemzetekké való összekovácslása, aminek következtében itt a feudalizmus felszámolása előtt sok nemzetiségből álló államok keletkeztek.«²¹

Sztálin e megjegyzéseinek alapgondolata az, hogy a honvédelem kérdései nagy befolyással vannak az államfejlődésre; a védekezés fenyegető támadással szemben az államszervezet, az alkotmány megváltozásával járhat. A szent-istváni államalapítás mögött a nyugatról fenyegető hódítási törekvések elhárítására irányuló szándék áll. IV. Bélát, aki az apja uralma alatt szétesett patrimoniális királyságot nagy eréllyel helyreállította, a tatárjárás, illetőleg annak megismétlődésétől való félelem kényszerítette hatalmának feudális váruradalmak birtokosaival való megosztására. A török támadásai viszont országgyűlések gyakoribb összehívására készítették Zsigmondot és utódait és ezzel a rendi alkotmány kifejlesztésére. Mindezek mintha ellentmondának Sztálin fenti megjegyzéseinek. De ez nem áll. Az első esetben a mongolok támadásai nem következtek be s így nem igazolódott be IV. Béla politikája, amelynek társadalmi következményeit s ezeknek az alkotmányra gyakorolt hatását nem láthatta előre. Zsigmond és utódai idejében a kifejlődött rendi alkotmányviszonyok nem voltak alkalmasak a török támadások visszaverésére. Az ország déli előbástyái egymás után elvesztek. Mátyás zsenije hozta létre először a központosított magyar államot. Ez azonban nem maradhatott fenn halála után, mert feudális bázisra volt építve és új arisztokráciája éppúgy hűtlen lett Mátyás alkotásaihoz, mint ahogy az Anjouk feudális arisztokráciája Nagy Lajos halála után szétbomlásra vezetett.

Mátyás rövid életű központosított magyar államának bukása után a XVI—XVII. század folyamán valóban a török veszedelem nyomása következtében jött létre a bürokratikus kormányzások útján központosított állam a rendi viszonyok, a feudali mus megszüntetése nélkül, ámde bécsi központtal, nem magyar, hanem osztrák, illetőleg habsburgi monarchia formájában. Létrejött a török elleni védekezésnek tulajdonítható az osztrák gazdasági fejlődést is megelőzve, utat nyitva azonban a Magyarországot gyarmatként kezelő gazdasági politikájával az osztrák burzsoázia kialakulásának. Ebben a monarchiában, mely az 1848—1849 évi időszaktól eltekintve a »kiegyezésig« fennállott, a magyar

²⁰ Sztálin Művei. 5. köt. 35—36. l.

²¹ Sztálin Művei 9. köt. 176. l. (Oroszul.)

éppoly nemzetiség volt és Bécsben mindig ilyennek is tekintetett, mint a többi. Tulajdonképpen csak 1867 után alakult ki a magyar burzsoázia kifejlődésével a központosított magyar állam, melyben a gazdaságilag még meg nem erősödött népek a gazdasági, politikai fejlettséggel rendelkező magyar nemzet nyűgneke érzett befolyása alá kerültek.

Végül az állam- és jogtörténet szempontjából is megszívlelendő Sztálinnak az a tanítása, hogy a tudományban nincsenek még nem bírálható tekintélyek. Ő maga is több ízben kiigazította Engelsnek a konkrét történelemre vonatkozó néhány megállapítását és a hadtörténelemmel kapcsolatban általános és minden történeti tudományban helytálló megjegyzést tett 1947-ben: »Nem lehet előrehaladni és a tudományt előrevinni anélkül, hogy bizonyos tekintélyek elavult tételeit és megjegyzéseit ne vessük alá kritikai vizsgálatnak. Ez vonatkozik nemcsak a hadászat tekintélyeire, hanem a marxi mus klaszikusaira is.« (Bolsevik, 1947. 3. sz., 7. l. Sztálin válasza Razinnak. Idézi Grekov i. m. 12.) Majd a »Marxizmus és nyelvtudomány« című tanulmányában írja: »Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül.« Ezt a bölcs mondást jelszóként vésheti a magyar jogtörténeti tudománnyal foglalkozó is eszébe.

*

HOZZÁSZÓLTAK A JOGI ELŐADÁSOKHOZ :

Baumgarten Artur egyetemi tanár, a Német Demokratikus Köztársaság küldöttségének vezetője,

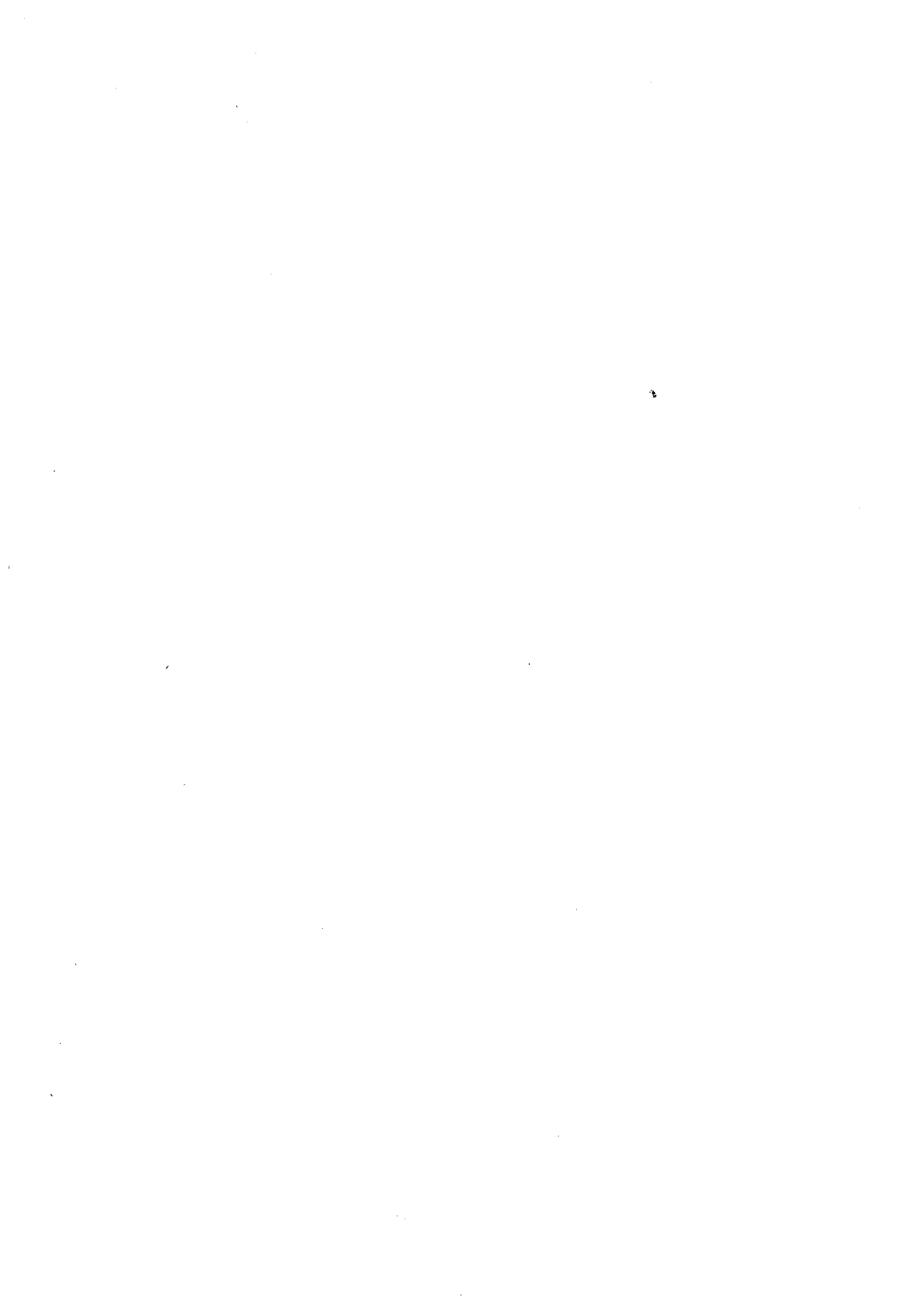
Csizmadia Andor egyetemi docens,

Hajdú Gyula egyetemi tanár,

Székely György, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa,

Vass Tibor egyetemi tanár,

Világhy Miklós egyetemi tanár.

A TANYARENDSZER KÉRDÉSEI A MEZŐGAZDASÁG SZOCIALISTA ÁTSZERVEZÉSÉVEL KAPCSOLATBAN

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. december 13-án tartott előadás.)

Írta: ERDEI FERENC levelező tag.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének kérdései nem elsősorban települési formáknak, vagy helyi gazdálkodási viszonyoknak a kérdései. Mégis a mezőgazdaság szocialista átszervezésében a politikai és társadalmi tényezők mellett van szerepe és jelentősége a történeti fejlődésben kialakult és területenként változó települési és helyi gazdálkodási viszonyoknak is. Nem kevésbé jelentős ezeknek a tényezőknek a szerepe a mezőgazdaság szocialista gazdaságainak a felépítésében, üzemi megszerzésében és, mint a kommunizmust építő szovjet mezőgazdaság példája mutatja, a nagyüzemi kollektív gazdálkodás további fejlesztésének sem elhanyagolható, ellenkezőleg, igen fontos kérdései.

Ezeket a kérdéseket kell alapvetően tisztáznunk, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének jelenlegi szakaszán helyesen felvethessük és helyesen megoldhassuk a mi mezőgazdaságunk egyik különleges települési formájának, a tanyarendszernek a kérdéseit a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban. E kérdések tisztázása után kell megvizsgálnunk az alföldi tanyarendszer történeti kialakulásának néhány legfőbb sajátosságát, hogy ezek figyelembevételével vethessük fel a tanyarendszer időszerű kérdéseit a mezőgazdaság szocialista átszervezésének jelenlegi szakaszán.

I.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének feltételei mindenképp politikai feltételek. Az államhatalom a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály kezében, a kizsákmányolók kiszorítása a népgazdaság döntő területeiről és a kulákságnak mint legtömegesebb kizsákmányoló osztálynak a korlátozása a mezőgazdaságban, ezek a legdöntőbb feltételei annak, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének előkészítése és megindulása megtörténhessenek.

Emellett olyan alapvető gazdasági feltételei vannak a mezőgazdaság szocialista átszervezésének, amelyeket mint döntő tárgyi feltételeket kell megteremtteni ahhoz, hogy a mezőgazdaság szocialista fejlesztése megindulhasson és a dolgozó parasztság mind szélesebb köreire kiterjedhessen. A szocialista

gyáripar megszervezése és tervszerű fejlesztése a népi demokrácia államának a kezében, az állami gépállomások hálózatának megszervezése, az állami gazdaságok, mint példamutató, mintaszerű nagyüzemi szocialista gazdaságok kifejlesztése — mind olyan tárgyi feltételei a mezőgazdaság szocialista átszervezésének, amelyek nélkül szocialista mezőgazdaság nem épülhet fel. Végül döntő tárgyi feltétele a mezőgazdaság szocialista fejlesztésének a mezőgazdasági termelőségmozgalmi mozgalom megindulása és olyan kezdeti sikerei, amelyek mint követendő példák állanak az egész dolgozó parasztság előtt.

Ezek az alapvető politikai és tárgyi feltételek azonban magukban véve még nem elegendők a nagyüzemi mezőgazdasági termelésre való áttéréshez, ehhez a dolgozó parasztság szívós, türelmes meggyőzése is szükséges. Mindezek a feltételek együttvéve biztosítják csak azt, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése eredményesen megindul, az elért eredmények alapján továbbfejlődik és a szétszórt egyéni parasztgazdaságoknak társas nagyüzemi szövetkezeti gazdaságokba való egyesülését eredményezi.

A termelőségmozgalmi gazdaságok kialakítása szempontjából azonban az egyes területek különböző települési-gazdálkodási viszonyait, eltérő helyi feltételeit, mint elősegítő, vagy hátráltató tényezőket kell számításba venni akkor is, ha a szocialista fejlesztés alapvető politikai és gazdasági feltételei egyébként egyformán fennállnak. A szövetkezeti gazdaságok kialakítása során más helyi lehetőségekkel kell számolni a nagyobb vagy kisebb falvakban, a régi nagybirtok majorjaiban és különösképpen a tanyarendszerű településeken. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy bármilyen települési forma kizárná, vagy akár tartósan akadályozhatná a mezőgazdaság szocialista fejlesztését. Az alapvető politikai és gazdasági feltételek megteremtése alapján bármilyen helyi települési és gazdálkodási viszonyok mellett lehetséges a szocialista fejlesztés sikeres előrehaladása és megvalósítása. Sem a nagyobb falusi települések, sem az apró falvak rendszere, sem a volt nagybirtokos majorok, sem a tanyarendszer nem akadályozza tehát a mezőgazdaság szocialista fejlesztésének. Egyik települési forma azonban könnyebbé teszi, a másik bizonyos mértékben nehezíti a szövetkezeti gazdaságok kialakítását, de végeredményben egyik sem akadályozza meg. A legközelebbi és a legjobb példa ennek alátámasztására a termelőségmozgalmi mozgalom eddigi kiterjedése országunkban. Az ország minden vidékén halad előre a termelőségmozgalmi mozgalom és jelentős számmal vannak termelőségmozgalmi mozgalmak az ország minden járásában. Termelőségmozgalmi közösségeink már egyes helyeken csoportosulnak, azonban ezek a helyek nagyon különböző települési területek. Szolnok megyében a nagyhatárú tanyarendszerű mezőgazdasági városok lettek termelőségmozgalmi közösségek, viszont Baranya megyében egészen apró falvak, végül Szabolcs megyében, Győr megyében, vagy Borsod megye déli részén nagyobb falusi települések.

Magát a termelőségmozgalmi mozgalom fejlődését tehát sem egyik, sem másik települési rendszer nem akadályozza, de érvényesül az ilyen helyi viszony-

nyok hatása abban, hogy a szövetkezeti gazdaságok kialakítását, üzemi megszervezését, tagosítását, földrendezését stb. az egyik inkább elősegíti, a másik inkább megnehezíti.

Magyarországon a mezőgazdasági településeknek 4 fő típusa van. A legáltalánosabb települési formát a nagyobb, vagy közepes falvak képviselik. Mintegy 1600 ilyen falu van az országban s ez a mezőgazdasági népességnek kerekén a felét jelenti. Mintegy 1700 apró falusi településekben él az ország mezőgazdasági lakosságának egyötöd része. Körülbelül 5000 majorban lakik ennek megközelítően a fele, és végül szétszórta tanyákon él az ország mezőgazdasági lakosságának egyötöd része.

Megyék szerint is jellegzetes megoszlása van a különböző települési típusainknak. Túlnyomóan apró falusi települések vannak Baranya, Zala, Vas és Nógrád megyékben, továbbá Borsod és Heves megyék északi részén. Jellegzetes tanyarendszerű megyék Bács-Kiskun, Szolnok, Békés, Csongrád megyék, továbbá Pest és Hajdu-Bihar megyék nagyobb része, valamint Szabolcs megye egyrésze. Az ország többi megyéiben a közepes, vagy nagyobb falusi települések rendszere alakult ki, míg a majorok általában egyenlő mértékben találhatók az ország minden megyéjében.

Az a települési rendszer, amely a legsajátosabb és a szocialista fejlesztés szempontjából a legbonyolultabb helyi viszonyokat jelenti, kétségtelenül a tanyarendszer. A településnek és a gazdálkodásnak az a tanyai rendszere, amely az Alföldön kialakult, első tekintetre a legéleesebb ellentétben áll a nagyüzemi szocialista gazdálkodással. Ezért arra kellene következtetnünk, hogy a tanyarendszerű település az, amely a legnagyobb mértékben nehezíti, akadályozza a szocialista átszervezés megindulását és előrehaladását. A tények azonban ezt nem támasztják alá. A termelőszövetkezeti mozgalom legnagyobb erővel és a legnagyobb kezdeti eredményekkel éppen az ország egyik legjellegzetesebb tanyarendszerű megyéjében, Szolnok megyében, dicsekedhet. Turkeve, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr az ország első termelőszövetkezeti városai és a termelőszövetkezeti mozgalom rajtuk kívül egész Szolnok megyében élenjár az országban. De hasonlóan kiterjedt és jelentős eredményeket ért el a szövetkezeti mozgalom Pest és Bács-Kiskun megye tanyarendszerű vidékein is és többek között Cegléd, vagy Kiskunfélegyháza szintén már többé-kevésbé termelőszövetkezeti városoknak tekinthetők.

Természetesen döntően politikai okok játszottak szerepet abban, hogy az országnak ezeken a területein a termelőszövetkezeti mozgalom élenjár. Nagytömegű agrárproletáriátus, a földhöz jutottak nagy aránya, valamint a kuláksággal szemben folytatott legéleesebb osztályharc az, ami ezeken a vidékeken a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztését előrevitte. Emellett annak is szerepe van e vidékek élenjáró szocialista fejlődésében, hogy döntően gabona-termelő vidékek és a gépállomások szerepe itt különösképpen érvényesül. E fő okok mellett azonban tagadhatatlanul szerepe van a helyi települési-gazdál-

kodási viszonyoknak is, tehát éppen a tanyarendszernek. Ez pedig amellet bizonyít, hogy a tanyarendszer nem hogy nem akadályozza a mezőgazdaság szocialista átszervezését, hanem bizonyos körülmények között és bizonyos mértékig elő is segítheti.

Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy az alföldi tanyarendszer nem egyszerűen szétszórt települést jelent, hanem nagyobb községi, illetve városi településekhez csatlakozóan a lakóhelynek és a mezőgazdasági termelésnek olyan sajátos rendszerét valósítja meg, amely éppen ennél a kettős jellegénél fogva nem egyszerűen és kizárólagosan csak ellentéte és akadálya a nagyüzemi szocialista gazdálkodásnak, hanem másfelől bizonyos mértékben elősegíti azt.

A tanyarendszer, mint az egyéni gazdálkodás alapján a kapitalizmus időszakában kialakult gazdálkodási rendszer, teljes mértékben ellentéte a szocialista nagyüzemi gazdálkodásnak, ez általában nehezíti a mezőgazdaság szocialista fejlesztését a tanyarendszerű területeken. Mint települési rendszer azonban a mezőgazdaság olyan sajátos üzemi szervezési formája, amely bizonyos elemeiben és egy részében összeegyeztethető a szocialista mezőgazdaság üzemi szervezési követelményeivel és ez megkönnyíti a mezőgazdaság szocialista átszervezését a tanyarendszerű területeken.

A szétszórt tanyai település politikai, társadalmi és kulturális elmaradottságot jelent, gazdaságilag pedig az egyéni parcellagazdálkodás legélesebb formáját. Ez nehezíti, hátráltatja a mezőgazdaság szocialista fejlesztését. Ez jellemzi az alföldi tanyarendszert mindenütt, ahol a régi településektől, községektől és városoktól elszakadva távoli területekre teljes egészében kitelepült a tanyai lakosság. Ilyen jellegű az alföldi tanyáknak a nagyobbik fele. (Hogy az ilyen tanyai település sem leküzdhetetlen akadálya a szocialista fejlesztésnek, arra példa a szolnokmegyei Kuncsorba község, amely teljesen tanyai szórványtelepülésekből áll és mégis termelészövetkezeti község.)

Az alföldi tanyák másik része azonban nem egyszerűen ilyen szórványtelepülés, hanem a belterületi községi-városi lakóhelyhez kapcsolódó termelőhely, gazdasági telep, amelyben bár állandóan laknak, mégsem jelent teljes és végleges kitelepülést lakója számára. Az ilyen tanyai lakosok — elsősorban a középparasztok — nem szakadtak el a belterülettől és itt valamilyen formában házuk, lakásuk van, ahová öregségükre beköltöznek. (Külön kérdés a kulák-tanya, amely csak a kizsákmányolt gazdasági alkalmazottaknak az állandó lakóhelye, de nem a kuláknak, aki városban, községben lakik.) Az ilyen belterülethez kapcsoló és nem teljes kinlakást jelentő tanyák azok, amelyek az állandó települési hely és a gazdálkodási hely sajátos megosztása folytán olyan üzemszervezési formát képviselnek, amelynek van egy közös vonása az egyéni gazdálkodás alapján álló tanyarendszer és a szocialista üzemszervezés között. Ez pedig a nagyobb községekben való együttlakás és a távolabbi föld megművelésének az összeegyeztetése. Ez természetesen az egyéni gazdálkodás alapján álló tanyarendszerben csak részben és eltorzítva, mások kizsák-

mányolásán keresztül valósulhatott meg, de ezen a módon bizonyos mértékben mégis megvalósult. Ugyanezt teljes mértékben és mások kizsákmányolása nélkül csak a mezőgazdaság szocialista rendszere, a kollektív gazdálkodás valósíthatja meg, amint a szovjet mezőgazdaságban ez meg is valósul. A mi tanyarendszerünk egy részének ez a sajátossága magyarázza meg, hogy a tanya-rendszer bizonyos körülmények között és egy részében nem akadályozója, hanem inkább elősegítője a mezőgazdaság szocialista átszervezésének.

A mezőgazdasági település és a termelőhelyi gazdálkodás összefüggéseit és ennek a bonyolult üzemszervezési kérdésnek a szocialista megoldását a Szovjetunió kolhozainak fejlődése példáján érthetjük meg teljes egészében és egyúttal a mi tanyarendszerünk fejlődési perspektíváját is, a szocialista fejlődés útján, a szovjet agrárvárosokban ismerhetjük fel.

A Szovjetunió nagymértékben eltérő települési és helyi gazdálkodási viszonyai között a kolhozok megszervezése, a mezőgazdaság kollektivizálása egyforma sikerrel ment végbe. Pedig a középázsiai félnomád népek vándorló települései, a Kubány-vidéki nagy mezőgazdasági települések, az erdőzóna apró falvai és az északi vidékek szórványtelepülései között sokkal nagyobb eltérések vannak, mint a magyarországi települési viszonyok között. Ez természetesen azt is jelentette, hogy a települési viszonyok különbsége folytán a kolhozok megszervezésének igen eltérő, sokféle formája keletkezett. Egyes vidékeken egy faluban több kolhoz létesült, másutt több falu alkotott egy kolhozot, míg legáltalánosabban egy település egy kolhoz keretében szervezte meg kollektív gazdálkodását.

A kolhozépítés jelenlegi szakán, a kommunizmus építésének időszakában, azonban egy alapvető kérdés merült fel. Az, hogy az általában kisterületű kolhozok gazdálkodási keretei akadályozói lettek a teljes nagyüzemi gazdálkodás megvalósításának, a gépesítés teljes mértékű alkalmazásának. S ezzel kapcsolatban előállott egy másik kérdés is. Az apró mezőgazdasági települések akadályozói lettek annak, hogy a magasabb életszínvonal gazdasági feltételeit elért kolhozparasztok e magasabb életszínvonal kulturális és társadalmi intézményeit az apró településekben megvalósíthassák. E kettős szükség vezetett a kolhozok egyesülésére, a nagyobb kolhozok kialakítására.

Erről a kérdéstről N. Sz. Hruscsov a SZK(b)P Központi Bizottságának és Moszkvai Bizottságának titkára 1950. áprilisában a következőket írta: »A kollektivizálás első időszakában kolhozaink gyakran a meglévő falvak és helységek alapján keletkeztek. És ez jó kezdet volt. Akkoriban az újonnan szervezett kolhozok még gyengék voltak. A kolhozok vezetőkérderei kezdetén voltak csupán a nagyüzemi kollektív gazdasági vezetés elsajátításának. A faluban kevés agronómus, állattenyésztő és más szakember volt. Ehhez még hozzájárult, hogy akkoriban igen kevés traktor és egyéb mezőgazdasági gép állt rendelkezésre. Világos, hogy ebben az időben nem volt célszerű kizárólag nagy kolhoz létrehozása. Nem véletlen, hogy a párt ebben az időben elejét vette

annak, hogy olyan óriás kolhozok létesítésére ragadtassuk magunkat, amelyeknek a falvakban és községekben nincs meg a gazdasági gyökerük.« A továbbiakban a következőket mondja Hruscsov: »A mezőgazdasági gépesítés magas fejlettségének jelenlegi körülményei között a kis kolhozok fékezik a szocialista mezőgazdaság további fellendülését. A nagy gazdaság előnyeit a kis gazdaság felett bizonyítja Lenin—Sztálin tanítása. A nagy gazdaság ereje a földművelésben az — mutatott rá Sztálin elvtárs —, hogy a nagy gazdaságnak lehetősége van gépek alkalmazására, a tudomány eredményeinek felhasználására, műtrágya használatára, a munkatermelékenység emelésére és ezzel a legnagyobb mennyiségű árutermelésre.« A kérdés másik oldaláról ugyancsak N. Sz. Hruscsov elvtárs írja a következőket: »Az élenjáró kolhozok az elmúlt években sokat fáradoztak falvaik kellő rendbehozatalán. Korszerű társadalmi, kulturális és jóléti épületeket, gazdasági építményeket és kolhozparaszt lakóházakat emeltek. A falurendezés azonban rendszerint csak a nagy, legnagyobb teljesítőképességű kolhozokban folyt. Sok artelben a lakóházak és a kulturális, jóléti épületek építésével lemaradtak. *Aránytalanság keletkezett egyrészt a gazdaság és a kolhozparasztok jólétének növekedése, másrészt pedig a lakóház és a kulturális, jóléti építkezések között.* A lemaradás egyik okát a kis kolhozok jelentették, amelyek sem megfelelő erő, sem megfelelő eszközök felett nem rendelkeztek ahhoz, hogy megindítsák a korszerű társadalmi épületek és lakóházak építését. A kis falvakban lakó kolhozparasztoknak nincsen lehetőségük arra, hogy kihasználják mindazokat az előnyöket, amelyeket a kolhozrendszer, a kultúra és a mindennapi élet megjavítására nyújt. Kis kolhozokban nem lehetett építőbrigádokat létesíteni és építkezésekhez kezdeni. Kis lakótelepen nem igen lehet iskolát, kórházat, szülőotthont, klubot, a mezőgazdasági kultúra házát és egyéb társadalmi épületeket építeni, amikre pedig a kolhozparasztoknak mind szükségük van.«

Ezek az okok vezettek arra, hogy, amint Hruscsov elvtárs kifejti, »az élenjáró kolhozok már az elmúlt évben elhatározták, hogy a kis falvak helyett jól berendezett kolhoztelepeket építenek, s már hozzá is fogtak a munkához.«

A kis kolhozok egyesülése nagy kolhozokká és a régi falusi lakótelepek egyesítése nagyobb új kolhoztelepekké, a mezőgazdasági városokká, elkerülhetetlenül felvetette a nagy településektől távolabb eső területek megművelésének a kérdését. Ennek a kérdésnek a megoldását a SZK(b)P Központi Bizottságának 1949. évi februári plénuma oldotta meg, amikor elrendelte, hogy a falvaktól 8 vagy több km-re eső földszakaszon a munkaidő termelékenyebb kihasználása és a kellő jóléti feltételeknek a traktoros és a szántóföldi brigádok tagjai részére történő biztosítása céljából állandó jellegű nyári szállásokat szervezzenek és építsenek.

Világos, hogy a Szovjetunióban a kommunizmus építése útján kialakult nagyobb mezőgazdasági telepek és a határukban létesülő mezei szállások rendszere nem ugyanaz, mint az alföldi tanyarendszer. Ami Magyarországon a feu-

dális és kapitalista mezőgazdaságban a 18. század végétől kezdve a legutóbbi időkig kialakult, az nem hasonlítható ahhoz, ami a Szovjetunióban a mezőgazdaság szocialista megszervezése alapján a kommunizmus építése idején épül. Egy vonatkozásban azonban összehasonlítható, mégpedig *a távoli földek megművelésének a kérdésében*. Ez a kérdés oldódott meg országunkban a tanyarendszer sajátos települési formájában a kapitalizmus kialakulásának és teljes kifejlődésének időszakában kapitalista módon, az egyéni gazdálkodás alapján és ezt a kérdést oldotta meg hasonlóhatatlanul magasabb fokon, a szocialista mezőgazdaság alapján, a Szovjetunió kolhozépítése.

II.

A mi tanyarendszerünknek a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban felmerülő kérdéseit teljes egészében a tanyarendszer kifejlődésének történeti áttekintése tárja fel.

Az alföldi tanyarendszer történeti kifejlődésében teljes egészében az egyéni kapitalista gazdálkodás alapjain nyugszik. Kifejlődésének kezdetei a feudalizmus időszakában is a mezőgazdaság kapitalista alakulásának a kifejezői és következményei voltak, a tanyarendszer történeti kifejlődésében mégis két jellegzetes korszakot kell megkülönböztetnünk. Az egyik a kezdeti időszak, amely tartott a 19. század közepéig, a másik a teljes kifejlődés időszaka, amely a 19. század közepétől a legutóbbi időkig tartott.

A kezdeti időszakban a tanyarendszer fő jellemvonása az volt, hogy általában nem szolgált állandó lakásul, nem volt állandó települési hely, hanem csak időszakos munkahely nyári, illetve téli szállás a termelés időszakaihoz kapcsolódva. Az alföldi tanyák nem úgy keletkeztek, hogy a lakosság a török hódoltság megszűnte után egyszerűen kiköltözött volna a távoli termőföldre, hanem a kialakulásnak éppen az volt a jellemvonása, hogy a mezőgazdasági (döntően állattenyésztő) lakosság továbbra is a közös nagyobb településekben tartotta meg lakóhelyét, viszont a termelés legfontosabb időszakára kiköltözött a termelőhelyre és itt ennek megfelelően szálláshelyeket épített. Hogyan volt ez megoldható az osztálytársadalom akkori viszonyai között? Úgy, hogy a földbirtokos gazdáknak éppen úgy, mint alkalmazott bérmunkásainak a lakóhelye, családjuk települési helye továbbra is bennmaradt a városban, illetve községben. A munkabíró és munkában résztvevő felnőtt férfilakosság azonban a munkaidőre kinttartózkodott a szállásokon, tanyákon.

További jellemző vonása a tanyarendszer kezdeti időszakának az, hogy e rendszer a túlnyomórészt állattenyésztő gazdálkodás korszaka volt és ennek megfelelően az állattenyésztés és a kisebb mértékű földművelés viszonyaihoz képest kialakult szállások nem képeztek sűrű hálózatot az Alföldön.

A múlt század közepétől kezdve, a földművelés kiterjedésével azonban kifejlődött a tanyák sűrűbb hálózata és ez egyúttal a tanyák üzemgazdasági és települési jellegének az átalakulásával is járt.

Mi volt a legdöntőbb változás? Az, hogy a túlnyomó állattenyésztést felváltotta a túlnyomóan szántóföldi termelés. Ennek megfelelően alapjában megváltozott a termelés munkaerősüksége, következésképp a munkahelyen való tartózkodás követelménye is. A szántóföldi termelés, döntően a kapások termelésének elterjedése, azt követelte, hogy most már nemcsak az őszi-tavaszi vetés és a nyári betakarítás idején, hanem a téli időszak kivételével állandóan kinn kell tartózkodni és dolgozni a mezőgazdaság dolgozóinak. Ennek a szükségletnek a következménye volt az, hogy a tanyákra mind többen és mind hosszabb időre kiköltöztek.

Hogyan volt ez megoldható az osztálytársadalom akkori viszonyai között? Úgy, hogy a nagyobb gazdák tanyáin állandó kinntartózkodásra, állandó lakásra kellett kitelepülni a földbirtokosok alkalmazottainak, gazdasági cselédjeinek. Ez be is következett és a 19. század elejétől kezdve a tanyai lakosság túlnyomó nagy része a nagygazdák cselédjeiből tevődött össze. Ezzel az is bekövetkezett, hogy a nagygazdák alkalmazottai városi lakóhelyüket feladták és egyben kikerültek a magasabb társadalmi és kulturális szintet jelentő városok, illetve községek közösségéből. Tehát valóban gyarmati sorba süllyedtek. Elkerülhetetlenül be kellett azonban következni annak is, hogy a kisebb, állandó tanyai cselédséget tartani nem képes gazdák maguk költözzenek ki hosszabb-rövidebb időre a tanyára termelésük munkaszükségletének megfelelően. Így alakult ki a tanyáknak az a formája, hogy a kisebb birtokú gazdák állandó nyári tartózkodásra a tanyára költöztek, téli időre és az állatok gondozása végett a család egy-egy férfitagja kinnmaradt, azonban a család állandó háza, lakása mégis a városban, községben maradt. Az önálló birtokosok, középparasztok tanyai kiköltözésével tehát nem járt együtt az, hogy városi lakásukat is fel kellett volna adniuk. Ez még a legutóbbi időig sem következett be nagyon sok helyen. A középparasztok továbbra is megtartották városi lakásukat és öregségükre ide költöztek haza.

A 19. század második felében és a 20. század elején azonban a távolabbi területek művelésbe vonásával együtt mind nagyobb számban költöztek ki a tanyákra olyanok is, akik osztályhelyzetüknél fogva nem voltak képesek fenntartani belterületi házukat, lakásukat, tehát a kiköltözéssel véglegesen elszakadtak a községtől-várostól. Az ilyen tanyák igazi településekké váltak és ezekből keletkeztek a nagykiterjedésű távoli szórványtelepülések, amelyek ma a tanyák nagyobbik felét teszik ki.

Alföldi tanyarendszerünknek ezeket az alapvető jellemvonásait tükrözik a felszabadulás után, a földreform nyomán, kialakult tanyák is. A felszabadulás után mintegy 75 000 tanya épült. Ezek a tanyák is beilleszkedtek a tanyarendszer korábban kialakult kereteibe és a juttatott földeken, ahhoz hasonló típusú tanyák épültek, mint amilyenek korábban. A legjellemzőbb ebből a szempontból az, hogy a felszabadulás után a juttatott földeken épült tanyáknak mintegy 25%-a nem lakóházként, hanem mezei szállásként csak a termelés

céljaira épült. Emellett az is jellemző, hogy a földhözjutottak jelentős részben egyidejűen igényeltek külső szántóföldet és azon igyekeztek tanyát építeni, másfelől pedig házhelyet és azon igyekeztek lakóházat építeni. Tehát ugyanaz a folyamat, ami a tanyarendszer első időszakában ment végbe, most a földreform végrehajtása idején, változott körülmények között, megismétlődött. Megismétlődött oly módon, hogy a földhözjuttatottak egyrésze — a nagyobb része — teljes lakásra települt ki újonnan kapott földjére és ott tanyai lakóházat épített, másrésze — kisebb része — pedig továbbra is városi, vagy községi lakos maradt és újonnan juttatott földjén istállót, gazdasági épületet emelt.

Az alföldi tanyarendszer ilyen fejlődési viszonyai teszik érthetővé, hogy e sajátságos települési és gazdálkodási rendszer mindvégig nem vált egységesen kitelepüléssé, nem keletkezett belőle egységes szórványtelepülés, hanem egy részében megőrizte azt a kettősséget, hogy a lakóhely és a termelőhely, az osztályviszonyoknak megfelelő módon, elvált egymástól.

III.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban a tanyarendszer két kérdést vet fel. Egyik a tanyáknak, mint lakóhelyeknek a kérdése, a másik a tanyáknak, mint gazdasági telepeknek, termelési üzemeknek, mégpedig egyéni gazdasági telepeknek, a kérdése.

A tanyáknak mint lakóhelyeknek és ezen keresztül a tanyai lakosságnak, mint a magasabb életszínvonalat nyújtó községi, városi kereteken kívül élő lakosságnak, a kérdése a szocialista fejlesztés szempontjából egyértelmű és világos kérdésként jelentkezik. A szocialista építés alapvető követelménye a tanyai lakosságnak magasabb társadalmi és kulturális szintre való emelése. Ez pedig másképp, mint a tanyai lakosságnak községi, illetve városi településekbe való fokozatos beköltözésével és a további tanyai kitelepülésnek a megakadályozásával, nem oldható meg. Ez a követelmény annyira alapvető, hogy ezzel kapcsolatban semmiféle kétség nem merülhet fel, amint hogy ez a követelmény meg-egyezik a tanyai lakosság túlnyomó nagy többségének a kívánságával és vágyával is. Ezt a követelményt a felszabadulás előtti kizsákmányoló kapitalista rendszer sem tagadta, viszont megoldására semmi egyebet tenni nem tudott, minthogy krokodil-könnyeket ejtett a tanyai lakosság számkivetett állapota miatt és kalandos elképzeléseket, vagy meg nem valósítható jámbor óhajtásokat vetett fel a tanyai lakosság kulturális és társadalmi színvonalának emelésére.

Gyökerében megváltozott a helyzet etekintetben is a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában. A tanyai lakosság kérdését, a mezőgazdaság szocialista fejlesztésének útját nemcsak helyesen felvetni, hanem fokozatosan megoldani is képesek vagyunk. Amennyire egyszerű azonban a megoldás útja elvileg, amilyen világosak és félreérthetetlenek a követelmények, amelyeket szem előtt kell tartanunk, annyira bonyolult és hosszadalmas magának a megoldásnak a gyakorlati megvalósítása. Melyek a gyakorlati megoldásnak ezek a kérdései?

Az első kérdés az, hogy a fejlődés perspektívájában a tanyai lakosság számára a meglévő városok és községek elegendők-e, vagy új községeket kell e célból létesíteni. Természetesen merev, számszerű, vagy területi követelményeket felállítani etekintetben nem lehet. Az egyes vidékek helyi sajátosságainak megfelelően kell eldönteni, hogy a meglévő községek és városok, vagy új községek oldhatják meg a tanyai lakosság kérdését. Népi demokratikus államunk határozott lépésekkel elindult ezen az úton azzal, hogy tanyaközpontokat, mint új községeket jelölt ki és ezekben a tanyaközpontokbaa már meg is építette a magasabb fokú községi élet alapvető intézményeit. Fennáll azonban az a kérdés, hogy milyen mértékben indokolt ilyen tanyaközpont kijelölése. Etekintetben magának a tanyai lakosságnak és annak a községnek a véleménye is megoszlik, amelyhez az illető tanyavidék tartozik. Vannak olyan törekvések, hogy minél kevesebb tanyaközpont, mint új község kell és a tanyai lakosság többségében a meglévő városba, illetve községbe kíván beköltözni, mihelyt ennek a feltételei számára megteremtődnek. Így pl. Turkevén már a fordulat előtt is az volt a tanyai lakosság egyöntetű véleménye, hogy nem kívánnak tanyaközpontot, nem kívánnak új községet, hanem a város lakói szeretnének lenni. Más helyen viszont erősebb volt az a követelmény, hogy minél közelebbi helyen, tehát minél sűrűbben létesüljön új község, hogy a tanyai lakosság a községbe történő beköltözése után is minél közelebb maradjon termőföldjéhez. A kérdés megoldására a párt és kormány helyes álláspontja csak az lehetett, hogy nem több, hanem a lehetőség szerint kevesebb helyen létesüljön új község, alapulvéve azt, hogy a fejlettebb magasabb községi élet feltételei nem a kisebb, apróbb településekben, hanem a lehetőség szerint nagyobb településekben teremthetők meg. Ezér jelenleg nem több, mint 120 az ilyen fejlesztésre kijelölt és fokozatosan fejlesztett új községi központ. Továbbmenően a jövő perspektívájában is nem többre, mint megközelítően 150-re tehető azoknak a helyeknek a száma, ahol új község fejlesztése indokolt és szükséges.

A másik nagy kérdés, ami a gyakorlatban jelentkezik: a meglévő községekbe, vagy az új községekbe való beköltözés megindulása. Ezzel kapcsolatban a párt és népi demokratikus államunk politikája alapvetően és kezdettől fogva az önkéntesség legteljesebb érvényesülésén alapszik. Ez azt jelenti, hogy teljes mértékben az érdekelt tanyai lakosság önkéntes elhatározásán múlik, hogy mikor szánja el magát arra, hogy tanyai lakását a régi községben, vagy városban, illetve az új községben való lakással felecserélje. A beköltözés elősegítését szolgálják azonban azok az intézkedések, amelyek anyagi segítséget nyújtanak a tanyákról beköltözők számára, elsősorban az új lakóhelyükön való építkezés elősegítésében. Az önkéntesség legteljesebb érvényesítése a termelőszövetkezetbe való belépéssel, vagy a tagosítás végrehajtásával sem szenvedett csorbát. Sehol az országban a szövetkezetbe való belépés, vagy a tagosítás során olyan kényszerítés nem érvényesült, amely a tanyai lakosok községbe, városba való beköltözését erőltette volna. Ilymódon a tanyai kinlakás a szocialista fejlődés

időszakában is biztosítva van mindaddig, amíg a tanyai lakosok városi, vagy községi lakóházat építhetnek és a beköltözést önkéntes meggyőződésükből elhatározzák. Ez természetesen azt jelenti, hogy a tanyákról történő beköltözés viszonylag hosszú folyamat.

A tanyai lakosok beköltözésének megindulására és az egész kérdés gyakorlati megoldására legelősebben a négy szocialista város gyakorlati tapasztalata világít rá. Mi történt ezekben a városokban a fordulat óta a tanyai lakossággal? Az első, amit itt meg kell világítani az, hogy miként ment végbe a tagosítás. Úgy, hogy minden tanyai lakos önkéntesen és szabadon döntött afelől, hogy mint termelészövetkezeti tag továbbra is tanyai lakos kíván-e maradni, vagy pedig a városba kíván költözni. Elhatározásában természetesen döntő szerepe volt annak, hogy van-e lehetőség arra, hogy a városba költözzön. Kiderült, hogy nem kis mértékben van. A szocialista városok tanyai lakosságának nem jelentéktelen része minden nehézség nélkül a városba költözhetett és költözött is, — mert volt városi háza. Volt pedig azért, mert a tanyarendszert vázolt fejlődésének megfelelően a tanyán gazdálkodó dolgozó parasztság egy része mindvégig megtartotta városi lakását és tanyája elsősorban gazdasági települ, munkahelyül szolgált, míg a család munkában részt nem vevő tagjai továbbra is a városi házban laktak. Azok számára pedig, akiknek városi ház híján nem volt lehetőségük a beköltözésre, a tagosítás biztosította, hogy tanyai lakóházukat továbbra is zavartalanul megtarthatták és a háztáji gazdálkodás céljára szolgáló területet a tanyaépület mellett hagyták számukra vissza.

Megindult azonban ezekben a városokban egy igen figyelemreméltó folyamat. Azok a tanyai lakosok is, akiknek nincs városi házuk, városi házhelyet igényeltek és kaptak is, s minden törekvésük az, hogy ezen a telken mielőbb házat építhessenek és tanyai lakásukat városi házzal cserélhessék fel. Ezt a tagosítás azzal is elősegítette, hogy biztosította a lehetőségét annak, hogy mihelyt a városba költöznek, háztáji földjüket is a város melletti háztáji földek területén kapják meg.

Ez a folyamat a számok tükrében az alábbi képet mutatja. Karcagon a fordulat előtt 2107 család lakott tanyán, ebből 570 család már beköltözött a városba. Kisújszálláson 905 család lakott a tanyán s ebből eddig beköltözött 206. Turkevén a tagosítás idején 832 család lakott tanyán, ebből eddig beköltözött 174. Mező úron 2721 család lakott tanyán, 1951. november végéig beköltözött 512 család. Ugyanakkor figyelemreméltó az is, hogy például Turkevén eddig 50 olyan család jelentette be a városba való beköltözési szándékát, akiknek nincs városi házuk, de készek arra, hogy ha városi lakást kapnak, azonnal beköltöznek, nem várva meg azt az időt, am kor juttatott házhelyükön saját házat tudnak építeni. E számokból azt tűnik ki, hogy a termelészövetkezetbe való belépés és a tagosítás óta eddig, kevesebb, mint egy év alatt, a tanyai lakosság 22,2%-a költözött be a városba.

A másik oldala a tanyaák kérdésének a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban az, hogy mint gazdasági telepeknek, mégpedig egyéni gazdálkodók gazdasági épületeinek, mi lesz a sorsa. A kérdés elvileg és a megoldás perspektívájában éppen olyan világos, mint a tanyaáknak, mint lakóházaknak, mint a tanyai lakosságnak, a kérdése. Egyetlen lehetséges és helyes megoldás az, hogy a tanyaák, ahogyan lakosaik a városba, vagy községbe költöznek, a közös szövetkezeti gazdaság részévé válnak és további sorsuk az, hogy vagy a társas nagyüzemi gazdaság nagyobb gazdasági telepeivé, nyári szállásaivá lesznek, vagy feleslegessé válnak és lebontásra kerülnek.

E tekintetben is a négy szocialista város tapasztalatai világítják meg a megoldás járható és helyes útját.

Az első kérdés az, hogy mi történt azokkal a tanyaákkal, amelyeknek lakosai a fordulat után beköltöztek a városba és háztáji földjüket nem korábbi tanyaük mellett, hanem a város alatti földeken kérték és kapták meg. A termelőség-szövetkezetek ezeket a tanyaákat, mint gazdasági épületeket vették birtokba és a szövetkezeti gazdaság szükségletei szerint hasznosítják. A hasznosításnak különböző módja van. Egyrésztüket változatlan formában, vagy a szükség szerint átalakítva állattenyésztésre használják fel. Így helyeztek el sertés-tenyésztő, borjúnevelő, vagy baromfi-farmokat az ilyen lakatlanul maradt tanyaákon. Ez természetesen nem a legmegfelelőbb módja a nagyüzemi állattenyésztésnek, azonban az adott körülmények között nagyon kézenfekvő és nagyjában-egészében kielégítő megoldás. Lehetővé teszi azt, hogy addig is, amíg a szövetkezet nagyobb beruházásokkal új épületeket emelhet, nagyüzemi állattenyésztését máris nagymértékben fejlesztheti. Más tanyaépületeket brigádszállásokká, mezei szállásokká rendeztek be. Ez azt jelenti, hogy nagyobb nyári munkák idején a szövetkezeti brigádok és a gépállomási brigádok használják étkezés és éjjeli szállás céljára.

A tanyaák másik részét, amely sem állattenyésztés, sem mezei szállás céljára, akár fekvésénél, akár az épület állapotánál fogva, nem használható fel, fokozatosan lebontják és a belőle kikerülő anyagot nagyobb gazdasági építkezéseiknél használják fel. Eddig a szövetkezetek birtokába került tanyai épületeknek mintegy egyharmadát bontották így le a termelőség-szövetkezeti városokban. Az eddigi tapasztalatokból világosan levonható az a következtetés, hogy az olyan tanyaák, amelyeknek lakosa a városba költözik, alkalmasan felhasználhatók a szövetkezeti gazdálkodás céljaira részben jelenlegi állapotukban, vagy kevés átalakítással, részben lebontás útján. Ebben nyilatkozik meg a legkézzelfoghatóbban az, hogy a tanyaarendszer a szövetkezeti gazdaságok kialakítását, üzemi megszervezését milyen jelentős mértékben elősegíti. Szembeállítva a nem tanyaarendszerű vidékekkel, a nagyüzemi termelőség-szövetkezeti gazdálkodásban lényeges előnyt és könnyebbséget jelent az, ha az állattenyésztő farmok és a mezei szállások elhelyezésére kész épületek állanak rendelkezésre. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez az út a nagyobb községekhez-városokhoz csatlakozó tanyaák esetében járható ilymódon. S ez a mi tanyaaink kisebb része. A tanyaák

nagyobb része, amelyek községektől távol esnek és lakóik teljes egészében kitelepültek, nem könnyítik meg ily módon sem a szocialista átszervezést, ezek tehát teljes egészükben és minden vonatkozásban nehezítik a mezőgazdaság szocialista fejlesztését, s ennyiben mind lakóik beköltözése, mind gazdaságaik összevonása bonyolultabb és nehezebb feladat.

IV.

Külön kiemelkedő kérdése a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a tanyarendszerrel kapcsolatban, a szocialista városok kérdése. A főkérdés az, hogy a mi eddig kialakult termelészövetkezeti városaink mennyiben hasonlíthatók a kommunizmust építő Szovjetunió most épülő agrárvárosaihoz. Ez a kérdés elkerülhetetlenül felmerül minden esetben, amikor a szocialista mezőgazdaság fejlesztéséről, termelészövetkezeti mozgalmunk eddig elért eredményeiről van szó.

A kérdésre azt kell felelnünk, hogy a mi termelészövetkezeti városaink és a Szovjetunió most épülő agrárvárosai között alapvető, lényegbevágó különbség van. Másrészt azonban van néhány igen figyelemreméltó közös jellemvonás, ami éppen tanyarendszerünk sajátosságos jellegéből következik.

Melyek az alapvetően különböző jellemvonások, ami miatt az összehasonlítás csak erős fenntartásokkal és szűk korlátok között lehetséges?

Mindenekelőtt az, hogy a mi termelészövetkezeti városaink határa még alapvetően különbözik a nagy kolhozok mezőgazdasági városainak a határától. A Szovjetunió agrárvárosainak alapvető jellemvonása, hogy minden kolhozparaszt, a kolhozok minden tagja a kolhozváros lakója, tehát a városok határában nincs tanyarendszerű lakóház, nincs olyan kolhoztag, aki a város közösségén kívül, távoli lakóhelyen laknék. A másik alapvető különbség az, hogy a szovjet agrárvárosok határai a szocialista földrendezés követelményei szerint rendezett területek, amelyeken a szocialista tervezésnek megfelelően alakultak ki a táblák, a mezővédő erdősávok, a különböző állattenyésztő telepek és a mezei szállások. Végül a legdöntőbb és legalapvetőbb eltérés az, hogy a kommunizmust építő Szovjetunió agrárvárosai új városok, amelyeket a szocialista társadalom épít fel, mint a kommunizmus korszakának olyan alkotásait, amelyekben megvalósul a falu és a város különbségének a megszüntetése. Ezekben a városokban a kulturális, szociális, társadalmi intézmények épületeit, a vezetés intézményeit, a lakóházakat, a közműveket és a háztáji földek elhelyezését a magasabb élet-színvonalat elért kolhozparasztok igényei szerint szocialista tervezéssel most alakították ki. Ezért ezeknek az agrárvárosoknak már semmi köze a régi faluhoz, a régi mezőgazdasági településekhez, ellenkezőleg, ezek a városok a szocialista termelés alapján felszabadult és jómódba került parasztságnak az új világot jelentő új telepei, szocialista városai. Ezek az új agrárvárosok megtestesítik a város és falu közötti ellentét felszámolásának a szocialista mezőgazdaság elért eredményei alapján és a kommunizmus építésének az útján. »A régi falu, — mondotta Sztálin elvtárs — melyben a legszembetűnőbb helyen a templom állt,

azután az előtérben néhány jobb ház, a zsandaré, a papé, a kuláké, a háttérben pedig a parasztok félig bedőlt viskói, kezd eltűnni. Helyébe lép az új falu társadalmi és gazdasági épületeivel, klubjaival, rádiójával, mozgóképszínházával, iskoláival, könyvtáraival, és bölcsődéjével, traktoraival, kombájnyaival, cséplőgépeivel, automobiljával.« És ehhez hozzátehetjük, hogy a régi falu helyébe nemcsak új falu lép, hanem új város is, amely beteljesíti a város és falu közötti ellentét felszámolásának teljes megvalósítását.

Mindezek alapján nem mondhatjuk, hogy a mi termelőszövetkezeti városaink alapvető jellemvonásaikban hasonlíthatók a kommunizmus korszakának szovjet agrárvárosaihoz.

Van azonban mégis néhány figyelemreméltó olyan hasonló vonás a mi termelőszövetkezeti városaink és a Szovjetunió agrárvárosai között, amelyek lehetővé teszik, hogy a fejlődés különböző időszaka ellenére mégis kapcsolatba hozzuk egymással.

Úgy lehetne mondani, hogy bizonyos alapfeltételeikben van közös vonás a mi termelőszövetkezeti városaink és a szovjet agrárvárosok között. Mégpedig abban, hogy egyformán olyan nagyméretű, nagykiterjedésű mezőgazdasági településekről van szó, amelyekben a magasabb életszínvonal és a kultúra lehetőségei sokkal nagyobb méretekben biztosítva vannak, illetve biztosíthatók, mint a kisebb falusi településekben. Ennyiben tehát a mi termelőszövetkezeti városaink is városok, amelyek mezőgazdasági lakosságuk számára sokkal gyorsabban és nagyobb mértékben biztosíthatják a legmagasabb életszínvonalat, mint a falusi települések. Ennyiben a mi termelőszövetkezeti városaink országunk mezőgazdaságának szocialista fejlesztésében élenjárók és hamarabb megközelíthetik a szovjet agrárvárosok által elért fokot.

Nem ilyen hasonlóság, de mégis összehasonlítható tényező az is, hogy a mi szocialista városaink mezőgazdasági lakossága nagy többsége számára már ma is biztosítva van a városi lakás annak ellenére, hogy mezőgazdasági munkájukat a város távoli határában, olykor 15—20 km-re végzik. Ennyiben is városok a mi termelőszövetkezeti városaink és e vonatkozásban is élenjárnak országunk más területének a viszonyaihoz képest abban, hogy gyorsabban megközelíthetik a szovjet agrárvárosok által elért fokot.

A mi termelőszövetkezeti városaink fejlődése, szövetkezeti gazdaságaik megszilárdítása és termelési színvonaluk emelkedése, valamint mezei szállásaik felépítése már az az út, amelyen a Szovjetunió agrárvárosaihoz hasonlítható mezőgazdasági települések kialakulását szemlélhetjük. Tehát az, ami országunk legnagyobb részén még a holnapután kérdése, termelőszövetkezeti városainkban, éppen a tanyarendszer sajátságos viszonyai folytán, már a holnap kérdése.

HOZZÁSZÓLTAK :

Beér János egyetemi tanár,

Telegdy Sándor, az Országos Tervhivatal osztályvezetője.

SZTÁLIN NYELVTUDOMÁNYI CIKKEINEK JELENTŐSÉGE A MAGYAR RÉGÉSZET SZÁMÁRA

(A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályán 1951. december 12-én tartott előadás.)

Írta : FÜLEP FERENC

az Országos Magyar Történeli Múzeum h. főigazgatója.

Közel másfél éve már, hogy Sztálin nagyjelentőségű munkái a szovjet nyelvtudományi vitában megjelentek. Ezek a cikkek alkotó továbbfejlesztései a marxizmus-leninizmusnak, megtermékenyítették nemcsak a szovjet nyelvtudományt, hanem új utakat jelöltek meg a haladó tudomány számára az egész világon. Sztálin korszakalkotó munkája új fejezetet nyitott a társadalomtudományok fejlődésében. A másfél év alatt a Szovjetunióban és a népi demokráciákban sok tudományos vitát indítottak meg ezek a cikkek, segítettek leleplezni a burzsoá tudomány számos hamis tételét, amelyek makacsul tartották magukat egy-egy tudományterületen, igen gyakran álmarxista mezbe öltözve. A sztálini útmutatások olyan fegyvert adtak kezünkbe, amelyek segítségével a kizsákmányoló osztályok által a tudományba becsempészett hamisításokat ki lehet söpörni.

A Szovjetunióban lezajlott számos vita azt bizonyítja, hogy a szovjet tudósok ezt a tisztogatást el is kezdték és Sztálin nyelvtudományi cikkei a Szovjetunió egész tudományos életét mozgósították a burzsoá ideológia elleni harcra. A szovjet folyóiratok beszámolnak azokról a termékeny vitákról, amelyek szinte a tudomány minden területén, közelebbről a társadalmi tudományok területén lezajlottak. A régészetben is megbeszélések és viták egész sora folyt le, hiszen az ú. n. Marr-vitában igen sokszor hivatkoztak Marr-ra, mint archeológusra, annál is inkább, mivel Marr éveken keresztül az Anyagi Kultúra Története Intézetének igazgatója volt, s azt állították, hogy Marr nemcsak a nyelvtudományban, hanem a régészetben is »korszakalkotó eredményeket ért el«, s nemcsak nyelvtudományi, hanem régészeti munkássága is határkövet jelent a szovjet tudományban; egyszóval »tanítványai« úgy igyekeztek a dolgot feltüntetni, mintha ő lett volna a marxista szovjet történettudomány és régészet megalapítója. Sztálin cikkeinek megvitatása a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Anyagi Kultúra Története Intézetében, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeli Intézetében és még számos érdekelt intézményben, világosan kimutatta ennek a megállapításnak a tarthatatlanságát és rámutatott arra, hogy Marr működése nemcsak marxistának nem mondható a régészet területén, de idealista »tanaival« egyenesen akadályozójává vált a szovjet régészet fejlődésének. Az Anyagi Kultúra Története Intézetében lezajlott vitá-

ban Sz. V. Kiszeljov professzor ezt mondta : »I. V. Sztálin cikkeinek fényénél világosan látszik a Marrról és követőitől származó »új nyelvelmélet« és valamennyi alaptételének tarthatatlansága ; ilyenek a nyelv felépítmények tekintése, a nyelv osztályjellegének és a nyelvi »forradalmaknak« az emlegetése, azok a demagógikus követelések, amelyek az »elavult« osztálynyelveket új nyelvekkel akarták helyettesíteni, az ú. n. kereszteződéselmélet, a stadialitáselmélet, az elemek szerinti »paleontológikus« analízis és sok egyéb, egymásnak gyakran ellentmondó tétel, amelyek Marrrt nem marxistává, hanem »a marxizmusnak csupán leegyszerűsítőjévé és vulgarizálójává« tették . . . A legtöbb szovjet régész számára mindig akadályt jelentett az ú. n. »stadiális nyelvfejlődés elmélete«. N. J. Marr követői arra törekedtek, hogy fantasztikus »szkitha«, »kimmer«, »jafetita« stb. stádiumok mögé rejtsek a reális történeti folyamatot, amely a »stádiumokkal« semmi közösséget nem mutató törvényszerűségek szerint fejlődik. Ez a hiszékeny embereket csupán elvonta a társadalmi fejlődés igazi tudományos analízisétől, amely megfelel a történelmi materializmus tételeinek.« (A. Mongajt : I. V. Sztálin a marxizmus és nyelvtudomány kérdéseiben írott munkáinak megvitatása a Szovjetunió Tud. Ak. Anyagi Kultúra Története Intézetében. Vesztnyik drevnyej isztorii 1950. 3. sz. 202—207. l.) A Szovjetunióban tehát archeológus körökben is alaposan megvittatták Sztálin nyelvtudományi cikkeinek jelentőségét a szovjet régészet fejlődésére.

A Magyar Tudományos Akadémia egy évvel ezelőtt lefolyt vitáiban szintén középponti helyet foglalt el Sztálin nyelvtudományi munkáinak megvitatása és azóta is számos értékes tanulmány foglalkozott vele. Ezek a tanulmányok megvizsgálták és alkalmazták Sztálin cikkeinek tanulságait a társadalmi tudományok területére általában, egyes tudományágak területére különösen.

A magyar régészeket legközelebből érintette Molnár Erik akadémikus egy évvel ezelőtt elhangzott előadása, amelyben Sztálin munkáinak jelentőségét vázolta a történettudományban. Azóta egy év telt el és ezalatt kísérletet sem tettünk arra, hogy a sztálini tételek alkalmazását és tanulságait megvitassuk a magyar régészetben. Hibát követett el a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottsága, hibát követtünk el valamennyien, hogy ezt a döntő fontosságú útmutatást és jelentőségét mai napig sem tárgyaltuk meg. Megkövetelte volna megvitatását tudományunknak az elmúlt rendszerben elfoglalt helyzete, jelenlegi fejlődési foka és jövő fejlődési iránya, valamint szakembereink szinte teljes tájékozatlansága abban a kérdésben, hogy mit jelent számunkra a régészetnek, mint történettudománynak felépítményi jellege és ez jövő fejlődésünket illetően milyen köteleességeket ró ránk.

Amint a szovjet vitákból is kitűnik, Sztálin munkái olyan hatalmas perspektívákat nyújtanak az archeológia területén is és olyan nagy feladatokat rónak az archeológiára, mint történettudományra, hogy ennek minden vonatkozását egyetlen előadásban feldolgozni szinte lehetetlen. Éppen ezért csupán

néhány döntő kérdést kívánok jelen előadásomban felvetni és megpróbálok ezekre feleletet adni. †

Legelőször az ethnogenezis kérdésével szeretnék foglalkozni. Molnár Erik akadémikus idézett előadásában a következőket mondja: »Az sem volt véletlen, hogy a marizmus éppen az ethnogenetika területén aratott sikereket. A nyelvek forradalmi megújulását a történet világosságában kimutatni sehogyan sem lehetett. A hamis tanítás visszahúzódott tehát az ethnogenetikába, vagy a korai történet félhomályába. S itt azután a nyelv, mint felépítmény vulgármaterialista tanítása burjánzásnak is indult, logikus követelményeivel a nyelv osztályjellegéről és a robbanásszerű stadiális fejlődésről szóló tanításokkal együtt.« (Molnár Erik: Sztálin nyelvtudományi cikkei és a történettudomány. Társadalmi Szemle 1951. 2. sz. 143. l.). — Amint ismeretes, Marrnak az idézetben is említett hamis felfogását Sztálin szétzúzta, amikor megdöntötte a nyelv osztályjellegéről szóló vulgármaterialista álláspontot, bebizonyította, hogy a nyelv fejlődése a régi minőségből új minőségbe nem robbanásszerűen történik, hanem az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján; és tisztázta a nyelvek kereszteződésének folyamatát, amelyek szerint két nyelv kereszteződése folyamán nem keletkezik egy új harmadik nyelv, amely minőségileg is különbözik a másik kettőtől, hanem az egyik nyelv a kereszteződés folyamán győzedelmeskedik a másik felett.

Mi a helyzet most már a magyar régészetben az ethnogenezis kérdését illetőleg?

A Marr-féle hamis felfogás ebben a vonatkozásban a magyar régészetet igen kevésbé fertőzte meg. A magyar régészeti kutatás a mult rendszer alatt el volt zárva a szovjet tudomány eredményeitől, s így kutatóink — ritka kivételtől eltekintve — nem kerültek érintkezésbe a marista felfogással. Rá kell mutatnunk még egy másik okra is. A magyar nép őstörténetének a kérdésével — ahol a marri felfogás esetleg károsan jelentkezhetett volna — régészeink jóformán alig foglalkoztak, mivel a magyar nép kialakulása korának emlékanyagát nem ismerték, éppen a fenti okok miatt. Így az a különös helyzet állott elő, amire már Molnár Erik is rámutatott (A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949. 82. l.), hogy nyelvészek foglalkoztak — a régészeti emlékek figyelmen kívül hagyásával — a magyar nép kialakulásának periódusával, míg a régészeti irodalom ezt a problémát alig érintette.

Jelentkezett azonban a marrista felfogás a felszabadulás utáni irodalmunkban két történeti periódusban is.

A paleolith-korszak problémáinak vizsgálatánál kutatóink a felső-paleolithikum emberének kialakulását tárgyalva *elvileg* hadakoznak a migráció ellen, holott a migráció, a vándorlás tényét a szovjet kutatás sem veti el teljesen az ethnogenezis-kutatásban, csupán annak mechanikus értelmezése és a történeti fejlődés egyetlen rúgójaként való beiktatása ellen tiltakozik.

Másik jelentkezését a népvándorlás korának kutatásában figyelhetjük meg. Egyes kutatóink itt szinte teljes mértékben elvetik a tipológiát, mint elsősleges és a leletek értelmezéséhez nélkülözhetetlen feldolgozási módszert és csupán az anyag társadalomtörténeti értékelésével vélik egy korszak társadalmi viszonyait és a megfelelő felépítményi jelenségeket megoldani és magyarázni. Ezzel lényegében beleesnek a Marr-féle pusztán szociologizáló módszer hibájába, s így a marxizmus vulgarizálóivá lesznek. (A tipológia kérdésre még más összefüggésben vissza fogok térni.)

Az ethnogenezis tárgyalásánál okvetlenül ki kell térnem az ethnogenezis kérdésének egy leszűkített értelmezésére. Más összefüggésben már foglalkoztam ezzel a kérdéssel, de itt ismét hangsúlyoznom kell. A magyar nép történetének a tárgyalásában kutatóink beleesnek abba a hibába, hogy megfedekeznek a magyar honfoglalás előtt hazánk területén élt őslakosságról, holott a magyar nép története nemcsak annak a népnek a történetével egyenlő, amelyik az időszámításunk utáni I. évezred végén hazánk területére bevándorolt, hanem megszakítatlan folytonosságban hozzátartozik az itt talált őslakosság története is, a szlávokon és avarokon át visszafelé számítva egész a legrégebb időkig. Anélkül, hogy azonosítanánk magunkat az ú. n. kultúrtörténeti iskola módszerének hibájával, amely a római intézmények továbbélését mutatja ki a római birodalom bukása után — azonban éppen a sztálini útmutatás alapján rá kell mutatnunk a római birodalmat alkotó törzsek és népek szerepére a birodalom bukásában; a határvidéknek a népvándorlás korában »barbár« telepésekkel való megszállására és ezeknek a népeknek a továbbélésére az avar-szláv hódítás korában, amelyre éppen az idei (1951. évi) ásatások szolgáltattak bizonyítékot (Keszthely—Fenekpuszta—Zalavár). Természetesen nyomatékosan ki kell emelni ebben az összefüggésben hazánk szláv lakosságának nagy jelentőségét a honfoglalás előtt. Ezt a problémát a mult rendszer alatt tendenciózusan elhanyagolták és ebben a problémakörben ugyancsak a fentjelzett ezévi kutatások hoztak döntő eredményeket.

Ez a helyzet az ethnogenezis kérdésében hazai vonatkozásban Sztálin nyelvtudományi cikkeinek fényénél.

Sztálin megállapításai az alapról és a felépítményről igen nagyjelentőségűek a marxizmus-leninizmus továbbfejlesztésében. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a nyelv felépítmény-e az alapon, Sztálin az alap és felépítmény problémáját nemcsak a nyelvtudomány, hanem általában a marxista-leninista elmélet szempontjából egyszersmindenkorra tisztázta.

Az alap és felépítmény kérdésében általában rengeteg zűrzavar uralkodott. Ez a sok zavar onnan származott, hogy »az alapot gyakran azonosították a társadalmi élet anyagi feltételeinek összességével, a felépítményt a társadalmi tudattal«. (J. Berman: Alap és felépítmény Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái megvilágításában. Társadalmi Szemle 1951. 5. sz. 372. l.). Ebben a kérdésben is tehát az egyszerűsítés, a vulgarizálás uralkodott.

Sztálin megdönthetetlen érvekkel mutatott rá arra, hogy »az alap a társadalom gazdasági rendje, a társadalom fejlődésének adott szakaszában«. (Sztálin: *Marxizmus és nyelvtudomány. A szovjet nyelvtudomány kérdései* [Marr vita]. Szikra 1950. 223. l.) Tudományunk szempontjából óriási jelentősége van annak, hogy Sztálin nyomatékosan kiemelte itt az alap történetiségét. Ebből az következik, hogy a »gazdasági rend vizsgálatánál fel kell tárni minden társadalom — az ősközösségi, a rabszolgatartó, a hűbéri, a burzsoá, a szocialista társadalom — gazdasági alapjának sajátosságát«. (G. Alexandrov: *A leninizmus kincsestárának újabb nagyjelentőségű gazdagítása. Társadalmi Szemle* 1950. 9. sz. 673. l.) Ennél világosabb munkaprogrammot az archeológia részére kitűzni nem is lehetne, mert különösen az őstársadalmakra nézve, amikor még írásbeliséggel nem rendelkezünk, az archeológiai anyag az elsőrendű forrás (nem feledkezve meg természetesen az ethnográfiaiól sem), amelynek alapján következtetni tudunk az egyes társadalmi korszakok gazdasági alapjára.

Sztálin nyelvtudományi munkáinak egyik legnagyobb eredménye a felépítmény fogalmának, sajátosságainak, az alap és felépítmény viszonyának tisztázása volt. Ezeket a kérdéseket igen alaposan megvitatták már, tárgyalásunk szempontjából tehát csupán két döntő megállapítást szeretnék kiemelni. Az egyik: »Minden alapnak megvan a saját, a neki megfelelő felépítménye... Ha megváltozik és megszűnik az alap, akkor nyomában megváltozik és megszűnik a felépítménye, ha új alap jön létre, akkor nyomában létrejön a neki megfelelő felépítmény.« (Sztálin i. m. 223. l.) A másik: a felépítmény aktív jellegéről szóló sztálini tanítás.

Az első tételben ki kell emelni a felépítmény történeti jellegét, azt, hogy a felépítmény rövid ideig él, az adott alap megszűnésével és eltűnésével ez is eltűnik. A felépítmény egyes elemei azonban túlélhetik a nekik megfelelő gazdasági alapot, különösen, »ha a következő társadalmi alakulat szintén antagonisztikus osztályok alakulása.« (J. Berman i. m. 374. l.) Ez különösen az ősvallások és ezek emlékei tanulmányozásánál igen fontos momentum.

Az előzőekben beszéltünk már arról, hogy különösen az őstársadalmakra vonatkozólag az archeológiai anyag (ismét hangsúlyozva az ethnográfia jelentőségét) szinte az egyetlen forrás az egyes társadalmi korszakok gazdasági alapjára nézve. Természetesen ugyanebből az anyagból tudunk és kell is következtetnünk az illető korszak politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézeteire, egyszóval felépítményére. A mi kezünkben azonban az illető korszak anyagi kultúrájának emlékei, termelőeszközei vannak. Márpedig Sztálin nyomatékosan kiemeli, hogy »a felépítmény nincs közvetlen kapcsolatban a termeléssel, az ember termelő tevékenységével. Csak közvetve, a gazdasági életen keresztül, az alapon keresztül van kapcsolata a termeléssel. Éppen ezért a felépítmény a ytermelőerők fejlődésének színvonalában beállott változásokat nem egyszerre és nem közvetlenül, hanem az alapon végbement változások után, a termelésben történt változásokon, az alapon már végbement válto-

zásokon keresztül tükrözi«. (Sztálin i. m. 227—228. l.). Vagyis — amint arra Fogarasi Béla akadémikus mutatott rá (Az alap és felépítmény kérdése Sztálin újabb munkáinak megvilágításában. Társadalmi Szemle 1951. 3—4. sz. 277. l.), — teljesen helytelen lenne a termelőerők változásaiból közvetlenül levezetni a felépítmény változásait. Ez az archeológia nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy a kezünkben lévő termelőeszközök változásából, fejlődéséből közvetlenül, például az őstársadalmak művészeti, vallási, rituális temetkezési stb. viszonyaira való következtetés »a marxizmus dogmatikus értelmezésének egy, nevezetesen technicizmusba és ökonomizmusba torkoló fajtája, melyet Sztálin oly kérlelhetetlenül ostoroz«. (Fogarasi i. m.). Mi tehát a teendő? A termelőeszközökből rekonstruálnunk kell a termelési viszonyokat, vagyis az alapot az adott történelmi korszakban, s így az alapból kell következtetnünk az illető korszak ideológiájára és intézményeire. Egy negatív példával megvilágítva a dolog mindjárt világossá válik. Egyes külföldi szerzők, akik pl. a római császárkori Egyiptom és Kis-Ázsia gazdaságtörténetével foglalkoznak, a rabszolgatársadalom viszonylag fejlett anyagi kultúrájából, termelési eszközeiből, — amelyeknek fejlettségét az írásos források is megerősítik — Egyiptom és Kis-Ázsia kapitalizálódásáról beszélnek a rabszolgatársadalom viszonyai között. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben ezek a burzsoá szerzők meg sem kísérelték megvilágítani Egyiptom és Kis-Ázsia társadalmi viszonyait.

A termelőeszközökkel kapcsolatban még egy rövid kitérést kell tennünk. Sztálin a nyelv és felépítmény különbözőségét tárgyalva, azt mondja, hogy a nyelv az egész társadalmat, a társadalom minden tagját egyformán szolgálja, osztályhelyzetüktől függetlenül. »A nyelv etekintetben elvileg különbözik a felépítménytől, nem különbözik azonban a *munkaeszközöktől* (Kiemelés tőlem, F. F.), teszem azt a gépektől, amelyek egyaránt szolgálhatják mind a kapitalista, mind a szocialista rendet.« (Sztálin i. m. 226. l.). Más helyen: »... a munkaeszközök... mintegy közömbösséget tanúsítanak az osztályok irányában és egyaránt szolgálhatják a társadalom különböző osztályait, a *régieket éppúgy, mint az újakat*« [Kiemelés tőlem F. F.]. (Sztálin: A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. A szovjet nyelvtudomány kérdései. [Marr-vita] 292. l.). Rendkívül óvatosan kell tehát bánnunk a kezünkben lévő, a különböző társadalmi korszakokból származó termelési eszközökkel, mert ezeket a termelési eszközöket és a technikát az új termelési viszonyokban is felhasználja az ember; ezek az emberiség fejlődésében az »anyagi folytonosságot« képviselik. Az egymásután következő kultúrák tanulmányozásánál tehát ezt a tényt figyelmen kívül hagyni súlyos hibát jelentene. Konkrét példán megvilágítva: pl. az agancskapát az ősközösségben is használja az ember, mint földművelési eszközt, viszont megtaláljuk a bronzkorban is, a rabszolgatársadalom kialakulásának viszonyai között, nem is beszélve pl. a különböző fémeszközökről, melyek közül igen soknak ősi formái még az ősközösségi társadalom kőeszközeire mennek vissza, ők maguk pedig az ősközösségi társadalom bomlásának viszonyai

között kialakulva, szinte változatlan formában máig is élnek (balta, csákány, olló stb.). Rendkívül óvatosan kell ilyen szempontból értékelni a retardáció jelenségét is, vagyis egy-egy felszerelési tárgy, eszköz lappangó továbbélését és újbóli feltűnését már sokkal fejlettebb viszonyok között, amikor esetleg az illető tárgy ilyen előfordulása szinte anachronizmusként hat.

Rátérek most a felépítmény aktív jellegének tárgyalására, természetesen nem általánosságban, hanem előadásom célkitűzése szempontjából.

Sztálinnak a felépítményre vonatkozó megállapításaiából két tételt emelek ki:

a) »Minden alapnak megvan a saját, neki megfelelő felépítménye.« (Sztálin i. m. 223. l.).

b) »Az alap éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alapnak és régi felépítményének felszámolásáért.« (Sztálin i. m. 224. l.).

Ezek a tételek módot adnak nekünk arra, hogy elvi síkról kiindulva megvizsgáljuk az elmúlt rendszer régészeti tudományát és jellemző szimp-tómáit, s ennek kapcsán — ha az még szakembereink előtt kétséges lenne — behozzunk az archeológiának, mint történettudománynak a felépítmény jellegét.

A szovjet archeológusok körében lefolyt vitákban igen sok szó esett a polgári tárgy kutatásról: »A szovjet régészek harcoltak a polgári »tárgytudomány« ellen, amely abban áll, hogy a tárgy tanulmányozása öncélúvá válik, és hogy a tárgyat a mintegy sajátját képező önálló fejlődésében tanulmányozzák, kiszakítva azokból a történeti feltételekből, amelyek között létrejött.« (Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkásságának jelentősége a szovjet régészetre. V. D. I. 1951. 2. sz. 3—11. l.). Az egyik felszólaló pedig beszélt azokról a formalistákról, »akik semmit sem akartak látni a kiásott cserepek mögött«. (B. M.: Sztálin elvtárs a nyelvtudomány kérdéseiről írott cikkeinek megvitatása a Szovjetunió Tud. Ak. Történeti Intézetében. V. D. I. 1950. 4. sz. 196—201. l.).

Ilyen polgári tárgy kutatás dominált nálunk is a régészeti irodalomban az elmúlt rendszer idején. Konkrét példa: ha valaki végignézi a *Dissertationes Paannonicae* című monográfia sorozatunk kötetait, egy-két tiszteletreméltó kivételtől eltekintve, — ezek a monográfiák tipikus példái a történeti szemlélet nélkül szükkölködő, a tipológián túl semmit meg nem látó munkának. — Nem szeretném, ha szavaim tévedést keltenének, itt nem a tipológiának, mint primér régészeti feldolgozó módszernek az elítéléséről vagy elvetéséről van szó. Ennek szükségességét mindenki elismeri. Elismerik a szovjet régészek is. »Figyelemmel fordulni a tárgyak, a munkaeszközök, a fegyverzet, a keramika, a régészeti leletek rendszerezése, osztályozása és kormeghatározása felé — ez olyan fontos mozzanat minden régész munkájában, amely nélkül nem lehetséges egyetlen

pontos és megalapozott történeti következtetés sem.» (V. D. I. 1951. 2. sz. i. helye). De éppen az volt ezeknek a magyar munkáknak a hiányossága, hogy szerzőik nem jutottak történeti következtetésekre. Hlletve ennél a monográfiatorozatnál rendkívül jellemző egyéni íz érezhető, azt hiszem rokon azzal, amelyet Sztálin, mint arakcsejevi rendszert olyan élesen elítél. Ezeket a tanulmányokat éppen azzal a céllal iratták, hogy szerzőik egy-egy részletet dolgozzanak fel anélkül, hogy az egészből valamit is látnának és csupán anyagot szolgáltatassanak a kötetek »szpiritusz rektorak« számára, hogy ő vonja le belőlük a történeti következtetéseket. (Hogy milyeneket, erre később még visszatérek.) Így jó példát szolgáltatnak a tudományos eredmények kisajátítására.

Ez a tudomány a »tisza tudomány«, a polgári objektívizmus mezébe öltözködött. Ez az objektívizmus azonban — amint Lukács György akadémikus más összefüggésben rámutatott — mást takart: »Amikor pedig a rothadó imperializmus irodalma és művészete holmi ,objektívizmus'-t hirdet, úgy ez csak képmutató formája minden társadalmi átalakulás, minden haladás, az új, születő társadalmi rend alattomos megrágalmazásának.« (Lukács György: Irodalom és művészet mint felépítmény. Társadalmi Szemle 1951. 9. sz. 717. l.). Így van ez a tudományban is és így volt a magyar régészetben is, Nézzük meg, mi módon?

A magyar régészetben a reakciós burzsoáideológia számos hajtása burjánzott. Ennek egyik megnyilvánulási formája az volt, hogy a magyar régészeti kutatás alátámasztója lett a szomszéd népek ellen folytatott reakciós, nacionalista-soviniszta uszításnak. Ebben a kérdésben persze a »pártatlan, tiszta tudományosság« alapján állanak a problémával foglalkozók, holott világosan láthatjuk az idevonatkozó irodalomból, hogy teljes mértékben alátámasztói és »tudományos« megalapozói lettek a burzsoá nacionalista irredentizmusnak. Ennek egyik főképviselője volt az a fentemlített szakemberünk, aki többek között ilyen történeti következtetésekre használta fel az általa összegyűjtetett tárgyi régészeti anyagot. — Ezen az úton a magyar régészet egy-két cikkben egészen a legsötétebb fasiszta ideológiáig jutott el.

Nézzünk meg egy másik problémát: a szláv kérdés kutatását. A régészeti irodalomban a magyarországi szlávtság kérdésével szinte senki sem foglalkozott. Ezt nem tekinthetjük véletlennek! Igen nagy szerepe volt ebben a mult rendszerben a Szovjetunió és a szomszédnépek irányában tanúsított féktelen gyűlöletnek. Ebben a helyzetben Magyarországon a szláv kultúrával foglalkozni a honfoglalás előtti szláv lakosság emlékéanyagát kutatni — egyenlő lett volna a »hazaárulással«. Ezzel áll összefüggésben az is, hogy a szlávtságnak a szerepét kisebbiteni igyekeztek és kétségbevonták államalkotó képességét is. Különösen világosan jut ez kifejezésre régészeti irodalmunkban, azokban a munkákban, amelyek a bulgáriai szlávtság és a bolgár-törökök viszonyával foglalkoznak. Ezek a bolgár-török uralkodó réteg dominálását igyekeznek bebizonyítani és ennek államalkotó képességét emelik ki, mint hogyha az államalkotó képesség

egyik népből *eredendően* hiányozhatnék, a másik népnek pedig *veleszületett tulajdonsága* lenne. Mi más ez, mint a reakciós rassz-elmélet egyik megjelenési formája. Azt hiszem, teljes mértékben felesleges hangsúlyozni ennek az elméletnek a tarthatatlanságát és a felszabadulás után végzett szláv kutatásaink ezze gyökeresen ellenkező eredményeit. Ezekben a kutatásokban részt vesz most az a kutatónk is, aki a szláv kérdésben a felszabadulás előtt negatív álláspontot foglalt el.

Közvetlen a felszabadulás előtt a honfoglaló magyar nép társadalmi viszonyairól írott művekben megnyilatkozott az a »mélymagyar«, idealista társadalomszemlélet, amely értelmiségi körökben akkor uralkodott, s amely egyes esetekben »a miszticizmusba torkollott«.

Az elmúlt rendszer régészeti tudományának ezek a szimptomái azt bizonyítják, hogy a monopolkapitalizmus korszaka alapjának megvolt a neki megfelelő felépítménye a mi tudományunkban is, amely szolgálta ezt az alapot. Ebből is világossá lehet bárki előtt a régészetnek, mint történettudománynak felépítményi jellege.

Sztálin nyelvtudományi munkáiban azonban van egy olyan tétel, amelyik óvatosságra int tudományunk eddigi eredményeinek értékelésében. Idézem: »N. J. Marr a nyelvtudományba a marxizmussal össze nem egyeztethető, szerénytelen, pöffeszkedő, fennhéjázó tónust vitt be, amely mindannak pusztá és könnyelmű tagadására vezet, ami a nyelvtudományban N. J. Marr előtt volt.« (Sztálin i. m. 247. l.) Ezt fogalmazta meg egyik tanulmányunk a következő módon: »Sztálin figyelmeztetett arra, hogy a forradalmi fordulat nem áll ellentétben a történeti fejlődés értékes, a haladást szolgáló eredményeinek elismerésével és felhasználásával.« (Fogarasi Béla i. m. 279. l.)

Teljesen hamis és ferde képet rajzolnék a magyar régészet fejlődéséről akkor, ha eddigi fejlődésünkben nem mutatnám meg a haladó kezdeményezéseket, egyszóval nem becsülnék meg haladó hagyományainkat. A magyar régészet igen dicső, fényes *multra* tekinthet vissza. Elég, ha utalok arra, hogy az első régészeti feltárás Magyarországon Budapesten 1778-ban történt. Mi büszkéek vagyunk arra, hogy a magyar régészet a mult században már európai tekintélyt vívott ki magának és már 1876-ban a nyolcadik ősrégészeti világkongresszust, éppen a magyar régészet eredményeinek elismeréséül, Budapesten tartották. (Annál szomorúbb azonban, hogy ennek, a számunkra bizonyára rendkívül becses irattárát és levelezését a mai napig sem dolgozták fel, sőt — tudomásom szerint — jelen pillanatig is lappang valahol.) Mi jogos büszkeséggel tekinthetünk az 1802-ben alapított Magyar Nemzeti Múzeumra, az 1859-ben megjelent Archeológiai Közleményekre és az 1869-ben megindított, máig is élő és világszerte ismert folyóiratunkra, az Archeológiai Értesítőre. A magyar régészet történetét olyan nevek jelzik, mint Pulszky Ferenc, Rómer Flóris, Hampel József, hogy csak a legkiválóbbakat és legismertebbeket említsem. Nekünk az elmúlt rendszer kutatásában is meg kell látnunk a haladó

elemeket és meg kell ezeket becsülnünk. A mult rendszer idején is akadt olyan kutatónk, aki ismerte a szovjet irodalmat és szert tett bizonyos vulgármaterialista gazdaság- és társadalomtörténeti szemléletmódra, de ennél tovább nem juthatott az akkori társadalmi viszonyaink között. Ezt a maga korában haladónak kell tartanunk, amiből persze nem következik az, hogy fejlődésünk mai fokán ne látnánk ennek az álláspontnak osztálykorlátait. Egyik komoly, nagy munka pl., amely a honfoglaló magyarságnál jelentős szerepet játszó fémművességgel foglalkozik, a bizánci kazár-hatás gyengülését, illetve az arab-normann hatás erősödését fejtegeti a levédiái magyárság fejlődésében, s megállapítja, hogy »a kelet-nyugati kereskedésben való részvétel a magyarságot az anyagi és kulturális jólét, továbbá a politikai hatalom olyan magas fokára juttatta, amelyhez hasonló fokot a következő ezer év alatt is alig ért el«. Persze ezekre és a még itt található egyéb megállapításokra joggal jegyezhetjük meg Molnár Erik a felszabadulás után: »E nyilvánvaló túlzások a materializmus vulgáris válfajából erednek, amely a történetet a tények konkrét elemzése nélkül, elvont ogalmak alapján vezet a gazdasági jelenségekre vissza«. (Molnár Erik i. m. 66. l.) (Persze teljesen más és fejtegetési körünkbe nem vágó kérdés, vajjon nincs-e itt szó a normann hatás túlértékeléséről a magyarság kialakulásában, amit pl. a szovjet kutatók a szláv népek, a szláv állam kialakulásában elvetnek). — Hibát követnénk el, ha nem becsülnénk meg például a szegedi egyetem, a kecskeméti s debreceni múzeumok igen tiszteletreméltó erőfeszítéseit a középkori elpusztult-magyar falvak kutatása terén akkor, amikor a hivatalos magyar kutatás rá sem gondolt és nem is támogatta ezeknek a feltárását. Az előzőekből egy sürgős feladatunk következik: a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottságának a legsürgősebben napirendre kell tűznie a magyar régészet történetének megírását, hogy tudományunk történetében a haladó, a fejlődést előmozdító elemeket napvilágra hozzuk, mind az olyanokat, akiknek írásai megjelentek, mind pedig azokat, akiknek munkái valahol a kéziratárakban porosodnak, mivel soha közlésre nem kerülhettek; mert bizonyára lesznek ilyenek is.

Az előbbiekkal összefüggésben meg kell említenünk még egy másik problémát, ami különösen fiatalabb kutatóinkra vonatkozik: ez a régészet eddigi eredményeinek, tárgyi ismeretanyagának az elsajátítása. El kell sajátítanunk a régészetnek a kapitalizmus idején elért eredményeit, mert csak így tudjuk a szocialista alapnak megfelelő, új, korszerű régészeti tudományt kialakítani. Nálunk is beleestek a »trogloditák« hibájába, amikor pl. a felszabadulás után a művészettörténész hallgatók az egyetemen el akarták égetni a polgári művészettörténeti munkákat. Utalnunk kell itt Leninnek arra a közismert és sokat idézett mondására: »Ha nem értjük meg világosan, hogy proletárkultúrát csak akkor lehet építeni, ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése során létrehozott kultúrát... — hogyha ezt nem értjük meg, nem is fogjuk ezt a feladatot megoldani... A proletárkultúrának ama felhalmozott tudás törvényszerű fejlődése útján kell létrejönnie, melyet az emberiség a kapitalista

társadalom, a földesúri társadalom, a bürokratikus társadalom nyomása alatt dolgozott ki.« (Lenin: Az ifjúsági szövetségek feladatai. Lenin—Sztálin: Az ifjúságról. Szikra. Bp. 1950. 117. l.). Ez különben világosan benne van Sztálin cikkében is, amikor élesen elítéli Marrék pöffeszkedő, megvető magatartását a nyelvtudomány korábbi eredményeivel szemben és szembeállítja ezzel azt, hogy Marx és Engels megbecsülték a filozófia addig elért eredményeit.

Leninnek a fenti megállapításai különösen vonatkoztathatók az archeológusokra, akik az emberiség csaknem egész történetének kultúráját tanulmányozzák. Világos, hogy ismerniök kell tehát azt a tárgyi anyagot, amit a kapitalizmus korának tudománya az őstársadalmakról felhalmazzott.

E kitérők után folytassuk tovább a felépítmény aktív jellegének tárgyalását. — A Szovjetunió történelmi jelentőségű győzelme megdöntötte hazánkban a kapitalizmust, az alap forradalmi változáson ment keresztül. »Ebből következik az új társadalmi rend számára a feladat: A burzsoá ideológia maradványait az emberek tudatában, a kultúrában, irodalomban, tudományban szintén felszámolni.« (Fogarasi Béla i. m. 272. l.). Az új alap létrehozza tehát az új felépítményt és az »miután létrejött, hatalmas cselekvő erővé válik, tevékenyen hozzájárul alapjának kialakulásához, megerősödéséhez, mindent megtesz, hogy segítsen az új rendnek a régi alap és a régi osztályok felszámolásában és megszüntetésében«. (Sztálin i. m. 224. l.) Tudományunknak mint történettudománynak hazánk földje régi történetének *igazi* megvilágításával és a mult tudatosításával aktív szerepet kell tehát vállalnia a szocialista társadalom építésében és az ennek megfelelő új felépítmény kialakulásában.

Hogyan tükrözi vissza tudományunk azt a forradalmi változást, amely hazánkban a társadalmi viszonyokban lejátszódott? Hogyan fejlődött a magyar régészet, történt-e változás a magyar régészet irányában a felszabadulás után? Meg kell őszintén mondani, jelentős változás történt ugyan, de ezzel a változással még nem lehetünk túlságosan megelégedve.

Ilyen változás történt a gyakorlati kutatás terén, ahol az eddigi tervszerűtlen, spontán munkát a *tervszerűen irányított* kutatás váltotta fel. Komoly eredményeink vannak azon a téren is, hogy sikerült életképes munkaközösségeket összeállítani, amelyek igen jó kollektív munkát végeznek az ásatásokban, anyagfeldolgozásban. Tervátsatásainkban résztvevő kutatóink egyre jobb szakmai és technikai felkészültséggel munkálkodnak. A közeljövőben a tudományos ellenőrzés vonalán is nagy lépéseket fogunk tenni, amennyiben az Akadémia Régészeti Bizottsága javaslatot tesz az ásatási jelentések kötelező benyújtására, nyilvános megvitatására, és csak az a kutató fog kapni további ásatási engedélyt, akinek a jelentését a Bizottság nyilvános vita után elfogadta. — Értékes és szép sikereket értünk el a kiállítások rendezése terén is. Tervszerűség nyilvánul meg a feldolgozó munkában is. Beszélünk kell azonban ennek a feldolgozó munkának a minőségéről.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő »Acta Archaeologica« és az »Osztályközlemények« első régészeti száma komoly minőségi változásról beszél. Ezek a tanulmányok problematikájukat történeti perspektívába állítják be, módszertanilag is igyekeznek újat adni, elsajátítva az élenjáró szovjet archeológia módszereit. Komoly kísérletet tesznek az anyagból adódó társadalmi következtetések levonására. Két nagyobb monográfiánk közül az egyik hatalmas anyaggyűjtés befejezésekképpen, összefoglaló részében felhasználja a kérdésre vonatkozó szovjet irodalmat, a másik történeti értékelésében jelent újat.

De a régészeti irodalom *egész természetét* figyelembevéve, kimutathatók még a mult rendszer maradványai. Így felfedezhető a történeti szemlélet hiánya, a részletproblémákban való elmerülés anélkül, hogy abból valaha is összefoglaló munka születne. Igen gyakori az értékeléstől való tartózkodás, ami abban nyilatkozik meg, hogy kutatóink nagy többsége megelégszik pusztán adatközlő dolgozatok megírásával. Ezt különösen folyóiratunk, az Archeológiai Értesítő tükrözi. Kísért még a tudomány osztályfeletti, idealista felfogása is, amely azt a nézetet vallja, hogy az archeológiának, mint a régmúlt korok történetével foglalkozó tudománynak, mentesnek kell lennie a »politikától«, ami alatt a társadalmi kérdésekkel való foglalkozást értik nemcsak a tudományos közlésekben, hanem pl. a kiállításokban is. Komoly hiányosság szakembereink munkájában, hogy idegenkednek a népszerűsítő munkától, attól, hogy a tudomány eredményeit a legszélesebb dolgozó tömegeknek átadják. Ez még a régi elefántesonttoronyba húzódó tudomány árnyéka. Ezeket a problémákat őszintén fel kell tární, nem elhallgatással, hanem az okok elemzésével kell a bajon segíteni. Mi tehát ennek a helyzetnek az oka?

Egyik oka éppen a mult rendszer alatt kialakult metodika továbbélése és a szovjet tudomány módszereinek a nemismerése. A szovjet régészek vitáiban is fontos helyet foglal el a tudomány helyes, marxista módszerének kialakítása. »A mi feladatunk nemcsak az, hogy teljes figyelemmel forduljunk a forráskutatási kérdések felé, hanem az is, hogy ezen a területen a kutatásoknak olyan új módszertanát fejlesszük ki, amely a tudomány legújabb eredményein épül fel.« (V. D. I. 1951. 2. sz. i. helye.) Foglalkoznunk kell tehát az új szovjet régészeti metodika elsajátításával, egyszersmind vitát kell rendezni a magyar régészet módszertani kérdéseiről.

Második hiba éppen az elvi viták hiánya. Ennek a legjellemzőbb példája, hogy Sztálin cikkeinek megvitatása még a mai napig sem történt meg egyetlen régészeti tudományos fórumon sem, holott »sem níféle tudomány nem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül« (Sztálin i. m. 245. l.). A szovjet régészek, történészek, ethnográfusok, nyelvészek stb. felismerték a vita nagy jelentőségét és »ez jelentős élénkséget hozott a tudományos életbe s egy sor fontos kérdés megoldásához vezet«. (I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáinak jelentősége a szovjet történettudomány számára.

Voproszi Isztorii 1951. 7. sz. 3—9. l.). Ezt a példát sürgősen követnünk kell és az Akadémia Régészeti Bizottságának tervezetet kell kidolgoznia Sztálin cikkei tanulságainak értékesítéséről az egyes tudományterületeken (pl. ősrégészet, egyiptológia, klasszika archeológia, középkori régészet területén stb.).

Az elvi viták hiánya a legszorosabban összefügg a kritikai szellem elégtelenségével, az önkritika hiányával. A felszabadulás óta eddig még nem foglalkoztunk komolyan a magyar régészet eddigi eredményeinek bírálatával, s csupán egy magyar régész bírálta meg eddig egyik megjelent munkáját. Ez a bírálat dicsérendő, mint első kezdeményezés, de a bírálat mélységével szemben még komoly kifogásokat támaszthatunk. Ismételjük Sztálin elvtárs szavait: »Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet... a kritika szabadsága nélkül.«

Hogy ezeket a hibákat ki tudjuk küszöbölni, kutatóinknak el kell sajátítaniuk az élenjáró marxista-leninista elméletet. Ezen a téren igen komoly lépéseket tettünk, a különböző tanfolyamokon folyik a marxizmus-leninizmus elméletének elsajátítása. Ifjúságunk megismerkedik a marxizmus-leninizmussal az egyetemen, de idősebb kutatóink is igen dicséretreméltó erőfeszítéseket tesznek, hogy a marxista-leninista elméletet elsajátítsák.

»A következő láncszem abban áll, hogy tudományos életünk új kereteit új eszmei tartalommal töltsük meg. S ennek feltétele az, hogy a tudományos kutatás nálunk is a dialektikus materializmus világnézetének biztos alapjára támaszkodjunk.« (Fogarasi Béla: Tudományos életünk időszerű kérdései. Társadalmi Szemle 1950. 11. sz.). Csak így lehet a marxista-leninista szellemű régészeti tudományt hazánkban is megteremteni.

Csak ekkor tudja a magyar régészet harcosan szolgálni a szocialista társadalmat, ekkor vesz részt aktívan az új alap kialakításában, ekkor segít harcosan az új rendnek a régi alap és a régi osztályok felszámolásában.

A magyar régészet a felszabadulás óta soha nem látott anyagi támogatást, előlegezett bizalmat kapott. Dolgozó népünk joggal várja ennek a befektetett tőkének a kamatait mind a tudományos feldolgozásokban, mind a kiállításokban és népszerűsítő munkában. Pártunk, dolgozó népünk elvárja, hogy tudományunk kivegye részét az osztályharcból, a kultúrforradalomból. Az apolitikus tudomány és apolitikus kiállítások hirdetői ellenségei tudományunk fejlődésének és a kultúrforradalomban a közömbösség álláspontjára akarnak helyezkedni. Ezeknek nyomatékosan emlékezetébe idézzük Sztálin szavait: »Mihelyt a felépítmény a maga alapja aktív védelmének álláspontjáról a közömbösség álláspontjára helyezkedik saját alapja irányában és egyforma magatartást tanúsít az osztályok irányában, legott elveszti felépítmény minőségét és megszűnik felépítmény lenni.« (Sztálin i. m. 224—225. l.). A magyar régészet erre a szerepre nem vállalkozhatik és nem azonosítja magát, sőt felveszi a harcot az apolitikus tudomány hirdetőivel.

Éppen az értékeléssel kapcsolatban azonban komoly veszély fenyeget bennünket: a tárgyi anyaggal kellőképpen alá nem támasztott értékelés és következtetés veszélye, amely a sematizmushoz vezet. Marr hamis tanításainak igen lényeges eleme volt a sematizmus, a történeti fejlődés problémáinak leegyszerűsítése, kész szkémák ráerőszakolása egy-egy korszak fejlődésének magyarázatára. Ilyen volt pl. a stadiális elmélete a nyelvek, a népek fejlődésében. Ezt a sematizmust a szovjet régészek és történészek súlyosan elítélik: »A mesterséges és koholt stádiumok csupán kikölkentették a kerékvágásból a tudományos ifjúságot, s nem is csupán az ifjúságot; útjában álltak a valóban tudományos marxista-leninista analízisnek, a történeti problémák helyes felvetésének és e problémák helyes megoldásának.« (V. D. I. 1950. 4. sz. i. helye). Másutt: »A régészek Marrnak köszönhetik, hogy tudományukban egy egész korszakot az elvont szociologizálás és a puszta elméletieskedés jellemez. Előre kiagyalt szkémába kényszerítették bele a konkrét anyagot, ahelyett, hogy azokat az objektív következtetéseket vonták volna le, amelyek magának az anyagnak a tanulmányozásából adódnak. Így teheték fel azután, hogy a történeti fejlődés egy bizonyos fokán csodálatos átváltozással egy ugrás eredményeképpen egyik nép átalakul egy másikká. Ilyenek a kimmereknek szkitákká, a szkitáknak szarmatákká, a szarmatáknak gótokká stb. való stadiális átalakulásairól szóló elgondolások.« (V. D. I. 1951. 2. sz. i. helye).

Nálunk a stadiális-elmélet nem vert gyökeret, ellenben más vonalon jelentkezett a sematizmus veszélye. Jelentkezett különösen kiállításainkban, mégpedig úgy, hogy kialakult egy kiállításrendezési szkémánk és ahhoz igazítjuk a kiállítások anyagát. Ennek a hibának a kialakulásában saját magamnak is részem van. Világos, hogy éppen fordítva kell a dolgot csinálnunk: a magyar föld egész anyaga fejlődésének az ismeretében egy-egy táj, vidék, konkrét régészeti anyagának az alapján, az anyagból adódó fejlődést kell ábrázolni, s ez így lesz összhangban a marxista klasszikusoknak a társadalmi formák fejlődéséről szóló tanításával.

A sematizmus másik fajtája különösen ifjabb generációnknál jelentkezik: következtetések annyira általánosak, hogy félő, hogy minden cikkből — bármilyen tárgyú legyen is, — ugyanazok a konklúziók vonhatók le. Például hozhatjuk fel azt, hogy egy klasszika-archeológus és egy ősrégész, teljesen más történelmi korszakokkal foglalkozva, úgy rajzolják meg a kort — igen sok esetben komoly munkával — míg végre mindketten eljutnak ahhoz az általános következtetéshez, hogy a letűnt társadalmak átadják a helyüket egy másiknak, ami mindenki előtt magától értetődik.

Mindezekből azt a tanulságot kell levonnunk saját munkánk számára, hogy értékelésre törekedve ne essünk az ellenkező végletbe: *csak a konkrét, tárgyi anyagból adódó* tanulságokat vonjuk el.

A Szovjetunióban Sztálin cikkei nyomán az egyes rokontudományok együttműködése is új fejhez érkezett el. Ezzel kapcsolatban szeretném

idézni a V. D. I. cikkét, amely többek között így foglalkozik ezzel a kérdéssel: »A régészek már régen érzik annak az égető szükségességét, hogy szoros tudományos érintkezésben legyenek a nyelvészekkel . . . Azonban olyan pangás mellett, mint amilyen a nyelvtudományi vitáig a nyelvészet területén uralkodott és a nyelvészeknek — Marr tanítványainak — csaknem teljes tudományos terméketlensége mellett nehezen lehetett tényleges eredményeket várni a régészek és nyelvtudósok ilyen együttműködésétől. Sőt, a tények azt mutatják, hogy az ilyen 'együttműködés' nagy károkat okozott a szovjet régészeknek. Most azonban az ókori történészeknek és régészeknek szoros kapcsolatot kell létesíteniök a nyelvészekkel és nemcsak fel kell használniok azok tudományos eredményeit saját problémáik megoldásához, hanem segítséget is kell nyújtaniok a nyelvészeknek abban a nagy munkában, amely azoknak most osztályrészül jutott . . . A történészek és régészek segítsége nélkül a nyelvészek nem tudnak megoldani számos problémát, különösen pedig nem egyik vagy másik nyelv eredetének igen fontos problémáját.« (V. D. I. 1951. 2. sz. i. helye.) Kiegészíthetjük ezt az ethnográfusokkal való együttműködéssel is, amely igen értékes eredményeket hozhat az őskor tanulmányozásában, valamint igen sokat várunk tőle a középkori magyar nép életének kutatása terén is. Maga Sztálin is különböző tudományterületekről hoz példát nyelvtudományi cikkeiben, pl. a történelem, néprajz, nyelvészet stb. területéről. Mi teljes mértékben csatlakozunk a szovjet régészek megállapításához, hogy a népek eredetét hiba lenne csak régészeti adatok alapján tanulmányozni. A különböző rokontudományok együttműködéséről mi már sokat beszéltünk, de — meg kell őszintén mondani — ezen a téren jóformán még semmi sem történt. Ezen az állapoton közösen elkészített konkrét munkatervvel sürgősen változtatni kell.

Sztálin nyelvtudományi cikkei világosan meghatározzák a nyelv fejlődésének útját »a nemzeti nyelvektől a törzsi nyelvekhez, a törzsi nyelvektől a népek nyelvéhez, a népek nyelvétől a nemzeti nyelvekhez«. (Sztálin i. m. 229 l.). Sztálin cikkeinek ez a tétele a legszorosabb kapcsolatban áll a történeti periodizáció kérdésével. Ez a probléma a sztálini tételek megvitatásánál fel is merült a Szovjetunióban, ahol a történeti periodizáció körül igen sok, hosszú és termékeny vita folyt és most ezek a viták ismét felújulva számos, értékes szemponttal fogják gazdagítani a szovjet történettudományt. Sőt a legfrissebb szovjet irodalomból látható, hogy szó van a Morgan—Engels-féle periodizáció revidálásáról is éppen annak alapján, hogy Engels művének (A család, a magántulajdon és az állam eredete) megjelenése óta olyan jelentékeny régészeti és néprajzi anyag gyűlt össze, mely szükségessé teszi ennek a periodizációnak a felülvizsgálását. (Sz. P. Tolszov : A Szovjetunió Tud. Ak. Néprajzi Intézete munkái átszervezésének eredményei Sztálin »Marxizmus és a nyelvtudomány kérdéseik című munkája világánál. Szovjetszkaja Ethnografia, 1951. 3. sz. 3—14. l.). Természetesen ennek a vitának a kialakulását meg kell várnunk. — Sajnos, nálunk a felszabadulás óta is csupán egyetlen rövid cikk foglalkozott a period-

zációval, holott a gyakorlatban kritika nélkül elfogadtuk — én magam is — a Morgan—Engels féle őstársadalmi korszakbeosztás Tolszov-féle helyesbítését, bár ez a Szovjetunióban is vitatott és teljesen nyílt kérdés. Arra kell tehát törekednünk, hogy a múzeumainkban felhalmozott anyag alapján komolyan megvitassuk az egyes régészeti periódusokat hazánk speciális körülményeinek figyelembevételével. Erre két szempontból is szükség van : a) elérkezett az ideje annak, hogy a Szovjetunióban kialakult kronológiák figyelembevételével felülvizsgáljuk a mi, csupán a nyugateurópai időrendre támaszkodó kronológiánkat ; b) az egyes periódusok tárgyalásánál meg kell beszélni e periódusok jellemző sajátosságait, kormeghatározó ismertetőjegyeit, mivel egyes »modernizálók« hajlamosak arra, hogy pl. a kapitalizmus ismertetőjegyeit visszavetítsék a rabszolgatársadalom gazdasági életére, (amint már előbb is láttuk külföldi szerzőnél, de előfordult nálunk is).

Végül röviden szeretnék még foglalkozni egy konkrét kérdéssel az ókori Pannóniára vonatkozólag. Sztálin beszél az ókor és a középkor nagy birodalmairól és megállapítja, hogy azoknak nem volt meg a saját gazdasági alapjuk, mivel ezeket a különböző törzsek és népek konglomerátumai alkották. Ellenben ezeknek a törzseknek és népeknek megvolt a saját gazdasági alapjuk és saját nyelvük. Az ókori Pannónia gazdasági és társadalomtörténetének tanulmányozásánál ezt figyelembe kell vennünk, hogy a római-kori Pannónia különböző népeit »ne függönyözzék el a római despoták hivatalos évkönyvei« — amint a szovjet régészek vitájában ezt kifejezték. (V. D. I. 1951. 3. sz. 202—207. l.) Ezen a téren a magyar kutatás jelentős eredményeket ért el, régészeti öt éves tervünkben kifejezetten helyet kapott a római Pannónia népeinek vizsgálata és az őslakosság továbbélése a császárkorban. Ezen a területen a kutatás most is folyik és szép eredményeket ígér. — Hasonlóképpen folyik a kutatás, de még jobban el kell mélyíteni abban az irányban, hogy mit takar nálunk pl. a koraközépkori »germán« népnév, milyen ethnikai elemek alkották a hún- és az avar birodalmakat stb. — Meg kell említenem ezzel kapcsolatban egy tévhitet, amelyik fiatalabb kutatóinkat, egyetemi hallgatóinkat fogva tartja. Ezek azt hiszik, hogy a római régészettel való foglalkozás valami »reakciós«, elítélendő dolog, ezért idegenkednek a római régészeti szaktól. Ennek a tévhitnek a gyökerét abban kereshetjük, hogy természetesen mi elítéljük a kultúrtörténeti iskola »kontinuitás-elméletét«, amely a »rómaiság« továbbéléséről beszél intézményeivel, kereszténységével, egyházszervezetével együtt (nyilván a rosszemlékű klebelsbergi szellem hatása alatt), — de ezt élesen el kell választani a római régészet igen nagyszámú és szép feladataitól, amelyek közül most néhányra maga Sztálin is rámutatott.

Befejezésül két dolgot szeretnék kiemelni. Az egyik : a magyar régészetnek rá kell térnie a minél szélesebb körű elvi viták útjára és a Sztálin cikkei nyomán felmerült problémákat az Akadémiai Bizottságnak nyilvános viták keretében kell megtárgyalnia. Ebben a vitában számítunk mind fiatalabb, mind pedig.

a dialektikus és történelmi materializmus elmélete és módszereinek alkalmazása iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító és e módszerek konkrét alkalmazására egyre inkább törekvő idősebb kutatóink részvételére és támogatására.

A másik dolog : mi látjuk a magyar régészet nehézségeit, de ki kell emelnünk azt, hogy tudományunk területének nehézségei nem a stagnálás és fejlődésképtelenség, hanem a növekedés, a fejlődés nehézségei. A hibák helyes felismerése és a kijavítás útjának megjelölése, pártunk és dolgozó népünk támogatása, de legelsősorban Sztálin bölcs útmutatása a biztosítéka annak, hogy az »új kereteket új eszmei tartalommal« tudjuk kitölteni. Ez a magyar régészet legsürgősebb feladata.

HOZZÁSZÓLTAK :

Banner János egyetemi tanár,

Belényesi Márta, az Országos Történelmi Múzeum tudományos munkatársa,

Dobrovits Aladár : az Iparművészeti Múzeum főigazgatója,

Harmatta János egyetemi docens,

László Gyula, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának osztályvezetője,

Radnóti Aladár, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának osztályvezetője.

Szilágyi János, az Országos Szépművészeti Múzeum Antik-osztályának vezetője,

Tóth István egyetemi tanár.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Fogarasi Béla</i> : A társadalmi-történeti tudományok helyzete és feladatai Sztálin elvtárs új munkáinak megvilágításában	1
<i>Molnár Erik</i> : A magyar történetírás a felszabadulás óta; eredményei, hiányos ágai és legsürgősebb feladatai	13
<i>Andics Erzsébet</i> : Kossuth harca a reakció ellen	27
<i>Elekes Lajos</i> : Hunyadi János	53
<i>Fogarasi Béla</i> : Apácai Cseri János logikájáról	69
<i>Lukács György</i> : Nietzsche, mint az imperializmus filozófusa	81
<i>Beér János</i> : Sztálin tanításai alapján az államelmélet néhány kérdéséről	97
<i>Szabó Imre</i> : J. V. Sztálin tanítása és a jogelmélet kérdései	113
<i>Eckhart Ferenc</i> : Sztálin tanítása és a magyar állam- és jogtörténet	123
<i>Erdei Ferenc</i> : A tanyarendszer kérdései a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban	133
<i>Fülep Ferenc</i> : Sztálin nyelvtudományi cikkeinek jelentősége a magyar régészet számára	147

Ára: 22 Ft

Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21) Felelős: Mestyán János

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-utca 2. — 16680 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc